

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

Μιχάλης Σετάτος

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ

- 3 -

ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΕΤΑΤΟΣ

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

– 3 –

Επιμέλεια
Γιώργος Παπαναστασίου

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
(Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
<http://ins.web.auth.gr>
e-shop: <http://www.eshop.ins-auth.gr>
e-mail: ins@phil.auth.gr

© 2026 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ISBN 978-960-231-218-6 (set)
978-960-231-234-6 (τ. 3)

Συνεργάστηκε η Ειρήνη Κρίκη

Στοιχειοθετήθηκε
από την Αθανασία Κοπανά
στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

Περιεχόμενα

Πρόλογος του επιμελητή	7
Γλωσσική ισοδυναμία και εσωτερική γλωσσική σημείωση	9
Έκταση (αυξομειώσεις) του συνταγματικού μήκους στην κοινή νεοελληνική	17
Ελευθερία και αναγκαστικότητα στη γλώσσα	27
Επιβιώσεις και αναβιώσεις παλαιότερων κανόνων και κανονικών σχηματισμών στην κοινή νεοελληνική	35
Επιφωνηματικά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική	39
Μεθοδολογικές παρατηρήσεις στην επιστημονική γλωσσολογική έρευνα	53
Μορφές αναλυτικότητας στην εξέλιξη της ελληνικής	73
Νέες παρατηρήσεις στα σχήματα λόγου της κοινής νεοελληνικής	81
Οι μετατροπισμοί της υποκατάστασης (αντιτυπίας, ισοτυπίας) και αντικατάστασης στην κοινή νεοελληνική	95
Παρατηρήσεις στην έκφραση και το περιεχόμενο της γλώσσας	105
Τα μόρια στην κοινή νεοελληνική	119
Το απαρέμφατο της ποντιακής διαλέκτου	131
Τονισμένα και άτονα στοιχεία της κοινής νεοελληνικής	139
Φανερός και κρυπτός λόγος	147
ώς – μέχρι – ίσαμε στην κοινή νεοελληνική	155
Ετυμολογικοί προβληματισμοί	163
Ετυμολογικά ερωτήματα	175
Λεξιλογική αντικατάσταση και ετυμολογία	183
Ετυμολογία επιτονισμών (και άλλων προσωδιακών στοιχείων) στην κοινή νεοελληνική	195
Δανεισμός και επίπεδα γλώσσας	205
Δανεισμός και ετυμολογία ξένων γλωσσικών στοιχείων	217

Πρόλογος του επιμελητή

Συνεχίζοντας το έργο που ξεκίνησε το 2024 και συνεχίστηκε το 2025, παραδίδουμε στη δημοσιότητα 21 ακόμη αδημοσίευτα κείμενα του Μιχάλη Σετάτου, ομότιμου καθηγητή Γλωσσολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και για 44 χρόνια μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών. Εξακολουθούμε με τον τρόπο αυτό να είμαστε συνεπείς στο ραντεβού που ξεκινήσαμε πριν δύο χρόνια, να δημοσιεύουμε κάθε καλοκαίρι έναν αριθμό αδημοσίευτων κειμένων του, τιμώντας την επέτειο του θανάτου του, αφού στις 3 Ιουλίου 2026 συμπληρώνονται εννέα χρόνια από τότε.

Το ιστορικό της ανεύρεσης των αδημοσίευτων κειμένων του Μ. Σετάτου και των πρώτων σταδίων της επεξεργασίας τους περιγράφηκε στον Πρόλογο του 1ου τόμου. Από τις τρεις γενικές κατηγορίες στις οποίες κατατάξαμε τα έργα του – ολοκληρωμένα (αυτά στα οποία υπήρχε η ενότητα «Συμπεράσματα», με την οποία συνήθως ο Μιχάλης Σετάτος έκλεινε τις μελέτες του, και η «Βιβλιογραφία»), σχεδόν ολοκληρωμένα (στα οποία έλειπε η μία ή και οι δύο αυτές ενότητες), και μερικώς επεξεργασμένα – τα 21 κείμενα του τόμου ανήκουν στις δύο πρώτες κατηγορίες. Ειδικά τα κείμενα «Ετυμολογικοί προβληματισμοί», «Ετυμολογικά ερωτήματα», «Λεξιλογική αντικατάσταση και ετυμολογία», «Ετυμολογία επιτονισμών (και άλλων προσωδιακών στοιχείων) στην κοινή νεοελληνική», «Δανεισμός και επίπεδα γλώσσας», και «Δανεισμός και ετυμολογία ξένων γλωσσικών στοιχείων» είχαν πριν από τον τίτλο τους αριθμηση με λατινικούς αριθμούς (III, IV, VII, VI, VII και IX αντίστοιχα – δυστυχώς η σειρά στην αρίθμηση είναι διαταραγμένη), επομένως, μαζί με τα δύο κείμενα με τίτλο «Γενικές, θεωρητικές και πρακτικές παρατηρήσεις στην ετυμολογία» και «Ετυμολογία διαφόρων περιοχών της γλώσσας», που είχαν λατινική αρίθμηση I και II, και που ο Μ. Σετάτος τα είχε παραδώσει για δημοσίευση στον τόμο Χρ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική ετυμολογία / Greek etymology*, Θεσσαλονίκη, 2017, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, πρέπει να αποτελούσαν κεφάλαια μιας ευρύτερης μελέτης του για την ετυμολογία, που ίσως σκόπευε να τη συμπληρώσει περαιτέρω. Για αυτό τον λόγο τα εκδίδουμε με αυτή τη σειρά, στο τέλος του τόμου.

Επαναλαμβάνω από τον Πρόλογο του 1ου τόμου τις πληροφορίες που αφορούν τον τρόπο που δουλέψαμε: «Στόχος μας ήταν να παραδώσουμε τα κείμενα με τις απαραίτητες μόνο επεμβάσεις. Το ιδιαίτερο ύφος του Μιχάλη Σετάτου, όπως το γνωρίζουμε από τις δημοσιευμένες εργασίες του, έμεινε αναλλοίωτο. Η προσπάθειά μας ήταν τα κείμενα να έχουν μια μορφή όσο το δυνατόν πλησιέστερη σε αυτή που θα τους έδινε ο ίδιος, αν τους έριχνε μια τελευταία ματιά. Δεν πρόκειται, επομένως, για μια έκδοση »χειρογράφων« αλλά για δημοσίευση ολοκληρωμένων κατά βάση εργασιών, στον βαθμό, βέβαια, που τις είχε ολοκληρώσει ο ίδιος. Σε κάποια σημεία θα συμπλήρωνε ίσως τον λόγο του, προφανώς όμως δεν επιδιώξαμε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, συμπληρώσαμε, σε σπάνιες όμως περιπτώσεις, γλωσσικά παραδείγματα, όπου δεν υπήρχαν, αλλά και αυτό μόνο όταν ήμασταν βέβαιοι για την καταλληλότητά τους. Οι ελάχιστες ημιτελείς φράσεις, όπου υπήρχαν, αφαιρέθηκαν. Αυτονόητα κρατήσαμε τις επιλογές του όσον αφορά το είδος του μονοτονικού στο οποίο έγραφε πάντοτε. Οι βιβλιογρα-

φικές παραπομπές και τα παραθέματα ελέγχθηκαν στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων. Η πλούσια βιβλιοθήκη του, δωρεά, διά της διαθήκης του, στο Ινστιτούτο, μας έδωσε αυτή τη δυνατότητα – αλλά και την ευκαιρία να θαυμάσουμε για άλλη μια φορά το εύρος των αναγνώσμάτων του, γλωσσολογικών ή σημειολογικών και μη. Κατά τον έλεγχο αποφασίσαμε να προσθέσουμε αριθμούς σελίδων στις παραπομπές του, όταν δεν υπήρχαν, αν και συχνά στις δημοσιεύσεις του τις παρέλειπε. Το δύσκολο αυτό έργο έφερε εις πέρας η συνεργάτρια του Ινστιτούτου Ειρήνη Κρίκη, η οποία επιμελήθηκε και τη Βιβλιογραφία όλων των κειμένων. Κυρίως, όμως, διάβασε και η ίδια τα κείμενα και έκανε καίριες επισημάνσεις και επεμβάσεις. Η μορφή στην οποία παραδίδουμε σήμερα τα [...] κείμενα που περιέχονται στον ηλεκτρονικό αυτό τόμο δεν πρέπει να θεωρηθεί απολύτως οριστική, με την έννοια ότι κατά την επεξεργασία και των υπόλοιπων κειμένων μπορεί να προκύψουν στοιχεία που θα μας δώσουν τη δυνατότητα να κάνουμε μικρές επεμβάσεις και στα κείμενα που δημοσιεύουμε σήμερα. Είναι, ωστόσο, η πιο ολοκληρωμένη μορφή που θα μπορούσαμε να δώσουμε εκμεταλλευόμενοι τα κατάλοιπά του – το αν θα άλλαζε κάτι σε αυτά πριν τα δημοσιεύσει ο ίδιος δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε. Το ότι θεωρούσε, τουλάχιστον τα περισσότερα, ολοκληρωμένα και κυρίως δημοσιεύσιμα προκύπτει, πάντως, και από το ότι συχνά παραπέμπει από το ένα στο άλλο – αλλά και από την επιθυμία του να δημοσιευθούν. Το έργο της επεξεργασίας των υπόλοιπων κειμένων θα συνεχιστεί, βέβαια, μέχρι να ολοκληρωθεί.»

Ευχαριστώ για άλλη μια φορά το Διοικητικό Συμβούλιο του Ινστιτούτου, που μου εμπιστεύθηκε την επεξεργασία των έργων του Μ. Σετάτου· την Αθανασία Κοπανά, που επιμελήθηκε τυπογραφικά την έκδοση· την Ειρήνη Κρίκη και τον Νίκο Λιόση, για την άψογη συνεργασία που είχαμε· τη βιβλιοθηκονόμο Αναστασία Χουχουλιδάκη, για τη βοήθεια που πρόσφερε στον εντοπισμό των βιβλίων στη βιβλιοθήκη του Μιχάλη Σετάτου· αλλά, πρωτίστως, την αδελφή του Μιχάλη, κ. Ελένη Σετάτου, που τόσο απλόχερα μας άνοιξε το σπίτι της και την καρδιά της.

Ιούλιος 2026
Γ. Π.

Γλωσσική ισοδυναμία και εσωτερική γλωσσική σημείωση

1. Γλωσσικά συστήματα και ισοδυναμία

Τα γλωσσικά συστήματα περιλαμβάνουν: στοιχεία για τις ονομασίες όντων, καταστάσεων, ενεργειών, αφηρημένων εννοιών, ατόμων κλπ.· σχετιστές, δηλαδή συντάξεις και συνδέτες (προθέσεις, συνδέσμους)· συσχετιστές (πτώσεις, επιρρήματα, συνεκφορά)· προσδιοριστές (επίθετα / κατηγορούμενα, αριθμούς, ποσότητες, επιρρήματα, τροπικά ρήματα)· κατατάκτες, δηλαδή συσχετιστές (παρομοιωτές, εξισωτές, ενισχυτές, χαρακτηριστές κλπ.)· τελεστές (ποσοδείκτες, εξειδικευτές κλπ.)· ενδείκτες (ταξινόμους, εκτιμητές, επεξηγητές κλπ.)· αντιτύπους (αντωνυμίες, αναφορικές προτάσεις κλπ.)· διαστάσεις (έκφραση – περιεχόμενο, βάθος – επιφάνεια λόγου, κατευθύνσεις λόγου)· λειτουργίες· βλ. Σετάτος (1994β· 1992).

Ορισμένα στοιχεία μπορούν να αντικαταστήσουν άλλα, δηλαδή να πάρουν τη θέση τους (πρβ. μετατροπισμούς, βλ. Σετάτος 1994α), διότι αποτελούν ισοδύναμά τους σημασιακά, όπως επιφωνήματα αντί προτάσεων, συνώνυμα αντί κυριολεξιών, ονοματοποιήσεις και ξένα στοιχεία αντί στοιχείων της μητρικής γλώσσας, και συντακτικά στοιχεία, όπως μετασχηματισμοί, παραθέσεις, συνδέσεις, υποτάξεις προτάξεων, αντίτυποι κλπ. Έτσι μπορούν να διακριθούν στοιχεία αντίστοιχα (στα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. λαϊκά αντί λογίων), ισόμορφα (π.χ. *άντρα* / *αντρός*), ισόφωνα (φωνηματικά ισοδύναμα, π.χ. προφορά με 'παχύ' λ [t] στην κοινή νεοελληνική).

Τα γλωσσικά σημεία δηλώνουν εμμέσως (μέσω του περιεχομένου και της έννοιάς τους) αντικείμενα αναφοράς εκτός γλώσσας, η γλώσσα όμως διαθέτει ή χρησιμοποιεί επίσης τα γλωσσικά στοιχεία για τη δήλωση στοιχείων του εσωτερικού της συστήματος (εσωτερική γλωσσική σημείωση).

2. Ισοδυναμία και διαφοροποίηση

2.1 Στην κοινή νεοελληνική (KNE)

Στη μελέτη μου «Διαφοροποίηση και ισοδυναμία στη γλώσσα» (βλ. Σετάτος 1998) εξέτασα με συντομία την ισοδυναμία, με παραδείγματα από την κοινή νεοελληνική (KNE). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γλώσσας είναι οι ποικίλες ανομοιοότητες (διαφορές, ιδιοτυπίες, ιδιομορφίες, ανομοιομορφίες, διακρίσεις, διαφοροποιήσεις) αλλά και οι ομοιότητες (παραλλαγές, ταυτότητες, ομοιομορφίες, ομοιοτροπίες) και ισοδυναμίες των επιμέρους γλωσσικών στοιχείων. Έτσι έχουμε ισοδύναμα γλωσσικά στοιχεία: αντίστοιχα (ισάξια, πρβ. επίπεδα της γλώσσας), ισότιμα (συνώνυμα ενός επιπέδου της γλώσσας), ανάλογα και ομόλογα, πάρισα (σχεδόν ίσα, πρβ. λειτουργικές διαφορές και φορτίσεις), ισόμετρα (ισομεγέθη, σε συνταγματικό μήκος κλπ.), ισόρροπα (ισόζυγα, ισόσταθμα, πρβ. παραλληλισμό μερών), ισόβαθμα (της ίδιας βαθμίδας στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων), ισοτενή / ισότονα (κατα την ένταση), ισοτελή και παρεμφερή (κατα τον σκοπό), ισόμορφα (π.χ. *άντρα* – *αντρός*, *έρχονταν* – *ερχόταν*, *έρχονταν* – *ερχόντουσαν*, *πατέρες* – *πατεράδες*, *περνούσε* – *πέρναγε* κλπ.), ομοιόμορφα / ομοιοειδή (ομοιότυπα, ομότυπα, π.χ. *πατρός* – *μητρός* – *θυγατρός*).

Η ύπαρξη ισοδύναμων τύπων και γενικά ισοδύναμων γλωσσικών στοιχείων στην ΚΝΕ είναι γνωστή στους χρήστες των εγχειριδίων και των βοηθημάτων του Μ. Τριανταφυλλίδη, όπως είναι η (‘μεγάλη’ κρατική) *Νεοελληνική γραμματική* του (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991), της οποίας ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά είναι η ιδιαίτερη φροντίδα στη δήλωση των ισοδυναμιών και λειτουργικών ποικιλιών της ΚΝΕ, οι *Λεξιλογικές ασκήσεις* (βλ. Τριανταφυλλίδης 1975α· 1975β) κλπ.

2.2 Γενικά στην ανθρώπινη γλώσσα

Η ανθρώπινη γλώσσα, θα έλεγε κανείς, θα έπρεπε να περιλαμβάνει μόνο διακριτικά στοιχεία, εφόσον πρέπει να εκφράσει την ποικιλία των αντικειμένων, όντων, καταστάσεων, ενεργειών κλπ. του κόσμου, αλλά τότε θα έπρεπε να διαθέτει ιδιαίτερα στοιχεία για κάθε ατομική περίπτωση. Η αντίληψη όμως του ανθρώπου κάνει γενικεύσεις από τα ατομικά σε ομαδικά (πρβ. άτομο → είδος → γένος) και η γλώσσα διαθέτει στοιχεία που της επιτρέπουν να εκφράσει, όταν χρειαστεί, τα ατομικά, όπως διαμέσου των γενικών κλπ. (πρβ. το *άλογο* / τα *άλογα*, *ε’να άλογο*, ο *Βουκεφάλας* κλπ.). Η δομή επίσης των γλωσσών, πέρα από τα καθολικά χαρακτηριστικά, χρειάζεται ένα σύστημα στοιχείων και κανόνων, για να εκφράσει τις σχέσεις, τις κατηγορίες (π.χ. σύνταξη ± μορφολογία κλπ.), τις ποικίλες αντιλήψεις των στοιχείων του κόσμου, π.χ. *αποσπερίτης* = *αυγερινός*, ο *νικητής του Άουστερλιτς* = ο *νικημένος του Βατερλό* = ο *Μέγας Ναπολέων* (πρβ. στο διήγημα *False Colours* (1899) του W. W. Jacobs [βλ. Jacobs 1995, 210]: «The men call it bullying an’ the officers call it discipline, but it’s the same thing under another name.»).

Τα γλωσσικά όμως στοιχεία εκφράζουν και ισοδυναμία, δηλαδή πολλές γλωσσικές πραγματώσεις είναι ισοδύναμες με άλλες της ίδιας ή άλλης γλώσσας. Η ισοδυναμία αυτή δεν αποτελεί άχρηστη ταυτολογία, διότι τα στοιχεία που την αποτελούν και τη δημιουργούν διαφέρουν σε λειτουργικότητα (χρήση, φόρτιση, αξία κλπ.), π.χ. *δέν ξέρουν γλωσσολογία* (ουδέτερο, λαϊκότερο) – *δέν γνωρίζουν γλωσσολογία* (επιστημότερο) – *αγνοούν την επιστήμη της γλωσσολογίας* (επίσημο) – *απο γλωσσολογία δέν γνωρίζουν σχεδόν τίποτε* (κάποια επιφυλακτικότητα) – *απο γλωσσολογία δέν γνωρίζουν πολλά πράγματα* (κάτι γνωρίζουν) – *απο γλωσσολογία δέν ξέρουν τίποτε* (άμεση πληροφόρηση) – *απο γλωσσολογία δέν ξέρουν απολύτως τίποτε* (κατηγορηματικότητα) – *απο γλωσσολογία έχουν μαύρα μεσάνυχτα* (τονισμένη έκφραση) – *απο γλωσσολογία δέν ξέρουν πού τους πάν τα τέσσερα* (ελαφρά προσβλητική έκφραση) κλπ.

Οι ισοδύναμες πραγματώσεις της γλώσσας εξαρτώνται και από την πληροφοριακή πληρότητα της πρότασης ή του κειμένου, για την οποία αποφασίζει (πρβ. επίπεδα της γλώσσας) ο ομιλητής, εκτιμώντας τις συνθήκες και ανάγκες της κατάστασης επικοινωνίας (συνομιλητής / συνομιλητές, ακροατές, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον και θεσμοί κλπ.), π.χ. ο *Γεωργιάδης γεννήθηκε το 1930 στην Αθήνα απο πατέρα έμπορο και μητέρα δασκάλα* – ο *διευθυντής του υπουργείου, Ν. Γεωργιάδης, ήρθε στο φώς το έτος της παγκόσμιας κρίσης, στην πρωτεύουσα της χώρας μας, απο γονείς μικροεργεματίες* (πρβ. ελλειπείς και ανεπτυγμένες προτάσεις, που θέτουν το πρόβλημα της κανονικής πρότασης· πρβ. και δομή βάθους, βαθμό μηδέν της γραφής κλπ.).

3. Εσωτερική γλωσσική σημείωση

Εξετάζοντας τις γλωσσικές μονάδες, διαπιστώνουμε μεταξύ τους, όπως είδαμε (βλ. 2), ισοδυναμίες (πρβ. μετατροπισμούς, παραφράσεις κλπ.) και διαφοροποιήσεις, π.χ. σημασιακές σχέσεις, όπως συνωνυμίες – αντωνυμίες, υπερωνυμίες – υπωνυμίες, παραδειγματικές σχέσεις (π.χ. αφηρημένα ουσιαστικά σε *-ότητα* / *-οσύνη* κλπ.) κλπ. Οι σημειωτικές διεργασίες όμως εμφανίζονται στο εσωτερικό της γλώσσας και άλλες ποικίλες μορφές, όπου μιά γλωσσική μονάδα εμφανίζεται ως σημείο άλλης μονάδας.

3.1 Σημεία σημείων

Γλωσσικά σημεία άλλων γλωσσικών σημείων εμφανίζονται:

- ως συνώνυμα (πρβ. και αντώνυμα): *τέλος* / *τέρμα* / *πέρας* / *κατακλείδα* / *φινάλε* / *λήξη* / *παύση* / *τελείωμα* / *τελειωμός* / *αποπεράτωση* κλπ. (με διαφορές επιπέδων της γλώσσας), πρβ. και *καλός* ως ισοδύναμο του *μή κακός*, *άγαμος* = *μή παντρεμένος*, *ζωντανός* = *μή πεθαμένος*, *ήταν ένα μικρό δέντρο*, δηλ. *ένα πεύκο* / *ήταν ένα πεύκο*, δηλ. *ένα δέντρο και όχι θάμνος, μπελιάς αντί μπελάς* (μίμηση διαλεκτικής προφοράς, ειρωνεία κλπ.): πρβ. και το παιγνίδι όπου στη θέση μιάς απαγορευμένης λέξης πρέπει να ειπωθεί μιά άλλη·
- σε μεταγλωσσική χρήση (γλωσσική σημείωση δεύτερου βαθμού): γλωσσολογικοί όροι (π.χ. *το 'πέυκο' είναι ουδέτερο ουσιαστικό*) και αντίστροφα (π.χ. χρήση μιάς συγκεκριμένης πρότασης ως παραδείγματος δομής πρότασης), πρβ. και αυτοσχολιασμό, αυτοαναφορικότητα (βλ. Σετάτος 2008)·
- ως επώνυμα: απο επαγγελματικά (π.χ. *Ψάλτης*, πρβ. *ο Γιατρός*, για πολύ γνωστό οικογενειακό γιατρό ή φίλο), εθνικά (π.χ. *Κρητικός*), ξενικά (π.χ. *Γιαγμουρίδης* = *Βροχίδης*), πατρώνυμα (π.χ. *Σταύρου*, *Βασιλόπουλος*), μητρώνυμα (π.χ. *Γιαννάκαινας*) κλπ., πρβ. και αντρώνυμα (π.χ. *Δημήτρηνα*, *Γιαννάκαινα*)·
- ως παρωνύμια, παρεπώνυμα (σκωπτικά, ειρωνικά κλπ.): *ο Χοντρός*, πρβ. *ο Τσολάκης* (< 'μονόχειρας', που ως επώνυμο χρησιμοποιείται και για μη μονόχειρες), *ο καπετάν Ένας* κλπ., πρβ. ονοματοποίηση·
- ως χαϊδευτικά: *Άκης* < *Γιαννάκης* < *Γιάννης* < *Ιωάννης*, *Μίμης* / *Μήτσος* < *Δημήτριος*·
- ως ψευδώνυμα, κρυπτόνυμα: *Ελύτης* (αντί *Αλεπουδέλης*), *η Ράφτρα* (όνομα γυναικείου μέλους κρυφής οργάνωσης)·
- ως τίτλοι: *ο Πρόεδρος της Βουλής*·
- ως αντίτυποι γλωσσικών στοιχείων: π.χ. *το αυτό* (= *το περίβλημα*), *το αύτσε* (= *το επιδιόρθωσε*) κλπ.·
- ως μετατροπισμοί (βλ. Σετάτος 1994α): π.χ. *άρχισαν τα γαλλικά* (= *άρχισαν να βρίζουν ο ένας τον άλλο*, έτσι αποφεύγεται και η αναφορά των βρισίων)·
- σε παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις: π.χ. οι καταλήξεις υποβάλλουν συμφωνία όρων, κλιτικό σύστημα ονομάτων και ρημάτων κλπ.·
- στην παραγωγή, σύνθεση: υποβολή πρωτότυπων λέξεων που παίρνουν μέρος σε αυτές·
- ως νεολογισμοί αντί καθιερωμένων σημείων: πρβ. γλωσσοπλαστική δημιουργία.

3.2 Σημεία συνταγμάτων

Τα σημεία αυτά ισοδυναμούν με γλωσσικά συντάγματα και τα αντικαθιστούν, π.χ. *πίχι* = *παραδείγματος χάρι*, *Κουκονέ* (= ΚΚΕ, παλαιότερα *κάπα κάπα έψιλον* = *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*), *κουτουλού* (παικτικά) = *και τα λοιπά*, *κουλουπού* (παικτικά) = *και λοιπά*.

3.3 Σημεία φράσεων και προτάσεων

Σημεία φράσεων και προτάσεων εμφανίζονται σε συντομολογίες (πρβ. και συντομογραφίες, βλ. 6), π.χ. *ό.έ.δ.* = *όπερ έδει δείξαι*), επιφωνήματα (π.χ. *στόπ!* = *σταμάτα σου λέω!* κλπ.).

3.4 Σημεία κειμένων

Σημεία κειμένων αποτελούν οι ποικίλες μορφές τίτλων (επιγραφών, μερών βιβλίου κλπ.), η χρήση των οποίων είναι σήμερα πολύ διαδεδομένη. Η μελέτη τους πρέπει να περιλάβει την περιγραφή στοιχείων, όπως:

(1) Εξειδικεύσεις: τίτλοι, επιγραφές, επικεφαλίδες, διευθύνσεις, πινακίδες, ταμπέλες, καρτέλες, ετικέτες, δελτία, λεζάντες, προμετωπίδες, φόρμες, επωνυμίες κλπ.

(2) Μορφές, που διακρίνονται σε:

- τυποποιημένες: *ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄*, *ΜΕΡΟΣ Α΄*, *ΠΡΑΞΗ ΙΙΙ*, πρβ. επιστημονικά εγχειρίδια, λεξικά διάφορων τύπων κλπ.
- ατυποποίητες: τίτλοι λογοτεχνικών έργων
- γραπτές – προφορικές: με κεφαλαία ή μικρά, όρθια ή πλάγια στοιχεία, με αρχικό κεφαλαίο ή μικρό, με ξένα αλφάβητα, με ποικίλες κατηγορίες τυπογραφικών στοιχείων (γραμμάτων: *A*, *A*, *A* κλπ., αριθμών: *1*, *2*, *3* ή *I*, *II*, *III*), με κενά, με ποικίλματα κλπ. – με προφορική παρουσίαση σε ποικίλες εκδηλώσεις απο ειδικό πρόσωπο (παρουσιαστή κλπ.) των ομιλητών κλπ. και των τίτλων των ομιλιών, απαγγελιών, χορών, ασμάτων κλπ.
- τυπογραφικές: *η πρόταση* – *Η πρόταση* – *Η «πρόταση»* – *Πρόταση* – «*Πρόταση*» – *πρόταση* – *π ρ ό τ α σ η* – *ΠΡΟΤΑΣΗ* – *ΠΡΟΤΑΣΗ* κλπ.
- ποικιλίες: ψευδότιτλοι, υπότιτλοι, επίτιτλοι κλπ.
- σύντομες – εκτεταμένες: τίτλοι μονολεκτικοί (*Ιλιάδα*), κειμενικοί (παλαιότερα μπορεί να καταλάμβαναν μιά ολόκληρη σελίδα), πρβ. λέξεις – συνταγματικές ενότητες (π.χ. *Η γλώσσα ως πηγή*, *Το απομυθωποιημένο σύμπαν*, *Στις πηγές της σοφίας*, *Οδυσσέας Ελύτης*) – κείμενο (π.χ. *Ζητείται ψυχή*, *Τί σημαίνει δημοκρατία*, *Ποίος ο φονεύς του αδελφού μου*, *La femme de Sorel* με συνέχεια στην αρχή του κειμένου: *S'appelait Adrienne*).
- με επανάληψη: στην αρχή και στο τέλος του κειμένου
- πλήρεις – ελλιπείς: *Γενική Γλωσσολογία* – *Της ζωής και της τέχνης* (πιθανώς εννοείται: *απόψεις ή σκέψεις*).

(3) Σημασίες και χρήσεις: οι τίτλοι χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως, όπως:

- ως ένδειξη περιεχομένου: βιβλίου, κεφαλαίου κλπ., αφηρημένου (π.χ. *Το άρρητο και το αυτεξούσιο*, *Θέατρο*) – συγκεκριμένου (π.χ. *Το θέατρο του Τσέχοφ*, *Περι του*

Φάουστ του Γκέτε) – μεταφορικού (π.χ. «Τα ακάθαρτα χέρια»), πρβ. ένδειξη αποτελέσματος εργασίας (π.χ. *Η αισθητική και ο Φρόνυδ*).

- ως ένδειξη σειράς βιβλίων, τόμων κλπ., π.χ. *Ποιήματα Α΄ Β΄*.
- ως περίληψη συνόλου γεγονότων ή/και ειδικών κρίσεων / πλευρών (π.χ. στον ημερήσιο τύπο), ενώ οι συγγραφείς προσπαθούν να περιλάβουν σε αυτούς δηλωτικά και συνδηλωτικά στοιχεία (π.χ. *Το δράμα της προσωπικότητας*).
- προς υπενθύμιση του γενικού τίτλου: στο πάνω μέρος κάθε σελίδας.
- προς 'κατανάλωση': σε συζητήσεις, κριτικές, βιβλιογραφίες, διαφημίσεις κλπ.
- ως υπαινιγμοί: *Προς νέες υποψίες, Γύρω από μιά συνέντευξη*.
- με παιγνιώδεις χρήσεις: *Ο Στρατής παραστράτησε*.
- με απροσδόκητους συνδυασμούς: *Cabbages and Kings* (1904, τίτλος μυθιστορήματος του O. Henry, παρμένος από το *Through the Looking-Glass, and What Alice Found There* (1871) του L. Carroll).
- με αρνητική σημείωση: κρυπτογραφήματα.

(4) Παράλληλα με τους τίτλους πρέπει να αναφερθούν:

- στοιχεία στο τέλος κειμένων: πρβ. τη λέξη ΤΕΛΟΣ, ρεφρέν / επωδούς, τέλος με τέτοια μορφή που προειδοποιεί για επόμενο κεφάλαιο (π.χ. στον *Le Bourgeois gentilhomme* του Μολιέρου).
- λήμματα: λεξικών κλπ.

4. Πολυλεκτικά αντί μονολεκτικών και ολιγόλεκτων σημείων

4.1 Συντάγματα αντί μονολεκτικών σημείων

Συντάγματα αντί λέξεων χρησιμοποιούνται σε σχήματα λόγου, όπως η περίφραση (π.χ. *το πουλί της άνοιξης* = *το περιστέρι*, *η τυφλή θεά* = *η τύχη*, *ο πατέρας της ιστορίας* = *ο Ηρόδοτος* κλπ.)

4.2 Φράσεις και προτάσεις αντί άλλων σημείων

Οι γλωσσικές αυτές μονάδες χρησιμοποιούνται κάποτε ως ισοδύναμα λέξεων, όπως σε αρχαϊσμούς (π.χ. *όπερ έδει δείξει* = *απόδειξη*, *εκ των ών ούκ άνευ* = *απαραίτητο*, *ό_μη_γένοιτο* = *που απεύχομαι*), συνθήματα (ομάδων, κομμάτων κλπ.), αινίγματα, ορισμούς (π.χ. *απότομο πέσιμο νερού απο ύψος* = *καταρράκτης*, *ο βόρειος άνεμος που φυσά στη Μακεδονία* = *ο Βαρδάρης*), παροιμίες (π.χ. *κάλλιο αργά παρά ποτέ* = *υπομονή!*), ανακεφαλαιώσεις, συμπεράσματα κλπ.

4.3 Κείμενα αντί άλλων σημείων

Ένα κείμενο ποικίλης έκτασης (λίγες προτάσεις, παράγραφοι κλπ.) μπορεί να παίρνει τη θέση άλλου σημείου, μικρότερου συνταγματικού μήκους, π.χ. μιάς λέξης, όπως σε υποσημειώσεις (π.χ. ως ερμηνεία ενός άγνωστου στους πολλούς επιστημονικού ή πολιτισμικού όρου, βιογραφικά στοιχεία ενός προσώπου ύστερα από το όνομά του κλπ.), παραφράσεις (π.χ. μιάς επιστημονικής διατύπωσης με περισσότερες λέξεις και φράσεις).

4.4 Ισοδυναμία σημείων διαφορετικών βαθμίδων

Προτάσεις αντί για κείμενα και το αντίστροφο, λέξεις για προτάσεις και κείμενα κλπ. (βλ. παραπάνω) δείχνουν τις εσωτερικές σημασιακές σχέσεις των γλωσσικών μονάδων.

5. Σχήματα λόγου και άλλες μορφές λεκτικής διατύπωσης

Η σημαντικότερη περιοχή εσωτερικής γλωσσικής σημείωσης είναι εκείνη που περιλαμβάνει τα σχήματα λόγου, πρβ. ομοιοτέλετο (πρωτότυπες συσχετίσεις εννοιών), εξ αναλόγου (π.χ. *είναι καλή και αγαθή*, πρβ. συνώνυμα), εξ αντιθέτου (π.χ. *στο έμπα... στο έβγα... όχι ζεστό, κρύο*, πρβ. αντώνυμα), περίφραση (π.χ. *ο Γέρος του Μοριά = ο Κολοκοτρώνης, ο πατέρας της ιατρικής = ο Ιπποκράτης*, υποβάλλει κοινή γνώση, βλ. Σετάτος 2003), έν δια δυοίν (π.χ. *ο Α είναι ξακουστός είναι και ξακουσμένος*, για επίρρωση της έννοιας), υποφορά (π.χ. *ο Διάκος τί να γίνηκε... ο Διάκος αποκλείστηκε...*, δραματικότητα), επιδιόρθωση (π.χ. *εσείς βουνά, ψηλά βουνά*), μεταφορά (π.χ. *η ράχη της καρέκλας = το ερεισίνωτο*), παρομοίωση (π.χ. *ψηλός σάν κυπαρίσσι*), κατεξοχήν (π.χ. *Πόλη = Κωνσταντινούπολη*), συνεκδοχή (π.χ. *κάθε κλαδί και κλέφτης = κάθε δέντρο...*, ενίσχυση), μετωνυμία (π.χ. *διαβάξει Σολωμό, η Χώρα = πρωτεύουσα επαρχίας*), αντονομασία (π.χ. *τα Ελληνόπουλα = οι Έλληνες*), αντίφραση: λιτότητα (π.χ. *όχι λίγη ώρα μετά*, υποβολή αντωνύμου), ειρωνεία (π.χ. *έξυπνος που είσαι! = είσαι ανόητος!*, λεπτή δηκτικότητα), ευφημισμός (π.χ. *γλυκάδι = ξίδι*, αποφυγή δυσάρεστης υποβολής), υπερβολή (π.χ. *σάν κάστρο η κεφαλή του*, ενίσχυση της έκφρασης), αλληγορία (π.χ. *τ' άσπρισε τα γένια του ο Άι-Νικόλας = χιόνισε*, σύνθετη μεταφορά), παρονομασία (π.χ. *γερός γέρος*, παρήχηση / ετυμολογικό σχήμα, όπου υποβάλλεται αντίθετη σημασία) κλπ.

Πέρα από τα σχήματα λόγου, η λεκτική διατύπωση και διαμόρφωση του λόγου χρησιμοποιεί ποικίλους τρόπους, από τους οποίους πολλοί εμφανίζουν εσωτερική γλωσσική σημείωση, όπως (βλ. Τριανταφυλλίδης 1975α· 1975β) ορισμό (π.χ. *δείκτης = το δεύτερο δάχτυλο του χεριού*), ερμηνεύματα, παροιμιακές φράσεις (παροιμίες, π.χ. *ζήσε μαύρε μου να φάς τριφύλλι = καθυστερούμε*, κλπ.), αρχαϊσμό (π.χ. *έτερον εκάτερον = άλλο το ένα άλλο το άλλο*, επιχειρηματολογική σφοδρότητα), παρώνυμα (π.χ. *περιττεύει και περισσεύει, υπομονή και επιμονή*, σημασιακή σύνδεση εννοιών).

Άλλοι τρόποι εσωτερικής γλωσσικής σημείωσης είναι (βλ. *Gradus*): ακροστιχία / ακρωνυμία (τα αρχικά γράμματα στίχων δηλώνουν κύριο όνομα ή φράση), παρήχηση (π.χ. *ο καλός καλό δέ βλέπει*), αναγραμματισμός (π.χ. *η αγάπη απάγει καρδιές*), προσέγγιση / «à peu près» (π.χ. *περίπου κακός*, Σετάτος [1993, 382]), αργκό (π.χ. *πλάκωσε το μπούγιο*, πρβ. επίπεδα της γλώσσας), παράθεμα (κατατάκτες διάφοροι, π.χ. *ο ποταμός Πηνειός*), κλισέ (π.χ. *δόξα τω Θεώ, άς τα λέμε καλά = καλά, εσείς;*, απάντηση στην ερώτηση *χαίρετε!*, *τί κάνετε*; κλπ.), κολάζ (π.χ. *διότι | πρέπει να έχει | ο στρατιώτης το τσιγάρο του | το μικρό παιδί | την κούνια του | και ο ποιητής | τα μανιτάρια | του*, Ν. Εγγονόπουλος, *Πρωινό τραγούδι*), περιγραφή (π.χ. ..., *θα καταλάβετε για ποιόν μιλάω*), αμφισημία (π.χ. *δέν είναι για να τον δείς = δέν είναι σε κατάλληλη κατάσταση / δέν είναι κατάλληλη ώρα*), αινίγματα (π.χ. *ψηλός ψηλός καλόγερος και κόκαλα δέν έχει = ο καπνός*, πρβ. *ο Γέρων φθονερός και των έργων εχθρός και πάσης μνήμης*).

[= ο Χάρος], Α. Κάλβος, *Εις τον Ιερών Λόχον*), εξήγηση / ερμηνεία (π.χ. δέν πήρε μέρος γιατί ήταν άρρωστος, πρβ. ορισμό), ομωνυμία (π.χ. η κλήση που πήρε οφείλεται στην κλίση του να ξεπερνά το όριο της ταχύτητας, παικτικός συνδυασμός διάφορων ομωνύμων), παιχνίδι λέξεων (π.χ. είναι παλαιός άνθρωπος = είναι παλιάνθρωπος), νεολογισμοί (π.χ. επώνυμοι = γνωστοί), παραλληλισμός (πρβ. τον ποιητικό parallelismus membrorum της Βίβλου, π.χ. *ἔσσονται οἱ ἔσχατοι πρῶτοι καὶ οἱ πρῶτοι ἔσχατοι*), ψευδογλώσσα (πρβ. στην τηλεόραση ηθοποιούς που μιλούν δήθεν μιά ξένη γλώσσα, ενώ δίνουν απλώς τη φωνητική εντύπωση που συνήθως δημιουργεί η εκφώνησή της), ανακεφαλαίωση (φράση ή πρόταση ισοδύναμη προηγούμενου κειμένου) κλπ.

6. Γραφή

Η γραπτή μορφή της γλώσσας αποτελείται από σημεία του προφορικού λόγου (πρβ. γάιδaros = [γάιδaros]), αλλά και εδώ (ιδιαίτερα) εμφανίζονται εσωτερικά γλωσσικά σημεία, όπως:

- συντομογραφίες, π.χ. *ό.έ.δ.* = *όπερ έδει δείξαι*, κλπ. = και λοιπά / κτλ. = και τα λοιπά (όπου το δεύτερο είναι σημείο προφορικού λόγου και το πρώτο σημείο του γραπτού λόγου, πρβ. ...κτλ. κτλ. = πολλά άλλα που δέν αναφέρω)·
- κεφαλαία: για κύρια ονόματα (π.χ. ο Άγγελος)·
- εισαγωγικά: για τη δήλωση παραθεμάτων (που στον προφορικό λόγο μπορεί να μη δηλώνονται, πρβ. η «απόλυτη αποτυχία» είναι μόνο στο μυαλό του, για την ακριβή δήλωση των λόγων ενός τρίτου προσώπου)·
- ελληνικό για ξένο αλφάβητο, π.χ. *Σωσσύρ* / *Σοσίρ* = Saussure, κοράνι < αραβ. *qur'ān* = الْقُرْآن·
- αλλόγραφα: πρβ. ποικιλία γραμματοσειρών, τυπογραφικών στοιχείων κλπ·
- καλλιγραφήματα: σε χειρόγραφα κείμενα·
- κρυπτογραφήματα: πρβ. γλωσσικά στοιχεία που, πέρα από τις συνηθισμένες σημασίες τους, έχουν και κάποιες ειδικές και μυστικές, γνωστές μόνο σε μνημένους πομπούς και δέκτες·
- λογοτεχνικά γραφηματικά παίγνια: I like Ike! (κατα την ανάλυση του Jakobson [1963, 219], η φωνητική μορφή του συνθήματος υποβάλλει την έννοια 'κλείνω στην αγκαλιά μου τον Ike', πρβ. και μονογραφές (= σύντομες υπογραφές)· λιπογράμματα, π.χ. το μυθιστόρημα *Gadsby* του Αμερικανού Ernest Vincent Wright, οι χιλιάδες λέξεις του οποίου δεν περιλαμβάνουν το γράμμα «e»·
- ακρώνυμα, π.χ. τα αρχικά γράμματα κάθε στίχου του ποιήματος σχηματίζουν το όνομα του συγγραφέα·
- ταυτογραφήματα: κόλπος = 'εσοχή της ξηράς όπου εισχωρεί η θάλασσα' / 'αποπληξία', πρβ. παρώνυμα όπως *μέραρχος* – *μοίραρχος*, *φτηνός* – *φτενός*·
- ορθογραφικές ποικιλίες, π.χ. *εταιρεία* – *εταιρία* (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 412)·
- ομώνυμα, π.χ. *στίχος* – *στοίχος* (πρβ. *οι στοίχοι της παράταξης των μαθητών έμοιαζαν με στίχους και μάλιστα δεκαπεντασύλλαβους*)·
- υπογραφές: ως ιδιολεκτικά σημεία.

Βιβλιογραφία

- Gradus* = B. M. Dupriez. 1984. *Gradus: les procédés littéraires. Dictionnaire*. Παρίσι: Union Générale d'Éditions.
- Jacobs, W. W. 1995. « False Colours », στο T. Tanner (επιμ.), *The Oxford Book of Sea Stories*, 210–218. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Jakobson, R. 1963. *Essais de linguistique générale*. Παρίσι: Minuit.
- Σετάτος, Μ. 1992. « Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής », *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.
- . 1993. « Γλωσσολογικές μελέτες. Α΄ Παρατηρήσεις σχετικά με τα *όχι, μή, δέν* στο σύστημα των αρνήσεων της κοινής νεοελληνικής. Β΄ Οι αναφωνήσεις στην κοινή νεοελληνική », *Ελληνικά* 43, 381–401.
- . 1994α. « Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής », στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 39–54. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1994β. « Οι συνδέτες στο σύστημα της κοινής νεοελληνικής », *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 4, 516–517.
- . 1998. « Διαφοροποίηση και ισοδυναμία στη γλώσσα », στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ. Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα)*, 134–162. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2003. « Κυριολεξία – περίφραση – σύντμηση – παράφραση », *Φιλόλογος* 112, 258–279.
- . 2008. « Μεταγλωσσικές χρήσεις της γλώσσας: μεταγλωσσικός σχολιασμός, αυτοσχολιασμός και αυτοαναφορικότητα στην κοινή νεοελληνική », στο Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.), *Θέρμη και φως. Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, 195–204. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1975α. *Λεξιλογικές ασκήσεις για τη μέση παιδεία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1975β. *Λεξιλογικές ασκήσεις για την 5η και την 6η δημοτικού*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Έκταση (αυξομειώσεις) του συνταγματικού μήκους στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Οι πραγματώσεις του γλωσσικού συστήματος, π.χ. της νόρμας της κοινής νεοελληνικής (KNE), συντελούνται υποχρεωτικά στη γραμμικότητα του λόγου, δηλαδή προφορικά σε διαστήματα χρόνου και γραπτά σε έκταση χώρου.

Ανάλογα με τις ανάγκες και τις συνθήκες της γλωσσικής επικοινωνίας, βάσει κανόνων των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. πολιτισμικές αρχές, καταστάσεις, εκδηλώσεις κλπ.), αλλά και κατα τις επιλογές και τις συνήθειες του ομιλητή κλπ., ο λόγος πραγματώνεται διαφορετικά. Έτσι, μπορεί να διαφέρει σε έκταση ακόμα και για την ίδια επικοινωνιακή ανάγκη, δηλαδή άλλοτε να είναι διεξοδικότερος και άλλοτε πιό συνεπτυγμένος. Η αποτελεσματικότητα του λόγου εξαρτάται και απο το χαρακτηριστικό αυτό.

Η πείρα των κοινωνιών και των πολιτισμών, κατα τις εξελίξεις τους, οργανώνεται συνήθως σε συστήματα κανόνων και συνηθειών, που παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία (πρβ. τις κοινές εμπειρίες, όπως διαπιστώνονται σε παροιμιακές φράσεις λαϊκής σοφίας).

Οι δυνατότητες ποικίλων διαμορφώσεων ως προς την έκταση των γλωσσικών πραγματώσεων σχετίζονται άμεσα με επιμέρους χαρακτηριστικά της γλώσσας και της ανθρώπινης ομιλίας.

2. Αυξομειώσεις στη γραμμικότητα του λόγου

2.1 Αυξομειώσεις σε σχέση με τα επίπεδα της γλώσσας

Κατα τις πραγματώσεις του γλωσσικού συστήματος, αυξομειώσεις, δηλαδή επαυξήσεις και συντμήσεις, γλωσσικών στοιχείων στο πλαίσιο μίας μονάδας ανώτερης βαθμίδας, μπορούν να εμφανιστούν σε σχέση με τα επίπεδα της γλώσσας, δηλαδή με αξιολογικά στοιχεία (βλ. Σετάτος 1994), όπως είναι:

- κλίμακες (λεξιλογικές αξίες): πρβ. ολιγοσύλλαβες λαϊκές λέξεις με πολυσύλλαβους λόγιους τύπους της KNE·
- διαβαθμίσεις (υφολογικές αξίες): πρβ. χυδαίο – υψηλό / επίσημο ύφος κλπ·
- γέννη / είδη (κειμενικές αξίες): πρβ. γραμματειακά είδη όπως λογοτεχνία, επιστήμες ανθρώπου (ιστορία κλπ.)·
- στρώματα (κοινωνιογλωσσικές αξίες): πρβ. γλώσσα αγροτών, εργατών, υπαλλήλων κλπ., γλώσσα παιδιών, οικογενειών, φίλων, συναδέλφων κλπ·
- κώδικες (πολιτισμικές αξίες): γλώσσα καθημερινή, επαγγελματική, θρησκευτική, αθλητική, στρατιωτική·
- εκδηλωτές (ψυχολογικές αξίες): πρβ. ‘ροή συνειδήσεως’, χαώδη λόγο κλπ·
- αρχαιϊσμοί (ιστορικές αξίες): πρβ. εκφράσεις όπως *λάθε βίωσας, ή τάν ή επι τάς, μηδέν άγαν* κλπ·
- επαρχιωτισμοί / διαλεκτισμοί (γεωγραφικές αξίες): πρβ. *καπνοτόπια – καπινός* (ειρωνικό, παιγνιώδες απο προφορά Πελοποννησίων)·

- ιδιολεκτισμοί (ιδιολεκτικές αξίες): πρβ. προφορές κατα μίμηση όπως *ποιότητα, της αντιμετώπισής τους* (ειρωνικά αντί *ποιότητα, της αντιμετώπισής τους*) κλπ.

2.2 Αυξομειώσεις σε σχέση με άλλους παράγοντες

Εκτός των επιπέδων της γλώσσας, οι αυξομειώσεις μπορούν να παρατηρηθούν και σε σχέση με:

- το γλωσσικό σύστημα και τα στοιχεία του (πρβ. και κατα την εξέλιξη του προς αναλυτικότερες ή συνθετικότερες μορφές, π.χ. απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά): συντομολογία (πρβ. *τέτοια και τέτοια, σπουδάξει γιατρός* κλπ.), βραχυλογία (πρβ. *δένω τα χέρια σταυρό* κλπ.), απλολογία (πρβ. *μένω σπίτι* κλπ.) – ταυτολογία (πρβ. *έτσι τό 'χει η πατρίδα μας έτσι τό 'χει το Σούλι* κλπ.), πρβ. έλλειψη – πλεονασμό (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 2)·
- την τυπολογία των γλωσσών, πρβ. την ΚΝΕ με την αγγλική κλπ.·
- τη γραφή, πρβ. συντομογραφίες (π.χ. *π.χ. → πί χί, κτλ. → και τα λοιπά, κουτουλού,* κλπ.), χρήση γραφικών συμβόλων κλπ., πρβ. και αλλαγές του γραφικού συστήματος (π.χ. για την τουρκική: αραβική συμφωνική γραφή → λατινικό αλφάβητο)·
- τις συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας: κραυγές – μονολεκτικά εκφωνήματα (πρβ. απαντήσεις *ναί / όχι – δέν ξέρω* κλπ.)·
- σταθερά χαρακτηριστικά ομιλητών: λακωνικότητα – φλυαρία (λογοδιάρροια), πρβ. *veni, vidi, vici* με ιστορική εξιστόρηση, *νενικήκαμεν!* με περιγραφή Ηροδότου·
- τις ψυχολογικές καταστάσεις των ομιλητών: διστακτικότητα, φόβος, ταραχή κλπ.

2.3 Αριθμός μονάδων

Ο αριθμός κατώτερων μονάδων που περιλαμβάνονται σε μιά ανώτερη διαφέρει απο το απόλυτο 'γραμματικό' μήκος, πρβ. ερωτήματα σχετικά με:

- Φωνήματα: υπάρχει λέξη με όλα τα φωνήματα της γλώσσας; (στην ΚΝΕ δέν υπάρχει).
- Συλλαβές: υπάρχουν όλα τα δυνατά σχήματα συλλαβών σε λέξεις της γλώσσας ή λέξη με όλα τα σχήματα συλλαβών (πρβ. *α-ντέ-στρε-ψαν*);
- Μορφήματα: πόσα μπορούν να εμφανιστούν σε μιά λέξη (λεξιλογικά, πρβ. σύνθετες λέξεις όπως *σκουληκομυρμηγκότρυπα, μολυβοκοντυλοπελεκητής* κλπ., αλλά και παράγωγες λέξεις με πολλά επιθήματα, π.χ *γραμμ-ικό-τητ-α* κλπ., κλιτές λέξεις με πολλές καταλήξεις, π.χ. *εμέ-ν-α-ν-ε, κρυβ-ό-μουν-α, λέγ-αν-ε* κλπ.);
- Λέξεις: υπάρχει περιορισμός στον αριθμό ριζών / θεμάτων (πρβ. σύνθεση);
- Φρασεολογικές ενότητες: πόσα είναι τα δυνατά σχήματα;
- Συντάγματα: παρατηρούνται απλά και περίπλοκα σχήματα;
- Φράσεις / προτάσεις: πόσες δευτερεύουσες μπορεί να περιλάβει μιά κύρια πρόταση (περίοδος), πόσες κύριες μπορούν να εκφερθούν παρατακτικά ή παραθετικά σε μιά περίοδο (με παύσεις / κόμματα ή με συμπλεκτικούς, αντιθετικούς κλπ. συνδέσμους);
- Κείμενα: πώς διαμορφώνεται η κλίμακα των μονάδων, π.χ. στα κείμενα που περιλαμβάνουν κείμενα (σε μιά ή περισσότερες γλώσσες);

3. Όρια έκτασης των μονάδων κατα τις γλωσσικές βαθμίδες

3.1 Διαφοροποίηση της έκτασης στις γλωσσικές βαθμίδες

Η έκταση των γλωσσικών μονάδων κατα τις γλωσσικές βαθμίδες παρουσιάζει δυνατότητες διαφοροποίησης εντός ορίων, δηλαδή:

- φωνήματα: πρβ. μακρόσυρτες προφορές σε ψαλμωδίες, μάκρυνση – βράχυνση φωνηέντων και συμφώνων για έκφραση συναισθηματικών φορτίσεων, μακροπρόφερα εκφωνήματα (π.χ. *έεε τι κάνεις!, ποςστ! κλπ.*).
- μορφήματα: μηδενικά (π.χ. *βαρύ ύδωρ-Ø*), ένα φωνήεν / σύμφωνο (π.χ. *έ-γραφ-α, τρώ-ς*) κλπ., εκτενέστερα μορφήματα (παραγωγικά + γραμματικά, π.χ. *-ουδάκι, -όπουλο, -αράκι, -άδικο, -αμάρα, -ούτσικος* κλπ.), συνδυασμοί μορφημάτων (π.χ. *πολυ-σπουδ-ασ-τήρι-ο*).
- λέξεις: ασύλλαβες (π.χ. *το σ- στα στον, στην* κλπ., πρβ. *τ' ωραίο δέντρο* κλπ.), μονοσύλλαβες (π.χ. *σε, το* κλπ.), δισύλλαβες (π.χ. *δέντρο* κλπ.), πολυσύλλαβες (π.χ. *δεντροφυτευμένο* κλπ.), ή εκτενέστερη λέξη (πρβ. *σε κωμωδίες του Αριστοφάνη, κύρια ονόματα όπως Παπαδημητρακόπουλος* κλπ.)· η ΚΝΕ ακολουθεί μέση οδό: ούτε πολλά μονοσύλλαβα (εκτός γραμματικών δεικτών: κλιτικές καταλήξεις, παραγωγικά επιθήματα κλπ.) ούτε τεράστια σύνθετα.
- συντάγματα: πρβ. ουσιαστικοποιήσεις φράσεων (π.χ. *το να μὴν περιμένεις φασαρίες και να σου έρχονται ξαφνικά όλες μαζί είναι αποκαρδιωτικό* κλπ.), αναδιπλώσεις (π.χ. *χέρι χέρι* κλπ.), διττολογία (π.χ. *ώρα με την ώρα* κλπ.), επαναλήψεις (π.χ. *τόσα και τόσα* κλπ.), παλλιλογία (π.χ. *κατεβαίνει κατεβαίνει* κλπ.).
- φράσεις (πρβ. πρόταση): παρενθετικές (π.χ. *..., που λέτε, ...*), παροιμιακές (που υποβάλλουν ολόκληρες ιστορίες, π.χ. *αυτός έφα, κατόπιν εορτής, πάν μέτρον άριστον* κλπ.).
- προτάσεις: πρβ. 'ροή συνειδήσεως', όπου έχουμε πρόταση-κείμενο· η ΚΝΕ δέν προσφέρεται για μεγάλες προτάσεις / περιόδους, που διαφέρουν κατα τα επίπεδα της γλώσσας (βλ. 3.2).
- κείμενα: βλ. 3.3.
- αποσιωπήσεις: διάρκειας (πρβ. *...καί καί καί...*).

3.2 Έκταση φράσεων και προτάσεων

Φράσεις και προτάσεις μπορούν να συμπτυχθούν σε ελλειπτικές ή να αναπτυχθούν με τη χρήση συντακτικών μέσων, όπως:

- παράθεση – παράταξη – υπόταξη: πρβ. ασύνδετη εκφορά – συμπλεκτικούς συνδέσμους – ποικίλους υποτακτικούς συνδέσμους (π.χ. *πήγε, έψαξε, το βρήκε – πήγε και έψαξε και το βρήκε – αφού πήγε, έψαξε, ώσπου το βρήκε* κλπ.).
- αναφορικές προτάσεις: μπορούν να αναφέρονται σε βασικά συστατικά της κύριας πρότασης (υποκείμενο, αντικείμενο κλπ.), αλλά και σε δευτερεύοντα, όπως και σε στοιχεία άλλων αναφορικών προτάσεων.
- επιθετικοί προσδιορισμοί: παρατακτικά (π.χ. *ψηλό, σκοτεινό, γυμνό βουνό*), ανε-

ξάρτητα (π.χ. ψηλό, σκοτεινό, γυμνό, βουνό), σε συνδυασμούς (π.χ. ανοιχτό κόκκινο, μεγάλο καπέλο), πρβ. λειτουργία παύσεων·

- επιρρηματικοί προσδιορισμοί: επιρρήματα (π.χ. τότε), εμπρόθετα (π.χ. πρό του Πάσχα), δευτερεύουσες προτάσεις (π.χ. πριν να έρθει το Πάσχα)·
- παρενθέσεις: ποικίλης έκτασης, π.χ. μιλάμε τώρα για φωνολογική ανάλυση (που διαφέρει από τη συνηθισμένη στην παραδοσιακή γραμματική φωνητική ανάλυση, εφόσον δεν αναφέρεται στην πραγμάτωση του λόγου, αλλά στην υποκείμενη δομή διακριτικών μονάδων)· ..., όπως το προανήγγειλα, ...·
- παραθέματα: π.χ. έτσι κατάλαβα τί σημαίνει «πάν μέτρον ἄριστον· μου εἶπε ακριβώς «δὲν θα ἔρθω, μὴ με περιμένεις!», ὅ,τι και να λέει τώρα·
- απαριθμήσεις: π.χ. σε ευρητηρίαση επίπλων, αντικειμένων κλπ. κατοικίας.

3.3 Έκταση κειμένων

Τα κείμενα μπορούν να είναι:

- σύντομα: μιάς φράσης, ενός στίχου (πρβ. παροιμιακές φράσεις), τυποποιημένης έκτασης (π.χ. τετράστιχο, σονέτο κλπ.), ατυποποίητης έκτασης (π.χ. πεζά ποιήματα), πρβ. και λογοτεχνικά είδη·
- εκτενή: με παρεκβάσεις (π.χ. γιατί κάτι έχει περισσότερο ενδιαφέρον για τον ομιλητή και αισθάνεται ότι πρέπει να το πει), παρενθετικά κείμενα (π.χ. για συμπληρωματικές πληροφορίες κλπ.), επανόδους σε θέματα (π.χ. όταν ο ομιλητής αισθάνεται ότι κάτι έμεινε ημιτελές κλπ.), πρβ. λογοτεχνικά είδη.

Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω στο 6.

4. Επιμηκύνσεις και συντμήσεις της έκτασης λόγου

Επαυξήσεις, επεκτάσεις και συμπυκνώσεις, συντμήσεις του συνταγματικού μήκους εμφανίζονται στην ΚΝΕ ως εξής:

κλίμακα βαθμίδων	επιμήκυνση	σύντμηση
φώνημα	μάκρυνση φωνήεντος ή συμφώνου (π.χ. ἐλλλάα!)·	βράχυνση φωνήεντος ή συμφώνου
	διφθογγισμός (π.χ. εμπρός!)	μονοφθογγισμός (π.χ. ποίμα)
		έκπτωση (π.χ. Πέμτη)
συλλαβή	εμένα-νε, εσένα-νε	απλολογία (π.χ. λέ_ει, θές, αστραποπελέκι → αστροπελέκι)
μόρφημα	πατέρες → πατεράδες, θέλουν → θέλουνε	εγνώριζα > γνώριζα, διάθεση, διάφορο
λέξη	αβδέλλα, νοικοκύρης	μέρα, ρθώ, γνώριζε
	σύνθετες, πολυσύνθετες	συντομευμένες
φρασεολογική ενότητα	πάω βόλτα	βολτάρω
	βαράω διάλυση (λαϊκό)	το διαλύω

κλίμακα βαθμίδων	επιμήκυνση	σύντμηση
σύνταγμα	μαζί με όλους	με όλους
φράση	όταν του τα είπε, πρβ. όταν του τα είπε όλα τα νέα στον Γιώργο	όταν του τὰ 'πε
πρόταση	περίοδος (κύριες και δευτερεύουσες)	ελλειπτικές προτάσεις
κείμενο	απεραντολογία, βερμπαλισμός	λακωνικότητα, ρητά, αφορισμοί

Ο λόγος κινείται μεταξύ κραυγών, επιφωνημάτων και αμετροέπειας, αλλά ακολουθεί στις συνηθισμένες / περισσότερες περιπτώσεις γλωσσικών πραγματώσεων (και εκτός ιδιολεκτικών περιπτώσεων) τους κανόνες των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. λογοτεχνικά είδη, απο ρητά και γνωμικά ως έπη και μυθιστορήματα).

5. Λειτουργίες αυξομειώσεων

5.1 Λειτουργία αυξομειώσεων σε διάφορα πλαίσια λόγου

Οι αυξομειώσεις λειτουργούν ανάλογα με το πλαίσιο διαμόρφωσης του λόγου και οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα (πραγματώσεις), όπως:

- τροπικότητες: πρβ. τηλεφώνω – κάνω τηλέφωνο, ψιχαλίζει – ρίχνει ψιχάλες, περπατώ – κάνω περίπατο – περιπατώ – πάω περίπατο·
- επίπεδα της γλώσσας: αξιολογικές διαφοροποιήσεις (π.χ. περίληψη – ανακεφαλαίωση – απολογισμός, διεξοδικότητα / μακρηγορία / πολυλογία / περιττολογία / αερολογία κλπ. – λακωνικότητα, εγκράτεια γλώσσας, περιεκτικότητα / συνοπτικότητα / επιγραμματικότητα)·
- προσωπικό 'ύφος': φλυαρία, πολυλογία (λογοδιάρροια) – σιωπηρότητα, ολιγολογία·
- κοινωνικοπολιτισμικές μορφές: συνόψεις, επιτομές, βραχυγραφίες κλπ., που έχουν πολλαπλασιαστεί στην εποχή μας·
- περιπτώσεις / καταστάσεις ομιλίας: πρβ. κουβέντα (ανέμελη, πλατειαστική ανταλλαγή λόγων), διάλογος (προσεκτική συνομιλία) – συζήτηση (ομιλία με προκαθορισμένους όρους, ελεγχόμενη απο πρόεδρο κλπ.) – μονόλογος (σε απουσία συνομιλητών, σε κατάχρηση ομιλίας, σε εσωτερικό λόγο, πρβ. 'ροή συνειδήσεως'), οικονομία λόγου (απο έλλειψη χρόνου κλπ.) – αφθονία λόγου (για ποικίλους σκοπούς, π.χ. για να μή διακοπεί η συζήτηση ώσπου να έρθει κάποιος κλπ.)·
- ομιλία σε ξένη γλώσσα: ανάλογα με τη γνώση, την πρακτική, την κατοχή της ξένης γλώσσας.

5.2 Αρχή και τέλος γλωσσικών πραγματώσεων

Βιολογικά και κοινωνικά δέν χρειάζεται να μιλούμε συνεχώς (όπως αντίθετα συμβαίνει όταν αναπνέουμε), γι' αυτό και καμιά ομιλία δέν διαρκεί στην αιωνιότητα (αλλά βλ. 7.2). Οι συνθήκες και ανάγκες της κοινωνικής ζωής κανονίζουν την έκταση των γλωσσικών πραγματώσεων, π.χ. απαγορεύουν το μεγάλο μήκος και επιβάλλουν του-

λάχιστο διακοπές (πρβ. αοιδούς που απαγγέλλουν ένα έπος σε σειρά ημερών), καταλήγοντας σε ένα οριστικό τέλος, αν και θα μπορούσε να φανταστεί κανείς ένα τεράστιο γραμμένο κείμενο που θα το διάβαζε κάποιος σε όλη του τη ζωή (πρβ. το σύνολο των έργων μιάς λογοτεχνίας). Η συνηθισμένη και κανονική ομιλία περιορίζεται σε σειρά προτάσεων ή περιόδων (πρβ. και δυνατότητες της μνήμης), δηλαδή σε τμήματα λόγου με αρχή και τέλος, ως φυσικά φαινόμενα, αν και μπορούν να αρχίζουν ή να τελειώνουν *in medias res* (πρβ. διακοπές, αποσιωπήσεις, σιωπή).

5.3 Ανάγκες αυξομείωσης κειμένων

Ένα περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλη έκταση, ανάλογα με τις περιστάσεις ομιλίας, δηλαδή κατά τις ανάγκες:

(1) ανάπτυξης του λόγου, π.χ. με κριτήριο την ακριβή καταγραφή και περιγραφή της πραγματικότητας στα βασικά για τον άνθρωπο χαρακτηριστικά της, πρβ. και απολύτως την έννοια της πλήρους πρότασης, με ρήμα + 'πτώσεις' (κατά τη γραμματική πτώσεων) και με την ποικιλία των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. είδη ομιλίας και προϋπολογισμό χρόνου ομιλίας).

(2) σύμπτυξης του λόγου (πρβ. αξιώματα του P. Grice), π.χ. για οικονομία χρόνου ή χώρου, ταχύτητα πληροφόρησης (πρβ. εγκυκλοπαίδειες), γνωριμία με βασικά ή εκλεκτά τμήματα κειμένων (πρβ. ανθολογίες), για απομνημόνευση (πρβ. περιλήψεις, σημειώσεις), σε τυποποιημένες γλωσσικές εκφορές (π.χ. *γειά χαρά!*), αποφυγή ομιλίας (πρβ. μασημένα λόγια, μονολεκτικές απαντήσεις στην ΚΝΕ) κλπ.

Έτσι δημιουργούνται σε κάθε γλώσσα και στην ΚΝΕ κλίμακες δυνατοτήτων αυξομειούμενης έκφρασης, κατά τις περιστάσεις γλωσσικής επικοινωνίας και τις ιδιολεκτικές μορφές, όπως:

- πολυλογία – ολιγολογία·
- ευφράδεια – δυσφράδεια·
- διαχυτικότητα – επιφυλακτικότητα·
- ταχύτητα εκφοράς (πρβ. ταχύτητα πληροφόρησης) – ρυθμός υπαγόρευσης (ακρίβεια και άνεση καταγραφής και κατανόησης)·
- χαλάρωση – ένταση: πρβ. *μή μιλάς!* – *σιωπή!* – *σσοτ!* – *σο!* (επιφωνήματα).

Οι κλίμακες αυτές συστηματοποιούνται στους κανόνες επιπέδων της γλώσσας, π.χ. στο ύφος των γραμματειακών γλωσσών (πρβ. επιστημονικά κείμενα – εκλαϊκευτικά κείμενα – παραμύθια – μυθιστορήματα).

5.4 Αυξομείωση κατά την εξέλιξη και τυπολογία γλωσσών

Οι γλώσσες, ιδιολεκτικές και ομαδικές, είναι θνητές ή αλλάζουν εξελισσόμενες. Η εξέλιξη μπορεί να οδηγήσει προς συντομότερες ή εκτενέστερες μορφές (πρβ. την κλασική κινεζική ή την παλαιά αγγλική με τη σημερινή κινεζική και αγγλική αντίστοιχα), ανάλογα με την κατεύθυνση στον άξονα συνθετικότητας – αναλυτικότητας (πρβ. και τα Basic English, που λογικά έχουν εκτενέστερα κείμενα συγκριτικά με μή τεχνητές γλώσσες). Συντομεύσεις του τύπου γαλλ. *métropolitaine* > *métro* δεν εμφανίζονται

στη νεότερη ελληνική, επειδή σε αυτή διατηρήθηκαν οι καταλήξεις και έτσι έχουμε *Γιωργάκης > Άκης* (πρβ. εξάλλου διπλές καταλήξεις όπως *αλόγα-τα, ονείρα-τα*).

6. Έκταση κειμένων

Εξετάζοντας την έκταση των κειμένων, παρατηρούμε:

(1) Κείμενα ορισμένου μήκους, όπως πολλά λογοτεχνικά είδη: ποιητικά (π.χ. σονέτο), μύθοι (π.χ. οι σύντομοι μύθοι του Αισώπου), διηγήματα (πρβ. και τα υπερμικρά [short short] διηγήματα), νουβέλες, μυθιστορήματα, δοκίμια κλπ., καθώς και παροιμιακές φράσεις (π.χ. ρητά), θεσμικά κείμενα (π.χ. όρκοι, άρθρα πίστεως), δημόσια έγγραφα (π.χ. πιστοποιητικά, βεβαιώσεις προς συμπλήρωση κλπ.).

(2) Κείμενα μεγάλου ή μικρού μήκους, όπως:

	μεγάλου μήκους	μικρού μήκους
λογοτεχνικά	έπη (π.χ. <i>Māhābhārata</i> (4 φορές σάν την <i>Ιλιάδα</i> + <i>Οδύσσεια</i>), μυθιστορήματα (π.χ. των M. Proust, Murasaki Shikibu), σύνολο μυθιστορημάτων (π.χ. των H. de Balzac, É. Zola)	μύθοι, δίστιχα, ρητά, παροιμίες κλπ.
συλλογές νόμων	Talmud, αστικοί κώδικες	δεκάλογος Μωυσή
εγκυκλοπαίδειες	πολύτομες	επίτομα εγκυκλοπαιδικά λεξικά, εγχειρίδια (ειδικών περιοχών)
λεξικά	Oxford, Webster κλπ.	‘λilιπούτεια’
κατάλογος τηλεφώνων	μεγαλούπολης	προσωπικής χρήσης
έργα συγγραφέα	άπαντα J. W. von Goethe κλπ.	τίτλος έργου
ιερά κείμενα	Παλαιά Διαθήκη, Βέδες	Brahma-Sutrās
κατάλογοι	βιβλιοθηκών	βιβλιογραφίες κλπ.
αρχεία	αποφάσεις δικαστηρίου	ληξιαρχικές πράξεις
αλληλογραφίες	Βολταίρου κλπ.	Πλάτωνα κλπ.
απομνημονεύματα	πολύτομα	σύντομα, τμηματικά
ημερολόγια	πολύτομα	επιτύμβια επιγραφή (όνομα + χρόνια ζωής)
ορισμοί	ολογράφως	μαθηματικοί τύποι, γραμματική του Pānini
ονόματα	πλήρη	αρκτικά ονομάτων
καταχωρήσεις	άρθρα εγκυκλοπαιδικού λεξικού	λήμματα λεξικού

7. Ποικιλία περιπτώσεων

7.1 Ειδικές περιπτώσεις έκτασης λόγου

Εκτός απο τις περιπτώσεις στο 6, ενδιαφέρον παρουσιάζουν μερικές ειδικές μορφές έκτασης λόγου, όπως οι εξής:

(1) βιολογικές καταστάσεις: παραμιλητό κλπ., ανώμαλες ψυχολογικές εκφωνήσεις, ψελλίσματα μωρών κλπ., πρβ. και αναπνοή, κίνηση βλεφάρων·

(2) κείμενα που συνεχίζονται σταδιακά: ημερολόγια, πρακτικά συνεδριάσεων, απαριθμήσεις (πρβ. «μέτρα προβατάκια για να κοιμηθείς!»), αριθμήσεις (πρβ. την έννοια του απείρου)·

(3) λόγος που επαναλαμβάνεται: προσευχές μοναχών κλπ. (πρβ. πράξεις: σταυροπροσκυνήσεις, κομπολόγι και κινήσεις δακτύλων)·

(4) παιγνιώδεις χρήσεις: *πετάει πετάει...* —*Σας πήραμε σας πήραμε...* —*Μας πήρατε μας πήρατε...* (ντίλι ντίλι) ο... *που... που... που...*· παραμύθια (όπως *πήρε ένα σπυρί σιτάρι και βγήκε, έπειτα μπήκε ένα άλλο μυρμήγκι, πήρε ένα σπυρί σιτάρι και βγήκε, έπειτα...*, που συνεχίζεται μονότονα φέρνοντας σε αγανάκτηση τον ακροατή)·

(5) κείμενα με 'ροή συνειδησεως': κείμενα χωρίς στίξη κλπ. στη λογοτεχνία (π.χ. στον *Ulysses* του J. Joyce)·

(6) γιορτές με ανάγνωση Κορανίου, Βίβλου κλπ.·

(7) περιπτώσεις ακατάσχετης φλυαρίας (όταν δέν ξέρει πώς να τελειώσει ο ομιλητής) ή απρόσεκτης ομιλίας (πρβ. *φτού κι απ' την αρχή!*)·

(8) ρητορικά μέσα: π.χ. ...*ευθύνης, ευθύνης που... διαφωνίας, διαφωνίας που...* (διευκολύνει τους ομιλητές 'εκ του προχείρου')·

(9) περιορισμοί χρόνου ομιλίας ή χώρου γραφής: κείμενα που καλύπτουν καθορισμένη έκταση (π.χ. επιφυλλίδες, χρονογραφήματα σε εφημερίδες κλπ.).

7.2 Ποιό είναι το συντομότερο ή εκτενέστερο κείμενο

Στην πρώτη περίπτωση δίνονται συνήθως απαντήσεις του τύπου *λατ. ι!* 'πήγαينه!', ενώ για τη δεύτερη, εκτός των περιπτώσεων μεταφορικών χρήσεων, όπως του ψαλμού του Δαβίδ (*Οί ούρανοι διηγούνται δόξαν Θεού ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα*), υπάρχουν κείμενα ατέρμονης (κυκλικά επαναλαμβανόμενης) εκφοράς όπως:

- το λαϊκό ρωσικό ποίημα: *У нопа била собака, | Он еѣ любил. | Она съела кусок мяса – | Он еѣ убил. | И в землю закопал. | И надпись написал, | что: | У нопа...* 'Ένας παπάς είχε ένα σκυλί. | Το αγαπούσε. | Το σκυλί είχε φάει ένα κομμάτι κρέας. | Μετά το σκότωσε. | Το σκότωσε και το έθαψε στο έδαφος. | Και έγραψε μια επιγραφή, | οτι: | Ένας παπάς...'
- το ισπανικό ποίημα (απο το έργο *La familia de Alvareda* της Fernán Caballero): *Las dos de la noche eran, | cuando sentí ruido en casa: | Subo la escalera ansioso, | saco la brillante espada; | Toda la casa registro, | y en ella no encuentro nada; | Y por ser cosa curiosa | voy á volver á contarla. | Las dos de la noche eran...* 'Ήταν δύο το βράδυ, | όταν άκουσα θόρυβο στο σπίτι: | ανεβαίνω τα σκαλιά με αγωνία, | βγάζω το λαμπερό σπαθί· | ψάχνω όλο το σπίτι, | και δεν βρίσκω τίποτα σε αυτό· | και επειδή αυτό είναι κάτι περίεργο | πάω να το ξαναπώ. Ήταν δύο το βράδυ...'

8. Συμπεράσματα

Η πραγμάτωση της γλώσσας (έκφραση περιεχομένου) μπορεί να διαφέρει σε έκταση βάσει των συνθηκών ομιλίας, των επιπέδων της γλώσσας, των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων (πρβ. προφορικό – γραπτό λόγο κλπ.) και των ιδιολεκτικών χαρακτηριστικών (προσωπικές συνήθειες, αποφάσεις κλπ.). Όπως και σε άλλες περιοχές του γλωσσικού συστήματος, οι μορφικές και δομικές διαφοροποιήσεις έχουν και αντίστοιχες λειτουργίες και χρήσεις, γεγονός που δείχνει τις ανεξάντλητες δυνατότητες του σημειωτικού αυτού συστήματος.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1994. *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄–Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Ελευθερία και αναγκαστικότητα στη γλώσσα

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ο όρος 'ελευθερία' χρησιμοποιείται σε πολλές περιοχές της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής των ανθρώπων (πρβ. και γενικά το πρόβλημα του ντετερμινισμού στη φιλοσοφία, βλ. 8). Γίνεται λόγος για ελευθερία δράσεως ή ενέργειας, για ελευθερία ως άδεια, ανεξαρτησία, αυθορμησία, ελευθεροστομία ή παρρησία κλπ. και αντίθετα για αναγκαστικότητα, ανάγκη, υποχρέωση, νόμο, αναγκασμός κλπ., πρβ. και αδράνεια, παρακώλυση, ψέμα κλπ., ή ακόμη για ελευθερία στην έκφραση, ευφράδεια κλπ., δυσκολία στην έκφραση, δυσφράδεια, βραδυγλωσσία (τραυλισμός κλπ.).

Η ελευθερία ως προς τη γλώσσα, που μας ενδιαφέρει εδώ, μπορεί να αναφέρεται:

- στη γλώσσα: γλωσσικό σύστημα, νόημα·
- στην κοινωνία και τον πολιτισμό: θέμα ομιλίας, ποιοί μιλούν ελεύθερα σε ποιούς, με ποιούς όρους και συνθήκες κλπ., π.χ. σε οικογένειες, σε σχολεία, στρατό, εκκλησιασμό κλπ. (πρβ. και εκφράσεις όπως *μιλούν όλοι μαζί και δέν καταλαβαίνω* κλπ.)·
- στην ψυχολογική κατάσταση ομιλητών: άγχος, οργή κλπ. (πρβ. βασικά συναισθήματα), βούληση και επιλογή (ελεύθερη προαίρεση εκφοράς λόγου κλπ.)·
- στη βιολογική κατάσταση: μέθη κλπ., τραύματα, φίμωση κλπ.

Όλες αυτές οι πλευρές καθορίζουν ιδιαίτερες περιοχές ερευνών του θέματος, π.χ. ο όρος 'ελευθερία λόγου' θεωρείται δημοκρατικό αγαθό, αλλά συνδέεται συνήθως με την 'ελευθερία της σκέψης', που είναι κάτι διαφορετικό και βασικότερο, εφόσον αποκτάται πολύ δύσκολα, ενώ η πρώτη υπάρχει και στις περιπτώσεις απλής αθυροστομίας· η ελευθερία λόγου καθορίζεται εξάλλου από τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες και θεσμούς, αλλά και από τη νομοθεσία σε ακραίες περιπτώσεις.

2. Ελευθερία στη γλώσσα

Ο ομιλητής της μητρικής γλώσσας έχει αίσθηση, κατά την καθημερινή, συνηθισμένη χρήση, της ελευθερίας και της απόλυτης άνεσης, σάν να κολυμπά σε γνωστή ατμόσφαιρα. Η αίσθηση αυτή αλλάζει μόλις μεταβληθούν οι συνθήκες, δηλαδή σε ειδικές περιπτώσεις επικοινωνίας, π.χ. σε τελετές, επίσημες επαφές, ομιλία μεταξύ άγνωστων συνομιλητών, διαφορετικών κοινωνικών ομάδων κλπ. Ειδικές περιπτώσεις αποτελούν και οι επιφυλακτικές χρήσεις της γλώσσας, οι προσεκτικές εκφορές, οι προβληματικές εκδηλώσεις, οι δισταγμοί, οι αποκρύψεις συναισθημάτων και προσωπικών απόψεων, οι κάθε είδους προβληματισμοί.

Ο ομιλητής μιάς άλλης, ξένης, γλώσσας, αν δέν είναι τελείως δίγλωσσος, αισθάνεται αντίθετα ότι κάθε στιγμή πρέπει να εκφραστεί με κάποια προσπάθεια. Τα λάθη, οι ακυρολεξίες, οι προχειρότητες κλπ. τον επηρεάζουν στη συνέχεια του λόγου του, έτσι ώστε, αν δέν αδιαφορήσει τελείως και αν δέν προχωρήσει επιδιώκοντας την κατανόηση και μόνο, να προσκρούει συνεχώς σε δυσκολίες, ανάλογα με τη γνώση που έχει και την εξοικείωσή του και εξάσκηση στην ξένη γλώσσα (ελευθερία ανάλογα με την κατοχή και γνώση της ξένης γλώσσας).

Η ελευθερία στη χρήση της μητρικής είναι δεδομένη (δέν γίνεται άλλωστε και αλλιώς), αλλά μπορεί να βελτιωθεί προς την κατεύθυνση αποτελεσματικότερου λόγου και καλλιέργειας προσωπικού ύφους.

3. Μορφές γλωσσικής ελευθερίας

3.1 Επιμέρους περιπτώσεις

Ερευνώντας την έννοια της ελευθερίας στη γλώσσα, διακρίνουμε ελευθερία:

- ομιλίας: πρβ. απαγορεύσεις ομιλίας, π.χ. λόγω ηλικίας (πρβ. τις παραινήσεις *τα μικρά παιδιά δέν μιλούν, όταν μιλούν οι μεγάλοι· δέν μιλούν όταν τρών κλπ.*)·
- θέματος ή γλωσσικού στοιχείου: γλωσσικά ταμπού (πρβ. και τη γραφή της 'λέξης του Καμπρόν': *M...! = Merde! 'Σκατά!'*)·
- γλωσσικού συστήματος: πρβ. αποκλίσεις, παραβάσεις, μετατροπές, νέες αναλύσεις του γλωσσικού συστήματος, π.χ. *της συμπαθής γραμματέας* (πρβ. και *ταξιά κλπ.*)·
- νόρμας (προτύπου): πρβ. παραβάσεις των κανόνων της νόρμας, της γραμματικής γλώσσας (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, βλ. 3.5)·
- γλωσσοπλασίας, νεολογισμών: λογοτεχνική δημιουργία, νέοι όροι (επιστημονικοί, όπως *μαύρη τρύπα*, αγγλ. *charm* στην αστρονομία και φυσική αντίστοιχα κλπ.)·
- προφορικής – γραπτής γλώσσας: πρβ. ταραγμένη – προσεγμένη ομιλία·
- ανάμειξης γλώσσας: π.χ. κοινής και διαλέκτων (πρβ. και ανάμειξη επιπέδων γλώσσας)·
- ιδιολεξίας: ομιλία εντελώς ελεύθερη, «χωρίς σκέψη», στις καθημερινές επαφές, με ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά (σπάνια και με μιμήσεις προσώπων)·
- στη βάση των αξιωμάτων του Grice: παραβάσεις επιτρέπονται όταν είναι ξεκάθαρος ο λόγος και η λειτουργία του, π.χ. επιλογή έκφρασης ασαφούς περιεχομένου για να μην ονομαστεί καθαρά κάτι·
- φόρτισης: συναισθηματική φόρτιση – ουδέτερος λόγος: κατα περίπτωση αλλά και αντίθετα απο τις προσδοκίες των συνομιλητών·
- μητρικής – ξένης γλώσσας: αίσθημα ευφορίας – αίσθημα καταναγκασμού.

3.2 Ελευθερία της γλώσσας σε συγχρονία και διαχρονία

Εντός των ορίων των καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών (πρβ. και γλωσσική αλλαγή) παρατηρούμε ελευθερία:

(1) Στη συγχρονία:

- πραγματώσεων: ενός και του αυτού περιεχομένου, εφόσον οι συνθήκες επικοινωνίας κλπ. επιβάλλουν κάθε φορά ιδιαίτερες επιλογές στον ομιλητή·
- αποκλίσεων: πρβ. *της Τραπεζίς Ελλάδος* (παλιός όρος) – *της Τραπεζής της Ελλάδος* (ως φρασεολογική ενότητα) – *της Τράπεζας Ελλάδας* (αδόκιμη έκφραση, εφόσον υποβάλλει τη σημασία 'μιάς απο τις τράπεζες που χαρακτηρίζουν την Ελλάδα ή που ονομάζεται Ελλάδα') – *της Τράπεζας της Ελλάδας*·
- αλλαγών: εμφάνιση νέων χαρακτηριστικών, π.χ. στην κοινή νεοελληνική (KNE) [-b-] αντί [-mb-] κλπ.

- αναμείξεων: εμφάνιση στην ΚΝΕ λαϊκών, διαλεκτικών, ξένων, αρχαίων ελληνικών στοιχείων·
- ελλειπτικότητας – πολυλογίας: πρβ. λακωνικότητα, οικονομία έκφρασης – φλυαρία επι ενός θέματος κλπ·
- προφορικής – γραπτής γλώσσας: διαφορές, πρβ. δυσκολίες απομαγνητοφωνημένου προφορικού λόγου·
- διαμόρφωσης επιπέδων της γλώσσας: δημιουργικότητα, πραγματολογικές εκμεταλλεύσεις του γλωσσικού συστήματος.

(2) Στη διαχρονία, παρατηρούμε ελευθερία ως προς:

- την κατεύθυνση αλλαγών: δέν μπορεί κανείς να τις προβλέψει με ακρίβεια, αλλά μόνο να κάνει υποθέσεις, να διακρίνει τάσεις εξέλιξης κλπ·
- την ταχύτητα αλλαγών: κατα εποχές και ιστορικές συνθήκες (πρβ. αλλαγές στην ελληνιστική εποχή κατά την ιστορία της ελληνικής απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά)·
- τη διαλεκτική διαφοροποίηση: γεωγραφικοί όροι (απόσταση απο πολιτιστικά κέντρα κλπ.) και ιστορικές συνθήκες (κατακερματισμός περιοχών ως συνέπεια κατακτήσεων κλπ.)·
- τη δημιουργία κοινών γλωσσών: π.χ. η ελληνιστική Κοινή με βάση την αρχαία αττική διάλεκτο, πρβ. και τοπικές κοινές, όπως και την ψυχαική νέα ελληνική καθώς και πολλές ανάμεικτες μορφές της καθαρεύουσας·
- τη διαφορά επιπέδων της γλώσσας: πρβ. την αρχαία ελληνική με τη νέα ελληνική (γραμματειακές μορφές της αρχαίας ελληνικής κλπ.).

3.3 Ελευθερία της γλώσσας κατά γλωσσικές περιοχές

Αναφορικά με τις γλωσσικές περιοχές που εξετάζει η γλωσσολογία διακρίνουμε, ως προς την ελευθερία:

- φωνολογία: αυστηροί κανόνες·
- φωνητική: αλλοφωνική ποικιλία (π.χ. ‘παχύ’ λ [t] στην ΚΝΕ ορισμένων ομιλητών), πιθανές διαλεκτικές επιδράσεις (π.χ. διαλεκτική επιτόνιση στην ΚΝΕ), τοπικές κοινές (π.χ. επαρχιωτισμοί)·
- μορφολογία: αναπτυγμένη κλίση, πολυτυπία (π.χ. *άντρα* / *αντρός*, *ερχόταν* / *έρχονταν* κλπ.)·
- σύνταξη: ελευθερία σειράς όρων·
- σημασία: ελευθερία παρουσιάζεται ακόμη και στην επιστημονική γλώσσα ανάλογα με τις αντιλήψεις·
- πραγματολογία: νέες χρήσεις κατ’ αναλογία, ανάπτυξη και καθιέρωση νέων σημασιών και εννοιολογικών αποχρώσεων·
- λεξιλόγιο: ελευθερία κατασκευών για κάλυψη εκφραστικών αναγκών·
- φρασεολογία: φρασεολογήματα ↔ φρασεολογισμοί·
- κείμενα: διαμόρφωση βάσει των επιπέδων της γλώσσας (κλίμακες, διαβαθμίσεις, είδη λόγου, στρώματα, κώδικες κλπ.)·
- ιδιολεξία: προσωπικό ύφος, επινοήσεις, ενστικτώδεις δημιουργίες.

3.4 Ελευθερία της γλώσσας κατα τις γλωσσικές λειτουργίες

Ελευθερία της γλώσσας παρατηρείται επίσης ως προς τις γλωσσικές λειτουργίες, όπως:

- αναφορική: ελευθερία στην έκφραση του ίδιου περιεχομένου·
- εκφραστική: ποικιλία ισοδύναμων εκφράσεων, νεολογισμοί·
- κατευθυντήρια: ποικιλία ισοδύναμων εκφράσεων, νεολογισμοί·
- επαφής: εντός θεσμικών ορίων (πρβ. κοινωνικοπολιτισμικό σύστημα)·
- μεταγλωσσική / παικτική ή λειτουργία σχολιασμού: παιγνιώδης χρήση της γλώσσας, τροποποιήσεις της γλώσσας για διαφορετικά αποτελέσματα (π.χ. για ειρωνικές εκφράσεις κλπ.)·
- αισθητική: ύφος·
- συμφραστική: συμφραστικό πλαίσιο ως καθοριστικό όριο·
- κοινωνικοπολιτισμική: πρβ. κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις, θεσμούς κλπ·
- διαλογική / επιχειρηματολογική: πρβ. λογική σκέψη·
- νοητική / φανταστική: οι ομιλητές μπορούν να φτάσουν στα όρια της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1996)·
- διαδικαστική / αρθρωτική: πρβ. τα [-mb-] / [-b-] στην ΚΝΕ.

3.5 Ελευθερία της γλώσσας κατα τα επίπεδα της γλώσσας

Τα επίπεδα της γλώσσας αφορούν τις γλωσσικές αξίες και εμφανίζουν ελευθερία ως εξής:

- κλίμακες (λεξιλογικές αξίες): πρβ. φορτισμένες – ουδέτερες συνώνυμες λέξεις, όπως *παράδες* (λαϊκή, π.χ. *κάνει παράδες*) – *λεφτά* (δημοτική, π.χ. *πολλά λεφτά*) – *χρήματα* (λόγια, επίσημη) – *φράγκα* (λαϊκή, π.χ. *δέν έχω φράγκο τσακιστό*) – *τάλαρα* (λαϊκή, π.χ. *τον φάγανε τα τάλαρα*) κλπ·
- διαβαθμίσεις (υφολογικές αξίες): πρβ. προσωπικό ύφος·
- είδη / γένη (κειμενογλωσσικές αξίες)·
- ψυχολογικές αξίες: πρβ. λαϊκά – λόγια (π.χ. *εις αντί σε / σ’* για επισημότερη έκφραση, συνήθως επισημοφανή)·
- ιστορικές αξίες: πρβ. παλιούς – νέους όρους, π.χ. *τριήρεις* – αρχαία πολεμικά *πλοία* κλπ·
- γεωγραφικές αξίες: πρβ. παλιές – νέες ονομασίες πόλεων, συνοικιών κλπ. (π.χ. *Κωνσταντινούπολη* – *Πόλη* – *Ισταμπούλ*)·
- ιδιολεκτικές αξίες: ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά.

3.6 Ελευθερία στη γλώσσα σχετικά με στοιχεία της συνομιλίας

Ανάλογα με τα στοιχεία μίας συνομιλίας διακρίνουμε ελευθερία:

- ως προς τον ομιλητή: επιλογές έκφρασης ή σιωπής, πρβ. μόρφωση ομιλητών·
- ως προς τον ακροατή: πρβ. θεωρίες της λογοτεχνίας απο την πλευρά του αποδέκτη κλπ., αποδόμηση κλπ·
- ως προς το γλωσσικό σύστημα: νεολογισμοί, ξενισμοί κλπ·
- ως προς τον πολιτισμό: λογοτεχνία, έθιμα κλπ·

- ως προς την κοινωνία: επίπεδα της γλώσσας (πρβ. παραβάσεις, αλλαγές τους)·
- ως προς το θέμα της ομιλίας: πρβ. γλωσσικά ταμπού κλπ·
- ως προς την αίσθηση του λόγου: ελευθερία λόγου, άνεση ομιλίας στη μητρική γλώσσα.

3.7 Ελευθερία της γλώσσας και αποδεκτότητα γλωσσικών πραγματώσεων

Ως προς την αποδεκτότητα των γλωσσικών πραγματώσεων, παρατηρείται:

(1) κλίμακα ελευθερίας: μή αποδεκτές περιπτώσεις (π.χ. η επίταξη του άρθρου στην ΚΝΕ, η παράβαση της συμφωνίας των όρων, π.χ. *το καλός γυναικά*), μερικώς αποδεκτές περιπτώσεις (π.χ. *μπελιάς*, γ' ενικό *γράφονταν*)·

(2) εξάπλωση γλωσσικών μονάδων: μηδενική, ιδιολεκτική (πρβ. ορισμένες λέξεις του λεξικού του Κουμανούδη [1980]), κοινωνιολεκτική (*usus*: στοιχεία περιορισμένα σε μία ομάδα ομιλητών), νόρμα (πρότυπο της ΚΝΕ, επιχώριες μορφές της ΚΝΕ, πρβ. *περνούσα* – *πέρναγα* κλπ.).

4. Αναγκαστικότητα στη γλώσσα

Η αναγκαστικότητα στη γλώσσα ποικίλλει. Οι γλώσσες αλλάζουν, αλλά παραμένουν πάντοτε στα όρια των καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών, εφόσον αυτό καθορίζεται και καθορίζει τον άνθρωπο ως είδος (πρβ. και τη συμβατικότητα των αυθαίρετων γλωσσικών σημείων που είναι καταναγκαστική). Οι ομιλητές των διάφορων γλωσσών δέν αισθάνονται τα χαρακτηριστικά αυτά, όπως δέν αισθάνονται και την αναγκαστικότητα των κανόνων της μητρικής τους γλώσσας, του γλωσσικού συστήματος που μιλούν είτε ελεύθερα ή όταν επιλέγουν τη χρήση οποιωνδήποτε διαθέσιμων γλωσσικών υλικών και στοιχείων, επειδή προέχει το αποτέλεσμα της γλωσσικής επικοινωνίας (κατανόηση, πληροφόρηση). Η αναγκαστικότητα αυτή γίνεται αισθητή κάποτε, όπως στις εξής περιπτώσεις:

- επιβαλλόμενες γλωσσικές μορφές εκτός του συστήματος της μητρικής, π.χ. τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ, όπως *της ευσεβούς* (πρβ. τα συνηθισμένα λάθη, όπως *της ευσεβής*, σύμφωνα με την κλίση των δημοτικών θηλυκών ονομάτων)·
- τήρηση της νόρμας (εκμάθηση και καλλιέργεια): πρβ. διαφορές μεταξύ γλωσσικής διδασκαλίας (π.χ. η ΚΝΕ στη δημοτική και μέση εκπαίδευση) και γλώσσας του σπιτιού ή κοινής περιοχών (π.χ. *περνούσε* – *πέρναγε*, *μπελάς* – *μπελιάς* κλπ., πρβ. και παρεμβολές διαλεκτικών μορφών)·
- επίπεδα της γλώσσας: όταν ο ομιλητής πρέπει να ακολουθήσει με πιστότητα και ακρίβεια ένα επίπεδο της γλώσσας σχετικά άγνωστο σε αυτόν, π.χ. επιστημονική ορολογία αστρονομίας ή ιατρικής· χρειάζεται προηγούμενη καλλιέργεια και εξάσκηση, στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση, με ανάπτυξη πνευματικών ενδιαφερόντων, ανάγνωση κλπ., για την αποτελεσματική γλωσσική χρήση, πρβ. ότι καταορισμένες αντιλήψεις κάθε περιεχόμενο έχει μιά μόνο κατάλληλη έκφραση (πρβ. και τη δικαίωση των ύβρεων, παρά τη νομοθεσία ή κάποτε και σύμφωνα με αυτήν, με τα αδικήματα «εν βρασμό ψυχής» κλπ., ή και την εμφάνιση νέων ηθών, πρβ. το «γαμώτο» της Β. Πατουλίδου κλπ.)·
- αναζήτηση της ορθής έκφρασης: οι κανόνες αναγκάζουν κάποτε τον ομιλητή να

σταματήσει για να ζητήσει τη σωστή έκφραση, π.χ. *των ενδιαφέ... ενδιαφερουσών αυτών καταστάσεων*·

- προσεκτική ανάγνωση: όταν ο αναγνώστης πρέπει να διαβάσει με προσοχή, να «κάνει σύνταξη» ενός περίπλοκου κειμένου (λογοτεχνικού, φιλοσοφικού κλπ.)·
- παρεμβολή μητρικής γλώσσας: όταν το σύστημα της μητρικής παρεμβαίνει κατά την ομιλία ξένης γλώσσας, επειδή ο ομιλητής δεν βρίσκει την κατάλληλη ξένη έκφραση·
- μετάφραση: όταν γίνεται μετάφραση από ξένες γλώσσες τελείως διαφορετικές από τη μητρική·
- λανθασμένη αντίληψη: όταν ο δέκτης ακούει ή διαβάζει λανθασμένα μία γλώσσα, πρβ. *ο πατέρας μου τα έδωσε* (με παύση πριν ή μετά το *μου*).

5. Αποτελέσματα ελευθερίας και αναγκαστικότητας

Εξετάζοντας τις ποικίλες μορφές της ελευθερίας και της αναγκαστικότητας στη χρήση μίας γλώσσας, όπως της ΚΝΕ, μπορούμε να διακρίνουμε αποτελέσματα:

- ουδέτερα: γλωσσικές αλλαγές στην εξέλιξη (π.χ. αποδοκτές παραβάσεις και αποκλίσεις της νόρμας)·
- θετικά: δημιουργικότητα της γλώσσας με νέες χρήσεις του γλωσσικού συστήματος, πέρα από τη νόρμα, για κάλυψη κενών, νέων εκφραστικών αναγκών κλπ.·
- αρνητικά: κλονισμός της νόρμας, διασπαστικές τάσεις, αναποτελεσματικότητα του λόγου.

Η αποδεκτότητα των γλωσσικών πραγματώσεων ποικίλλει κατά τις στάσεις των ακροατών απέναντι στη γλώσσα, κατά τις συνθήκες κοινωνικής ζωής κλπ. και η εξέτασή τους οδηγεί σε ποικίλες διακρίσεις, όπως λαθών ή σφαλμάτων, διαλεκτικών στοιχείων, κακώς μαθημένων τύπων, περιέργων αναλογικών σχηματισμών (πρβ. *σαχλαμάρας*, *σαχλαμαράκιας* αλλά **σαχλαμάραρος*), μεταφραστικών επιδράσεων από ξένες γλώσσες, προσωπικών αντιλήψεων για τη γλώσσα (π.χ. *τες* αντί *τις* για ορισμένους διαλεκτικούς ομιλητές της ΚΝΕ, όπως Κύπριους, Πόντιους), ιδιολεκτικών τύπων και χρήσεων.

Η ποικιλία μπορεί να γίνει αντικείμενο λειτουργικής διαφοροποίησης (βλ. 3.4), όπως *σαχλομπαμπάς* (χαλαρό σύνθετο, ευπροσηγορία) – *σαχλόμπαμπας* (κανονικό σύνθετο, αυστηρή κρίση).

Η αποδεκτότητα στηρίζεται στο γλωσσικό αίσθημα, αλλά και στα επίπεδα της γλώσσας (βλ. 4).

6. Ελευθερία ως φιλοσοφικό πρόβλημα

Η ελευθερία της γλώσσας σχετίζεται με το βασικό επιστημολογικό και φιλοσοφικό πρόβλημα της ελευθερίας του ανθρώπου (ύπαρξη και όρια της ελευθερίας), που έχει επιπτώσεις και στη γλωσσολογική εξέταση του θέματος. Μπορεί έτσι να αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο τα εκφωνήματά του είναι αποτέλεσμα ελεύθερων πραγματώσεων του γλωσσικού συστήματος (ειδικότερα της νόρμας) της μητρικής γλώσσας, εφόσον:

- τα ιδιολεκτικά στοιχεία οφείλονται εν μέρει σε βιολογικά χαρακτηριστικά (πρβ. όμως και κοινωνικές επαφές, μόρφωση κλπ.)·

- η ποικιλία πραγματώσεων οφείλεται σε βιολογικές, ψυχολογικές και λογικές καταστάσεις της περίπτωσης γλωσσικής επικοινωνίας και της στιγμής της γλωσσικής εκφοράς·
- τα λάθη ή σφάλματα 'εξηγούνται', ερμηνεύονται ως αποτελέσματα έλλειψης προσοχής, βιασύνης, αδιαφορίας, λόγιων στοιχείων που δέν ελέγχονται απο το γλωσσικό αίσθημα, μνήμης κλπ·
- η γνώση της μητρικής γλώσσας ή των επιπέδων της δέν είναι επαρκής, πρβ. επισημονική λαϊκή και λόγια ορολογία (π.χ. στην ονομασία φυτών κλπ.), ανάμειξη διαλέκτων και κοινής γλώσσας κλπ·
- το γλωσσικό σύστημα επεμβαίνει στη νόρμα, πρβ. εκδημοτικισμό λόγιων στοιχείων, π.χ. στη συνίζηση – χασμωδία των *διάθεση* (= κέφι) – *δι-άθεση* (ρήματος), στην κλίση *της γραμματέας*, κατα τα θηλυκά της δημοτικής σε -α, γεν. -ας, αντί *της γραμματέα* ή *της γραμματέως*·
- οι ελλειπείς γνώσεις γλώσσας ή γλωσσών οδηγεί στη χρησιμοποίηση απο τον ομιλητή των περιορισμένων στοιχείων που διαθέτει, επιδιώκοντας απλώς τη συνεννόηση, επι πρακτικών συνήθως θεμάτων (πρβ. αντιμετώπιση αναγκών απο τουρίστες κλπ.), πρβ. και την αυξημένη χρήση κινηματικών σημείων κοινής αποδοχής και κατανόησης (κριτήριο αποτελεσματικότητας της επικοινωνίας).

7. Συμπεράσματα

Η γλωσσολογική εξέταση της μητρικής γλώσσας, αλλά και άλλων γλωσσών, δείχνει ότι ο άνθρωπος, όπως και σε άλλες περιοχές των δραστηριοτήτων του και της ζωής του μέσα στον κόσμο που τον περιβάλλει, έτσι και στη γλώσσα, οδηγείται απο στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν μόνιμα (καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά) και απο άλλα των οποίων η φύση και η χρήση επιδέχονται μιά κλίμακα ελευθερίας – αναγκαστικότητας, που πιστοποιεί την προσαρμοστικότητά του στις ποικίλες συνθήκες και αλλαγές του κόσμου και τον βαθμό πολιτισμικής δημιουργίας (σημειωτικό σύστημα) που τον διακρίνει (πρβ. απομάκρυνση απο ένστικτα κλπ.).

Κάθε ομιλητής είναι ελεύθερος να εκφραστεί μέσα στα πλαίσια οποιωνδήποτε διαθέσιμων γλωσσικών υλικών και στοιχείων, επειδή προέχει το αποτέλεσμα της γλωσσικής επικοινωνίας (κατανόηση, πληροφόρηση). Η αναγκαστικότητα γίνεται αισθητή κάποτε, όπως στις εξής περιπτώσεις: των καθολικών χαρακτηριστικών, του συστήματος (της νόρμας κλπ.), της κατοχής του συστήματος (επίπεδα της γλώσσας), της εξάσκησης του συστήματος (μόρφωση κλπ.), της βιολογικής του κατάστασης (σωματικής, ψυχολογικής κλπ.), των γνώσεων του κόσμου του (κόσμος, κοινωνία, ιστορία κλπ.), της γνώσης των στοιχείων της συγκεκριμένης γλωσσικής επικοινωνίας (εκτίμηση κατάστασης), των βιολογικών προσόντων του (γλωσσικό ταλέντο), των αντιδράσεων που δέχτηκε ή δέχεται (αδιαφορία, φιλοδοξία κλπ.), των γλωσσικών επιδράσεων (στην ομιλία του), των γλωσσικών του προτύπων, των επιδιώξεών του, της ψυχосύνθεσής του.

Βιβλιογραφία

- Κουμανούδης, Στ. 1980. *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*. Αθήνα: Ερμής.
- Σετάτος, Μ. 1996. «Νομοτέλεια και ελευθερία στη γλώσσα», στο Χρ. Τσολάκης (επιμ.), *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Α' Πανελλήνιο Συνέδριο*, 109–117. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.

Επιβιώσεις και αναβιώσεις παλαιότερων κανόνων και κανονικών σχηματισμών στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Η γλώσσα εξελίσσεται, όταν χρησιμοποιείται σε κανονικές συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας, δηλαδή αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου. Οι αλλαγές μπορεί να ποικίλουν κατα εποχές (λίγες – περισσότερες κλπ.), κατα γλωσσικές περιοχές (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη κλπ.), με δάνεια στοιχεία (στο λεξιλόγιο κλπ., επαφές με άλλες γλώσσες, με παλαιότερες μορφές της ίδιας γλώσσας κλπ.) κλπ., όχι όμως σε τέτοιο βαθμό που να εμποδίζεται η καθημερινή επικοινωνία των ομιλητών της. Μετά απο μεγάλα χρονικά διαστήματα, οι αλλαγές μπορούν να οδηγήσουν σε μεγάλες τυπολογικές διαφορές συγκριτικά με παλαιότερα στάδια της γλώσσας (πρβ. την εξέλιξη της ελληνικής απο συνθετικότερες σε αναλυτικότερες μορφές, την αγγλική απο την παλαιά στη σύγχρονη μορφή της κλπ.).

Οι παλαιότερες μορφές των γλωσσών, όπως και όσο είναι γνωστές απο διασωζόμενα γραπτά κείμενα, επιτρέπουν κάποτε την αποκατάσταση ακόμη παλαιότερων μορφών και γλωσσικών συστημάτων (πρβ. απο τα παλαιά κείμενα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών την αποκατάσταση της (πρωτο)ινδοευρωπαϊκής, με τις μεθόδους της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας), όχι όμως την αρχική μορφή της γλώσσας γενικά. Τα πρώτα / παλαιότερα κείμενα μιάς γλώσσας μπορεί να παρουσιάζουν πολύ σύνθετες μορφές (π.χ. η ομηρική ελληνική ή η βεδική) ή πολύ απλές (π.χ. η αρχαία κινεζική) και στις δύο όμως περιπτώσεις μπορεί να έχουμε το αποτέλεσμα μακρών εξελίξεων.

Κατα τα ποικίλα στάδια εξέλιξης μιας γλώσσας διασώζονται σε μεταγενέστερες περιόδους στοιχεία παλαιότερων μορφών και συστημάτων (πρβ. στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία τη θεωρία ριζών, μορφολογικές περιπτώσεις όπως η αττική σύνταξη, που προέρχεται απο περιληπτικά θηλυκά ουσιαστικά σε *-ā / -ǎ*, πρβ. *τριά-κοντα*, λέξεις όπως *άλλοδ-απός*, πρβ. λατ. *aliud* κλπ.). Στοιχεία που παλαιότερα ήταν συστηματικά επιβιώνουν σποραδικά, εντασσόμενα στο εξελιγμένο γλωσσικό σύστημα. Σε ορισμένες περιπτώσεις παλαιότεροι και νεότεροι σχηματισμοί χρησιμοποιούνται παράλληλα, με διαφορετικές φορτίσεις, π.χ. *του ανθρώπου* (δημοτικό) – *του άνθρωπου* (λαϊκό) κλπ.

Παλαιότερα στοιχεία μπορούν να εμφανίζονται σε ένα γλωσσικό σύστημα όχι ως επιβιώσεις, αλλά ως δάνεια στοιχεία απο παλαιότερες μορφές της γλώσσας, πρβ. τα λόγια στοιχεία της κοινής νεοελληνικής (KNE), όπως *δουλειά* (δημοτικό) – *δουλεία* (λόγιο, πρβ. δημοτικό *σκλαβιά*), γαλλ. *chose – cause* (δάνειο απο τα λατινικά, των οποίων εξέλιξη αποτελεί η γαλλική). Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για αναβιώσεις γλωσσικών στοιχείων (πρβ. οτι δέν προφέρονται με την αρχαία προφορά: [do:lé:a], [káˈza]), που καλύπτουν ανάγκες έκφρασης νέων περιεχομένων (πρβ. την παράλληλη χρήση λόγιας γλώσσας στην περίπτωση της νέας ελληνικής). Εκφραστικές ανάγκες μπορούν να ικανοποιούνται και με δάνεια απο ξένες γλώσσες ή διαλέκτους, παλαιά και νεότερα, π.χ. *σπίτι* < λατ. *hospitium* (πρβ. και το λόγιο δάνειο *οίκος* της KNE), *τού-*

μπανο (π.χ. ο κόσμος τό 'χει τούμπανο κι εμείς κρυφό καμάρι), πρβ. τύμπανο της ΚΝΕ, όπως φυσικά και με νεολογισμούς (πρβ. παραγωγή, σύνθεση, φρασεολογία κλπ.), αντιδάνεια (π.χ. καναπές), ανάμεικτα στοιχεία (π.χ. καταφερ-τζής, γκαφα-τζής κλπ.), πρβ. Σετάτος (2011).

2. Επιβιώσεις κανόνων και κανονικών σχηματισμών

Κανόνες και κανονικοί σχηματισμοί παλαιότερων σταδίων ενός γλωσσικού συστήματος μπορούν να επιβιώνουν σε νεότερη εξέλιξη του ως:

- απολιθώματα: αντρός / γυναικός, μηνός κλπ. (δημοτικά στοιχεία)·
- στοιχεία που διατηρούνται συνεχώς παρ' όλες τις αλλαγές: στη φωνολογία (π.χ. /p/, /t/, /k/ κλπ.), κλίση (π.χ. ονόματα σε -ος / -α / -η, προσωπικές αντωνυμίες, ρήματα, π.χ. βρήκα – ήβρα, αφήκα – άφησα, έδωκα – έδωσα κλπ.), επιρρήματα (π.χ. εκεί αλλα εδώ στην ΚΝΕ), προθέσεις (π.χ. απο κλπ., πρβ. σ-το < εις ενώ αλλού σε), σύνδεσμοι (π.χ. και, ή, ώστε κλπ.), λεξιλόγιο (π.χ. παραγωγικά επιθήματα, προθήματα και πρώτα συνθετικά, π.χ. α- / αν- κλπ., νερό < νεαρόν, αλλα πρβ. και το λόγιο δάνειο ύδωρ)·
- κανόνες με διαφορετική βάση: τρισυλλαβίας και έγκλισης τόνου (πρβ. οτι σε διαλέκτους της νέας ελληνικής είναι δυνατοί τονισμοί όπως έφεραμε, πρβ. ποντ. φέρε μ' ατο! = φέρε μού το!), διατήρηση της αύξησης όταν τονίζεται, π.χ. έ-φερα – φέρα-με (πρβ. οτι θα μπορούσαμε να έχουμε *φέρα, εφόσον ο τύπος αυτός θα ήταν σαφής: α' πρόσωπο ενικού του παρατατικού, όπως δηλώνεται με το θέμα του ενεστώτα και την κατάληξη παρελθοντικού χρόνου -α)·
- κανόνες τονισμού, όπως ο καταβιβασμός του τόνου (πρβ. οτι και στα αρχαία ελληνικά είναι κάποτε δύσκολη η ερμηνεία του), π.χ. γυναίκα – γυναικός (πρβ. αρχ. γυνή – γυναικός), άνθρωπος – ανθρώπου (πρβ. όμως και αμετακινήσια τόνου στην νέα ελληνική: άνθρωπου, λαϊκότροπο), ημέρα – ημερών (αλλα φτερούγα – φτερούγων, αγριάδα – αγριάδων, σβούρα – ?? σβούρων – σβουρών, θολούρα – ? θολούρων – ?? θολουρών), τραγούδι – τραγουδιού, ένας – ενός / μία – μιάς κλπ.·
- ποικιλία ριζών στην κλίση: ανώμαλα ρήματα (π.χ. λέγω – είπα κλπ.).

Ιδιαίτερη θέση έχει η περίπτωση στοιχείων που δέν υπάρχουν πιά στη γλώσσα (δέν πραγματώνονται) αλλα εξακολουθούν να επηρεάζουν την έκφραση, π.χ. η διαδεδομένη σήμερα προφορά των συμπλεγμάτων *mb*, *nd*, *ng* ως *b*, *d*, *g* εμφανίζεται σε περιπτώσεις όπως [to bólemo] αντί [tom bólemo], δηλαδή πρέπει να υποθέσουμε πως το άρθρο που προηγείται τελειώνει σε χειλικό έρρινο, παρόλο που δέν προφέρεται· πρβ. εξελίξεις στις τευτονικές γλώσσες (επίδραση ενός τελικού -i, που αργότερα χάνεται έχοντας επηρεάσει ένα προηγούμενο φωνήεν), όπως στην αγγλική (παλ. αγγλ. *fōti > fōt > fēt > σύγχρονη αγγλ. feet, πληθ. του foot), γερμανική (Apfel [< apful] – Äpfel [< epfili]), φαινόμενα όπως η lenition (χαλάρωση) στην ουαλική (π.χ. morwyn benngrech, αντί penngrech, μετά απο θηλυκό όνομα ενικού αριθμού, που κάποτε έληγε σε φωνήεν, 'σγουρομάλλικο κορίτσι').

3. Αναβιώσεις

Η ΚΝΕ περιλαμβάνει και λόγια στοιχεία, τα οποία εισήλθαν στο σύστημα της δημοτικής από τις λόγιες μορφές της ελληνικής, που χρησιμοποιούνταν τους προηγούμενους αιώνες από τους Έλληνες ή άμεσα από τα αρχαία ελληνικά, για τους εξής λόγους:

- κάλυψη κενών και νέων αναγκών μετά την απελευθέρωση και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (πρβ. και ξένα δάνεια), π.χ. *ζάχαρη* – **ζαχαρών* – *σακχάρων*·
- αντικατάσταση ξένων δάνειων στοιχείων, π.χ. *μινίστρος* → *υπουργός*·
- δημιουργία επιπέδων της γλώσσας: πρβ. *κέφι* < τουρκ. *keyf* – *διάθεση* (λόγιο), πρβ. παράλληλη χρήση δημοτικών – λαϊκών – λόγιων – ξένων κλπ. στοιχείων·
- δημιουργία νέων στοιχείων (νεολογισμοί κλπ. με αναβιώσεις λόγιων σχημάτων κλίσης, παραγωγής, σύνθεσης κλπ.): π.χ. *αλεξικέραυνο*·
- αναβίωση λόγιων μορφών κλίσης: καταλήξεις -εως, -εις, -έων, στερ-είσαι κλπ. (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 342), λόγια επίθετα σε -ης / -ες, ιδιόκλιτα (π.χ. *ύδωρ* – *ύδατος*, βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 256–257), άκλιτα (π.χ. *ταξί*, αλλά πρβ. και το λαϊκό *ταξιά*, *Πάσχα*, *Μιχαήλ* αλλά και *Μιχάλης*, *χερουβείμ*, *σοφέρ* κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 254–255).

Στερεότυπες φράσεις μπορούν επίσης να αναβιώνουν, π.χ. *εντάξει, ό μη γένοιτο, δούναι και λαβείν, όπερ έδει δείξαι, τετέλεσται* κλπ.

4. Επιβιώσεις στη γραφή

Η ΚΝΕ έχει ιστορική ορθογραφία, παρά τις απλοποιήσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς (καταλήξεις ρημάτων, μονοτονικό κλπ.), δηλαδή διατηρούνται (επιβιώνουν):

- η ορθογραφία ριζών (και θεμάτων): έτσι διακρίνονται ομώνυμες λέξεις (π.χ. *κλίση* – *κλήση*, *στίχος* – *στοίχος*, *χωρικός* – *χορικός*, *έτοιμο* – *έτυμο* κλπ.)·
- ομωνυμικοί τύποι της ίδιας λέξης: π.χ. *της* – *τις*·
- η αρχαία αύξηση: π.χ. *είχα* / *είδα*, *ήλθα*, *πήρα*·
- ποικίλες διακρίσεις: π.χ. *λόγο* – *λόγω*, *μέσο* – *μέσω*, *μέλει* – *μέλλει*, *λέγετε* – *λέγεται*, *θέση* – *θέσει* κλπ.·
- διπλά σύμφωνα: παρουσιάζουν δυσκολία εκμάθησης, π.χ. *να παραβάλλω* (συνεχώς) – *να παραβάλω* (μία φορά).

Τα κεφαλαία δέν τονίζονται, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται αμφισημίες και λάθη: π.χ. *ΓΕΡΟΣ* (πρβ. *γέρος* – *γερός*: *ΓΕΡΟΣ ΓΕΡΟΣ*), κύρια ονόματα (π.χ. *ΚΟΥΣΚΟΥΛΗΣ* = *Κουσκούλης* – *Κουσκουλής*).

Τα τυπωμένα κείμενα παρουσιάζουν ορθογραφική ποικιλία: πρβ. παλαιότερα *μαζή* αντί του σημερινού *μαζί*.

Στην ΚΝΕ ό,τι γράφεται προφέρεται κατά τους κανόνες προφοράς (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991): σπάνιες εξαιρέσεις (π.χ. *πέμπτος* κάποτε προφέρεται [rémbdos] αντί [rémbdos], το [siǵnómi] γράφεται *συγγνώμη* και *συγνώμη* κλπ.), εκτός του καθιερωμένου μονοτονικού (πρβ. *από το φως του*, όπου το *από* δέν τονίζεται και το *φως* τονίζεται στον προφορικό λόγο, πρβ. Σετάτος 1993).

5. Συμπεράσματα

Τα γλωσσικά συστήματα εξελίσσονται με την εισαγωγή νέων κανόνων (πρβ. φωνητικούς νόμους όπως η μετακίνηση των συμφώνων στις τευτονικές γλώσσες και στην αρμενική) κλπ. και αλλάζουν βαθμιαία, διατηρώντας όμως κάποτε παλαιότερους τύπους σε θέσεις του νέου συστήματος, που αποτελούν επιβιώσεις παλαιότερων κανονικοτήτων, έως ότου εκλείψουν σιγά σιγά (πρβ. μετακίνηση και αμετακινήσια τόνου στα νέα ελληνικά). Παλαιές κανονικότητες μπορούν όμως και να αναβιώνουν (πρβ. λόγια στοιχεία της ΚΝΕ), παρά τις δυσκολίες και τα συνεχή λάθη που δημιουργούν (πρβ. την κλίση των επιθέτων σε *-ης / -ες* στην ΚΝΕ). Η αναβίωση αποτελεί φαινόμενο δανεισμού (πρβ. και δανεισμό από ξένες γλώσσες).

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1993. «Παρατηρήσεις και προτάσεις σχετικά με το γραφικό σύστημα της κοινής νεοελληνικής», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 9, 129–157.
- . 2011. «Δημιουργία και εξέλιξη της κοινής νεοελληνικής», στο Δ. Κουτσογιάννης, Α. Νάκας, Κ. Ντίνας, Γ. Παπαναστασίου & Σ. Χατζησαββίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου «35 χρόνια από τη Γλωσσοεκπαιδευτική Μεταρρύθμιση» (Δίον Πιερίας, 4–6 Νοεμβρίου 2011)*, 15 σ. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Επιφωνηματικά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Σε προηγούμενη μελέτη μου (Σετάτος 1993), εξετάστηκαν με συντομία επιφωνήματα και αναφωνήσεις της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) από την άποψη θεωριών, χαρακτηριστικών, κλίμακας περιπτώσεων (απο κραυγές ως αναφωνηματικές προτάσεις), σημειολογικής θεώρησης, σημασιών και λειτουργιών, κοινωνιολογικής θεώρησης, αντιστοιχιών και ισοδυναμιών, ειδών και γλωσσικών λειτουργιών. Οι προβληματισμοί που προέκυψαν, όπως η θέση των επιφωνημάτων στο γλωσσικό σύστημα, ο ρόλος των επιτονίσεων, η άκλιτη ή κλιτή μορφή τους, οι φθόγγοι που εμφανίζονται σε αυτά κλπ., οδήγησαν στις παρακάτω συμπληρωματικές παρατηρήσεις.

2. Περιφερειακά στοιχεία στη γλώσσα

Περιφερειακά θεωρήθηκαν (βλ. παραδοσιακή γλωσσολογία, γραμματική και διδασκαλία της στη εγκύκλια εκπαίδευση) και συχνά θεωρούνται ακόμα (πρβ. μετασχηματιστική γλωσσολογία κλπ.) σημειωτικά στοιχεία και συστήματα στοιχείων που εμφανίζονται μαζί με την πραγμάτωση της γλώσσας, που τη συνοδεύουν και κάποτε την υποκαθιστούν, όπως:

(1) φωνητικά: που απευθύνονται στην ακοή και έχουν ως εμπόδια τους θορύβους, την απόσταση πομπού – δέκτη κλπ., όπως κραυγές, επιφωνήσεις και αναφωνήσεις, μιμήσεις ήχων και θορύβων, μουρμουρητά και ψίθυροι κλπ.

(2) κινηματικά: που απευθύνονται στην όραση (κάποτε και στην ακοή, βλ. Σετάτος 2014) και εμποδίζονται από το σκοτάδι, από τα προσωπικά και μη καθιερωμένα σημεία κλπ., όπως νεύματα (πρβ. και γλώσσα νευμάτων των κωφαλάλων), εκφράσεις προσώπου (μορφασμοί κλπ.), στάσεις και κινήσεις του σώματος, αρθρώσεις χωρίς φωνή.

(3) γραφηματικά: που απευθύνονται στην όραση, όπως και το γραφικό σύστημα, που είναι ταχύτερο από τον προφορικό λόγο στην ανάγνωση, όχι όμως στο γράψιμο (πρβ. παλαιότερα τη στενογραφία), όπως συντομογραφίες (π.χ. *πρβ.*), σύμβολα (π.χ. %), σχήματα (π.χ. □).

Στα περιφερειακά αυτά στοιχεία θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τα εξής:

- κύρια ονόματα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991): ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια κλπ. (σύγχρονα ή ιστορικά), των οποίων ο αριθμός είναι τεράστιος·
- φρασεολογία: φρασεολογικές ενότητες (πρβ. τα μεγάλα λεξικά της ΚΝΕ), ιδιωτισμοί, παροιμιακές φράσεις κλπ.
- πολιτισμικά στοιχεία: αγροτικό λεξιλόγιο (πρβ. και διαλεκτικούς όρους), ξένα στοιχεία (δάνειοι όροι κλπ., φράσεις και ρητά, στίχοι κλπ., π.χ. *e-mail*, *dum spiro spero*, *time is money* κλπ.)·
- αρκτικόλεξα, συντομογραφίες κλπ.: με άγνωστη συχνά προέλευση για τους περισσότερους χρήστες (που αγνοούν το σύνταγμα που κρύβεται πίσω τους)·
- ονομασίες προϊόντων, μηχανημάτων, φαρμάκων, ειδών μόδας κλπ.

- ειδικές γλώσσες: επιστημονικοί και επαγγελματικοί όροι, λεξιλόγια ειδικών πεδίων, συνθηματικές γλώσσες·
- συνθήματα: κοινωνικών ομάδων κλπ·
- ιδιολεκτικά στοιχεία: προσώπων, συγγραφέων κλπ.

Η γνώση ή άγνοια περιφερειακών στοιχείων της γλώσσας είναι συχνά καθοριστική για την αποτελεσματικότητα της γλωσσικής επικοινωνίας (πρβ. δυσκολίες ξένων που μιλούν τη γλώσσα μας, δυσκολίες μετάφρασης κλπ.).

3. Επιφωνηματικά στοιχεία

Απο τα περιφερειακά, παραγλωσσικά στοιχεία, τα επιφωνηματικά, παρόλο που θεωρούνται, κατα κάποιο τρόπο δικαιολογημένα, εκτός συστήματος (πρβ. τα *σστ!* κλπ.), αποτελούν μιά τεράστια και ανεξάντλητη περιοχή, που πρέπει να γνωρίζει ο ομιλητής της μητρικής γλώσσας, διότι αλλιώς υστερεί στην κατανόηση της καθημερινής προφορικής επικοινωνίας (πρβ. και τις λεπτότερες φορτίσεις, αποχρώσεις κλπ. και την εξίσου τεράστια περιοχή των προσωδιακών στοιχείων της γλώσσας).

Υπάρχει πολύ μεγάλη ποικιλία και πλήθος επιφωνηματικών στοιχείων, και αποτελούν απαραίτητο στοιχείο των γνώσεων και ικανοτήτων κάθε μέλους της γλωσσικής κοινότητας. Μπορούμε να αρχίσουμε την εξέτασή τους απο γλωσσικά στοιχεία που έχουν όμοιες λειτουργίες, την επιφώνηση και αναφώνηση (βλ. Σετάτος 1993), τις κραυγές κλπ.

3.1 Είδη

Στα είδη των επιφωνηματικών στοιχείων θα μπορούσαν αρχικά να ενταχθούν:

- επιφωνήματα και επιφωνηματικές φράσεις (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 403), π.χ. *άχ!*, *σε καλό σου!*, *να σε χαρώ!*, *μά την αλήθεια!*, *τέλος πάντων!*, *τί λέξ!*·
- αναφωνήσεις: πρβ. και απηχητικό λόγο (βλ. Σετάτος 1998), συναισθηματικές αναφωνήσεις (π.χ. *μάνα μου!*, *Θεέ μου!* κλπ.), πρβ. βρισιές κλπ. (π.χ. *σκατά!* κλπ.)·
- χαιρετισμοί: π.χ. *γειά σου!*, *γειά χαρά!*, *καλημέρα!*, *αντίο!*·
- προσφωνήσεις: *κύριε!* / *κυρία!* / *δεσποινίς!*, (*βρέ*) *φίλε!*, (*ρέ*) *μάγκα!*, *παλικάρι!* κλπ·
- κλήσεις, επικλήσεις, αναζητήσεις: π.χ. *Γιάννη!* / *Γιάννης!*·
- ευχές και κατάρες: π.χ. *καλωσόρισες!*, *χρόνια πολλά!*, *ái χάσου!*, *ανάθεμά τον!*, *να μή δείς Θεού πρόσωπο!* κλπ· πρβ. αποστροφές εκτίμησης – περιφρόνησης, π.χ. *μπράβο!* – *φτού σου!*·
- συνθήματα: π.χ. *Ελλάς!* *Ελλάς!*·
- προτροπές: π.χ. *αέρα!*·
- 'φωνές του δρόμου' (μικροπωλητών κλπ.): π.χ. *παλιατζής!*, *μήλα καλά!*·
- παραγγέλματα: γυμναστικής (π.χ. *προ¹σοχη³!* – *ανάπαυση!*, *έτοιμοι... μάρς!*) κλπ·
- ρυθμικά επιφωνήματα για συνοδεία εργασίας: π.χ. *ό-όπ! ό-όπ!* (πρβ. *έγια μόλα έγια λέσα*)·
- στίχοι τραγουδιών, ποιημάτων: *μα¹ραμε²να τα γιούλια κι οι βιόλες* (= πάνε οι ελπίδες, χάθηκαν!), *τρία πουλάκια κάθονταν* (= τα ξέρουμε, τα ίδια και τα ίδια!)·
- μιμήσεις δραστηριοτήτων ανθρώπου: π.χ. *μπλά μπλά μπλά* (= φλυαρίες), *τραλαλά!* (αμεριμνησία) κλπ·

- προσταγές: *σκασμός!* (= *σκάσει!*), πρβ. προστακτικές και κλητικές που έγιναν επιφωνήματα (π.χ. *Θεέ μου!*, *διάβOLE!*, *άμε!*, πρβ. και *τί λές;!*)·
- θόρυβοι: ηχομιμήσεις (π.χ. *φστ!*), τυποποιημένες δηλώσεις (π.χ. *μπάμ μπούμ!*)·
- κραυγές (φωνητικές εκτονώσεις): π.χ. *άχ!* (κραυγή πόνου)·
- υπαγόρευση: συλλαβισμός (π.χ. *τό ύ-πούρ-γί-κό σύμ-βού-λί-ό!*)·
- μουρμουρητά (πρβ. *τί μουρμουρίζεις εκεί;*), ψίθυροι, σιγομίλημα κλπ·
- σιγοτραγούδημα κλπ·
- απαγγελίες γνωστών ύμνων κλπ., με φωνητικά και συλλαβικά στοιχεία που δέν έχουν σημασία (ανάμεικτα στοιχεία): π.χ. (με ένδειξη της μετρικής μορφής) *τάτα-τάτα τάτατάτα | τάτατά τατάτατά | τάτατάτα τάτατάτα | τάτατά τατάτατά* (πρβ. εθνικό ύμνο)· *λαλαλά λαλαλά λαλαλάλα | λαλαλά λαλαλά λαλαλάλα* (πρβ. *Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη!*)·
- κοροϊδευτική, εριστική κλπ. αντίδραση (πρβ. απηχητικές εκφορές): π.χ. —*Δέ θα ησυχάσεις επιτέλους;!* —*Πάπαπα!*·
- λαϊκά επιφωνηματικά στοιχεία: π.χ. *άφερίμ!*, *ά σιχτίρ!*, *στρί!*, *όξω!* (πρβ. *έξω!*), *αμπώς!*· πρβ. και τα *χαλάλι να σου γίνει!* – *χαράμι να σου γίνει!*, *ήρθε γιά!* (= *μα αφου ήρθε!*), *καλε_τί μου λές;!*, *αμέ!*, *άμε!*·
- παιδική γλώσσα: π.χ. *όπαλά!* (πρβ. *όπαλάκια*), *νάνι νάνι!* (πρβ. *νανάκια*), *ντά!*, *ντζά!* κλπ·
- κωμικά εικονογραφημένα: κραυγές παράδοξες, ‘σουρεαλιστικά’ επιφωνηματικά στοιχεία (π.χ. *σγκράου!* κλπ.)·
- μιμήσεις κραυγών ζώων, θορύβων κλπ.: π.χ. *τσίου τσίου* (και μεταφορικά, π.χ. για ειρωνικό σχολιασμό της ομιλίας κάποιου προσώπου)·
- δάνεια: τα επιφωνηματικά στοιχεία μιάς γλώσσας γίνονται συχνά κατανοητά και απο εκείνους που δέν γνωρίζουν την ξένη γλώσσα, απο την ανάλυση της κατάστασης επικοινωνίας, της γλωσσικής εκφοράς κλπ., και έτσι κάποτε γίνονται αντικείμενα δανεισμού (π.χ. *αμάν!* < τουρκ. *aman!* ‘mercy!’, ‘alas!’· *νισάφι!* < τουρκ. *insaf* ‘be reasonable!’· *γκουντμπάι!* < αγγλ. *goodbye!*) για διαφόρους λόγους (βλ. 3.2 στο 2) και με ποικίλες φορτίσεις (βλ. 3.2 στο 4).

3.2 Μελέτη

(1) Γλωσσολογική χρησιμότητα

Η μελέτη των επιφωνηματικών στοιχείων της γλώσσας είναι χρήσιμη για την έρευνα του συνολικού γλωσσικού συστήματος, επειδή:

- είναι φορείς επιτονίσεων και επιτονισμών (πρβ. προσωδιακά στοιχεία της γλώσσας)·
- είναι φορείς φορτίσεων: πρβ. λειτουργίες της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1991· 2025)·
- αντιστοιχούν σε αναφωνήσεις (βλ. Σετάτος 1993), φράσεις / προτάσεις, μέρη του λόγου·
- έχουν σχέση με το πρόβλημα της γένεσης της γλώσσας·
- έχουν σχέση με άλλα σημειωτικά συστήματα: πρβ. παραγλωσσικά συστήματα (βλ. Σετάτος 2014)·

- μπορούν να συγκριθούν με άλλες γλωσσικές περιοχές, που δέν εξετάζονται συνήθως επισταμένα και διεξοδικά, όπως τα κύρια ονόματα, η φρασεολογία κλπ.
- έχουν διαφορές απο άλλα μέρη του λόγου και άλλες γλωσσικές μονάδες: πρβ. αυθαιρετότητα, γραμμικότητα, διπλή άρθρωση κλπ. (πρβ. παραγλωσσικά στοιχεία, βλ. Σετάτος 2014), πρβ. και επίπεδα της γλώσσας (λόγια, διαλεκτικά, ξένα κλπ., π.χ. (β)ρέ – μωρέ – ωρέ).
- επιτρέπουν κοινωνιογλωσσολογική θεώρηση: περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας (τοπικό + χρονικό πλαίσιο, σκηνή ή είδος), συνομιλητές, σκοπός (τυπικός και συμβατικός – ατομικός), τόνος ή πνεύμα (ειρωνεία – σοβαρότητα), μορφή ομιλίας (προφορική – γραπτή), νόρμα (άν αναμένονται απο το γλωσσικό πρότυπο), γραμματειακό είδος (λογοτεχνικό, επιστημονικό κλπ.), μορφή εκφωνήματος (συμβατικό θέμα και τρόπος ομιλίας, συνέντευξη κλπ.), επίπεδα της γλώσσας (προφορική και καθημερινή ομιλία, λαϊκή γλώσσα κλπ.).

Παρατηρείται επιφωνηματοποίηση γλωσσικών στοιχείων και λεξηματοποίηση επιφωνηματικών: π.χ. *ζήτω!*, *άντε!* αλλά *γάβ γάβ!* → *γαβγίζω*), πρβ. ετυμολογία / προέλευση (βλ. 3.2 στο 5).

(2) Μέθοδος

Η μελέτη επιφωνημάτων, κραυγών κλπ. απαιτεί συγκέντρωση υλικού: καταγραφή των στοιχείων της γλωσσικής πραγματικότητας (καθημερινός λόγος, συγγραφείς κλπ.), των επιστημονικών εργασιών (γραμματικές και συντακτικά, λεξικά κλπ.), για να εξεταστούν ποικίλα πράγματα, όπως:

- μορφές: τυποποιημένα / καθιερωμένα – ατυποποίητα / περιορισμένα (π.χ. *ούφ!*, *όχ!* – *γιούχα!*, *αχαχούχα!*, *όχου!*), παλιά – νέα (π.χ. *είθε!* – *στόπ!*), γνήσια – πλαστά / προσποιητά (π.χ. *αλίμονο!* – *τρισαλίμονο!*, *αψού!*), παραποιημένα (για ειρωνεία, αντιδήλωση κλπ., π.χ. *ανδίο!*), ατομικά / ιδιολεκτικά – ομαδικά (π.χ. συνθήματα), μιάς μορφής – ποικίλης μορφής (π.χ. *μακάρι!* – *σούτ!* / *σστ!*).
- διάκριση ανάμεσα σε βιολογικά / ενστικτώδη / ακούσια – πληροφοριακά / ενσυνείδητα / εκούσια: πρβ. ένταση εκφοράς (π.χ. *ο³χ!* – *ο¹*, *πάλι αυτός!*).
- θέση στα εκφωνήματα: πρβ. και επαναλήψεις, π.χ. *ρέ, τί λέ ρε!*· *ρε τί μου λές!*· *μωρ' τί μας λές!*· *άχ μωρε Γιάννη, άχ!*· *βρέ το ένα βρέ το άλλο!*· *ρέ απατεώνα, ρέ κλέφτη, ρέ παλιάνθρωπε!* (συνώνυμα).
- επιφωνηματικά στοιχεία και οροθετικά περιγράμματα: πρβ. τη συνηθισμένη εμφάνιση θαυμαστικού μετά απο αυτά (...!, βλ. παρακάτω στο 3).
- κλίμακα επιφωνηματικών στοιχείων και θέση στην κλίμακα: πρβ. ένταση συναισθήματος κλπ. (π.χ. *μπά!* – *μπά μπά!* – *μπά μπά μπά!*, *όχ!* – *άχ!* κλπ.).
- μμήσεις ήχων, θορύβων, κραυγών ζώων: π.χ. *κράκ!*, *αψού!*, *κουκουρίκου!*, *τσίου τσίου!*.
- δάνεια: πρβ. τα *όκεί!*, *όπς!*, *τσάο!* κλπ., που συχνά οφείλονται σε ξενομανία ή παικτική διάθεση.
- χρήση ως παραθέματα: π.χ. *και τί σημαίνουν όλα αυτά τα άχ και βάχ που ακούσαμε;*
- χρήση σε περιπτώσεις όπου μένουμε ενεοί, χωρίς να μπορούμε να αρθρώσουμε λέξη και βγάζουμε μιά κραυγή, ένα επιφώνημα.
- στατιστική ειδών και χρηστών: πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας (καθημερινός λαϊκός λόγος – επιστημονική έκφραση / κείμενα κλπ.).

- παραφράσεις, που δείχνουν τη σημασία και λειτουργία τους: π.χ. *άντε!*, *ακόμα θα σε περιμένω!*·
- ελάχιστα ζεύγη: π.χ. *πσ³τ!* (διώξιμο γάτας κλπ.) – *πσ¹τ!* / *ψίτ!* (λαϊκή κλήση από-μου), πρβ. ένταση επιτονισμού·
- πολυσημία / διαφορετικές λειτουργίες: π.χ. του *μπά!*·
- συνωνυμία: διαφορά (απο)δεκτών (π.χ. *πσ³τ!* σε γάτες – *ούστ!* σε σκύλους), διαφορά πομπών (π.χ. *καλέ Γιώργο!* από γυναίκες – *ρε Γιώργο!* / *ρέ Γιώργο!* από άντρες), επίπεδα της γλώσσας (στρώματα, ξένα στοιχεία)·
- επεξηγήσεις ή προεξαγγελτικά επιφωνηματικά στοιχεία: π.χ. *Θεέ μου, τί κακό ήταν αυτό!* – *Τη χτύπησε αυτοκίνητο!;*, *ώ Θεέ μου!*.

(3) Χαρακτηριστικά

Εξετάζοντας το υλικό που μπορεί να ενταχθεί στις κατηγορίες των επιφωνηματικών στοιχείων, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής χαρακτηριστικά:

- φέρουν ιδιαίτερη επιτόνιση: όπως και οι αναφωνήσεις (βλ. Σετάτος 1993), παρουσιάζουν αναφωνηματικό επιτονισμό (πρβ. το συνηθισμένο γραφικό σημείο !)
- εμφανίζουν φωνητικά χαρακτηριστικά εκτός συστήματος: π.χ. *άχ!*, *σούτ!* / *σοτ!* κλπ. (πρβ. τελικά σύμφωνα στην ΚΝΕ), όχι όμως όλα (πρβ. *κρίμα!*, *αλίμονο!* κλπ.)·
- έχουν ολοφραστικό περιεχόμενο: ισοδύναμο με πρόταση χωρίς θέμα και γενικά με απουσία της προτασιακής δομής·
- ορισμένα δεν έχουν καθορισμένη σημασία, η οποία τελικά ορίζεται από στοιχεία της περιστάσης επικοινωνίας και από το υπόλοιπο εκφώνημα (άν υπάρχει): π.χ. *ά!* = θαυμασμός – λύπη – απορία κλπ. (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1991, 402: «Μερικά από τα επιφωνήματα δεν έχουν μόνα τους έννοια. Την παίρνουν από το νόημα του λόγου και από τον τόνο και το χρωματισμό της φωνής.»), *δρόμο!* (= *φύγε!*)· πρβ. ελλειπτική εκφορά από διάφορες προτάσεις·
- διακρίνονται σε επικοινωνιακά ή ‘προς εαυτόν’: π.χ. *ήμαρτον!* – *ήμαρτον Θεέ μου!*·
- παρουσιάζουν ‘διπλή’ αυθαιρετότητα: π.χ. *τρισαλίμονο!* → *τρισαλί!*, *εμπρός!* → *ρόις!*, πρβ. *άγετε* > *άιντε!* > *άντε!*·
- συμβαίνουν σε αυτά αλλαγές σημασίας και λειτουργίας γλωσσικών στοιχείων: π.χ. *γεια σου!* (για έπαινο, επιδοκιμασία)·
- παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με αναφωνήσεις (π.χ. *τα λέμε!* = θα τα ξαναπούμε, θα ξανασυναντηθούμε, εις το επανιδείν), με τις κραυγές, τις μιμήσεις ήχων, θορύβων κλπ.·
- εμφανίζονται με τη μορφή λέξεων, συνταγμάτων, φράσεων: π.χ. *φρίκη!*, *γεια χαρά!*, *πίσω μου σ’ έχω Σατανά!*, πρβ. και τους όρους (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991) ‘επιφωνήματα’, ‘επιφωνηματικές εκφράσεις’ (π.χ. *Χρίστε³ και Παναγία¹!*), ‘επιφωνηματικές εκφράσεις ευχетικές’ (π.χ. *και στα δικά σου!*), ‘ονοματοποιίες’ (π.χ. *ντίγκ ντάγκ!*), ‘κλήσης / διώξης’ (π.χ. *ψψψ!*, *πούλ πούλ!*)·
- διακρίνονται σε εκούσια – ακούσια (πρβ. και κραυγές πόνου, φόβου, εφιάλτη κλπ., που εκφέρονται αναγκαστικά υπό το βάρος του αισθήματος ή του συναισθήματος, αλλά μπορούν να πραγματωθούν και εκούσια, για να προκαλέσουν επιθυμητή αντίδραση, ερμηνεύονται δηλαδή και ως φυσικά και ως εκούσια σημεία, πρβ. φυσικές κραυγές βιολογικών διαδικασιών: ροχαλητό, βήχας, φτάρνισμα, χασμουρητό,

ρέψιμο, λαχάνιασμα, αγκομαχητό κλπ.), τυποημένα – ατυποποίητα (καθιερωμένα – ιδιολεκτικά κλπ.), δάνεια ή μή (βλ. παραπάνω στο 2 και 3.1)·

- η προέλευσή τους δέν γίνεται αισθητή: π.χ. *ορίστε!*·
- εμφανίζονται με τροπικά ρήματα: π.χ. *κάνει κρά για ένα...*

(4) Λειτουργίες

Τα επιφωνηματικά στοιχεία εκτελούν διάφορες λειτουργίες (δηλώνουν διάφορες καταστάσεις, επιθυμίες, σκοπούς κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδης 1991). Σχετικά με τις λειτουργίες της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1991· 2025) μπορούμε να διακρίνουμε επιφωνηματικά στοιχεία με λειτουργία:

- αναφορική: π.χ. *ναί!* – *όχι!* / *μπά!*·
- εκφραστική / συναισθηματική: π.χ. *μπα³μπα¹μπα¹!* (έντονη απόρριψη κλπ.), *φρίκη!*, *ούφ!* (στενοχώρια, απελπισία, αηδία), *κρίμα!*, *θαύμα!* (πρβ. θαυμασμό, ευχαρίστηση)·
- κατευθυντήρια / βουλητική: π.χ. *Γιάννη!*, *εμπρός!* – *στόπ!* (παρακίνηση)·
- φατική / επαφής: π.χ. *καλημέρα, γειά σου!*, *έ Μαρία!* (κάλεσμα – διώξιμο)·
- μεταγλωσσική / σχολιασμού: π.χ. *...ούφ!* (ανακούφιση για προηγούμενη δύσκολη εκφορά ή διατύπωση), *γιούχα!* (περίπαιγμα, ειρωνεία), *μακάρι!* (πρβ. ευχή)·
- ποιητική: π.χ. *τρισαλίμονο!*, *οϊμέ!*·
- συμφραστική: π.χ. *συνεχώς αυτά ακούω, άχ βάχ*·
- κοινωνικοπολιτισμική: π.χ. *μωρέ / βρέ / ρέ Πέτρο!*, *μπράβο!* / *εύγε!*, *μακάρι!* / *είθε!* / *άμποτε!*, *με το συμπάθειο / να σε χαρώ, αμ τί νομίζεις!* / *αμέ!* (λαϊκό)·
- επιχειρηματολογική: π.χ. *χμ!* (αβεβαιότητα), *πώς;!*, *ε³λα δά!*, *τι³ λές τω²ρα;!*, *προσοχή!*, *ε³τσι μπρα¹βο!* (επιδοκιμασία, έπαινος), *έγινε!* (συμφωνία)·
- νοητική / φραστική: π.χ. *κοίταξε!*... (εισαγωγικό προτροπής σε σκέψη, *έεε...* (απορία)·
- αρθρωτική: π.χ. ο κλικ φθόγγος *τς!* / *τς τς τς!* (= *όχι, δέν είναι δυνατό!*).

Τα επιφωνηματικά στοιχεία γενικά ζωντανεύουν την επικοινωνία (πρβ. οτι συνήθως αντιστοιχούν σε προτάσεις με σχόλιο, χωρίς όμως θέμα, γιατί ως θέμα λειτουργεί κάτι που ειπώθηκε ή βιώθηκε), είναι κάποτε ο μόνος τρόπος γλωσσικής έκφρασης και κοινωνικής συνοχής (πρβ. επαφές αλλοφώνων), προσθέτουν φορτίσεις στο εκφώνημα (πρβ. —*Πού ήσουν;* —*Τί σε νοιάζει;!*, *στην αγορά*), κατευθύνουν την πρόσληψη ενός κειμένου (δηλώνοντας τη στάση απέναντί του, προεξαγγελτικά ή επακολουθητικά), λειτουργούν ως διακόπτες ή συνεχιστές της ομιλίας (πρβ. το *στόπ* των τηλεγραφημάτων, τα ...έε... έε..., τόσο..., *έκανεε...*, πρβ. αποσιωπήσεις), υπογραμμίζουν (π.χ. —*Πού ήσουν;* —*Πήγα στην αγορά, ναί, τί με ρωτάς;*).

Τα επιφωνηματικά στοιχεία μπορούν να εμφανίσουν πολυλειτουργικότητα, π.χ. μπορούν να αποτελούν, όπως οι κραυγές, αυθόρμητες εκφράσεις συναισθημάτων κλπ., αλλά μπορούν να χρησιμοποιούνται και εκούσια (με κριτήριο την επικοινωνία) για δήλωση ή υποδήλωση άλλων περιεχομένων, γι' αυτό και η σημασία ή λειτουργία τους δέν είναι πάντα σαφής, π.χ. *άχ!* – *ά μή μου πείς!* (πρβ. κινηματικά σημεία: π.χ. σταυρωμένα χέρια πάνω σε επίπεδη επιφάνεια γραφείου, τραπέζιου κλπ., με το μέτωπο επάνω τους μπορεί να δείχνει κούραση κλπ., αλλά μπορεί να αποτελεί σημείο εκούσιας συμπεριφοράς, για να μήν ενοχληθεί, να φανεί οτι έχει πρόβλημα κλπ.).

(5) Προέλευση, ετυμολογία

Τα επιφωνηματικά στοιχεία προέρχονται από τη φύση της πραγματικότητας (πρβ. θορύβους, κραυγές) ή από στοιχεία της γλώσσας (λέξεις, συντάγματα, φρασεολογικές ενότητες), δέν είναι όμως πάντοτε σαφής η διαδικασία της δημιουργίας τους, αν μάλιστα πάρουμε υπόψη ότι προβλήματα παρουσιάζει και η ίδια η φωνητική ανάλυσή τους, όπως και η σημασία και η λειτουργία τους σε σχέση με άλλα παρόμοια κλπ. Αρχικά πρέπει να καθοριστούν:

- ο επιτονισμός τους, επειδή θα έλεγε κανείς ότι, για πολλά από αυτά, τα τεμαχιακά τους στοιχεία είναι απλώς οι φορείς των επιτονίσεων (π.χ. *ε!*)· ο επιτονισμός αποτελεί βασικό στοιχείο της έκφρασής τους (πρβ. τα *γερός* – *γέρος*), γιατί αλλιώς θα είχαμε ακαθόριστες εκφράσεις όπως σε μουρμουρητό κλπ., δηλαδή θα πλησιάζαμε τις κραυγές, που αποτελούν ενστικτώδεις αντιδράσεις·
- τα σημειωτικά συστήματα που τα συνοδεύουν συνήθως, δηλαδή τα συστήματα των νευμάτων, μορφασμών, στάσεων του σώματος κλπ., τα οποία μπορούν να θεωρηθούν διασημειωτικά συνώνυμά τους, πρβ. τον φθόγγο κλικ *τς!* = *όχι!* ± ανάνευση του κεφαλιού / των φρυδιών / του δεξιού χεριού·
- η πραγμάτωσή τους (περίσταση χρήσης): συνθήκες, θέση στο εκφώνημα, ένταση κλπ.·
- οι μιμήσεις: ήχων, θορύβων, κραυγών κλπ. (π.χ. *Τα αυτοκίνητα βρ βρ όλη τη νύχτα, δέν μπόρεσα να κλείσω μάτι. – Τσάκ σπάει το κλαδί και πάρ' τον κάτω. – Μπάμ μπούμ τα κανόνια!*)·
- η αντίδραση που προκαλούν: συναισθηματικές εκδηλώσεις κλπ.·
- τα πιθανά ξένα ομοιώτυπα: πρβ. δανεισμό, απομιμήσεις (πρβ. *όκέι* κλπ.)·
- η ποικιλία κατά τα επίπεδα της γλώσσας, οι κοινωνιογλωσσικές διαιρέσεις, οι διάλεκτοι κλπ.·
- οι αναφωνήσεις (βλ. Σετάτος 1993): πρβ. ότι κάθε γλωσσικό εκφώνημα μπορεί να αποτελέσει αναφώνηση, με τον κατάλληλο επιτονισμό.

Η ετυμολογία των επιφωνηματικών στοιχείων είναι πολύ πιο χρήσιμη εκεί όπου έχει αλλάξει η μορφολογική κατηγορία (π.χ. το άκλιτο *μπράβο!* της ΚΝΕ < ιταλ. *bravo!* / *brava!*· *μάρς!* < γαλλ. *marche!*) και εκεί όπου η σημερινή μορφή έχει απομακρυνθεί από την αρχική (π.χ. *ἄγωμεν* > *άμε!*, *ἄγετε* > *άιντε!* κλπ., πρβ. και τα τουρκικά *haydi* (*bakalım!*) / *hadi* / *haydin*, ποντ. *χάιτε!*)· επίσης, όταν δέν είναι ζωντανός πιά ο αρχικός τύπος (π.χ. *ζήτω!*: αρχικά γ' ενικό της προστακτικής ενεστώτα του αρχ. *ζῶ· εύγε* < αρχ. *εὖ γε* κλπ.) ή είναι ελλειπτική η έκφραση (π.χ. *άμποτε!* 'μακάρι!' < *άν ποτέ δώσει ο Θεός* κλπ.· *ντέ και καλά* < ? *άιντε και όλα θα πάν καλά*).

Εκεί όπου η προέλευση είναι σκοτεινή είναι δυνατές διάφορες υποθέσεις, π.χ. *ά στο διάολο!* < *άε* < *ἄγε* ή < *ά!*, ακόμα και για το *άν* πρόκειται για δάνεια ή μή (πρβ. το *ντέ!* που υπάρχει και στα τουρκικά σε ποικίλες λειτουργίες).

Υπάρχουν και γενικότεροι προβληματισμοί, π.χ. τα καθολικά χαρακτηριστικά (πρβ. 4.5).

4. Ειδικά θέματα

4.1 Φωνητική μορφή

Τα επιφωνηματικά στοιχεία μίας γλώσσας παρουσιάζουν φωνητικά χαρακτηριστικά που είναι εκτός του γλωσσικού συστήματος, όπως στην ΚΝΕ τα:

- φωνηεντικά σύμφωνα: *πότ!*·
- μακρά φωνήεντα και σύμφωνα: *έεε!* (= *γιά στάσου!*, *τί γίνεται!*), *ούου!* (= και βέβαια, με το παραπάνω), *όοο!* (= *μωρε τί μας λές!*), *άαα!* (= *αμ έτσι πές μου!*), *όςς!* (= *σιωπή!*)·
- τελικά σύμφωνα: *όπ!*, *έπ!*, *ούφ!* κλπ., αλλά και συμπλέγματα συμφώνων όπως *ούστ!*, *ότς ότς!* (σε φορτηγά ζώα για να σταματήσουν), *άλτ!*·
- συμπλέγματα συμφώνων: *πφ!* (περιφρονητικό επιφώνημα)·
- εκρηκτικά σύμφωνα: *bbά!* (σφίξιμο χειλιών επι μικρό διάστημα και διάσπαση = αντίθετη αντίδραση απο αναμενόμενη έκπληξη, μικρή έκπληξη).

4.2 Σύνταξη

Ως προς τη σύνταξη των επιφωνημάτων (βλ. και Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1), έχουμε: επιφωνηματικά στοιχεία σε ονομαστική (*Χριστός και Παναγιά!*, *συφορά μου!*, *κρίμα!* (= κρίμα είναι να)· συντασσόμενα με αιτιατική (*καλώς τον!*, *νά τον!*, *ανάθεμά τον!*, *νάνι τη μπεμπέκα!*)· με γενική (*γεια σου!*, *καλή σας μέρα!*, *αλίμονό σου!*, *ντροπή του!*, *χαλάλι σου!*)· με εμπρόθετο (*εύγε στον Πέτρο!*, *χαρά στον που έχει φύγει!*)· με κλητική (*έ Γιάννη!*, *έλα Χριστέ μου!*)· με ειδική πρόταση (*καλά που ήρθες!*)· με πλεοναστική χρήση του και (*άχ και να γύριζε!*)· δευτερεύουσα πρόταση με και να μή(ν) + υποτακτική (*έχω τόση περιουσία και να μην μπορώ να κάμω λεφτά!*)· με να μή(ν) (*περίεργο να μην έρθει να με δεί!*, *έκπληξη!*)· προεξαγγελτικά (*τρομερό πράγμα, ...*) ή επακολουθητικά (*..., φοβερό πράγμα!*).

Η θέση των επιφωνηματικών στοιχείων δεν είναι αδιάφορη, αλλά παρουσιάζει διαφοροποιητικές λειτουργίες και ανόμοιες δυνατότητες, π.χ. *άντε ντέ!* – **ντέ άντε!* (πρβ. ότι το ντέ δεν εμφανίζεται σε αρχή πρότασης αλλά πρβ. *ντέ και καλά*).

4.3 Επίπεδα της γλώσσας

4.3.1 Δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά

Ανάλογα με τις περιστάσεις γλωσσικής επικοινωνίας και χρήσης, οι ομιλητές και ακροατές χρησιμοποιούν τα κατάλληλα, απο το σύστημα της γλώσσας, επιφωνηματικά στοιχεία, π.χ. *μπράβο!* – *εύγε!* – *γεια σου!*. Παρατηρούμε έτσι: δημοτικά (*μπράβο!*, *μακάρι!*, *έξω!*, *αντίο!*), λόγια (*εύγε!*, *είθε!*, *εις υγείαν!*, *εις έτη πολλά!*, *συγχαρητήρια!*, *συλλυπητήρια!*, *χαίρετε!*), λαϊκά (*γεια σου!*, *άμποτε!*, *όξω!*), ξένα (*εβίβα!*), διαλεκτικά (*αλί!*, *γιούχα!*).

4.3.2 Παιδική γλώσσα

Η γλώσσα των μικρών παιδιών περιέχει πολλά επιφωνηματικά στοιχεία, π.χ. αντί ακριβολογικών περιγραφών χρησιμοποιούν κραυγές και κινηματικά σημεία, συναισθημα-

τικούς τονισμούς (πρβ. και τη λαχανιαστή ομιλία τους). Συχνά, παρόμοια στοιχεία συναντούμε και σε ηλικιωμένους αντί της ικανοποιητικής και αποτελεσματικής έκφρασης, είτε εξαιτίας ανεξέλεγκτης ψυχολογικής εκτόνωσης είτε για μεγαλύτερη συναισθηματικότητα. Τα χαρακτηριστικά των επιφωνηματικών στοιχείων εμφανίζονται και σε άλλα στοιχεία της παιδικής γλώσσας, πρβ. *μαμά, μπαμπα, νινί, κοκό, τουτού* κλπ.

4.4 Ποικιλίες και τροπικότητες

Τα επιφωνηματικά στοιχεία εμφανίζουν:

(1) Ποικιλίες

Οι ποικιλίες, με τις διαφορετικές μορφές τους, έχουν διαφορετικές φορτίσεις (πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας) και σημασίες, π.χ. *σοτ!* (ανέμφατο) / *σουτ!* (εμφατικό)· *άντε!* (= εμπρός!) / *άιντε!* (= ακόμα εδώ είσαι κλπ.) / *α³ντε* (βρε) *Νίκο!* (πρβ. *ε³λα μωρε Νίκο!*)· *άντες* (λαϊκότροπο, πρβ. *καλε άντες!* = *καλε τί μας λές!*) – *αιντέε* / *αιντάα* (πρβ. *τί χάλια είν' αυτά!* / *τώρα την πατήσαμε!*), βλ. παρακάτω στο 2· πρβ. και διπλασιαζόμενες / επαναλαμβανόμενες μορφές (έμφαση κλπ.), όπως *μπά!* / *μπα²μπα¹* (= *όχι όχι!*) / *μπα³μπα¹μπα¹* (= *με κανένα τρόπο!*).

(2) Τροπικότητες (βλ. επιφωνηματικά μόρια στον Τζάρτζανο 1946–1953, τ. 2)

Οι ποικίλες μορφές των επιφωνηματικών στοιχείων χρησιμοποιούνται για τη δήλωση διάφορων τροπικοτήτων (πρβ. φορτίσεις, επίπεδα της γλώσσας), όπως πρόκληση προσοχής, με ποικιλία αμεσότητας και συμμετοχής άλλου προσώπου:

- *ρέ: ρέ Γιώργο τί ακούω;!* (σοβαρά, θυμωμένα κλπ.), *ρε λέγε!* (πρόκληση), *λέγε ρέ!* (= *τί σταμάτησες;*, *δέν πτοούμαι κλπ.*), *τί λέ ρε!* (= *δέν είμαστε καλά!*), *ρέ τί λέ ρε!* (= *γιά πρόσεχε!*, *τί είναι αυτά που λές;!*, *πού τα βρήκες αυτά;!*, *ρέεε...* (= *έ πώς σε λένε;*, *έ εσένα λέω!*), *ρε σύ!* (= *γιά άκουσε!*), *ρε³ παλιάνθρωπε* (σκληρό), *βρε³ παλιάνθρωπε!* (ηπιότερο)· *βρέ Γιώργο τί ακούω;!* (= *δέν το περίμενα απο σένα*), *τί λές βρέ;!* (= *το σκέφτηκες;*), *βρέε...* (= *φίλε μου, δέν παίρνεις υπόψη σου...*), *βρέ σύ!* (= *κοίτα τί θα σου πώ!*), *βρέ βρέ βρέ!* (= *τί βλέπω!*, *νά τα μας!*)· *μωρε Γιώργο τί ακούω;!* (ήπια, σχεδόν χαϊδευτικά, αστειευόμενος), *τί μας λές μωρέ;!* (= *κακομοίρη μου*), πρβ. *μπρέ σύ!* (λαϊκό) / *μπρέ παλιάνθρωπε!* (λαϊκό), *ωρε σύ!* / *ωρε Γιώργο τί ακούω;!* (πρβ. δημοτικά τραγούδια, ύφος αγωνιστών του '21).
- *έλα* (βλ. ΔΚΝ): *έλα δά!* (απίστευτο), *έλα τώρα!* (= *άσ' τα αυτά!*), *έλα!* (= *λέγε!*, σε ακούω, προσταγή), *έλα προσοχή τώρα!* (προτροπή), *έλα! λίγο ακόμη και θα τα καταφέρεις* (προτροπή), *έλα πήγαινε!* / *έλα δούλεψε τώρα!* (= *άφησέ τα αυτά και πήγαινε!* κλπ., μείωση έντασης προσταγής), *έλα, μ' ακούς τώρα;!* (στο τηλέφωνο, = *πρόσεχε!*), *έλα!*, *ποιός στο τηλέφωνο;* (= ακούω, μπορείς να αρχίσεις να μιλάς, πρβ. *έλα, εμπρός!*), *μα έλα που δέ θέλει να μ' ακούσει!* (= *πρόσεχε και πάρε υπόψη σου οτι...*), *έλα, καημένε! μήν κάνεις έτσι!* (= *άκουσέ με!*), *έλα πές μου, τί σε πείραξε;* (πρβ. *γιά πές μου, τί σε πείραξε;*), *ελάτε, μή θυμώνετε!* (ευγενική προτροπή), *τώρα να μου πείς το μυστικό, έλα!* (προτροπή σε στιγμές ευθυμίας, πρβ. *δώσ' του!*), *έλα ντέ!* (= *κι εγώ την αναγνωρίζω τη δυσκολία, ο ομιλητής συμμαρτυρεί απορία, επιθυμία, θαυμασμό συνομιλητή*), *έλα τώρα που δέν το θές!* / *έλα δά που δέν το θές!* (δυσπιστία, ένσταση), *ε³λα μπράβο!* / *έλα φτάνει πιά!* (για επαναφορά στην τάξη), *ε³λα Χριστέ και Παναγιά!* (έντονη έκπληξη), *έλα μου ντέ!* (έκπληξη, δυσπιστία),

έλα όμως που... (ό,τι ειπώθηκε προηγουμένως ήταν αδύνατο, δύσκολο, αλλά...),
μα έλα που (πρβ. *μα έλα που δέ μας χωράει!*).

(3) Επιφωνηματικά μόρια

- *έ!* (δήλωση προσωπικής συμμετοχής, ενδιαφέροντος για άλλο πρόσωπο, βλ. και Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 145–147): κλήση (*έ Βασίλη!*, *έ φύλακα!*, *έ σύ!*), αντίθεση προς προηγούμενα (= αλλά, π.χ. *έ μή σε μέλει!*)· επιβεβαίωση περιεχομένου προηγούμενης πρότασης (= λοιπόν, π.χ. *έ καλά!*, *έ σε ρωτώ τί λές να κάνεις;*)· δυσφορία (με λέξη απο προηγούμενη φράση, π.χ. *έ το παιδί σου, το παιδί σου, με ζάλισες!*)· επίσταση προσοχής έπειτα απο ερώτηση ή προστακτική (= *ακούς;*, π.χ. *μήν ξεχάσετε έ!*)· πρόκληση εκφοράς γνώμης πάνω σε προηγούμενα (π.χ. *δέν είναι χαριτωμένο, έ!;*, *με συγχωρείς έ!*, *εμένα μ' άρεσε πολύ, έ Νίκο!*)· ύστερα απο ερώτηση που επαναλαμβάνει το νόημα της προηγούμενης πρότασης με ειρωνικό τόνο (απηχητικά: —*Αρκετά μου ζάλισες το κεφάλι και μ' έκανες νευρικό.* —*Σ' έκανα νευρικό έ;* *Μα δέν έχεις καρδιά ανθρώπου;*)· ύστερα απο ερωτηματική πρόταση αποδοκιμασίας ή απειλής (π.χ. *δέν μιλάς;* *έ, κι εγώ φεύγω!*)· ανεξάρτητο πριν απο φράσεις έκπληξης ή επιτιμητικής παρατήρησης (= *τί βλέπω!;* *τί 'ν' αυτά!;*, π.χ. *έ, παρακαλώ, οι σκηνές να λείπουν!* *έεε! = τί 'ν' αυτά που κάνεις!;*), κλπ.
- *μπά!* (ανεξαρτησία απο ενδιαφέροντα, πράξεις κλπ. άλλου προσώπου, βλ. και Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 178–180): έκπληξη (*μπά, εδώ είσαι!;* *μπά μπά, πήγες κιόλας!;*)· ειρωνική χροιά (= *μωρε τί λές!;* *αλήθεια!;*, π.χ. —*Το καταλάβατε;* —*Πώς, δέ μου διαφεύγει τίποτε μπά!;*)· emphaticκή άρνηση (= *όχι όχι!*, π.χ. —*Πάω να φάω κάτι.* —*Στο σπίτι σου;* —*Μπά!, δέν έχω καιρό!*), πρβ. και *ά μπά!* (π.χ. —*Πιστεύω θα πέθανε πιά.* —*Ά μπά!, ζεί!*, επίσης, *μπα³ μπα¹ μπα¹* (π.χ. —*Και θά 'ρχεται να σε βλέπει.* —*Α³ μπα¹ μπα¹ μπα¹!*, ούτε *μιά φορά την εβδομάδα!*)· αντιθετικό (= αλλά / αλλα όχι, π.χ. *τρομαγμένη πετάχτηκε απο το κρεβάτι, μπα¹!*, *δέν ήταν τίποτε!*)· σε διηγήσεις, αδυναμία να γίνει κάτι που λέγεται στην προηγούμενη πρόταση (π.χ. *κάνει να μιλήσει, μπά δέν έβγαινε μιλιά απ' το στόμα του!*)· emphaticκή απόκρουση ή αποδοκιμασία κάποιου ισχυρισμού, απαιτήσεως ή προτροπής άλλου (π.χ. —*Δέν πάς κι εσύ μαζί τους στο θέατρο!;* —*Μπά μπά μπά, μ' αυτούς να πάω εγώ στο θέατρο, ποτε³!*)· δυσφορία, αγανάκτηση, αηδία (π.χ. —*Πήγαινε παραπέρα!* —*Μπά μ' έσκασες!* / —*Μπά να χαθείς!*)· ως επιβεβαιωτικό μόριο (π.χ. —*Θα είναι ογδόντα χρονών.* —*Μπά και περισσότερο.*) κλπ.
- *που* (θαυμασμός, έκπληξη, χαρά, ελεηνολόγηση, βλ. και Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 216–218): με έξαρση της λέξης την οποία ακολουθεί η πρόταση που εισάγει (π.χ. *άχ την τρομάρα που πήρα!*, *παιδί που είσαι!*, *τί ωραία που είν' η ζωή!*, *άλλο που δεν ήθελε ο Πέτρος!*), μετά απο τροπικό ή ποσοτικό επίρρημα (π.χ. *τί ωραία που τραγουδά η Μαρία!*, *τί γρήγορα που γέρασα!*), με ειδική πρόταση να ακολουθεί (*κρίμα που...*, *τί καλά που...*)·
- *ντέ* (επιτατικό μόριο, βλ. και Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 200–201): με προστακτική (επίμονη αξίωση / απαίτηση, απειλή, πρόκληση, δυσφορία, καταδεκτικότητα, συγκαταβατικότητα, π.χ. *έλα / πήγαινε ντέ μήν καθυστερείς!* —*Έλα σου λέω.* —*Καλά ντέ!*, *ησύχασε ντέ!*, *κοίτα ντέ!* [= *γιατί δέν κοιτάζεις;*], *βάρα ντέ!* (αν σου βαστάει), *πάρε ντέ!* [= *τί διστάζεις;*], *πόσα ντέ!;* [= *δέν σου φτάνουν αυτά;*], πρβ. και *έλα ντέ ησύχασε!*, *έλα ντέ / άντε ντέ κουνήσου!*, *άσε με ντέ, μή με σπρώχνεις!*, *έλα ντέ άν*

σου βαστάει!)· με ερωτηματική πρόταση (συμμερισμό απορίας, ελαφριά αγανάκτηση προς επίμονη απαίτηση κλπ., π.χ. —Πώς βρήκε τόσα χρήματα; —Έλα ντέ!, πώς τα βρήκε; —Γιατί χρειάζεσαι τόσα ράφια; —Για τα καινούργια βιβλία ντέ!)· με οριστική (δυσφορία για επιμονή άλλου και συγκατάνευση, π.χ. —Μήν ξεχάσεις να τα φέρεις! —Καλά ντέ!, μας το είπες!, —Φύγε σου λέω! —Θα φύγω ντέ! / Άκουσα ντέ!, πρβ. καλά ντέ δέ σε είπαμε και στραβό!, ντέ και καλά θέλει να πάμε μαζί = οπωσδήποτε, σε πείσμα του, πρβ. σώνει και καλά)· επίσης, έτσι ντέ! (ικανοποίηση για κάτι που επιθυμεί ή που ήταν φυσικό να γίνει, π.χ. Δώστε τα χέρια! Έτσι ντέ, τώρα με κάνετε ευτυχισμένο. / Έτσι ντέ, καλά να πάθει!, —Χτύπησα το πόδι μου. —Έτσι ντέ! [= καλά να πάθεις, αφού δέν με ακούς]), πρβ. και ντέε! (προς ζώα)·

- άντε! / άιντε! (συγκατάθεση, συγκατάβαση, παραχώρηση, προτροπή, παρακάλυψη): άντε στο καλό!, άντε και του χρόνου! (ευχή), άντε κουνήσου!, άντε να πηγαίνουμε! / άντε πάμε!, άντε να δούμε πώς θα ξεμπλέξουμε!, άντε να του έδωσε χίλια ευρώ! (= άς το παραδεχτώ προς στιγμή), άντε πές τους νά 'ρθουν, άντε χάσου! / άντε απο δώ!, άντε στη δουλειά σου και άσε τα λόγια!, άντε και θα μας βρίσει σε λίγο (πρβ. ακόμα λίγο και θα...), —Τά 'μαθες, παντρεύτηκε. —Άντε σώπα! (έκπληξη, δυσπιστία σε λεγόμενα), άντε καλέ που πιστεύεις τέτοια πράγματα! (αποδοκιμασία, ασυμφωνία), θα είναι σαράντα, άντε σαρανταπέντε χρονώ, —Πρέπει ν' αλλάξουμε τακτική. —Άντε ντέ! (= καλά λές), τρεις χιλιάδες ευρώ, άντε για σένα δύο, άντε ρέ!, άντε παράτα με! (πρόκληση, πρβ. δέ με παρατάς!; και σε βρισιές, π.χ. άντε χέσου!), άντε πάλι! (πρβ. πάλι τα ίδια!).

(4) Επιφωνηματικές χρήσεις

- απηχητικές: π.χ. —Ά να χαθείς! —Να χαθώ!;
- ουσιαστικών (με αιτιατική· συμπάθεια κλπ.): π.χ. τον κακομοίρη!;
- αντωνυμιών: π.χ. έχω τόσα να σου πώ!, ...ποιός Πέτρος, αυτός δέν ξέρει τίποτε απο..., τί το όφελος!, τί είχε τί έχασε;, τίποτε!, ανοίγει και τί να δει!;, τί παραμύθια να του λέει, τί ιστορίες!;
- επιρρημάτων: πώς το βαριέμαι!, πού να το ήξερα!;, πώς σας ζηλεύω!, πού να σου τα λέω (έκπληξη), απο πού κι ως πού!; (ισχυρή άρνηση), πώς! (= βεβαίως)·
- συνδέσμων: πλεοναστική χρήση του και (π.χ. Άχ και να γύριζαν τα χρόνια εκείνα!), του που (π.χ. που να δαγκάσει τη γλώσσα του!);
- συνδυασμών: **τί καθαρός που** είναι ο ουρανός!, ε³λα ντέ! (= αυτό το αναγνωρίζουμε και οι δυό ως αναπάντεχο), άντε ντέ! (= ακριβώς αυτό σου λέω! κλπ., βλ. παραδείγματα παραπάνω)·
- επαναλήψεις: **άιντε άιντε**, πήραν τα μυαλά του **αέρα!** (έντονη αντίθεση)·
- ελλείψεις: **τί ελπίζει ο ανόητος** (= αυτός ο ανόητος).

(5) Συνωνυμικές διαφορές

Συνώνυμα επιφωνηματικά στοιχεία παρουσιάζουν διαφορές φορτίσεων, χρήσεων και λειτουργιών (πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας, βλ. 4.3.1). Έτσι τα **ρέ!** – **έλα!** – **έ!** (βλ. παραπάνω στο 2) και άλλα συνώνυμά τους μπορούν να ερμηνευθούν ότι οργανώνονται σε ένα σύστημα γλωσσικών μέσων, δηλαδή ότι εμφανίζουν:

- κλίμακα προσήνειας – τραχύτητας: **καλέ!** – **μωρέ!** – **βρέ!** – **ρέ!**·
- ποικίλες αποχρώσεις: **έλα!** (πρβ. **έλα που σε θέλω!**) – **κάτσε!** (= περίμενε, πρβ. κά-

τσε να σου πώ!) – *στάσου!* (διακοπή ομιλίας συνομιλητή, πρβ. *στάσου να σου πώ!*)
– *κοίτα* (επίκληση προσοχής, πρβ. *κοίτα να σου πώ!*), *άσε!* (επίκληση άδειας, πρβ.
άσε να σου πώ!), λαϊκότροπα (π.χ. το τουρκικής προέλευσης *άντε μπακαλούμι!*) κλπ.

(6) Επιφωνηματικά στοιχεία με αντίθετη σημασία

Η σημασία των επιφωνηματικών στοιχείων είναι κάποτε αντίθετη απο τη σημασία των στοιχείων που τα αποτελούν και δημιουργούν πρόβλημα ερμηνείας της δημιουργίας τους, π.χ. *μιλιά³!* (= *μή βγάλεις μιλιά!*), *σкасiла μου!* (= δέν πρόκειται να σκάσω γι' αυτό), πρβ. *έλα πήγαινε!*

(7) Επιφωνηματικά στοιχεία με περιγελαστικές απαντήσεις / αντιδράσεις

Επιφωνηματικά στοιχεία εμφανίζονται κάποτε ως αντιδράσεις σε εκφωνήματα, με περιγελαστική, αστεϊευτική φόρτιση, π.χ. — *Μία*. — *Κόλλα μία!* — *Έξι*. — *Ο κώλος σου να φέξει!*

4.5 Σύγκριση επιφωνηματικών στοιχείων διάφορων γλωσσών

Τα επιφωνηματικά στοιχεία ως γλωσσικά χαρακτηριστικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως καθολικά χαρακτηριστικά, εφόσον τα συναντούμε σε όλες τις γλώσσες, με όμοιες λειτουργίες περιεχομένου αλλά με διαφορετικές μορφές έκφρασης (κάποτε εμφανίζονται και όμοιες μορφές, π.χ. *όο!*, αλλά και με διαφορετικές σημασίες), γεγονός που θέτει το πρόβλημα των μεταφράσεών τους, π.χ. το γνωστό *ντίλι ντίλι ντίλι | ντίλι το καντήλι*, πρβ. και ηχομιμήσεις που προσαρμόζονται λίγο πολύ στη φωνολογία του γλωσσικού συστήματος.

Τα αποτελέσματα των συγκρίσεων μπορούν να συγκεντρώσουν τα χαρακτηριστικά για κάθε γλώσσα επιφωνηματικά στοιχεία, π.χ. για την KNE τα *έγινε!*, *δέ βαριέσαι!*, *διάβoλε!* / *τί διά(β)oλο!*, *τέλος πάντων!*, *τι_λέ ρε!*, *κάτσε ντέ!*, *στάσου μια στιγμή!*, *τί να πείς;* / *τί να πεί κανείς;*!, *έ καλά (τώρα)!*, *έλα δά!*, *άσ' τα να πάν (περίπατο)!*, *ξε'ρω_γω¹*, *καλέ (σύ) κλπ.*

4.6 Παρόμοια στοιχεία

Τα επιφωνηματικά στοιχεία παρουσιάζουν ομοιότητες με άλλα, περιφερειακά, παραγλωσσικά στοιχεία (βλ. Σετάτος 2014), με τα οποία πρέπει να συγκριθούν και να συ-νεξεταστούν. Τέτοια στοιχεία είναι οι αναφωνήσεις (βλ. Σετάτος 1993), οι κραυγές, οι ήχοι και θόρυβοι, τα κινηματικά σημεία κλπ., που αποτελούν σημειωτικά συστήματα, πρβ. αλαλαγές, ιαχές, στριγκλιές, οιμωγές, στεναγμούς, βόγκους, θρήνους, μουρμουρητό, ούρλιασμα, σκούξιμο, αποδοκιμασίες, φωνασκίες, φωνές, βραχνάδα, κουδούνισμα, τηλεφώνημα, ηχώ, αντήχηση, αντίλαλο, βοή, βουητό, φασαρία, πανδαιμόνιο, οχλαγωγία, ορυμαγδό, κρότο, πάταγο, βρόντο, γδούπο, έκρηξη, βόμβο, μπουμπουνητό, κανονιοβολισμό, παφλασμό, βρασμό, φλοίσβο, κελάρυσμα, ποδοβολητό, κλαγγή, τριγμό, θρόισμα, σφύριγμα, τυμπανοκρουσία, σάλπισμα, κορνάρισμα, γουργούρισμα, ρόγχο κλπ. με τα επιφωνηματικά στοιχεία που τα δηλώνουν.

4.7 Αναγκαστικότητα επιφωνηματικών στοιχείων

Οι ακούσιες, ενστικτώδεις, ασύνειδες εκφορές επιφωνηματικών στοιχείων είναι αναγκαστικές και πληροφοριακές για τον πομπό και τον δέκτη αντίστοιχα. Οι λίγο πολύ εκούσιες, ενσυνείδητες εκφορές έχουν μεγάλο πληροφοριακό φορτίο, φανερώνουν τη στάση του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο της ομιλίας αλλά είναι λιγότερο αναγκαστικές και αυτόματες, καθώς εμφανίζουν περισσότερη ελευθερία πραγματώσεων.

5. Συμπεράσματα

Τα επιφωνηματικά στοιχεία, των οποίων ο αριθμός, το πλήθος, η ποικιλία είναι τεράστια, αποτελούν στοιχεία της γλώσσας, που εμφανίζονται πολύ συχνά και καλύπτουν πολλές γλωσσικές λειτουργίες (εκτός από την αναφορική, όπου η χρήση τους είναι περιορισμένη), ιδιαίτερα τη συναισθηματική, με αμεσότητα και οικονομία μέσων. Από την πλευρά των σημειωτικών διαστάσεων, αποτελούν στοιχεία της αξιολογικής διάστασης και εντάσσονται σε ποικίλα επίπεδα της γλώσσας.

Τα επιφωνηματικά στοιχεία εμφανίζονται συνήθως ως σχόλια (καταστάσεων, βιωμάτων, εκφωνημάτων) χωρίς θέμα (πρβ. αντίθετα την πρόταση, που αναλύεται σε θέμα και σχόλιο), από το πρώτο στάδιο της εκμάθησης της γλώσσας (οντογένεση), μαζί με κραυγές, δηλώνοντας ίσως μία εξέλιξη: αίσθηση → συναίσθημα → σκέψη → λογική, ή ενστικτώδης χρήση → ακούσια → ενσυνείδητη → εκούσια (πρβ. και το πρόβλημα γένεσης της γλώσσας).

Μαζί με τις αναφωνήσεις, εμφανίζουν την εξής θέση στο λογικό τετράγωνο των πραγματώσεων των προτάσεων:

κρίση (.)	ερώτηση (;)	κρίση	αποσιώπηση
	×	ή	×
αναφώνηση (!) / επιφωνηματικό στοιχείο	αποσιώπηση (...)	αναφώνηση / επιφωνηματικό στοιχείο	ερώτηση

αλλά παρατηρούμε ότι δεν εμφανίζουν όλα ! (επιτόνιση) και μπορούν να παρουσιάσουν συνδυασμούς (π.χ. ;!).

Κάθε εκφώνημα μπορεί να μεταβληθεί σε επιφώνημα ή αναφώνηση του ομιλητή ή του συνομιλητή / ακροατή, πρβ. *ένα κι ένα κάνουν δύο!* (= δεν χρειάζεται συζήτηση), —*Δέ μου το είπες.* —*Δε σου το ει³πα!* (απηχητική έκφραση) κλπ., με τα κατάλληλα προσωδιακά στοιχεία, πρβ. όμως και περιπτώσεις όπως: —*Δέν έχει κανείς πάντα τον καιρό.* —*Δέν έχει κανείς πάντα τον καιρό* (επανάληψη = έτσι είναι).

Βιβλιογραφία

- AKN = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
 Σετάτος, Μ. 1991. «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολογος* 65, 167–183.
 —. 1993. «Γλωσσολογικές μελέτες. Α΄ Παρατηρήσεις σχετικά με τα *όχι, μή, δέν* στο σύστημα

- των αρνήσεων της κοινής νεοελληνικής. Β' Οι αναφωνήσεις στην κοινή νεοελληνική», *Ελληνικά* 43, 381–401.
- . 1998. «Η απηχητικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ. Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας. Παράρτημα)*, 205–213. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2014. «Παραγλωσσικά συστήματα», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 34, 382–400.
- . 2025. «Λειτουργία και λειτουργίες στη γλώσσα», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 2, 165–173. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις στην επιστημονική γλωσσολογική έρευνα

1. Στοιχεία της επιστημονικής γλωσσολογικής έρευνας

Η πορεία μιάς γλωσσολογικής έρευνας μπορεί να παρουσιάσει ποικιλία, π.χ. υπόθεση εργασίας – συλλογή υλικού – εξέταση – συμπεράσματα, συμπεράσματα – συλλογή υλικού – εξέταση – επαλήθευση κλπ., εμφανίζει όμως ίδια στοιχεία, αν και όχι πάντα όλα τα απαραίτητα, π.χ. μπορεί να αρκείται στην περιγραφή του γλωσσικού συστήματος χωρίς να ερμηνεύει (βλ. Σετάτος 2009) τα στοιχεία του, τους δομικούς κανόνες (κλίσης, σύνταξης κλπ.).

2. Προκαταρκτικές εργασίες

2.1 Καθορισμός του θέματος

Η εξέταση της ιστορίας της γλωσσολογίας (παραδοσιακή γλωσσολογία, νέες γλωσσολογικές σχολές και τάσεις κλπ.) δείχνει ότι η μελέτη των γλωσσών γινόταν και γίνεται ανάλογα με τις επιστημονικές γνώσεις και απόψεις της εκάστοτε εποχής: επι αιώνες διακρίνονταν φωνητικές – μορφολογικές – συντακτικές – ετυμολογικές – λεξιλογικές έρευνες, ενώ στη σύγχρονη γλωσσολογία εμφανίζονται νέοι προβληματισμοί, νέα θέματα.

Η εμφάνιση νέων θεμάτων βασίζεται σε:

- συνέχεια προηγούμενων ερευνών: πρβ. κενά, νέα στοιχεία κλπ.
- νέες οπτικές γωνίες: νέα ενδιαφέροντα, νέες περιοχές (πρβ. ψυχολογολογία, κοινωνιογλωσσολογία, αντιπαραθετική γλωσσολογία κλπ.)
- νέες κατηγορίες ανάλυσης: νέες θεωρίες (μετασχηματιστική γλωσσολογία, νοητική γλωσσολογία κλπ.), που απομακρύνονται από τις παραδοσιακές γλωσσολογικές προσεγγίσεις
- επιδράσεις άλλων επιστημών: π.χ. της ρητορικής (πρβ. μεταφορά κλπ.)
- εξέταση των τάσεων και αρχών της επιστήμης γενικά και της γλωσσολογίας ειδικά (π.χ. η γλώσσα ως όργανο, πρβ. την κριτική του Milner 1995), που οδηγεί σε αναθεωρήσεις των παραδοσμένων απόψεων, ακόμη και της ίδιας της επιστήμης (πρβ. κατάταξη γλωσσολογίας και σημειολογίας στον F. de Saussure) κλπ.

Γενικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όλα τα γλωσσικά στοιχεία και η χρήση της γλώσσας έχουν ενδιαφέρον και είναι άξια μελέτης, περισσότερο από ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά (πρβ. τη ρήση του A. Meillet ότι στη γλώσσα «tout se tient» [Meillet 1921, 16]).

Στην επιστημονική δεοντολογία των ερευνών, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, είναι χρήσιμοι ο προγραμματισμός και η οργάνωση, π.χ. η διαπίστωση του τί έγινε και τί μέλλει να γίνει, ποιές προτεραιότητες (πρβ. και πρακτικές εφαρμογές) πρέπει να τεθούν, πώς θα κατανεμηθεί και πώς θα απασχοληθεί το επιστημονικό δυναμικό, πώς θα εξοπλιστούν τα εργαστήρια, πώς θα εμπλουτιστούν οι βιβλιοθήκες, τα επιστημονικά δημοσιεύματα κλπ.

2.2 Συλλογή του υλικού

Η εξέταση ενός θέματος απαιτεί τη συγκέντρωση υλικού, εφόσον οι επιστημονικές γνώσεις είναι γενικευτικές, δηλαδή προσπαθούν με αφαίρεση να βρουν τα γενικά χαρακτηριστικά των όμοιων ατομικών φαινομένων.

Η συλλογή του υλικού είναι χρήσιμο να είναι εξαντλητική, δηλαδή να περιλαμβάνει όλους τους δυνατούς τύπους και συνδυασμούς των γλωσσικών στοιχείων. Αυτό δεν είναι δυνατό (και κάποτε ούτε απαραίτητο) σε όλες τις περιοχές της γλώσσας, π.χ. είναι ευκολότερη η συγκέντρωση στις περιοχές της φωνολογίας (πρβ. όμως ατομικές φωνητικές πραγματώσεις) και της μορφολογίας, και ως έναν βαθμό της σύνταξης (π.χ. στη σειρά όρων ενός συντάγματος), δυσκολότερο όμως και ίσως αδύνατο στις περιοχές των προσωδιακών στοιχείων, της σύνταξης (πρβ. το άπειρο πλήθος των προτάσεων), της πραγματολογίας, του λεξιλογίου και της φρασεολογίας. Απο το έντυπο υλικό είναι χρήσιμα ως πηγές παιδικά περιοδικά και παιδική λογοτεχνία, κείμενα αθλητικά, ταξιδιωτικά, δευτερεύουσα λογοτεχνία (αστυνομικά, ρομάντζα κλπ.), τα ένθετα των κυριακάτικων και καθημερινών εφημερίδων (οικονομία, μόδα, ιατρική πληροφόρηση, κατοικία, ενδυματολογία κλπ. και γενικά η εικόνα του πολιτισμού και των τάσεων που αντιπροσωπεύει, των επιθυμιών και επιδιώξεων των πολιτών μιάς χώρας και του παγκόσμιου πολιτισμού σήμερα). Ιδιαίτερη συλλογή και μελέτη απαιτούν τα θεατρικά και κινηματογραφικά κείμενα, γιατί σε αυτά εμφανίζονται τα εξής: προσωδιακά στοιχεία (επιτονίσεις, παύσεις, αποσιωπήσεις κλπ., πρβ. οδηγίες του συγγραφέα σε παρένθεση), καθημερινή ιδιωτισμική ομιλία (ιδιωτισμοί, νεολογισμοί κλπ.), ποικιλία ιδιολέκτων (ατομικά στοιχεία κλπ.), αναμειγνύει στην κοινή (διαλεκτικών, λόγιων στοιχείων, πρβ. και καθαρευουσιάνικους τύπους κλπ., ξένων γλωσσών εκτός κοινής), πρβ. και κινηματικά στοιχεία που συνοδεύουν τα γλωσσικά.

Είναι διαδεδομένη μεθοδολογική αρχή σήμερα στη γλωσσολογία η συγκέντρωση του γλωσσικού υλικού με ερωτηματολόγια και άλλα μέσα (πρβ. ηχητικές καταγραφές διαλόγων κλπ.), που αποσκοπούν στην ευρύτερη (πρβ. επιλογή πληροφορητών, περυστάσεων κλπ., κοινωνιογλωσσολογικές ποικιλίες κλπ.) και ακριβέστερη πληροφόρηση (αποφυγή προσωπικού παράγοντα, π.χ. της γλώσσας του ερευνητή, της αντίληψής του για την κοινή κλπ., της αναζήτησης γνησιότερης μορφής χρήσης της γλώσσας). Παρ' όλα αυτά η αποκλειστική χρησιμοποίηση αυτής της μεθοδολογίας αφήνει εκτός έρευνας περιοχές της γλωσσικής δομής και των γλωσσικών χαρακτηριστικών, εφόσον το περισσότερο που μπορούμε να περιμένουμε απο αυτή είναι η πλουσιότερη συγκέντρωση υλικού (φαινόμενα, ποικιλία κλπ.) και οι αποδεκτές χρήσεις (για όλους, για μερικούς ομιλητές κλπ.), δεν αντιστοιχούν όμως ακριβώς στη φυσικότητα των φαινομένων (ψυχολογικές επιδράσεις κλπ.). Κάποτε οδηγούν και στην ανακάλυψη γενικότερων νόμων, διαστάσεων κλπ. (υποθέσεις κλπ.). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν με ευκολία, όπως:

- ποιές διαφορές υπάρχουν, πέρα απο τις συντακτικές, σε συνωνυμικές πραγματώσεις λόγου, π.χ. επίθετο + ουσιαστικό $\equiv$ ουσιαστικό + επίθετο, η *Μαρία Παπαδοπούλου* $\equiv$ η *Μαρία* η *Παπαδοπούλου*, όπου δεν βοηθά το υπόλοιπο υλικό σε σημασιολογική ή πραγματολογική προσέγγιση (ύφος, χρήση «usus», ιδιολεκτικές χρήσεις κλπ.);

- υπάρχει πάντα διαφορά ‘περιεχομένου’, ‘φορτίσεων’ κλπ. εκεί όπου υπάρχει διαφορά μορφής;
- πέρα από τις λανθασμένες μορφές, συντάξεις και χρήσεις, υπάρχει μιά κλίμακα αποδεκτότητας και πώς θα την ερευνήσουμε;

Σε αυτές και σε παρόμοιες περιπτώσεις καλείται να εξετάσει τις γλωσσικές πραγματώσεις το γλωσσικό αίσθημα της μητρικής γλώσσας του ερευνητή, που κάνει υποθέσεις, προς μεταγενέστερη εξέταση και στους άλλους ομιλητές, πρβ. την κριτική της λογοτεχνίας και της τέχνης, πέρα από την ανάλυση της μορφής του έργου (συγχρονικά – ιστορικά, είδη, επιδράσεις, προθέσεις, αποδοχή κλπ.).

Συνήθως οι γλωσσολογικές έρευνες ξεκινούν από το τί λέγεται ή τί έχει γραφεί ή από ερωτηματολόγια με απαντήσεις στο προτεινόμενο υλικό που περιλαμβάνουν, για να εξακριβώσουν την αποδεκτότητα (και τους βαθμούς της), από μεταφράσεις στοιχείων ξένης γλώσσας στη γλώσσα που ερευνούμε (πρβ. ερωτήματα δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών με απαντήσεις σε αφρικανικές γλώσσες). Θα ήταν όμως πολύ χρήσιμο να εξακριβώνεται κατά τις περιπτώσεις (προβλήματα που εξετάζουμε, περιορισμένης έκτασης, γενικά όπου δέν είναι απαγορευτικό) και το τί δέν λέγεται ή δέν γράφηκε και γιατί (π.χ. για ένα ειδικό φαινόμενο που ερευνούμε η εξέταση όλων των αδυνάτων εκφορών). Αυτό συνήθως φαίνεται σε αντιπαραθετική εξέταση δύο γλωσσών: στη σύγκριση μιάς γλώσσας με άλλες όμοιες, αλλά και με ανόμοιες, με την εξέταση ενός συνόλου κατηγοριών τυπολογικά, που δείχνει τις ομοιότητες και διαφορές (πέρα από τα καθολικά χαρακτηριστικά και τα ιδιόλεκτα).

2.3 Ποικιλία και πλούτος

Η γλωσσική ποικιλία πρέπει να καταγραφεί εξαντλητικά και να εξεταστεί λειτουργικά (επίπεδα της γλώσσας, διαφορές φορτίσεων και αξιών κλπ.), ενώ ενδιαφέρουν ακόμη και οι διαλεκτικές χρήσεις στους ομιλητές της κοινής γλώσσας, κοντά στις κοινωνικο-γλωσσικές κλπ.

Οι πηγές αντήληψης του υλικού και η επιλογή τους απαιτεί προσοχή. Όταν είναι λίγες, πρέπει να ληφθούν όλες υπόψη. Όταν είναι ανεξάντλητες (πρβ. γραμματεία κλπ.), πρέπει να επιλεγούν αντιπροσωπευτικά κείμενα όλων των επιπέδων της γλώσσας. Όταν οι πηγές είναι μόνο γραπτές από το παρελθόν, δημιουργούν προβλήματα εκτίμησης: σχέση με την προφορική της εποχής, προσωπικά στοιχεία κλπ. (πρβ. αρχαία ελληνική γραμματεία).

2.4 Συνείδηση της γλώσσας και του λόγου

Ο ομιλητής και ο ακροατής στις καθημερινές χρήσεις της γλώσσας συνήθως δέν συνειδητοποιούν τη φωνολογική και μορφολογική δομή και το περιεχόμενο ως σημασιακή δομή, επειδή προέχει η αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου ομιλητής (με ανάδραση κλπ.) και ακροατής συνειδητοποιούν τις γλωσσικές πραγματώσεις, π.χ. από το περίπλοκο περιεχόμενο και την έκφρασή του, από τα γλωσσικά λάθη (πρβ. και διορθώσεις), από την κακή διατύπωση σε σχέση με την εκφραζόμενη πρόθεση (π.χ. όταν οι λεξιλογικές επιλογές του ομιλητή δέν είναι οι

κατάλληλες για αυτό που ήθελε να πεί), απο τη χρήση στοιχείων στα εκφωνήματα του συνομιλητή (που δέν χρησιμοποιεί ο ίδιος, διαφορετικά απο αυτά που περίμενε, π.χ. επιτονισμοί, πρβ. και κινηματικά σημεία), απο προσωδιακά στοιχεία του ίδιου του ομιλητή, απο λόγια στοιχεία κλπ. και κάποτε απο περιφερειακά φαινόμενα, που φαίνονται να απομακρύνονται απο το εν ενεργεία σύστημα της γλώσσας.

Σε ορισμένες, σπάνιες σε έναν μή γλωσσολόγο, περιπτώσεις αντικρίζουμε ως ομιλητές τη μητρική μας γλώσσα σάν ξένη, π.χ.:

- όταν δέν μπορούμε να ‘χωνέψουμε’ αυτό που ακούσαμε, επειδή είναι τερατώδες και ‘δέν το χωράει το μυαλό’·
- όταν εξετάζουμε την κοινότερη λέξη ή έκφραση σάν κάτι σπάνιο (πρβ. το κοίταγμα κάποτε του προσώπου μας στον καθρέφτη)·
- όταν κοιτάζουμε την έκφραση και όχι το περιεχόμενο.

2.5 Παρατήρηση και αυτοπαρατήρηση

Η συλλογή υλικού μπορεί να γίνει με παρατήρηση και καταγραφή κατα ποικίλους τρόπους (γραπτή μορφή, σημείωση, ηχητική καταγραφή, βιντεοσκόπηση, παλιά κείμενα κλπ.), αλλά και με αυτοπαρατήρηση, όταν δηλαδή ο γλωσσολόγος είναι ταυτόχρονα και πληροφορητής.

Πολλοί γλωσσολόγοι θεωρούν την αυτοπαρατήρηση ως επικίνδυνη μεθοδολογική αρχή και δέν τη δέχονται, όπως και την άμεση παρατήρηση (κατα τη διάρκεια ομιλίας κλπ.) και προτιμούν τη συλλογή υλικού βάσει προκαθορισμένου σχεδίου (πρβ. πείραμα, βλ. 2.6), ερωτηματολογίου, περιστάσεως γλωσσικής επικοινωνίας κλπ., μηχανικών μέσων, παρά την έλλειψη φυσικότητας (μηχανική μορφή λόγου, καταγραφή λόγου των ομιλητών κλπ.).

Η άμεση παρατήρηση της γλωσσικής πραγμάτωσης γίνεται μόνο στη συνείδηση του ομιλητή, που λειτουργεί ταυτόχρονα και ως γλωσσολόγος, ενώ αλλού είναι αναγκαστικά έμμεση (παρατήρηση και καταγραφή ομιλίας και ομιλητών, συγκέντρωση υλικού με ερωτηματολόγια, ειδικά για τις περιπτώσεις έρευνας κλπ.), ιδίως εκεί όπου τα προβλήματα που εξετάζονται αφορούν επιλογή γλωσσικών στοιχείων (κριτήρια), σημασία πραγματώσεων (λεπτές διαφορές, λειτουργίες, φορτίσεις κλπ.).

Η αυτοπαρατήρηση, κατα τη γνώμη μου, δέν πρέπει ούτε μπορεί να αποκλειστεί, γιατί υπάρχει η ‘κρυμμένη’ πλευρά της γλώσσας (γλωσσικά σημεία), δηλαδή το περιεχόμενο, αλλά και οι διαδικασίες του εγκεφάλου, όπου οι έμμεσες και με μηχανικά μέσα καθορισμένες πληροφορίες είναι περιορισμένες.

2.6 Πειραματισμός

Όπως και σε άλλες επιστήμες, μπορούν να γίνουν και στη γλωσσολογία πειράματα, π.χ. μπορούν να σχηματιστούν δυνατές επιτονίσεις και παύσεις, μορφολογικοί τύποι, παράγωγα και σύνθετα, συντάξεις, δυνατοί συνδυασμοί στοιχείων, σημασιακές αποχρώσεις, πραγματολογικές διαφοροποιήσεις κλπ. και να διαπιστωθεί η αποδεκτότητά τους (βλ. 5.5) στην έρευνα αντίστοιχων πραγματώσεων (π.χ. η εξακρίβωση των επι-

τρεπτών συνδυασμών κλπ. απο το σύστημα σε ποικίλα επίπεδα της γλώσσας, όπως στη λογοτεχνία κλπ.).

Πειραματισμοί θεωρούνται και οι επιβεβαιώσεις παρατηρήσεων και ερμηνειών, ενώ στους πειραματισμούς θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι έρευνες κάποιου προβλήματος ή περιοχής, χωρίς να ξεκινούμε απο κάποια συγκεκριμένη θεωρητική θέση, αλλά με μεθόδους *ad hoc* διασυνδέσεως στοιχείων, διαστάσεων κλπ. που είναι ‘κρυμμένες’ κλπ., και πιθανόν θα μας δώσουν δυνατότητες άλλου είδους γενικεύσεων, αφηρημένων θεωρήσεων κλπ.

2.7 Ιδιολεξία

Σε τελική ανάλυση υπάρχουν ομιλητές με την ατομική τους μορφή της μητρικής γλώσσας, της οποίας τα γενικά χαρακτηριστικά (σύστημα, νόρμα) συνάγονται απο τα κοινά στοιχεία των ατομικών ‘γλωσσών’.

Στα ιδιόλεκτα εμφανίζεται η γλωσσική πραγματικότητα στη δυναμική της πορεία: το πρόσωπο μπορεί να αλλάζει όπως και το ατομικό του ιδιόλεκτο.

Ο μεθοδολογικός προβληματισμός αφορά εδώ:

- ποιούς ομιλητές θα επιλέξουμε για τη μελέτη μιάς γλώσσας;
- πόσους ομιλητές χρειαζόμαστε;
- ποιά πρέπει να είναι τα χαρακτηριστικά τους (ηλικία, φύλο, μόρφωση, επάγγελμα κλπ.);
- σε ποιές περιπτώσεις επικοινωνίας χρειάζεται να παρατηρηθεί η ομιλία (πρβ. επίπεδα της γλώσσας).

Η ιδιολεξία αυτή καθαυτή, δηλαδή ως ατομική περίπτωση, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, εκτός απο τις περιπτώσεις δημιουργικών συγγραφέων αλλά και καθημερινών μορφών δημιουργικής γλωσσικής χρήσης, όπως νεολογισμοί, επιτυχημένες εκφραστικές λύσεις, αναλογικοί σχηματισμοί, νέες αναλύσεις, δανεισμοί κλπ.

3. Γλωσσικές κατηγορίες

3.1 Κατηγορίες της γλώσσας και της γλωσσολογίας

Ακολουθώντας μία γλωσσολογική σχολή ή θεωρία, ο γλωσσολόγος έχει στη διάθεσή του ένα σύνολο κατηγοριών, βάσει των οποίων προχωρά στη συλλογή του υλικού, στην εξέταση, στην ανάλυση και ερμηνεία των γλωσσικών φαινομένων. Η διαδικασία αυτή κρύβει κάποιους κινδύνους, όπως είναι η μή αναγνώριση ή η παραγνώριση κατηγοριών που δεν περιλαμβάνονται στη θεωρία, η διάκριση κατηγοριών που δεν υπάρχουν στην εξεταζόμενη γλώσσα (πρβ. τη γνωστή εφαρμογή της γραμματικής των κλασικών γλωσσών σε νεότερες γλώσσες, π.χ. την αιτιατική με απαρέμφατο στην αγγλική, την ευκτική στη νέα ελληνική κλπ.).

Απο την άλλη πλευρά, κάθε γλώσσα παρουσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, συνεπώς και ιδιαίτερες κατηγορίες ή σύνολα κατηγοριών, εκτός των καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών ή άλλων πολύ διαδεδομένων (πρβ. τυπολογία γλωσσών). Και εδώ η πλευρά της έκφρασης αναλύεται ευκολότερα (πρβ. Z. Harris κ.ά.) απο τη πλευρά του περιεχομένου.

Τα προβλήματα είναι: πώς γίνεται η μετάβαση απο κατηγορίες ή σημασιακές λειτουργίες περιεχομένου (και ποιές) προς δομές ή απο δομές προς κατηγορίες και σημασίες (πρβ. οτι η έκφραση επιτρέπει τη διαπίστωση δομών αλλά είναι απαραίτητο και το περιεχόμενο για τη διατύπωση τουλάχιστο των μή διακριτικών ποικιλιών), ποιές κατηγορίες θα επιλεγούν: νοητικές, ανάλυσης του κόσμου των ανθρώπων, καθολικές κλπ.

3.2 Έκφραση

Η μελέτη της έκφρασης παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες στην εξακρίβωση των φωνολογικών στοιχείων, π.χ. των αλλοφώνων (τυποποιημένα, ιδιολεκτικά, πρβ. την αναγνώριση με τη βοήθειά τους προσώπων που δέν βλέπουμε καθώς μιλούν), των προσωδιακών (επιτονισμοί κλπ.), της τονικότητας (της γλώσσας, π.χ. της γαλλικής ή της ουγγρικής), της περιοχής (πρβ. Κύπριους ή Πόντιους όταν μιλούν την κοινή νεοελληνική), για τα οποία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και μηχανικά μέσα (ηχοφασματογράφο, ακτινογραφίες φωνητικών οργάνων κατα τη διαδικασία πραγμάτωσης της γλώσσας κλπ.).

3.3 Περιεχόμενο

Η εξέταση του περιεχομένου παρουσιάζει δυσκολίες, ιδίως εκεί όπου οι κατηγορίες και διαστάσεις δέν διακρίνονται στην έκφραση (μία προς μία ή με περιορισμένες επικαλύψεις), π.χ. οι διαθέσεις της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) θεωρούνται απο όλους τους γλωσσολόγους βασική κατηγορία της ανάλυσης, αλλά δέν διακρίνονται στα προσωπικά ρήματα αντίθετα με τα ρηματικά επίθετα (βλ. Σετάτος 2025). Υπάρχουν, όπως φαίνεται, κρυμμένες διαστάσεις, δηλαδή χωρίς γραμματικό δείκτη, και παρ' όλα αυτά οργανωμένες συστηματικά, με κανόνες (νοητικούς ;), όπως δείχνει συχνά η νοητική σημασιολογία (βλ. 5.1 βλ. και Tsohatzidis 1990), π.χ. ανάλυση μεγάλων σειρών συνωνύμων, όπως του *βλάκας* κλπ. (πρβ. πρωτότυπα: ομοιότητα με ένα ιδιαίτερο μέλος της κατηγορίας, το οποίο καθιερώνεται ως το καλύτερο παράδειγμά της).

Για να περιγράψει την πολυπλοκότητα του περιεχομένου, ο Hjelmslev (1959, 157) διακρίνει *a priori* τέσσερις βασικές διαστάσεις, στις οποίες εντάσσει επιμέρους κατηγορίες μορφημάτων, ως εξής: σχέση (δυναμική – στατική· εδώ εντάσσονται κατηγορίες πτώσης, προσώπου και διάθεσης), ένταση (ισχυρή – αδύναμη, εδώ εντάσσονται κατηγορίες σύγκρισης και έμφασης), σύσταση (στατική – δυναμική, εδώ εντάσσονται κατηγορίες αριθμού, γένους και όψης / χρόνου), πραγματικότητα (στατική – δυναμική, εδώ εντάσσονται κατηγορίες άρθρου και έγκλισης). Ο Hjelmslev επισημαίνει ότι: «L'existence d'une seule dimension peut être constatée, mais du point de vue morphologique on ne saurait l'identifier par rapport aux autres dimensions de la même catégorie: ce ne sont que les faits de signification qui en permettent l'identification.» (Hjelmslev 1959, 163).

Η έρευνα των διαστάσεων μπορεί να βοηθηθεί απο:

- το εσωγλωσσικό περιβάλλον (πρβ. πρόταση, κείμενο)·
- το εξωγλωσσικό περιβάλλον: εξέταση της κατάστασης κατα την περίσταση γλωσσικής επικοινωνίας, εξαντλητική ανάλυση των στοιχείων που παίρνουν μέρος (situa-

tion), των συνθηκών (περιβάλλον), της φαντασίας· η γλωσσολογική εμπειρία (έρευνα διάφορων γλωσσών κλπ.) οδηγεί κάποτε την έρευνα του περιεχομένου, π.χ. η γραμματική διάκριση μεταβιβαστικών ρημάτων (πρβ. τουρκική, σανσκριτική κλπ.) οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ΚΝΕ δέν διαθέτει μορφολογικές διαδικασίες της δήλωσής τους (παραγωγικό επίθημα) αλλά συντακτικές (φρασεολογικές ενότητες με βοηθητικά ρήματα όπως το *κάνω να* + ρήμα) και λεξιλογικές (πρβ. *πίνω – ποτίζω*)·

- παραφράσεις: μεθοδολογικό όργανο για την έρευνα του περιεχομένου, προσφέροντας λεπτές σημασιακές διακρίσεις, φορτίσεις, διευκρινιστικά συμπληρώματα, μεταγλωσσικά στοιχεία, ενστικτώδεις εκφράσεις της εσωτερικής κατάστασης του ομιλητή ή ακροατή (βλ. 5.2) κλπ., σε σύγκριση με συνώνυμα (π.χ. *αρνησικυρία* = *βέτο*), συνωνυμικές εκφράσεις (π.χ. *εφαρμόζεται – τίθεται σε εφαρμογή*), παρομοιώσεις (π.χ. *άλικο – κόκκινο σάν αίμα*), μεταφορές (π.χ. *τα στηρίγματα του τραπεζιού = τα πόδια του τραπεζιού*), περιφράσεις (π.χ. *αλληλοκάλυψη = να προστατεύει ο ένας τον άλλον*), περιλήψεις (διάφορων βαθμών και έκτασης, πρβ. *εκτενείς – τίτλους*), λήμματα λεξικών (πρβ. ορισμούς κλπ.)·
- μετατροπισμούς (βλ. Σετάτος 1994): η τροποποίηση ενός κειμένου με τη μεταφορά του απο ένα επίπεδο σε άλλο δείχνει τις αξιολογικές διαφορές συνώνυμων κλπ. στοιχείων·
- μεταφράσεις: ως διαγλωσσικό συγκείμενο (context) προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, οι μεταφράσεις βοηθούν στη διαπίστωση χαρακτηριστικών που θεωρούνται τόσο αυτονόητα, ώστε να μή συνειδητοποιούνται (πρβ. επίταξη άρθρου σε βαλκανικές γλώσσες σε αντίθεση με την ελληνική).

3.4 Εξαιρέσεις του συστήματος

Το γλωσσικό σύστημα (και συνήθως η νόρμα) κατευθύνει τις γλωσσικές πραγματώσεις (βλ. και 5.5), αλλά αυτές δέν περιλαμβάνουν πάντα γνήσια στοιχεία του συστήματος, πρβ. άκλιτα ξένα στοιχεία, ασυνταξίες, ανακολουθίες κλπ., επειδή η περίπτωση γλωσσικής επινοϊωνίας και οι δυνατότητες του συστήματος επιτρέπουν την κατανόηση και εξάλλου πολλές τέτοιες περιπτώσεις είναι κανονικές, π.χ. τα άκλιτα ξένα στοιχεία, ουσιαστικά ή εκφράσεις (αλλά πρβ. και περιπτώσεις ένταξης στο σύστημα με αναλογικές τροποποιήσεις, π.χ. *τα ταξί* αλλά και το λαϊκό *τα ταξιά*).

Η καθαρότητα εφαρμογής του συστήματος ποικίλλει κατα γλώσσες. Υπάρχουν γλώσσες όπου οι εξαιρέσεις των κανόνων κάθε περιοχής της γλώσσας είναι ελάχιστες (π.χ. τουρκ. *ben* 'εγώ' – *bana* 'σε μένα', αντίθετα απο τις γενικές φωνολογικές της αρχές), και ιδιαίτερα τεχνητές γλώσσες όπως η εσπεράντο, και άλλες όπου ο αριθμός των εξαιρέσεων είναι μεγάλος κατα την περιοχή της γλώσσας (π.χ. στη νεοελληνική και γεωργιανή είναι λίγες στα ονόματα και πολλές στα ρήματα).

Οι εξαιρέσεις είναι χρήσιμες στη γλωσσολογία, διότι δίνουν τη δυνατότητα:

- ερμηνείας σύνθετων φαινομένων·
- διαπίστωσης των γενικότερων κανόνων και κατηγοριών·
- διαχρονικής θεώρησης της εξέλιξης του συστήματος·
- σωστότερης εκτίμησης των γηγενών (πρβ. γλωσσικό αίσθημα, λόγια και λαϊκά στοιχεία στην ΚΝΕ) και των δάνειων στοιχείων (λόγια, ξένα, διαλεκτικά στοιχεία)·

- αναγνώρισης κενών του συστήματος: που πρέπει να ερμηνευθούν, π.χ. γιατί λείπει συχνά η γενική του πληθυντικού στα δημοτικά και λαϊκά στοιχεία της ΚΝΕ.

4. Βιβλιογραφική πληροφόρηση

Η ανεξαρτησία της έρευνας ποικίλλει, δηλαδή άλλοτε απαιτούνται περισσότερες προκαταρκτικές έρευνες και άλλοτε όχι, πρβ. τη μελέτη μιάς διαλέκτου με τη μελέτη της γλώσσας ενός συγγραφέα, του οποίου το έργο είναι ολοκληρωμένο, γνωστό και εκδομένο.

Δυσκολίες παρουσιάζουν η προσιτότητα και η ενημερότητα των βιβλιοθηκών (πρβ. σπάνια και δυσεύρετα περιοδικά κλπ.), η έκταση της βιβλιογραφίας και οι γλώσσες των δημοσιευμάτων, οι απομακρυσμένες γεωγραφικά περιοχές για την επιτόπια συλλογή γλωσσικού υλικού (πρβ. διαλεκτικές έρευνες κλπ.), οι εξαντλητικές αποδελτιώσεις (π.χ. για το εκτενές έργο ενός συγγραφέα, αλλά υπάρχει και η θετική πλευρά σε σύγκριση με τη μελέτη μιάς διαλέκτου κλπ., εφόσον το υλικό είναι συγκεκριμένο).

Οι λύσεις για την αντιμετώπιση των δυσκολιών είναι ποικίλες, π.χ. η αναζήτηση σχετικών εργασιών πρέπει κάποτε να σταματήσει, αν θέλει ο ερευνητής να δημοσιεύσει τις απόψεις του (που μπορεί βέβαια στο μέλλον να τροποποιήσει κλπ.)· επίσης, η πληροφόρηση μπορεί να στηριχτεί κάποτε και σε περιλήψεις, λεπτομερείς αναφορές κλπ. σε βιβλιοκρισίες (review articles κλπ.), σε επιλογή επιστημονικών έργων που εξετάστηκαν και αναφέρονται με τη δικαιολόγηση της προτίμησής τους κλπ. Ορισμένοι ερευνητές περιορίζονται στα όρια της γλωσσολογικής σχολής ή κάποιας ποικιλίας της που ακολουθούν, ή του γλωσσολόγου και της θεωρίας του την οποία αποδέχονται, ή συνδέουν την εργασία τους με κάποιες άλλες (ως συνέχεια, ως βάση και πρότυπο κλπ.).

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές χρησιμοποιούνται κάποτε, συνειδητά ή ασυνείδητα, για την αποδείξη θέσεων ή την ενίσχυση απόψεων. Δεν είναι πάντα σαφές αν μιά παραπομπή αποτελεί αναφορά σε βασικό βοήθημα, συγκεκριμένο πρότυπο, αποδεικτικό επιχείρημα, επιστημονική βαρύτητα (γνωστά ονόματα), απαραίτητο διάκοσμο επιστημονικής εργασίας κλπ.

Οι βιβλιογραφικές ενδείξεις ποικίλλουν: στην αρχή ενός επιστημονικού δημοσιεύματος (εργασία σε επιστημονικό περιοδικό κλπ.) δηλώνουν τις αφετηρίες της έρευνας, το πλαίσιο της εργασίας κλπ., σε υποσημειώσεις λειτουργούν ως παραπομπές για ειδικά θέματα, στο τέλος διευκολύνουν τη συνολική εικόνα και την εύκολη εύρεση απο τον αναγνώστη.

5. Προβληματισμοί

Ο γλωσσολόγος έχει να αντιμετωπίσει, όπως και άλλοι επιστήμονες, ορισμένα γενικά προβλήματα, όπως αυτά που αναφέρονται στη συνέχεια.

5.1 Σχολές, τάσεις, θεωρίες

Οι θεωρητικές επιστημονικές εξελίξεις έφεραν στη σημερινή γλωσσολογία ποικίλες απόψεις και θεωρίες, κριτική των σχολών και τάσεων και ποικιλία στις εφαρμογές: πολ-

λοί γλωσσολόγοι ακολουθούν αυστηρώς μία σχολή, άλλοι επιλέγουν ή συνδυάζουν επιστημονικά πλαίσια (συγκρητισμός μεθόδων και θεωριών), ενώ παρουσιάζονται και ατομικές μικροδιαφορές, καθώς και πρότυπα που κατευθύνουν την έρευνα και τη διατύπωση στοιχείων και κανόνων. Ο σκοπός της θεωρίας μπορεί να είναι η αναζήτηση της πραγματικής δομής της γλώσσας στον εγκέφαλο (διαδικασίες, μνήμη κλπ.) ή ένα οικονομικότερο σύστημα κανόνων που δικαιολογεί και προβλέπει τις αποδεκτές πραγματώσεις της γλώσσας (αλλα πρβ. τα συχνά λάθη, τις ανακολουθίες κλπ. του λόγου).

Οι δομικές και οι λειτουργικές αναλύσεις πρέπει να συνδυάζονται, εφόσον σε ένα οργανωμένο σύστημα, όπως η γλώσσα, οι δομές και οι λειτουργίες συνδέονται και δέν μπορούν να λείπουν. Η περιγραφική και η ερμηνευτική γραμματική είναι εξίσου απαραίτητες (πρβ. νοητική γλωσσολογία, πραγματολογία κλπ. κοντά στη μετασχηματιστική γλωσσολογία, δηλαδή δομή βάθους και επιφανειακή δομή πρότασης), αν πάρει κανείς υπόψη του ότι τα επίπεδα της γλώσσας επιλέγονται πρὶν εκφωνηθεί το κείμενο (και όχι απλώς μία πρόταση) και κατευθύνουν τις επιλογές που πραγματώνονται, και συνεπώς πρέπει να υπάρχουν στη δομή βάθους και κάποτε μάλιστα πρὶν απο το περιεχόμενο, π.χ. αν κανείς είναι εξαρχής κακώς διατεθειμένος απέναντι στον συνομιλητή και είναι δηκτικός, ειρωνικός κλπ., αδιάφορο τί θέμα έχει η συνομιλία τους κλπ. Επιπλέον, η έκφραση (εκφώνημα) αναλύεται και αναγνωρίζεται, ενώ το περιεχόμενο καταρτίζεται και κατανοείται με τον νού, πρβ. λογοτεχνήματα (αφηγηματικά έργα, ποιήματα κλπ.), των οποίων το περιεχόμενο του συνολικού κειμένου καταρτίζεται συνεχώς κατά την ανάγνωση (και κάθε νέα ανάγνωση) ή και μετά απο αυτή, μέσα απο τμηματικά σύνολα, εκφράσεις, πρόσωπα, περιγραφές, συνολικά νοήματα, προθέσεις του συγγραφέα, αξιολογήσεις κλπ. (πρβ. και επαρκή αναγνώστη κλπ.), δηλαδή εντάσσεται ως νέα εμπειρία στην προσωπική μνήμη, η οποία και ανακαλείται απο στοιχεία του κειμένου.

Η προσπάθεια να αναχθούν όλες οι συντακτικές μορφές σε έναν αλγόριθμο παραγωγής των αποδεκτών και μόνο προτάσεων έρχεται σε αντίθεση με τις διαχρονικές μεταβολές στη σύνταξη, που δείχνουν (σε συνδυασμό με άλλες αλλαγές) ότι το μυαλό μπορεί να αναλύσει διαφορετικά απο ό,τι πρὶν τις γλωσσικές πραγματώσεις, επιφέροντας νέα σχήματα και κανόνες, δεν περιορίζεται δηλαδή στην εφαρμογή ενός αλγορίθμου, με εξαίρεση βέβαια τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας.

Η αναζήτηση και ανεύρεση ολοένα γενικότερων κανόνων (μετασχηματιστικών, πρβ. modules κλπ.) μπορεί να 'εξηγεί', δηλαδή να προβλέπει τους αποδεκτούς σχηματισμούς, αλλά να μὴν εξηγεί λεπτές σημασιακές κλπ. διακρίσεις, αν και κάποτε μπορεί να τις ανακαλύψει ως διαφοροποιημένες συντάξεις, δυνατότητες συνδυασμών κλπ. (πρβ. σημασιακές αποχρώσεις λόγω διαφοράς επιπέδου της γλώσσας, διαίσθησης, πραγματολογίας κλπ., π.χ. διαφορά ενεργητικής – παθητικής σύνταξης απο την άποψη των φορτίσεων κλπ.). Οι λεπτές αυτές διακρίσεις, που είναι εντονότερες στη δημιουργική χρήση της γλώσσας (πρβ. λογοτεχνία, λογοπαίγνια κλπ.) πρέπει στην αρχή ή στη διάρκεια της έρευνας να εξακριβωθούν με ποικίλες μεθόδους: εξέταση όλων των δυνατών συνδυασμών σχετικά με το ευρύτερο κείμενο, απάντηση στο θέμα της διαφοράς με συνεχή λόγο (πρβ. μεθόδους ψυχανάλυσης κλπ.).

Οι θεωρητικές κατασκευές, οι ποικίλες απόψεις, αρχές, ερμηνείες, οι διάφορες σχολές και κατευθύνσεις, τα πρότυπα κλπ. δέν αποτελούν περιττές δραστηριότητες παρά

τον χρόνο και την προσπάθεια που καταναλίσκεται, παρά την πάλη των θεωρητικών απόψεων (πρβ. και την κοινωνική πλευρά τους), σε τελική ανάλυση η εξέτασή τους είναι πολύ χρήσιμη, γιατί εξαντλεί σε μεγάλο βαθμό τις νοηματικές δυνατότητες σε μιά επιστημονική περιοχή. Τί θα παραμείνει απο όλα αυτά, τί θα συνδυαστεί με άλλα σε νέες θεωρίες, τί θα χρειαστεί να εμφανιστεί ως νέα περιοχή ή νέα οπτική γωνία, θα φανεί αργότερα και μπορεί με τη σειρά του να ακολουθήσει εξελισσόμενο την πορεία των επιστημονικών ερευνών.

5.2 Αυτοπαρατήρηση

Η αυτοπαρατήρηση θέτει το πρόβλημα της αντικειμενικότητας (intuitionism).

Ενώ καταλαβαίνουμε και αισθανόμαστε σημασίες, χρήσεις και φορτίσεις δέν μπορούμε κάποτε να τις εκφράσουμε με άλλα γλωσσικά σημεία, πράγμα που εξηγείται ίσως απο το ότι δέν είναι όλα τα ερμηνεύοντα, που ανακαλεί η γλώσσα, γλωσσικής φύσεως, πρβ. την ανάλυση περιεχομένων σε μικρότερα, πιό γενικά και αφηρημένα σημασιακά στοιχεία και το γεγονός ότι τα γλωσσικά σημεία θυμίζουν τη χρήση 'ετικετών', π.χ. *άνθρωπος* σημαίνει ό,τι έχει σχέση με τον άνθρωπο και με βασικά αλλά και δευτερεύοντα χαρακτηριστικά του (πρβ. σήματα, έννοια – αντικείμενα αναφοράς και ενδιάμεσες βαθμίδες).

Η αναζήτηση των σημασιακών χαρακτηριστικών μπορεί να γίνει με ποικίλους τρόπους, λιγότερο ή περισσότερο αντικειμενικούς (βλ. σημασιολογία, πραγματολογία, λεξικογραφία κλπ.), όπως οι εξής που αφορούν την περίπτωση της αυτοπαρατήρησης:

- με σύλληψη της διαφοράς μεταξύ συνώνυμων εκφράσεων κλπ., με ενδοσκόπηση, κατα την οποία φαίνεται να 'αναπηδά' (ενορατικά) η σημασία ή λειτουργία, που υπάρχει σε μιά συνώνυμη παράφραση·
- με αναζήτηση της συναισθηματικής διάθεσης που θα κατέληγε να εκφραστεί με τη γλωσσική έκφραση, της οποίας αναζητούμε το περιεχόμενο (πρβ. μετάφραση, βλ. 3.3)·
- με προσθήκη φράσεων που επεξηγούν το νόημα μιάς έκφρασης, π.χ. *άντε τράβα!* (= δέν με παρατάς!), και το διαφοροποιούν απο άλλα συνώνυμα, π.χ. *άσε με σου λέω!* (= δέν θέλω ν' ακούσω τίποτε!).

Ενορατικές κλπ. λύσεις προβλημάτων στηρίζονται στη μελέτη των ερμηνευόντων (πρβ. Ch. Peirce), άν και σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πιά αδύνατο να τα προσπελάσουμε (π.χ. η γλώσσα και ο πολιτισμός του αρχαίου ελληνικού έπους). Δυσκολίες παρουσιάζονται και σε ανάλυση ομιλούμενης μορφής γλώσσας, π.χ. στην «αρχιτεκτονική του χώρου» στην ποντιακή νεοελληνική διάλεκτο (βλ. Σετάτος 1975).

5.3 Πλάτος προβληματισμού

Η εξέταση ενός επιστημονικού θέματος απαιτεί συνήθως τον ακριβή καθορισμό του και τη διάκρισή του απο άλλα, τη διατύπωση υποθέσεων και ερωτημάτων σχετικά με αυτό, τη διαπίστωση εξαιρέσεων κλπ. Δέν είναι δυνατό να εξετάζεται ένα φαινόμενο σε συνδυασμό με όλα τα άλλα, όμοια και ανόμοια, αλλά μόνο βαθμιαία να προχωρεί κανείς σε γενικεύσεις που ερμηνεύουν πολλά επιμέρους φαινόμενα. Παρ' όλα αυτά, όπως δείχνει η εμπειρία, είναι χρήσιμο να επιζητεί κανείς την εξέταση του θέματος σε

ένα ευρύτερο πλαίσιο, επειδή αυτό μπορεί να προσφέρει στοιχεία προς τη λύση του προβλήματος και την κατανόηση του θέματος της έρευνας (πρβ. και τίτλους των εργασιών: *Το άρθρο της ΚΝΕ – Παρατηρήσεις στα άρθρα της ΚΝΕ* κλπ.), όπως στις περιπτώσεις:

- συγχρονικής και διαχρονικής εξέτασης: η έρευνα ενός θέματος της κοινής γλώσσας μπορεί να βοηθηθεί από την εξέταση της γλωσσικής ποικιλίας σε συγχρονικό επίπεδο (κατανομή των γλωσσικών χαρακτηριστικών, διαφοροποιήσεις κατά γεωγραφικές περιοχές κτλ.), αλλά και από την εξέταση της ιστορίας της γλώσσας (διαχρονική διάσταση ως εξέλιξη διαδοχικών συγχρονικών μορφών), όταν διασώζονται τα απαραίτητα στοιχεία για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και τις δομικές αλλαγές προς το νέο σύστημα·
- διαγλωσσικής εξέτασης: ορισμένα θέματα βοηθούνται από την εξέταση άλλων γλωσσών, π.χ. η νέα ελληνική από τη βαλκανική γλωσσολογία, η ποντιακή ετυμολογία (πρβ. *χλωρίδα*, *πανίδα* κλπ.) από τη γνώση των γειτονικών γλωσσών καθώς και παλαιότερων μορφών τους (στον βαθμό που έχουμε τις απαραίτητες πληροφορίες, π.χ. λεξικά κλπ.)·
- πολιτισμικής εξέτασης (πρβ. σημειολογία): σημειωτικά συστήματα που χρησιμοποιούνται παράλληλα με τη γλώσσα, π.χ. κινηματικά κατά την ομιλία (διάλογος κλπ.) μπορούν να συνεξεταστούν, όταν δηλώνουν το ίδιο αλλά και κάποτε το αντίθετο περιεχόμενο·
- λογικής εξέτασης: η ‘φυσική’ λογική των γλωσσών έρχεται συχνά σε αντίθεση με την τυπική κλπ. λογική και θέτει μια σειρά προβλημάτων, π.χ. η ύπαρξη του αρνητικού μορίου στην έκφραση *δέ μου λές!* (πρβ. αντίθετα *πές μου!*), το ότι στο *δίνω τόπο στην οργή* η κυριολεξία δέν συμφωνεί με τη σημασία ‘καταστέλλω την οργή μου, δείχνομαι υποχωρητικός’ (τόπο εκτός του εαυτού μου;, εφόσον πρόκειται για προσωπική οργή) κλπ.

Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο ανάλυσης ενός γλωσσικού θέματος ο γλωσσολόγος μπορεί επίσης:

- να εξετάσει ‘παρθενικές’ απορίες και στάσεις απέναντι στη γλώσσα·
- να αναλύσει το θέμα κατά γλωσσικές και γλωσσολογικές περιοχές: εξέταση των γλωσσικών περιοχών (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, πραγματολογία, σημασία, λεξιλόγιο, κείμενα) και των γλωσσολογικών (πρβ. κοινωνιογλωσσολογία, ψυχολογολογία, εθνογλωσσολογία κλπ.)·
- να συνδυάσει τη γλωσσολογία με άλλες επιστήμες: γλωσσολογία και ανθρωπολογία (η γλώσσα ως βασικό όργανο έκφρασης του πολιτισμικού συστήματος), και κοινωνιολογία (πρβ. και κοινωνιογλωσσικές διαφορές σε μία γλώσσα), γλώσσα και θεωρία της επικοινωνίας (πρβ. το θέμα μέτρησης της σημασίας στη γλωσσολογία και στα μέσα πληροφοριών μίας κοινωνίας), γλώσσα και σημειολογία (πρβ. σημειωτικά συστήματα που χρησιμοποιούνται μαζί με τη γλώσσα, π.χ. τα κινηματικά σημεία).

5.4 Κατεύθυνση προβληματισμού

Οι γλωσσολογικές έρευνες μπορούν να έχουν ως αφετηρία και κατεύθυνση:

- ένα συγκεκριμένο μεμονωμένο γλωσσικό φαινόμενο, που δίνει την ευκαιρία να τεθούν γενικότερα ερωτήματα, π.χ. η γεν. του αντρός κοντά στη γεν. του άντρα μπορεί να θέσει τα ερωτήματα της έκτασης αυτής της κατάληξης του ενικού αριθμού, της επιβίωσης του αρχαίου ελληνικού τύπου, της διαφοράς απο τον ‘κανονικό’ τύπο κλπ., πρβ. και *ήβρα – βρήκα* κλπ.
- μία γενική υπόθεση, ένα γενικό ερώτημα που μπορεί να κατευθύνει την έρευνα σε συλλογή υλικού, εξέταση διάφορων γλωσσικών περιοχών κλπ.
- μία γενικότερη εξέταση κάποιου φαινομένου, το οποίο μπορεί σε κάποιο σημείο της πορείας της να μας κατευθύνει και στην εξέταση άλλων φαινομένων που δέν σχεδιάζαμε αρχικά να ερευνήσουμε, διότι παρουσιάζονται ‘κρυμμένες’ κοινές διαστάσεις, π.χ. η μελέτη των διαθέσεων της KNE οδηγεί στις διαθέσεις των ρηματικών επιθέτων (βλ. Σετάτος 1985· 2025).
- ένα γλωσσικό φαινόμενο ή χαρακτηριστικό μιάς ξένης, συγγενικής ή μή, γειτονικής ή απομακρυσμένης, γλώσσας που μας οδηγεί στην αναζήτηση παρόμοιων στοιχείων στη μητρική μας γλώσσα ή σε διαλέκτους της και αντίστροφα, π.χ. η ‘αρχιτεκτονική’ του χώρου στην ποντιακή μας οδηγεί στις καυκασιανές γλώσσες.

5.5 Αποδεκτότητα

Σύμφωνα με ορισμένες διαδεδομένες γλωσσολογικές θεωρίες, η γραμματική μιάς γλώσσας πρέπει να περιλαμβάνει (να προβλέπει) μόνο το σύνολο των αποδεκτών από τους ομιλητές της προτάσεων και γλωσσικών στοιχείων. Η παρατήρηση όμως των γλωσσικών πραγματώσεων αλλά και των απόψεων των ομιλητών για αυτές δείχνει ότι είναι συχνές οι περιπτώσεις όπου εμφανίζονται διαφωνίες μεταξύ τους.

Καταρχήν πρέπει να διακρίνουμε (α) τα στοιχεία εκτός συστήματος, π.χ. κραυγές ζώων, σφυρίγματα κλπ. αντίθετα απο τα επιφωνήματα· τα στοιχεία αυτά είναι τυποποιημένα και παρουσιάζουν δυσκολίες και διαφορές διάγνωσης και καταγραφής στην ανθρώπινη γλώσσα, όπως και χαρακτηριστικά μίμησης, π.χ. *trrrr trrrr* ή *τσίου τσίου τσίου* για επαναλαμβανόμενη κραυγή πουλιού (πρβ. και φωνητική απόδοση θορύβων, ατομικών ανθρώπινων φωνών κλπ.), (β) τις εξαιρέσεις της κλίσης (π.χ. με διαφορετικά λεξήματα για έκφραση ρηματικών όψεων, όπως *βλέπω – είδα* κλπ.) ή της σύνταξης (π.χ. σειρά όρων *το έκανα, το είπα* αλλά *κάν’ το, πές το* κλπ.) κλπ.

Οι απόψεις των ομιλητών για τη γλώσσα τους ενδιαφέρουν απο κοινωνιογλωσσολογική άποψη, μπορεί όμως να διαφέρουν απο τις διαπιστώσεις των γλωσσολόγων. Ο ορίζοντας προσδοκιών τους εξάλλου, ως προς τις αποδεκτές πραγματώσεις, διαφέρει κατα ακροατή ή ομάδες ακροατών (πρβ. οικογενειακή γλώσσα, κοινωνικογλωσσικές ποικιλίες κλπ.), είδη λόγου, γεωγραφικές περιοχές (πρβ. ποικιλίες / substandards της κοινής), μόρφωση και αναγνώσματα κλπ. Ο ακροατής μπορεί να έχει ορίζοντα αποδεκτότητας κατα το ατομικό του σύστημα (ιδιόλεκτο), χωρίς να το αντιλαμβάνεται, επειδή διακρίνει πρότυπα ομιλίας (που μπορεί κατα καιρούς να αλλάζουν ή και να μὴν τα τηρεί).

Διάφορες βιοτικές και κοινωνικές καταστάσεις τροποποιούν την εκφώνηση κλπ. (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), δημιουργώντας ποικιλίες κατα ηλικία, επάγγελμα, μόρφωση, κοινωνική ομάδα ή κύκλο κλπ. και με βάση διάφορα πρότυπα, π.χ. τα νέα ελληνικά του ελληνικού κινηματογράφου ή θεάτρου εμφανίζονται μάλλον ‘αφύσικα’ στα ‘σοβαρά’ έργα (προσωπική ομιλία κλπ.) και περισσότερο φυσικά σε κωμωδίες (όπου γίνεται εκμετάλλευση των διαφορών επιπέδων, π.χ. αγράμματων νεόπλουτων (πρβ. τους τυπικούς ρόλους κάποιων κωμικών, όπως ο Θ. Βέγγος, ο Λ. Κωσταντάρας κ.ά., ενώ σε άλλους εισάγονται και πολύ λαϊκά ή διαλεκτικά στοιχεία, πρβ. και τα γραπτά του Ν. Τσιφόρου, του Μπόστ κ.ά.).

6. Γλώσσα – λόγος, σύστημα – νόρμα

Απο την εποχή του F. de Saussure γίνεται διάκριση στη γλωσσολογία μεταξύ γλώσσας και λόγου (*langue – parole / discours*) και πολλοί διακρίνουν τη γλωσσολογία της γλώσσας (μελέτη του γλωσσικού συστήματος) και τη γλωσσολογία του λόγου (μελέτη της εφαρμογής και της πραγμάτωσης του συστήματος), πρβ. και φορμαλιστικά – κονστρουκτιβιστικά μαθηματικά. Οι δύο γλωσσολογίες φαίνεται σήμερα να επικαλύπτονται, πρβ. προσωδιακά φαινόμενα (επιτονισμοί, παύσεις), απηχητικότητα κλπ., αν και ο γραπτός λόγος δέν τα διακρίνει συστηματικά (πρβ. και τα σημεία στίξης «;» «:» «!» στο εσωτερικό της φράσης). Ο προφορικός – γραπτός λόγος (πρβ. επίπεδα της γλώσσας) εξάλλου διαφέρει από την προφορική – γραπτή γλώσσα (πρβ. κάποτε δημοτική – καθαρεύουσα, όπως και νεολατινικά – λατινικά, αν και για τους λογίους του Μεσαίωνα η λατινική ήταν η διεθνής επιστημονική κλπ. γλώσσα). Κατά τους θεωρητικούς της *socialization* (Talcott Parsons, Michel Crozier), η οργάνωση θεωρείται ως “*un construit humain destiné à remplir un ensemble de fonctions sociales*” (Tassy 2014, 47) και αποτελεί το πλαίσιο και τη βάση μελέτης του φαινομένου. Πρβ. επίσης τη συζήτηση στη γλωσσολογία και τη θεωρία της γραμματείας του άμεσου και έμμεσου πλάγιου λόγου κλπ.

Η διάκριση συστήματος – νόρμας (E. Coşeriu) είναι χρήσιμη, γιατί βοηθά στην εξέταση της κοινής γλώσσας και των κανονιστικών – ρυθμιστικών – περιγραφικών γραμματικών. Το σύστημα εξελίσσεται βάσει χρήσεων που επιτρέπει ή ‘προβλέπει’, βάσει νέων αναλύσεων και επιδράσεων (πρβ. δίγλωσσους ομιλητές κλπ.) αλλά και στο πλαίσιο των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας (σημειωτικά χαρακτηριστικά της γλώσσας). Η νόρμα αποτελεί καθιέρωση ορισμένων δυνατοτήτων του συστήματος και εξελίσσεται βάσει προτύπων που δημιουργούνται επιτόπου και επιδρούν κατά την εξάπλωσή τους. Η κανονιστική γραμματική δημιουργείται εκ των έξω, π.χ. η καθαρεύουσα ή οι ανάμεικτες μορφές της (καθαρεύουσα και δημοτική ως γραπτή κοινή νόρμα), η ρυθμιστική γραμματική δημιουργείται επίσης εκ των έξω αλλά με την επικοινωνιακή χρήση και τα εξισορροπητικά της αποτελέσματα (*usus* και νόρμα), ενώ η περιγραφική γραμματική περιλαμβάνει την πραγματικότητα των ποικίλων πραγματώσεων (π.χ. ενός ιδιολέκτου, όπως η γλώσσα κάποιου συγγραφέα).

Η έλλειψη κοινής γλώσσας ποικίλλει ως προς τη βαρύτητά της: διαφέρει στην προφορική χρήση της γλώσσας, όπου πρώτο μέλημα αποτελεί η επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα (υπάρχουν όμως και ακραίες περιπτώσεις που δημιουργούν δυσκολίες,

π.χ. απομακρυσμένες και δυσκολονόητες διάλεκτοι) σε σύγκριση με τη γραπτή, όπου είναι απαραίτητη (πρβ. την εντύπωση απο μιά γραπτή γλώσσα, όπου δέν υπάρχουν γενικοί κανόνες γραμματικής, ορθογραφίας κλπ., π.χ. στην εποχή όπου διάβαζε κανείς κείμενα σε καθαρεύουσα, δημοτική, αρχαιοπρεπή καθαρεύουσα ή ανάμεικτη με στοιχεία δημοτικά, λαϊκά, διαλεκτικά, ξένα κλπ.), επειδή η ομοιόμορφη χρήση έχει βεβαιωτικά και ενθαρρυντικά αποτελέσματα, ενώ στη λογοτεχνία η ποικιλία του ύφους, οι αποκλίσεις (συνήθως ενσυνείδητες) κλπ. ελκύουν τον αναγνώστη.

7. Ειδικά θέματα

Τα προβλήματα που συνδέονται με τη μέθοδο ή τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται στη γλωσσολογία αφορούν ποικίλες πλευρές των γλωσσολογικών ερευνών, απο τις οποίες αναφέρονται παρακάτω ορισμένες ενδεικτικά:

- ιστορία γλωσσολογίας: αυτοκριτική της επιστήμης, γενικά και ειδικά συμπεράσματα·
- λειτουργική διαφοροποίηση: αξίες, φορτίσεις κλπ., πρβ. επίπεδα της γλώσσας και εξωγλωσσικά συμφραζόμενα (context of situation)·
- τάσεις εξέλιξης της γλώσσας: νεολογισμοί, νέα χαρακτηριστικά, πρβ. αναλογία, δανεισμός κλπ.·
- στατιστική: αριθμός λεξημάτων – γραμματικών μορφημάτων, φωνημάτων – γραμματικών μορφημάτων, παραγωγικών επιθημάτων – συνθετικών προσφωμάτων, συμφωνικών συμπλεγμάτων – σύνθετων συμφώνων (στατιστική υψηλότερης συχνότητας), φωνηέντων – διφθόγγων, συλλαβών στη λέξη – στιγμικών τόνων, γραμματικών μορφημάτων – βοηθητικών λέξεων κλπ.·
- δυσκολίες στη 'μέτρηση' περιεχομένου: επανάληψη έννοιας – συνωνυμικές εκφράσεις μεταξύ τους κλπ.·
- βαθμίδες και συστηματικότητα: φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά – κείμενο·
- περιοχές: λεξιλόγιο της γλώσσας – κύρια ονόματα·
- λάθη, σφάλματα και γλωσσικό αίσθημα (συνείδηση δομής του φυσικού ομιλητή)·
- διγλωσσία και συγγενείς γλώσσες ή συνασπισμοί γλωσσών (π.χ. ελληνική και άλλες βαλκανικές γλώσσες, βλ. και παρακάτω)·
- εκμάθηση γλωσσών: ποικίλες μέθοδοι (π.χ. επικοινωνιακή μέθοδος κλπ.), ξένες γλώσσες με πλουσιότερο γλωσσικό σύστημα (π.χ. γεωργιανή με διακρίσεις εκτός γλωσσικού αισθήματος Ελλήνων ομιλητών) – γλώσσες με φτωχότερο γλωσσικό σύστημα (π.χ. ιαπωνική που για τον Έλληνα ομιλητή περιέχει περισσότερη ασάφεια)·
- σύστημα – πραγματώσεις: συντακτικά σχήματα κλπ. (γενικοί τύποι επιφανειακής δομής, κρυμμένες δομές και διαστάσεις) – υπερτεμαχιακά στοιχεία (επιτονισμοί κλπ.)·
- συγχρονία – διαχρονία και (α) μακροσκοπική – (β) μεσοσκοπική – (γ) μικροσκοπική εξέταση της γλώσσας: συγχρονική εξέταση ((α) κοινή στη γενικότητά της, (β) επαρχιωτισμοί κοινής, (γ) κοινή με διαλεκτικές επιδράσεις, ιδιόλεκτα), διαχρονική ((α) τυπολογικές αλλαγές, (β) περίοδοι, (γ) αλλαγές στα επίπεδα της γλώσσας), διασυγχρονική ((α) γλωσσικό σύστημα – διάλεκτοι, γλώσσα μέσης εκπαίδευσης, (β) εξέταση ομάδων επαγγελματικών, αθλητικών κλπ., ομιλητές που ανήκουν σε δύο ή περισσότερες ομάδες, (γ) εξέταση ιδιολέκτων, οικογενειακών γλωσσ-

σών, συνοικιακών κλπ., προσωπικό ύφος), διαδιαχρονική ((α) ανεξάρτητες παράλληλες εξελίξεις γλωσσών, (β) δημιουργία ομάδων γλωσσών ή γλωσσικών ενώσεων, πρβ. επίταξη άρθρου σε βαλκανικές και σκανδιναβικές γλώσσες, (γ) γειτονικές γλώσσες).

8. Κοινωνιολογία της γλωσσολογίας

Η γλώσσα αποτελεί βασικό όργανο επικοινωνίας, κοινωνικής συνοχής και έκφρασης πολιτισμού, απαραίτητο για τη σκέψη, τη φαντασία κλπ., επομένως το ενδιαφέρον των ανθρώπων για αυτή (μητρική ή ξένες) είναι δικαιολογημένο, ιδίως όταν παρουσιάζονται δυσκολίες στη χρήση της (πρβ. παροιμιακές φράσεις για τη γλώσσα). Η πείρα, ατομική ή ομαδική, απο τη χρήση της (απο όλους τους ομιλητές, καθώς κανένας δέν είναι αμέτοχος) οδηγεί σε παρατηρήσεις και σκέψεις, που εκφράζονται στη λαϊκή θυμοσοφία, αλλά και σε προσωπικές γνώμες για αυτή και τα χαρακτηριστικά της, σε διαφορετικές αξιολογήσεις των πραγματώσεων της κλπ., χωρίς δισταγμούς και αμφιβολίες. Έτσι μπορούμε να συγκεντρώσουμε τις απόψεις που κυκλοφορούν, συνηθισμένες ή σπάνιες, κατα κατηγορίες, όπως:

- μόρφωση·
- κανόνες γλωσσικού συστήματος·
- ιστορία της γλώσσας·
- γενικές απόψεις για τη γλώσσα και την ομιλία·
- αξιολογήσεις εκφορών και ιδιολεκτών: εντυπωσιασμοί·
- ιδεολογικές θέσεις·
- επιστημονικές αφετηρίες: απο την προοπτική άλλων επιστημών·
- αδυναμία κατανόησης γλωσσολογικών παρατηρήσεων·
- μορφές κοινωνικοποίησης: πρβ. λαός, πλήθος, στρώματα, τάξεις, ομάδες, όμιλοι, ενώσεις, οργανώσεις κλπ., όπου κάθε άτομο είναι ελεύθερο αλλά και δεσμευμένο ως ένα βαθμό απο το γλωσσικό σύστημα και την κοινή γλώσσα·
- οικογενειακή γλώσσα: ο άνθρωπος μαθαίνει τη γλώσσα (μητρική) μέσα στην οικογένειά του τα πρώτα χρόνια της ζωής του (βλ. Σετάτος υπο δημ.).

8.1 Ελκυστικά προβλήματα

Γλωσσολογικά προβλήματα και έρευνες ελκύουν γλωσσολόγους και μή, σε τομείς ή περιοχές όπως:

- η ετυμολογία: οι περισσότεροι συνδέουν τη γλωσσολογία με την ετυμολογία, πρβ. και πνευματικά προβλήματα·
- εφαρμογές καινούργιων μεθόδων σε νέες περιπτώσεις: φωνολογική ανάλυση, μετασχηματιστική γλωσσολογία σε κάποια καινούργια περιοχή, εφαρμογή κανόνων γλωσσολογικής σχολής ή θεωρίας κάποιου επιστήμονα·
- στατιστικές μερών λόγου κλπ.

Ένα ορισμένο κοινό ελκύεται απο παράδοξες, ανεδαιφικές, φανταστικές και κάπο-τε βλακώδεις απόψεις για τη γλώσσα.

Η επίδραση της γλωσσικής διδασκαλίας στην εγκύκλια παιδεία δύσκολα αποβάλλεται: σε άλλες επιστήμες δέν παρουσιάζεται η επίδραση αυτή με ίδια ένταση, πιθανώς διότι οι αλλαγές εκεί είναι εμφανείς, πρβ. τεχνολογικές εφαρμογές, άν και δέν λείπουν οι ανεδαφικές θεωρίες που προέρχονται απο υποθέσεις επιστημόνων.

8.2 Γλωσσολογία στη σύγχρονη εποχή

Η αδυναμία του μέσου ομιλητή να καταλάβει τη σύγχρονη γλωσσολογία οφείλεται:

- στη γνώση παραδοσιακών εννοιών σχετικά με τη γραμματική και το συντακτικό: λανθασμένες, ελλιπείς·
- σε ατομικές αντιλήψεις·
- στη μαθητική εμπειρία: διδασκαλία στο σχολείο·
- στη δυσκολία κατανόησης νέων θεωρητικών εννοιών και διακρίσεων·
- στη μειωτική αντίληψη για τις ανθρωπιστικές σε σύγκριση με τις θετικές επιστήμες·
- σε ιδεολογικούς λόγους: πολιτικές, θρησκευτικές κλπ. αντιλήψεις·
- στο γεγονός οτι επειδή ξέρει και μιλά τη μητρική του γλώσσα νομίζει οτι τη γνωρίζει και γλωσσολογικά·
- στο γεγονός οτι εντελώς λανθασμένες απόψεις για τη γλώσσα κυκλοφορούν, επειδή εκφράζονται με περίπλοκη, ακατανόητη, 'εντυπωσιακή' προσωπική γλώσσα·
- στο γεγονός οτι ορισμένοι είναι νοητικά αδόκιμοι προς κατανόηση της γλωσσολογίας: πρβ. και σε άλλες περιοχές, όπως μαθηματικά, τέχνη, λογοτεχνία κλπ·
- σε προσωπικές εντυπώσεις απο την ομιλία προσώπων, το ύφος συγγραφέων κλπ.

8.3 Λανθασμένες αντιλήψεις για τη γλώσσα

Απο καταστάσεις όπως αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω (βλ. 8.2), προκύπτουν λανθασμένες αντιλήψεις για τη γλώσσα, όπως οι ακόλουθες:

- δημοτικισμός και αντίδραση: στο πλαίσιο του αγώνα αυτού, που τελικά κατέληξε με επικράτηση του δημοτικισμού, παρατηρούνται αντιλήψεις όπως οι εξής των παλαιών δημοτικιστών: στη δημοτική υπάρχουν μόνο μικρές, σύντομες προτάσεις και απλές (πρβ. οτι δέν διακρίνουν επίπεδα της γλώσσας: σε όλα τα γραμματειακά είδη η γλώσσα για αυτούς είναι η ίδια), η δημοτική πρέπει να αποφεύγει την παθητική φωνή, η δημοτική έχει καθαρότητα (πρβ. το καρτεσιακό «σαφείς και διακριτές ιδέες»), τα λόγια στοιχεία πρέπει να αποφεύγονται (εκτός αν προσαρμόζονται στη δημοτική, π.χ. *οι εγκύκλιες*, πρβ. απόψεις του Γ. Ψυχάρη), πρότυπα της δημοτικής είναι τα δημοτικά τραγούδια, τα παραμύθια κλπ· απο την αντίθετη πλευρά παρατηρούνται απόψεις των καθαρευουσιάνων όπως: η δημοτική είναι φτωχή και δέν μπορεί να εκφράσει ανώτερες, σύνθετες έννοιες, η δημοτική είναι χυδαία γλώσσα, δέν έχει απαρέμφοτο (εννοείται με τις χρήσεις του στα αρχαία ελληνικά), κλιτή μετοχή ενεστώτα κλπ., τα νομικά κείμενα δέν μπορούν να εκφραστούν ικανοποιητικά στη δημοτική, η αρχαία ελληνική είναι η τελειότερη γλώσσα (πρβ. και τελευταία την ταύτιση της αρχαίας ελληνικής με την ινδοευρωπαϊκή αρχική γλώσσα ή και με την αρχική γλώσσα του ανθρωπίνου γένους) κλπ·

- γραπτή γλώσσα: ό,τι είναι γραμμένο έχει αξία, είναι σωστό κλπ., ό,τι περιέχεται σε ένα μεγάλο λεξικό μόνο αυτό υπάρχει στη γλώσσα·
- αξιολόγηση γλωσσών: για μερικούς ο πλούτος των γραμματικών και συντακτικών κατασκευών θεωρείται προσόν, για άλλους οι αναλυτικές γλώσσες είναι οι καλύτερες, πρβ. και αξιολόγηση ξένων γλωσσών, π.χ. η γαλλική είναι η πιο όμορφη γλώσσα·
- λανθασμένες ερμηνείες, θεωρίες, υποθέσεις κλπ.: π.χ. ότι η αρχαία ελληνική προφέρονταν όπως η νέα ελληνική, πρβ. και ετυμολογίες·
- δογματικές στάσεις: π.χ. ότι για κάθε γλωσσολογικό ζήτημα υπάρχει μία (η σωστή) απάντηση, π.χ. για ένα περιεχόμενο υπάρχει πάντα μία σωστή, παραδεκτή έκφραση·
- προσωπικές αντιλήψεις και απόψεις: παραδεδομένα λάθη φιλολόγων (π.χ. το λεξικό της κοινής γλώσσας περιλαμβάνει μόνο τα κοινά γλωσσικά στοιχεία, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το κριτήριο επιλογής τους, στο λεξικό δέν πρέπει να υπάρχουν πολλά παραδείγματα με συνηθισμένα στοιχεία, άγνοια επιπέδων της γλώσσας κλπ.), μορφωμένων – αμόρφωτων, πρβ. τα «εγώ έτσι το λέω», «έχω ιδίαν γνώμην περι του...».

8.4 Γλωσσικά βοηθήματα

Εξετάζοντας τα γλωσσικά βοηθήματα απο παλαιά παρατηρούμε ότι:

- οι γραμματικοί: δίνουν το τυπικό της γλώσσας (κυρίως μορφολογία και σύνταξη) με την ποικιλία των σχηματισμών τους και με τις εξαιρέσεις τους, πρβ. παραδοσιακές γραμματικές (εκτός του Τριανταφυλλίδη 1991), με πρότυπο την ελληνορωμαϊκή γραμματική·
- οι γλωσσολόγοι: εξετάζουν το σύστημα της γλώσσας (δομή, λειτουργίες, πραγματολογικές χρήσεις, αξίες κλπ.) και προσπαθούν να ερμηνεύσουν ιστορικά τα γλωσσικά στοιχεία (αναφορά σε παλαιότερα στάδια, παρεμβολές, διαλεκτικά στοιχεία κλπ.)·
- οι ιστορικοσυγκριτικοί γλωσσολόγοι: εξετάζουν και διδάσκουν τη γλώσσα με παράλληλη αναφορά σε συγγενικές γλώσσες (π.χ. για την αρχαία ελληνική γίνεται αναφορά στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες) ή σε παλαιότερο στάδιό της (π.χ. για τη νεοελληνική στην αρχαία και μεσαιωνική ελληνική, για τις νεολατινικές γλώσσες στη λατινική), πρβ. και ετυμολόγους γλωσσολόγους (ετυμολογίες του βασικού λεξιλογίου και της φρασεολογίας)·
- οι λεξικογράφοι: συντάσσουν ειδικά λεξικά δυσκολιών της γλώσσας (τύποι σπάνιοι και δύσκολοι, ανωμαλίες και εξαιρέσεις κλπ.), τμήματα κλίσεως λημμάτων με υποδείγματα, μεταφραστικά δίγλωσσα λεξικά κλπ.·
- ορθογραφικοί οδηγοί: περιλαμβάνουν λεξικά για την ορθή γραφή κλπ.·
- οι φιλόλογοι: ενδιαφέρονται για τη γλώσσα κειμένων και συγγραφέων, το ύφος, τα πρότυπα και τις επιδράσεις τους, τη σχέση τους με την κοινή γλώσσα κλπ.·
- δάσκαλοι / εκπαιδευτικοί: διδάσκουν με παιδαγωγικά αποτελεσματικό τρόπο τη μητρική γλώσσα (ιδίως τα επίπεδα της γλώσσας) και τις ξένες γλώσσες, π.χ. με βήματα / στάδια που οδηγούν απο τα βασικά στα λεπτομερειακά στοιχεία, έτσι ώστε να μπορεί ο μαθητής να σχηματίζει γρήγορα απλές φράσεις κλπ.

9. Όρια γλωσσολογικής εξέτασης

Η γλωσσολογική εξέταση έχει όρια (πρβ. το ερώτημα «ως πού μπορεί να φτάσει η γλωσσολογική εξέταση μιάς γλώσσας ή των γλωσσών»), μέσα στα οποία μπορούν να ενταχθούν οι εξής περιπτώσεις:

- γένεση της γλώσσας·
- καθολικά χαρακτηριστικά γλώσσας / ομιλίας·
- σημειωτικά χαρακτηριστικά γλωσσών·
- στάδια πριν από την εμφάνιση γραπτών μνημείων·
- αρχική μορφή οικογένειας γλωσσών·
- περιοχές χωρίς μνημεία: χρονικές, τοπικές κλπ·
- αποκρυπτογράφηση νεκρών γλωσσών·
- συγγενικές σχέσεις γλωσσών κλπ·
- αρχικές μορφές γλωσσικών σημείων: ριζών, λεξημάτων, γραμματικών δεικτών·
- πλήρης καταγραφή προσωδιακών μορφών: επιτονίσεων, επιτονισμών, παύσεων·
- πλήρης ερμηνεία γλωσσικών μορφών, σημασιών, λειτουργιών, συντάξεων κλπ·
- ετυμολογήσεις: γλωσσικών σημείων και στοιχείων, κύριων ονομάτων (ανθρωπωνυμίων, τοπωνυμίων κλπ.)·
- ανωμαλίες, εξαιρέσεις, αντιφάσεις·
- πλήρης μελέτη διαλεκτικών, επαρχιακών κλπ. γλωσσικών μορφών και συστημάτων·
- εξαντλητική περιγραφή ενός ιδιολέκτου·
- γλωσσικές διαδικασίες προς και πριν από την πραγμάτωση της γλώσσας·
- γλωσσικές διαδικασίες μετά την πραγμάτωση της γλώσσας·
- μελλοντικές εξελίξεις της γλώσσας·
- πλήρης διευκρίνιση και ερμηνεία της γλωσσικής εξέλιξης·
- πλήρης μελέτη γλωσσικών επαφών, επιδράσεων, παρεμβολών·
- λεξιλόγιο και φρασεολογία·
- πλήρης βιβλιογραφία ερευνών και υλικού·
- γλώσσα ψυχασθενών.

10. Συμπεράσματα

Στη γλωσσολογική έρευνα είναι χρήσιμο να εξετάζεται ένα επιμέρους πρόβλημα, ερώτημα, θέμα κλπ., που προκύπτει από την περιγραφή (συλλογή υλικού, ανάλυση δομών κλπ.), σε σύγκριση και με βασικές παραμέτρους και κατηγορίες της γλωσσικής πραγμάτωσης, όπως:

- σημειωτικές διαστάσεις·
- γλωσσικές αρθρώσεις και βαθμίδες·
- γλωσσικές λειτουργίες·
- επίπεδα της γλώσσας: πρβ. ύφος, γραμματειακά και λογοτεχνικά είδη·
- ποικιλία γλωσσικών μορφών: κλίσης κλπ., πρβ. και διαλεκτολογία, κοινωνιογλωσσολογία·
- σχήματα λόγου·

- σειρά όρων·
- τροπικότητες·
- μετατροπισμοί·
- κατατάκες·
- λάθη, σφάλματα: ιδίως τα συστηματικά (π.χ. λάθη στα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ)·
- ιστορικοσυγκριτική εξέταση·
- αλληλεπιδράσεις γλωσσών: πρβ. παρεμβάσεις, δάνεια / *calques*·
- πολιτισμικό σύστημα κλπ·

σκοπεύοντας πάντα στην ερμηνεία των τύπων και των δομών, που συγκεντρώνει η περιγραφική γλωσσολογία (βλ. Σετάτος 2009).

Ως προς την εφαρμογή των αποτελεσμάτων της έρευνας, εξέχουσα θέση έχουν για τη γλωσσική κοινότητα η ρυθμιστική γραμματική της (κοινές χρήσεις κλπ.), με την οποία επιτυγχάνεται στην εγκύκλια παιδεία η ομοιομορφία και αργότερα η αποτελεσματικότητα των γλωσσικών χρήσεων κάθε ομιλητή.

Βιβλιογραφία

- Crozier, M. & E. Friedberg. 1977. *L'acteur et le système*. Παρίσι: Seuil.
- Hjelmslev, L. 1959. *Essais Linguistiques I*. Κοπεγχάγη: Nordisk Sprog- og Kulturforlag.
- Meillet, 1921. *Linguistique historique et linguistique générale I*. Παρίσι: Champion.
- Milner, J.-Cl. 1995. *Introduction à une science du langage*. Παρίσι: Seuil.
- Parsons, T. 1970. *The Social System*. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.
- Σετάτος, Μ. 1975. «Η αρχιτεκτονική του χώρου στην ποντιακή διάλεκτο», στο *Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, 375–401. Θεσσαλονίκη.
- . 1985. «Παρατηρήσεις στα ρηματικά επίθετα σε -μένος και -τός της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5, 73–87.
- . 1994. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 39–54. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2009. «Περιγραφή και ερμηνεία: οι προκλιτικές προσωπικές αντωνυμίες με ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 29, 183–192.
- . 2025. «Παρεπόμενα και διαθέσεις του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 2, 253–260. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . Υπο δημ. «Η οικογενειακή γλώσσα».
- Tassy, A. 2014. *La démarche qualité: enjeu de management*. Ηλεκτρονικό αρχείο [<https://dante.univ-tlse2.fr/files/original/33c672b670afbc829459f561eb9dd50a1e897f55.pdf>]
- Tsohatzidis, S. 1990. *Meanings and Prototypes: Studies in Linguistic Categorisation*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.

Μορφές αναλυτικότητας στην εξέλιξη της ελληνικής

1. Εξέλιξη γλωσσών

Η εξέλιξη μίας γλώσσας μπορεί να εμφανίσει, στα πλαίσια των καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών και βάσει των δυνατών μετατροπισμών (βλ. Σετάτος 1994α), νέες κατηγορίες (γραμματικές, συντακτικές κλπ.), νέες σημασίες (κάλυψη νέων αναγκών, αλλαγές όντων και καταστάσεων του κόσμου, πολιτισμική ανάπτυξη), νέες χρήσεις (σύνθεση κατηγοριών, λειτουργιών, σημασιών, περιορισμό – γενίκευση γλωσσικών στοιχείων ως προς καταστάσεις του κόσμου, μορφή όντων κλπ.· νέες αναλύσεις του κόσμου, νέες συστηματοποιήσεις, νέες γενικεύσεις προς ποικίλες κατευθύνσεις, με προσωρινές ή μονιμότερες λύσεις κλπ.· νέους μετατροπισμούς· ατομικοποίηση γλωσσικών στοιχείων – συστηματικοποίηση· συνθετικότητα – απλοποίηση, αφαίρεση κλπ.). Έτσι, οι γλώσσες στη διαχρονία μπορούν να εμφανίσουν διαφορετικές τυπολογικές τάσεις και μορφές (πρβ. παλαιά αγγλική με αναπτυγμένο κλιτικό σύστημα → νέα αγγλική με σχεδόν πλήρη αναλυτική μορφή, εξέλιξη της ελληνικής προς αναλυτικές μορφές κλπ.).

Οι πραγματολογικές χρήσεις εκμεταλλεύονται τους δυνατούς μετατροπισμούς του γλωσσικού συστήματος και (μαζί κάποτε με ξένες επιδράσεις) μπορούν να επηρεάσουν την εξέλιξη μίας γλώσσας (π.χ. η παράλληλη εμφάνιση δοτικών και ισότιμων προθετικών εκφράσεων σε κάποιο στάδιο της αρχαίας ελληνικής οδήγησε τελικά στην απώλεια της δοτικής στα νέα ελληνικά, όπως και παλαιότερα στοιχεία μπορούν να εισαχθούν στο σύστημα νεότερων εποχών, πρβ. τα λόγια στοιχεία στην κοινή νεοελληνική). Μετατροπισμοί και νέες χρήσεις οδηγούν διαχρονικά σε νέες κατηγορίες, π.χ. ονόματα → επιρρήματα (*καλά, μαζί, εντάξει*), σύνδεσμοι (*μόνο*), μόρια (*δηλαδή*), επιφωνήματα (*μακάρι!*), αντωνυμίες → άρθρα (ινδοευρωπαϊκά **so*, **sā*, **tod*, αρχ. [αττική] *ὁ, ἡ, τό*), ρήματα → επιφωνήματα (*άιντε!*) κλπ.

Για να αντεπεξέλθει στις ανάγκες της κοινωνίας που το χρησιμοποιεί, ένα γλωσσικό σύστημα πρέπει να διαθέτει:

- έναν βασικό αλγόριθμο κανόνων κατασκευής προτάσεων και κειμένων (γλωσσικό σύστημα)·
- ένα βασικό λεξιλόγιο και κανόνες κατασκευής λεξιλογικών μονάδων (παραγωγή, σύνθεση, φρασεολογία)·
- έναν ‘θησαυρό’ κύριων ονομάτων, τοπωνυμίων κλπ.

Οι καθημερινές πρακτικές και θεωρητικές ανάγκες και οι διαρκείς και πολύμορφες τάσεις εκφραστικότητας (πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας) απαιτούν νέες χρήσεις του συστήματος και κάποτε δυνατές και επιτρεπόμενες υπερβάσεις του (νοητικές δυνατότητες στα πλαίσια των καθολικών χαρακτηριστικών). Πολλές νέες κατασκευές είναι εφήμερες (μπορούν όμως να εξελίσσονται σε άλλες γενικευμένες ή να βοηθούν σε εξελίξεις), άλλες καθιερώνονται και μερικές τροποποιούν τη νόρμα ή ακόμη και το σύστημα (πρβ. αναλυτικές τάσεις εξέλιξης απο γενικευτικές γραμματικοποιήσεις).

Στα πλαίσια επιμέρους γλωσσών μπορούν να εμφανιστούν:

- επιδράσεις (δανεισμός, μιμήσεις, μεταφράσεις, *calques* κλπ.) απο παλαιότερες περιόδους της ίδιας γλώσσας (λόγια στοιχεία) ή απο ξένες γλώσσες (ξένες λέξεις κλπ. απο πολιτισμικές επιδράσεις, συμβίωση κλπ.) και κάποτε απο διαλέκτους της ίδιας γλώσσας·
- εξελικτικές τάσεις προς ποικίλες κατευθύνσεις (πρβ. τάσεις γλωσσικής αλλαγής [*drifts*]), νεοτερισμοί, οικονομία μέσων – πληθώρα κατασκευών, ιστορικές τύχες (μετακινήσεις λαών, αναμειξεις και απομονώσεις, νέα φυσικά περιβάλλοντα, κατακτήσεις και υποδουλώσεις κλπ.)·
- δημιουργία και διαφοροποιήσεις επιπέδων της γλώσσας (πολιτισμική ανάπτυξη κλπ.).

2. Αναλυτικότητα και συνθετικότητα

Οι γλώσσες παρουσιάζουν αναλυτικότερες ή συνθετικότερες μορφές και συνδυασμούς τους.

Η ανάλυση γραμματικών, συντακτικών και σημασιακών δομών αλλα και του κόσμου (πραγματική και φανταστική) οδηγεί στη δημιουργία γλωσσικών στοιχείων (δεικτών, συνδετών, κατατακτών κλπ.), που εκτελούν γενικές λειτουργίες και τροποποιούνται σε συνδυασμό με άλλα γλωσσικά στοιχεία για εξειδικευμένες χρήσεις.

Οι γλώσσες όμως μπορούν να εξελίσσονται και προς συνθετότερες μορφές, π.χ. απο την ινδοευρωπαϊκή στην αρχαία ελληνική κλίση, όπου επισκοτίστηκαν παλαιότεροι σαφείς σχηματισμοί (π.χ. ΙΕ **manas-as* – ΑΕ *μένους*, ινδ. *a-noc-a-m* – ΑΕ *είπον* κλπ.).

Συνήθως η εξέλιξη φέρνει μορφές πιό αφηρημένες ή πιό συγκεκριμένες βάσει της συνεχούς δημιουργίας για κάλυψη αναγκών και για πληρέστερη έκφραση. Πάντως, ακόμη και οι πολυσυνθετικές γλώσσες περιέχουν κάποια γενίκευση, καθώς δέν συναντούμε αποκλειστικά ατομικευμένες εκφράσεις στην κλίση, παραγωγή, σύνθεση, πρόταση κλπ., εφόσον η οικονομία του γλωσσικού συστήματος και η αντίληψη του κόσμου το επιβάλλει.

Κατα τις γλωσσικές εξελίξεις παρουσιάζονται οι αντίθετες τάσεις εκλογίκευσης (λογικότητας) και αισθητοποίησης (φορτίσεις, χρωματισμοί) του συστήματος, πρβ. τις αντιθέσεις: λειτουργία σειράς (θέσης) όρων – μορφολογική συνθετότητα, αναλυτικότητα – πολυσυνθετότητα, διακρίσεις γένους / είδους – διαχωρισμός αντικειμένων αναφοράς, γενικές κατηγορίες – ειδικές κατηγορίες, διαστάσεις τυπικώς και σημασιακώς εκφρασμένες – ισότιμες / συνώνυμες μορφολογικές και συντακτικές ποικιλίες.

3. Μορφές αναλυτικότητας

Η αναλυτικότητα εμφανίζεται κατα τις εξελικτικές διαδικασίες με μορφές γενίκευσης – ειδίκευσης, αφαίρεσης – συγκεκριμενοποίησης προς μία γραμματική απλούστερη στο τυπικό (λιγότεροι κλιτικοί κανόνες και διακρίσεις, περιορισμός εξαιρέσεων, ανάπτυξη αφηρημένων κατηγοριών κλπ.) και στη σύνταξη (λειτουργία σειράς όρων της πρότασης κλπ.).

Διακρίνονται έτσι στοιχεία καθαρά ή αποκλειστικά μιάς κατηγορίας (π.χ. καταλήξεις, προθέσεις, σύνδεσμοι, άρθρα, στερητικά κλπ.), στοιχεία ποικίλων χρήσεων (πολ-

λών κατηγοριών, π.χ. *που, να, παρά, για να, άμα* κλπ.) και στοιχεία νέων ή ακαθόριστων χρήσεων (π.χ. *αφου_το πήρα!, έτσι και* κλπ.).

Η εξέλιξη προς αναλυτικότερες μορφές παρουσιάζει συνήθως αφαιρετικότητα, δηλαδή εννοιολογικές γενικεύσεις, που προέρχονται από πιο ειδικευμένες εκφράσεις. Η εξειδικευμένη και αντικειμενικότερη έκφραση εννοιών μετατρέπεται σε πιο αφηρημένη και λογικότερη, με την προσθήκη, αν χρειαστεί, τέτοιων ειδικότερων εκφράσεων. Αλλά και η συγκεκριμενοποίηση μπορεί να χρησιμοποιήσει αναλυτικά μέσα, π.χ. με κατατάκτες (*πέντε κεφάλια πρόβατα – πέντε κόλλες χαρτί* κλπ.).

3.1 Φωνολογία / φωνητική

Οι αλλαγές στο φωνητικό σύστημα της αρχαίας ελληνικής (ΑΕ) προς τη νέα ελληνική, κυρίως στο υποσύστημα φωνηέντων και διφθόγγων (βραχεία – μακρά φωνήεντα, βραχείες – μακρές καθοδικές διφθογγοί με δεύτερα στοιχεία *i, u* → φωνήεντα χωρίς διάκριση ποσότητας [*i – u, e – o, a*], ανοδικές διφθογγοί με πρώτο στοιχείο *i*, σπάνιες καθοδικές στη ρίζα, π.χ. *αηδόνι*) οδήγησαν σε τροποποιήσεις του μορφολογικού συστήματος.

3.2 Μορφολογία

Αναλυτικότερες μορφές στη μορφολογία της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) είναι χαρακτηριστικές, όπως:

- κλίση ονομάτων: αρσενικά με ονομαστική ενικού σε -ς / πλάγιες πτώσεις ενικού με -∅, θηλυκά με γενική ενικού σε -ς / ονομαστική και υπόλοιπες πτώσεις ενικού σε -∅, πληθυντικός αρσενικών και θηλυκών σε -ες, κλίση αρσενικών και ουδετέρων σε -ος / -ο, επίθετα με διάκριση γένους σε -ος – -η, -α – -ο·
- παραθετικά: σε -τερος αλλά και αναλυτικά: *πιο +* θετικός βαθμός·
- άρθρα: *ο – η – το*, πληθ. *οι – οι – τα*, ανάπτυξη αόριστου άρθρου: *ε¹νας – μια¹ – ε¹να* (πρβ. αριθμητικά *ε²νας – μι²α, μια² – ε²να*)·
- αντωνυμίες: αυτοπαθείς (*του εαυτού μου, σου, του* κλπ., πρβ. ΑΕ *ἐμαυτοῦ, σεαυτοῦ, ἑαυτοῦ* κλπ.), αναφορικές (*που: άκλιτη*), αόριστες (*κάθε, κάτι, κανα: άκλιτες*)·
- ρήματα: το ρηματικό σύστημα της ΚΝΕ βασίζεται (βλ. Σετάτος 1993) στις διακρίσεις όψης και μή παρελθοντικότητας (συγχρονικότητας), ανεξαρτησίας και συσχετικότητας, όπως φαίνεται στις αντιθέσεις: *γράφω – γράψω, έγραφα – έγραψα, έχω / είχα γράψει* (προτερόχρονο ως προς το παρόν / παρελθόν) – *είναι / ήταν να γράψω* (υστερόχρονο ως προς το παρόν / παρελθόν) – *γράφοντας / έχοντας γράψει* (ρήμα: σύγχρονο ως προς το παρόν / παρελθόν), πρβ. και συνδυασμούς με τροπικούς δείκτες (*θα γράφω / γράψω: μέλλοντες* κλπ.), *έχω / είχα + μετοχή σε -μένος* (τετελεσμένο στο παρόν / παρελθόν), *κάνω να + ρήμα* (μεταβίβασμός)·
- ρηματικά ονόματα: μετοχές και απαρέμφατα της ΑΕ δηλώνονται αναλυτικά στην ΚΝΕ (σύνδεσμοι + ρηματική πρόταση) και σώζονται μόνο τα απαρέμφατα -(σ)ει / -(θ)εί (πρβ. και τα -οντας, *φιλί* κλπ. της ΚΝΕ), τα ρηματικά επίθετα σε -τικός, -τός, -μένος (και -όμενος) (δήλωση διάθεσης: ενεργητικής, [μέσης], ουδέτερης, παθητικής), ενώ έχουν αναπτυχθεί ρηματικά ουσιαστικά σε -ση, -σιά, -μός, -μα, -σιμο (πρβ.

απαρέμφατα της ΑΕ), και εκφράσεις με τροπικά ρήματα όπως τα *κάνω, παίρνω, έχω, θέλω* + ρηματικά ουσιαστικά (ή + απλά ουσιαστικά / επιρρήματα).

3.3 Σύνταξη

Στη σύνταξη της ΚΝΕ παρατηρούμε την ανάπτυξη συντακτικών δεικτών:

(1) Μόρια: *θα* (δείκτης τυπικής, ‘φυσικής’ τροπικότητας: δήλωση του μέλλοντα, πρβ. *όταν έρθει – όταν θα έρθει, θα ερχόμουν αν...* κλπ.), *ας / άς* (προτροπή, συγκατάθεση, π.χ. *ας έρθει, ας έφυγε*).

(2) Προθέσεις (βλ. Σετάτος 1994β): ανάπτυξη νέων προθέσεων (*ίσαμε / μέχρι / ώς, σάν / ως, χωρίς / δίχως*, π.χ. *ώς την πόρτα, σάν / ως εχθρός, χωρίς / δίχως χρήματα*), νέων χρήσεων (π.χ. *με το που τον είδε, με το να τον βλέπει, με το που τον βοήθησε* κλπ.: *με_άρθρο το_σύνδεσμος + πρόταση*), προθετικής χρήσης επιρρημάτων (*πίσω μου / σου* κλπ.: *επίρρημα + κτητική αντωνυμία*).

(3) Συνδέτες: η περιοχή των συνδετών (βλ. Σετάτος 1994γ), ιδιαίτερα των συνδέσμων, παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία καθώς και νέους σχηματισμούς μέσω έκφρασης, όπως φαίνεται απο:

- συνωνυμικά στοιχεία: *προκειμένου να = για να, τη στιγμή που = καθώς, απάνω που = καθώς, αν τύχει και = αν, αν ίσως = αν, μόλο που / παρόλο που = μολονότι, εκεί που = αν και, μα έλα που = ωστόσο, καλά καλά δέν... = μόλις, δέν (είχε βγει) και (έπεσε το σπίτι) = μόλις (βγήκε)...*, σε περίπτωση που = αν κλπ.
- επίπεδα της γλώσσας: λαϊκά στοιχεία (*αγκαλά = μόλο που, άμ... άμ... / θές... θές... / κάν(ε)... κάν(ε)... = είτε... είτε..., έστοντας, επειδής και είναι άρρωστος, μπάς και είναι άρρωστος* κλπ.)
- συνδυασμούς: *αλλ’ όμως / ούτε / και / που* κλπ.
- συνθετικά στοιχεία: μή καθαρές αναφορικές προτάσεις (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 109: αιτιολογικές, τελικές κλπ.), ο χρονικός / υποθετικός *άμα*, π.χ. *άμα θέλεις έλα να με δείς, το διαζευκτικό / διασαφητικό / επανορθωτικό / τροποποιητικό ή, το αιτιολογικό / χρονικό εφόσον, το αντιθετικό / συγκριτικό παρά*, πρβ. και αμφισημίες όπως το ειδικό ή αιτιολογικό *οτι*, π.χ. *το πήρανε κατάκαρδα, οτι θα φεύγανε απο την Αθήνα*.
- αντιθετικά ζεύγη: *αν και – και αν*
- νέοι συνδέτες: *έτσι και* (π.χ. *έτσι και τον δεί να τρέχει, δώσ’ του τις φωνές: έτσι και τον δεί να έρχεται, δώσ’ του τις ετοιμασίες*: πρβ. *φτάνει (μόνο) να τον δεί και...*, βλ. Mackridge 1985, 301–302), *μετά που* (π.χ. *μετά που τον λήστεψαν...*), *σάμπως που* (π.χ. *και ο Γιάννης βρέθηκε εκεί ανάμεσα, σάμπως που βγαίνει ο άνθρωπος απ’ τη βαριά λιποψυχιά*, Μ. Αζιώτη): *μόνο που* (π.χ. *όλα τα έκανε, μόνο που δέν τον έβρισε [αλλά δέν τον έβρισε, με την εξαίρεση οτι δέν τον έβρισε] – όλα τα έκανε, μόνο που δεν τον έβρισε [δέν έφτασε σε αυτό το σημείο]*).
- νέες λειτουργίες: *για να* (π.χ. *κανείς δέν ξέρει την αλήθεια για να την ξέρει ο Α.* (= και πολύ περισσότερο ο Α.), *αφου_του_το_είπα! = μα του το είπα!*), *γιατι* (π.χ. *μη με βρίζεις, γιατι σου βγάζω το μάτι!* = ειδημη, ειδάλλως, βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 69, 149).
- χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του *και*, του οποίου η πολυσημία και πολυλει-

τουργικότητα οφείλεται πιθανώς στο ότι ως συμπλεκτικός σύνδεσμος ενώνει κάθε μονάδα απο λέξη και πάνω και μπορεί να αντικαταστήσει άλλους συνδέτες, χωρίς να δημιουργεί πρόβλημα στη βραχεία μνήμη.

Απο τα παραπάνω προκύπτει το ερώτημα αν υπάρχουν και άλλα είδη συνδέσμων εκτός των παραδοσιακών κατηγοριών (Τζάρτζανος 1946–1953· Τριανταφυλλίδης 1991: συμπλεκτικοί, αντιθετικοί, διαζευκτικοί, συμπερασματικοί, ειδικοί, αιτιολογικοί, υποθετικοί, ενδοτικοί / παραχωρητικοί, τελικοί, βουλευτικοί, αποτελεσματικοί, χρονικοί, αναφορικοί, ενδοιαστικοί, επεξηγηματικοί, συγκριτικός, που οι λειτουργίες τους μπορούν να καταταχτούν στις αντιθέσεις συμπλοκή – διάζευξη, υπόθεση – συμπέρασμα, αιτία – αποτέλεσμα / επακολούθημα, σκοπός / επιθυμία / βούληση – αντίθεση και χρόνος / αναφορά / σχέση / φόβος / ενδοιασμός). Έτσι μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν υπάρχουν συνδέτες που να εκφράζουν τον τόπο (πρβ. αναφορικές που εισάγονται με το *όπου* κλπ.), την ασχεσία (πρβ. αναφορικές αρνητικές), την προϋπόθεση (σε αντίθεση με το αποτέλεσμα / συμπέρασμα, πρβ. *μόνο αν...*), το θάρρος, την τόλμη ή την αυτοπεποίθηση σε αντίθεση με τον δισταγμό, τον ενδοιασμό ή τον φόβο, την αμβιβολία, την απαγόρευση ή την άδεια, τη συμφωνία (‘συμφωνητικοί’ σε αντίθεση με αντιθετικούς συνδέσμους, πρβ. τροπικούς συνδέσμους, π.χ. *όπως*), την αποπλοκή (πρβ. συμπλεκτικούς συνδέσμους, π.χ. *χωρίς να*, πρβ. και διαζευκτικούς συνδέσμους). Ο ίδιος ο Τζάρτζανος διακρίνει (βλ. Δελιαλή-Δάπη 1997), επιπλέον των ανωτέρω, συνδέσμους προσθετικούς / επιδοτικούς (*και*), μεταβατικούς (*αλλά, μα, που, δα, λοιπόν, άλλωστε*), ευχετικούς (*αν*), καθώς και προτάσεις προτρεπτικές, παρομοιαστικές, διασαφητικές, και φράσεις διαβεβαιωτικές, εξορκιστικές, χαιρετιστικές κλπ.

Σε πολλές περιπτώσεις οι χρήσεις είναι ιδιόρρυθμες, π.χ. του *και* (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 160 κ.ε., *θα πάς και θα πάς*, πρβ. *θα πάς που θα πάς*, βλέπω και έρχεται, ίσως και έρθει, πρβ. *ίσως έρθει / ίσως να έρθει*), του *αφου* (*αφου τον είδα! / τον είδα αφού!:* απορριπτικό, διορθωτικό, πρβ. επανορθωτικό ή) ή σύνθετες, όπως του *άμα* (*άμα κάθεται και δέν κάνεις τίποτε, τί να σου πώ!;*, *άμα έρθει να με φτύσεις!:* η χρήση εδώ δέν φαίνεται να είναι καθαρά υποθετική ή χρονική, αλλά ταυτόχρονα υποθετική και χρονική, πρβ. και επιτονισμό). Στις περιπτώσεις αυτές είναι χρήσιμη η συγκριτική εξέταση παρόμοιων στοιχείων, γιατί μας βοηθά να διακρίνουμε τις ιδιαίτερες λειτουργίες και φορτίσεις της καθεμιάς, όπως στις περιπτώσεις των:

- *και*: πρβ. βλέπω και / *οτι / που / πως / να / ∅ έρχεται* (βλ. Σετάτος 1994γ), *δέν βλέπω να κέρδισε τίποτε / δέν βλέπω και να κέρδισε τίποτε / δέν βλέπω να κέρδισε και τίποτε*·
- *άμα*: πρβ. *αφού τον δείς, κάνε μου νόημα!* (= πρώτα δές τον και έπειτα...) – *όταν τον δείς, κάνε μου νόημα!* (= τη στιγμή που θα τον δείς..., ουδέτερο) – *άν τον δείς, κάνε μου νόημα!* (= στην περίπτωση που...) – *άμα τον δείς, κάνε μου νόημα!* (= αν και όταν τον δείς..., φορτισμένο, *αφου και εσύ ενδιαφέρεσαι*), πρβ. και *άμα τον δείς, κάνε μου νόημα!* (= δέν πρόκειται να τον δείς): το *άμα* ανήκει σε ιδιαίτερα επίπεδα της γλώσσας, όπως η λαϊκή γλώσσα, η γλώσσα μικρών παιδιών (πρβ. την ανάπτυξη της λογικής σκέψης)·
- αντίστροφα *όταν*, *οπου*: *όλοι σώπαιναν όταν έξαφνα ακούστηκε ένας πυροβολισμός* (πρβ. *όταν έξαφνα ακούστηκε ένας πυροβολισμός, όλοι σώπαιναν*), πρβ. *όλοι σώπαιναν καθώς ακούστηκε ένας πυροβολισμός* (= καθώς όλοι σώπαιναν, ακούστη-

κε...), *όλοι σώπαιναν, άμα ακούστηκε... – όλοι σώπαιναν, αφού ακούστηκε... (= μετά τον πυροβολισμό όλοι σώπαιναν) – όλοι σώπαιναν αφού ακούστηκε... (= επειδή ακούστηκε...): *πήγαινε εδώ εκεί, όπου βλέπει έναν ωραίο κήπο.*

(4) Σχετιστές: εκτός απο τα μόρια, τις προθέσεις και τους συνδέτες, υπάρχουν και άλλα συντακτικά μέσα που χρησιμεύουν στη συσχέτιση γλωσσικών στοιχείων στην πρόταση, όπως:

(α) προσωδιακά στοιχεία: παύσεις – συνεκφορές, π.χ. *πήγε_τον βρήκε_τα είπαν, τελικά συμφώνησαν – πήγε, τον βρήκε, τα είπαν, τελικά συμφώνησαν* ζεί, πέθανε, ποιός ρωτά; – *ζεί_πέθανε ποιός ρωτά;· μαύρο, παχύ σκοτάδι – μαύρο_παχύ σκοτάδι*, πρβ. και τις εκφορές *μέρα_νύχτα, τρεις_τρείς, πέντ'_έξι, πιστεύω_έφυγε* κλπ.

(β) επιρρηματικοί προσδιορισμοί: *Καλά αυτή, ο Παύλος πάλι / απ' τ' άλλο μέρος τί γύρευε να πάει εκεί;*

(γ) εξειδικεύσεις με πρόσθετα στοιχεία: επίρρημα + πρόθεση (πρβ. *σε – μέσα σε*), επίρρημα + σύνδεσμος (π.χ. *τότε λοιπόν: πίο έντονο απο το απλό λοιπόν, αμ τότε, τώρα δά*), επιρρηματικός προσδιορισμός + σύνδεσμος (π.χ. *αφενός μέν – αφετέρου δέ*), αντωνυμία + σύνδεσμος (π.χ. *κάθε που το βλέπω αναστατώνομαι*), σύνδεσμος + επίρρημα (π.χ. *αλλά πάλι*).

(δ) ισοδύναμα στοιχεία (βλ. συνωνυμικά στοιχεία, παραπάνω στο (3)): *αν τύχει και, ας είναι να, πήγες αύριο στο γήπεδο; θα τον βρείς εκεί (= αν πάς αύριο...).*

3.4 Σημασιολογία

Το σημασιακό σύστημα της ΚΝΕ παρουσιάζει ποικίλες μορφές αναλυτικότητας, όπως:

(1) Παραγωγή και σύνθεση: *ερεϊσίνωτο* (σήμερα αδιαφανές ετυμολογικά) – *ακου-μπιστήρι, μαξιλάρι – προσκέφαλο.*

(2) Τροπικά ρήματα: πρβ. *τηλεφωνώ – κάνω τηλεφώνω.*

(3) Κατατάκτες (βλ. Σετάτος 1992): πέντε **κεφάλια** πρόβατα, δυό **φέτες** τυρί, **μιά ώρα** δρόμο, **τρία κομμάτια** κρέας (πρβ. και βαλκανικές γλώσσες: τουρκ. *üç tane elma* 'τρία μήλα', βουλγ. *петнадесет дни път* 'δεκαπέντε μέρες δρόμος', αλβ. *tre sahat udhë* 'τρεις ώρες δρόμος' κλπ.), πρβ. και ένα ποτήρι νερό – ένα ποτήρι νερού / ένα νεροπότηρο.

4. Παράλληλες εξελίξεις και οργανώσεις

Εξετάζοντας τις προθέσεις (βλ. Σετάτος 1994β) και τους συνδέσμους (βλ. Σετάτος 1994γ) της ΚΝΕ, μπορεί κανείς να διακρίνει κοινές κατηγοριοποιήσεις και να υποθέσει παράλληλες συστηματοποιήσεις, δηλαδή να υποστηρίξει οτι η εξέλιξη που οδήγησε απο τα αρχαία ελληνικά στην ΚΝΕ δημιούργησε ένα νέο σύστημα βασικών προθέσεων, που αντιστοιχούν νοηματικά σε ένα νέο σύστημα συνδέσμων: *με – και, σε – να, απο – αν, για – που, ως – ώσπου, σάν – πως, χωρίς – ή, αντί – αλλά.* Στα στοιχεία αυτά θα μπορούσε κανείς να αντιστοιχίσει και άλλα γλωσσικά στοιχεία, όπως τροπικά ρήματα, δηλαδή τα *έχω, είμαι, παίρνω, κάνω, δίνω, βάζω, βγάζω, αλλάζω* κλπ. και να διακρίνει τελικά τις αντιθέσεις *έχω – είμαι, παίρνω – δίνω, βάζω – βγάζω, κάνω – αλάζω* κλπ.

Τα βασικά αυτά στοιχεία συνδυάζονται μεταξύ τους (π.χ. *άν και, και άν, με δίχως* κλπ.) και με άλλα γλωσσικά στοιχεία (επιρρήματα κλπ.) και δημιουργούν συνθετότερα και ειδικότερα γραμματικά στοιχεία.

5. Αντίθετες εξελίξεις

Στην εξέλιξη και οργάνωσή της η ΚΝΕ παρουσιάζει και τάσεις αντίθετες στην αναλυτικότητα και την αφαιρετικότητα (βλ. 1, 2), δηλαδή τάσεις εξειδίκευσης της έκφρασης ή συνθετικότητας, όπως στους φρασεολογισμούς, π.χ. *πάω σπίτι / σχολείο / ταξίδι* (που καταντά φρασεολόγημα: *πάω* + *άναρθρη αιτιατική ουσιαστικού*, π.χ. *πάω Αθήνα / Λονδίνο* κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Δελιαλή-Δάπη, Ε. 1997. *Αναλυτικό ευρετήριο λέξεων και πραγμάτων του «Αχιλλέα Α. Τζαρτζάνου, Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)»*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Mackridge, P. 1985. *The Modern Greek Language*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Σετάτος, Μ. 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.
- . 1993. «Ο νεοελληνικός παρακείμενος και η εξέλιξη του ελληνικού ρηματικού συστήματος», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 3, 483–522.
- . 1994α. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 39–54. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1994β. «Οι προθέσεις της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 857–891.
- . 1994γ. «Οι συνδέτες στο σύστημα της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 4, 516–517.
- Τζαρτζάνος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Νέες παρατηρήσεις στα σχήματα λόγου της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Σε προηγούμενες μελέτες μου (βλ. Σετάτος 1998) εξέτασα διάφορες πλευρές των σχημάτων λόγου. Το θέμα όμως και τα προβλήματα που εμφανίζει η εξέτασή του είναι ποικίλα και πολύπλοκα (πρβ. την τεράστια διεθνή βιβλιογραφία, από την αρχαιότητα ως σήμερα), επειδή σχετίζονται με άλλα παραπλήσια φαινόμενα και επιτελούν βασικές σημειωτικές λειτουργίες του συστήματος της γλώσσας (δέν αποτελούν περιφερειακά στοιχεία).

Χρειάζεται να ερευνηθεί η ιδιαίτερη και βαθύτερη φύση των σχημάτων λόγου, δηλαδή μέσα από τη σύγκριση και τη διάκρισή τους από παρόμοια ή αντίθετα φαινόμενα (π.χ. τις φρασεολογικές ενότητες) να μελετηθούν οι λειτουργίες τους (πρβ. τις παρομοιώσεις και τις μεταφορές ως ενδείκτες και ως σύμβολα αντίστοιχα στο εσωτερικό του γλωσσικού συστήματος, την έκφραση συναισθημάτων κλπ.), οι κατηγορίες τους (λογικότητα διακρίσεων κλπ.), η θέση τους στο γλωσσικό σύστημα (απαραίτητα ή μη στοιχεία, θέση στις κλίμακες του γλωσσικού συστήματος κλπ.), η προέλευση (πρβ. ετυμολογία, δημιουργία) και η εξέλιξή τους (πρβ. ‘νεκρές’ μεταφορές κλπ.), τα είδη τους (πρβ. σχήματα λόγου πέρα από τα καθιερωμένα), η ένταξή τους στα επίπεδα της γλώσσας (σε ποιά προσιδιάζουν), η διάκρισή τους κατά την έκφραση και το περιεχόμενο, η σημειολογική τους εξέταση (πρβ. αντίστοιχα σχήματα και σε άλλα σημειωτικά συστήματα), κλπ.

Ειδικότερα πρέπει να εξεταστούν στοιχεία όπως τα εξής:

- η κυριολεξία (πρβ. αντίθετα τις φορτίσεις), η ακριβολογία, η σαφήνεια, η αρτιότητα κλπ.
- οι συγκεκριμένες – αφηρημένες έννοιες (πρβ. *το ζουμί της υπόθεσης* – *η ουσία της υπόθεσης*), η υπονοούμενη έννοια (π.χ. *η κεφαλή του κινήματος*), η διφορούμενη έννοια (σε έκφραση, π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση* [klisi], και σε περιεχόμενο, π.χ. *κόλπος* ‘θάλασσα’ / ‘αποπληξία’).
- η ταυτοσημία (π.χ. *κοκκινογούλια* = *παντζάρια*, αλλά μόνο έγινε *κόκκινος* εάν *παντζάρι*), η συνωνυμία (βλ. επίπεδα της γλώσσας).
- η ακολουθία: κανονική – μή κανονική σειρά των όρων (π.χ. *τα μαλλιά της γριάς* – *της γριάς τα μαλλιά* = είδος εδέσματος).
- η διάκριση σε καθιερωμένα – πρωτότυπα (π.χ. *ο Γιός της καλογριάς* = ο Καραϊσκάκης – *ο Αετός της Ρούμελης*), νεκρά (βλ. ετυμολογία) κλπ.
- η υποχρεωτική χρήση: παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ. (βλ. 7), πρβ. και περιφράσεις, λόγω άγνοιας ή απουσίας κατάλληλου όρου.
- η σχέση με φρασεολογικές ενότητες: με τροπικά ρήματα (π.χ. *κάνω το τραπέζι* / *κάνω πίσω* κλπ.).
- οι παιγνιώδεις χρήσεις: π.χ. *γερός γέρος, καπιταλιστές* (στον γραπτό λόγο, όπου υποβάλλεται κριτική των *καπιταλιστών*).
- τα προσωδιακά στοιχεία: επιτονώσεις (βλ. 2.2.1 στο 4, 2.2.2).

- τα επίπεδα της γλώσσας: κώδικες – κλίμακες – διαβαθμίσεις – είδη λόγου – στρώματα κλπ. (βλ. Σετάτος 1994), πρβ. απλό ύφος χωρίς ενσυνείδητα σχήματα λόγου·
- η χρήση τους στον ιδιολεκτικό λόγο: νεολογισμοί, προτιμήσεις.

2. Μορφές και είδη σχημάτων λόγου

Οι μορφές που παρουσιάζουν τα σχήματα λόγου βασίζονται στις ποικίλες σχέσεις των γλωσσικών στοιχείων έκφρασης και περιεχομένου (πρβ. αντικείμενα αναφοράς) και διαιρούνται σε είδη, πολλά απο τα οποία έχουν καθιερωθεί απο την αρχαιότητα (πρβ. ρητορικά σχήματα), όπως δείχνουν τα ελληνικά ή λατινικά ονόματά τους (βλ. για την κοινή νεοελληνική [= KNE] Τζάρτζανος 1946–1953).

2.1 Ορισμός σχημάτων λόγου

Κατα τον Τζάρτζανο (1946–1953, 2, 265), σχήματα λόγου λέγονται οι ιδιορρυθμίες «άλλοτε στη συντακτική πλοκή των λέξεων, άλλοτε στη θέση που παίρνουν οι λέξεις και οι φράσεις στη σειρά του λόγου, άλλοτε στο ποσόν των λεκτικών στοιχείων, με τα οποία εκφράζεται μία έννοια ή ένα ορισμένο διάνοημα, και άλλοτε τέλος στη σημασία με την οποία χρησιμοποιείται σε μία ορισμένη περίπτωση μία λέξις ή μία φράσις» (πρβ. συντακτικές ιδιορρυθμίες / γραμματικά σχήματα λόγου, θέση λέξεων, πληρότητα λόγου, λεκτικοί τρόποι). Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε σχήματα λόγου της έκφρασης και σχήματα λόγου του περιεχομένου.

Ο Matthews (2007, λ. *figure of speech*) ορίζει τα σχήματα λόγου ως εξής: «Ancient term for any form of expression in which the normal use of language is manipulated, stretched, or altered for rhetorical effect.»

Η Bußmann (1990, λ. *Rhetorische Figur*) δίνει τον ορισμό: «Sammelbegriff der Rhetorik für alle Arten geplanter syntagmatischer Abweichungen von der normalen Abfolge sprachlicher Elemente» και διακρίνει τις κατηγορίες: επανάληψη (παρήχηση, πολύπτωτο, παραλληλισμός, παρονομασία), επέκταση (παρένθεση, πλεονασμός), βράχυνση (αποκοπή, έλλειψη, ζεύγμα), εναλλαγή (παλίνδρομο, αναστροφή, υπερβατό), αντικατάσταση / τρόπος (αντονομασία).

Ο Schlüter (1974) στο σύστημά του διακρίνει ρητορικά σχήματα λόγου της επανάληψης (διπλότητα, αναφορά, αλυσίδα, επωδοί, διασαφήνιση, ενίσχυση, παρήχηση), της ρυθμοποίησης της λεξιλογικής περιοχής (τρόποι = αρχαϊσμοί – νεολογισμοί, ξένες λέξεις, παραβίαση ύφους, μεταφορά, μετωνυμία, παράφραση, υπερβολή, λιτότητα, έμφαση, παράδοξο, παιγνίδι λέξεων, ειρωνική ρητορική ερώτηση), της συντακτικής περιοχής (πρόληψη, μετάληψη, άλμα, παρέκβαση, ζεύγη, τριάδες, αντίθεση, κλίμακα, συσσωρευση), της επιχειρηματολογικής περιοχής (διέγερση, υπονόηση, παρότρυνση, brevitas, humilitas, άφεση στην κρίση άλλου, ομολογία, επίκληση), της αποστροφής στα πράγματα (λεπτομέρειες, evidentia, παράδειγμα, παρομοίωση, γνωμικό, ορισμός, επίψαυση, percursorio).

2.2 Είδη σχημάτων λόγου

2.2.1 Εκτός από τα σχετικά καθιερωμένα είδη (πρβ. επικές παρομοιώσεις, αλλά και νεότερες, όπως του ποντιακού ακριτικού ποιήματος: *ο Ξάντινον ο πάντινον ο πάντα λαλεμένον | σο έναν το ρωθώνιν ατ άλογα σταμνισμένα | και σ' άλλο το ρωθώνιν ατ χε-ρομυλίτς' αλέθνε*, παραβολές Παλαιάς και Καινής Διαθήκης κλπ.), θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει και τα εξής (βλ. και 2.1).

(1) Αντίθετα

- εκζήτηση (πρβ. λιτότητα), π.χ. *θα έπρεπε να το θυμάται, δέν πέρασαν χρόνια και ζαμάνια*·
- απλοϊκότητα, αφέλεια (πρβ. ειρωνεία, πονηρία)·
- δυσφημισμός (πρβ. ευφημισμός), π.χ. *διαβολοκόριτσο / διαβολογύναικο / διαβολο-θήλυκο* ('ευφυής γυναίκα')·
- αντικειμενοποίηση (πρβ. προσωποποίηση), π.χ. *στάθηκε φρούριο (σωστό)*.

(2) Συνδυασμοί

- σύζευξη συνωνύμων, π.χ. *σκλάβος ραγιάδων*·
- σύζευξη αντωνύμων, π.χ. *νέος γέρος δέν μ' ενδιαφέρει, θέλω έναν ειδικό*·
- συνώνυμα διαφορετικής φόρτισης, π.χ. *δέν ήταν εμποροπανήγυρη αλλά πανηγυ³ρι*·
- συνώνυμα σε σειρές, π.χ. *κουτσά στραβά κι ανάποδα* (πρβ. τριώνυμα)· *άντρες και γυναίκες, αγόρια και κορίτσια* (πρβ. τετράνυμο)·
- αντώνυμα σε σειρές, π.χ. *καλά κακά· αργά ή γρήγορα*·
- ετυμολογικά σημασιακά ζεύγη, π.χ. *νύφες νύμφες*·
- συνωνυμικά ζεύγη, π.χ. *πλατιά φαρδιά*·
- συνδυασμός σχημάτων λόγου, π.χ. *ήξεις, άφήξεις, ούκ έν πολέμω θνήξεις* (πρβ. παρήχηση, ομοιοκατάληκτο)·
- σύνθετα σχήματα λόγου, π.χ. *περισεύει και περιττεύει* (παρήχηση, εννοιολογική αντίθεση).

(3) Προσιώπηση: δισταγμός: π.χ. *έε... έε... έε...*

(4) Εμφατικός τόνος, π.χ. *δέν ήταν φίλος αλλά φι³λος· αυτό που είδαμε δέν ήταν μπάσκετ αλλά μπα³σκετ*.

(5) Σύνολα και μέλη (πρβ. γένος αντί είδος, είδος αντί γένος, αντικείμενο αναφοράς αντί γένος / είδος):

- όλο ως ένα, π.χ. *ήρθαν τα στρατά* (για έναν αξιωματικό που μπαίνει σε έναν χώρο)·
- μερικά αντί μερικών, π.χ. *βλέπω χιόνια στα μαλλιά του*·
- γένος αντί είδος, π.χ. *τί είναι αυτό το έντυπο που κρατάς;* (επειδή είναι δύσκολο να διακρίνει αν είναι περιοδικό, βιβλίο κλπ.).

(6) Ομοιοκάταρκτα: ακροστιχίδες, αλφαβητάρια (βλ. Σταύρου 2004, 126–127), πρβ. *κακά αυτά τα κακαρίσματα κάθε Κυριακή*.

(7) Παικτική διάθεση: αρχαϊκές μορφές στη δημοτική (π.χ. *τί θέλουν οι παίδες;*), πρβ. *άσε τον, το κεφάλι του είναι καζάνι* (υπαινιγμός σε απάντηση του προσώπου που δηλώνει το τον).

(8) Επίταση υπερθετικών: *κρύο μπουζί, μαύρο πίσσα*.

(9) Παρατσούκλια: *η Αλεπού, ο Λύκος, στο Παλατάκι του* (ειρωνικά).

- (10) Παρενθετικοί λόγοι: παρένθεση (πρβ. υπερβατό).
- (11) Οξύμωρο: *σπεύδε βραδέως· πάω αργά για να φτάσω γρήγορα*.
- (12) Φορτίσεις (πρβ. επίπεδα της γλώσσας): πρβ. συνωνυμικές εκφράσεις του *πεθαίνω* (βλ. και Σετάτος 2001· 2025).
- (13) Πρωθύστερο: *καπνοί και φωτιές σ' όλη τη χώρα*.
- (14) Βαρβαρισμός: *τλέχει να τον βλεί* (για έναν που δέν μπορεί να προφέρει το ρ).
- (15) Αρχαϊσμοί: παλαιότερες ή ξένες ονομασίες αντί καθιερωμένων, π.χ. *οι Μακεδνοί* (= οι Μακεδόνες), *η Φραγκία* (= η Γαλλία, που αποτελεί καθιερωμένο αρχαϊσμό, πρβ. *la France*), ενώ παλαιότερα *η Φραγκιά* (= η Δ. Ευρώπη).
- (16) Συντομογραφίες: ιδίως όσες μπορούν να αρθρωθούν (σχεδόν όλες με προφορά γραμμάτων).
- (17) Ολογραφίες: π.χ. οι αριθμοί ή τα γράμματα μίας λέξης (πρβ. στο τηλέφωνο την περιγραφή των γραμμάτων μιας λέξης με λέξεις που αρχίζουν από κάθε ένα από αυτά: *βήτα σάν βασιλιάς κλπ.*).
- (18) Πλήρης κυριολεκτική έκφραση, η οποία είναι συχνά σχολαστική, αφύσικη κλπ. και μπορεί να θεωρηθεί σχήμα λόγου που εκφράζει ιδιαίτερη φόρτιση (αλλιώς αποφεύγεται).

2.2.2 Κατατάξεις

Ορισμένα σχήματα λόγου θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν διαφορετικά από τις παραδοσιακές κατατάξεις, βάσει άλλων χαρακτηριστικών τους· για παράδειγμα, τα σχήματα πληρότητας, διπλότητας, επαναστροφής (α – β, β – α), επαναφοράς (αρχή), αντιστροφής (τέλος), συμπλοκής (κύκλος), υποφοράς (*μήν... μήν...*), προδιόρθωσης, επιδιόρθωσης, αναφώνησης (αν είναι στην αρχή, μέση ή τέλος) θα μπορούσαν να καταταγούν στα σχήματα λόγου θέσης λέξεων.

Κάποια σχήματα λόγου αποτελούν συνηθισμένες εκφορές του καθημερινού λόγου, όπως τα σχήματα κατα το νοούμενο, από κοινού, εξ αναλόγου, ανακόλουθο, έλξη κλπ. (πρβ. 2.2.1 στο 18) και μόνο με ιδιαίτερο τονισμό ή έκφραση (βλ. 3.3) θα μπορούσαν να θεωρηθούν σχήματα λόγου, π.χ. *κάθε χέρι κλαδί· κάθε κεφάλι φέρνει στέφανον* (Α. Κάλβος, *Εις Σούλι*)· *πού είναι τα κατάρτια; φώναξα σάν τρελός στον καπετάνιο, τώρα πιά κατάρτια! μου απάντησε· περασμένα ξεχασμένα* (γνωμικό) κλπ.

3. Λειτουργίες σχημάτων λόγου

Ως βασικές λειτουργίες των σχημάτων λόγου θα μπορούσαν να οριστούν:

- ονοματοθετική: δημιουργία νέων γλωσσικών σημείων για την ονομασία νέων εννοιών και όντων, π.χ. *φύλλο χαρτιού* (μεταφορά), *χρώμα* / *γεύση* / *οσμή* / *αφή* / *κραυγή σάν του λεμονιού* (πρβ. *λεμονί*) / *σάν της πατάτας* / *σάν καμένο ύφασμα* / *σάν βελούδο* / *σάν του γκιόνη* κλπ. (πρβ. ενδείκτες και σύμβολα στη σημειολογία), ή πολιτισμικών χαρακτηριστικών, π.χ. επικές παρομοιώσεις της ομηρικής ποίησης, *kenning* της παλαιάς ισλανδικής ποίησης κλπ.
- αξιολογική: πρβ. ποικιλία του ίδιου περιεχομένου κατα τα επίπεδα της γλώσσας (έκφραση συναισθημάτων, διαθέσεων, π.χ. παικτική διάθεση με παιγνιώδη χρήση της γλώσσας κλπ.), φορτίσεις (βλ. 3.1).

- ευρετική: δημιουργική χρήση της γλώσσας, π.χ. με νέες οπτικές γωνίες, νέους ορίζοντες, αυθόρμητες και υποσυνείδητες πραγματώσεις (πρβ. σουρεαλιστική ποίηση, 'σκοτεινή' ποίηση κλπ.).

3.1 Φορτίσεις

Η φόρτιση ενός σχήματος λόγου μπορεί να είναι:

- νεκρή ή κρυμμένη: όταν έχει επισκοτιστεί απο την εξέλιξη της γλώσσας, π.χ. *τραπέζι* < *τραπέζιον* υποκορ. του *τράπεζα* (πρβ. και τη σημερινή σημασία 'χρηματιστικό ίδρυμα'), που είναι σύνθετο από το αριθμ. *τέσσαρες* και το *πούς*·
- μηδενική: πρβ. ονοματοθεσίες, π.χ. *τα φύλλα του βιβλίου*·
- εξασθενημένη: π.χ. *ζεί σ' έναν παράδεισο, διαβατάρικά σύννεφα, ήρθαν οι αγγελιοφόροι της άνοιξης* (= τα χελιδόνια), *η κεφαλή της πορείας, σάν τη μύγα μέσ στο γάλα* κλπ.·
- δυνατή: π.χ. *η ουρά της πορείας, έχει κουκου³τσι μυαλό, δόντια μαργαριτάρι, μόνη σάν την καλαμιά στον κάμπο*·
- έντονη: π.χ. *σάν ταύρος εν ναλοπωλείω, είδα τον ουρανό θολό και τ' άστρα ματωμένα* (δημοτικό τραγούδι), *ο άνεμος οργώνει το πέλαγος* (Α. Παπαδιαμάντης)·
- καθιερωμένη: π.χ. *είναι σωστή αλεπού*·
- δημιουργική: πρβ. ποιητική γλώσσα, π.χ. *η δύναμή σου πέλαγο κι η θέλησή μου βράχος* (Δ. Σολωμός, *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*).

3.1.1 Είδη φορτίσεων

Τα σχήματα λόγου διαφέρουν όχι μόνο στην έκφραση και στο περιεχόμενο, αλλά και στις φορτίσεις, που διαφοροποιούν τις χρήσεις τους. Έτσι, ακολουθώντας τον Τζάρτζανο (1946–1953) και τα είδη του, παρατηρούμε:

(1) Συντακτικές ιδιορρυθμίες / γραμματικά σχήματα λόγου (ψυχολογική βάση):

- κατα το νοούμενο·
- σύμφυση: *φέρνουν βαρέλια με νερό και ξύλα ζαλωμένες* (σύνθετες εικόνες)·
- ανακόλουθο: ανεξάρτητο θέμα και σχόλιο·
- καθόλου και μέρος: σύνολο και μέρος (ακριβής θέση)·
- έλξη: ζωντανός λόγος·
- υπαλλαγή: υποβάλλει σύνθετα συναισθήματα·
- πρόληψη: το θέμα είναι μέρος προηγούμενου σχολίου.

(2) Θέση λέξεων: συμβάλλει στην υπογράμμιση του σπουδαιότερου όρου:

- υπερβατό: συνθετότερα συντάγματα·
- πρωθύστερο: εστίαση·
- χιαστό: συνεχής διαδοχή ενεργειών·
- κύκλος: ολοκλήρωση, επισφράγιση·
- παρονομασία, παρήχηση: συνοχή εννοιών στην ακολουθία όρων και υποβολή συναισθημάτων·
- ομοιοτέλετο: συνοχή εννοιών, πραγματική ή ενορατική.

(3) Πληρότητα λόγου

(α) Βραχυλογία:

- απο κοινού: αποφυγή επανάληψης για ζωντάνια·
- εξ αναλόγου: αποφυγή επανάληψης για ζωντάνια·
- εξ αντιθέτου (αντώνυμα): αντιθέσεις που προκαλούν έντονο συναίσθημα·
- ζεύγμα: ζωντάνια αφήγησης·
- αποσιώπηση: πρβ. *πολλά θα μπορούσα να πώ, σ' αφήνω να το συμπληρώσεις*·
- προσιώπηση: αποφυγή γνωστού δυσάρεστου·
- παρασιώπηση (πρβ. προσιώπηση): δισταγμός.

(β) Πλεονασμός:

- αναδίπλωση: άμεση επανάληψη ($\alpha - \alpha$), πάθος, έντονη βεβαίωση, αδιάλειπτη συνέχιση, επαύξηση πράξης, κατανομή, έντονο επίθετο·
- περίφραση: παραστατικότητα, χαρακτηριστικότητα·
- διπλότητα: απομακρυσμένη επανάληψη ($\alpha_1 - \alpha_2$, $\alpha_1 - \alpha_2$), συνωνυμική άθροιση·
- εκ παραλλήλου / εξ αντιθέτου (κατ' άρση και θέση): αντίθετη εικόνα απο ό,τι νομίζεις·
- έν δια δυοίν: μέρος και μέρος ενός συνόλου ή μέρη και σύνολο (ολοκληρωτική εικόνα)·
- επαναστροφή: $\alpha - \beta$, $\beta - \alpha$ / γ (σύζευξη του ίδιου στοιχείου διάφορων εκφράσεων, εστίαση)·
- επαναφορά: $\alpha \dots \alpha \dots$ (κοινή αρχή) για υπογράμμιση έννοιας, εστίαση στο θέμα ή στο σχόλιο·
- αντιστροφή / επιστροφή: $\dots \alpha \dots \alpha$ (κοινό τέλος, κατάληξη), υπογράμμιση έννοιας, εστίαση στο σχόλιο ή στο θέμα·
- συμπλοκή: $\alpha - \alpha$, $\alpha - \alpha$ (κύκλος) απήχηση γεγονότων·
- υποφορά: ερώτηση + *μήπως α μήπως β ούτε α ούτε β* (πιθανή απάντηση και αναίρεσή της, διαδικασία σκέψης)·
- ανθυποφορά: ερώτηση και οριστική απάντηση·
- προδιόρθωση: καθησυχασμός (δέν είναι τίποτε σοβαρό κλπ.)·
- επιδιόρθωση: φροντίδα ακριβολογίας (ακριβέστερα, καλύτερα)·
- αναφώνηση / επιφώνηση: αρχή – μέση – τέλος (έκρηξη συναισθήματος).

(4) Λεκτικοί τρόποι

- συνεκδοχή: μέρος ενός όλου αντί του όλου (παραστατικότητα)·
- μετωνυμία: όλο αντί όλου (όγκος, μέγεθος)·
- αντονομασία: παράγωγο αντί πρωτοτύπου (συμπάθεια, περίφραση, καλύτερα παρρωνυμία, αποφυγή παρανόησης, άγνοιας)·
- αντίφραση: λιτότητα (απόκρουση πιθανής ένστασης), ειρωνεία (προσποίηση, αστεϊσμός, χλευασμός, σκώμμα), ευφημισμός (θετική αντιμετώπιση αρνητικής πραγματικότητας), προσωποποία (άψυχο – έμψυχο)·
- υπερβολή: έμφαση·
- αλληγορία: σύνθετη μεταφορά·
- μεταφορά: σύμβολο, συναίσθημα·
- παρομοίωση: ενδείκτης, κάποτε συναίσθημα·
- επέκταση σημασίας: δυνατότητα νέων χρήσεων·

- στένεμα σημασίας: κατεξοχήν, ονοματοθεσία·
- φθορά ή βελτίωση σημασίας: πρβ. αξιολογική σημασιακή διάσταση (βλ. 4).

3.3 Ιδιαίτερες φορτίσεις

Τα σχήματα λόγου προσδίδουν συνήθως ζωντάνια στην ομιλία (και σε ορισμένα κείμενα, π.χ. στην επιστολογραφία, πρβ. γενικά τα επίπεδα της γλώσσας), η ενσυνείδητη όμως και υπερβολική χρήση τους μπορεί να έχει αρνητικά αποτελέσματα (πρβ. λογοτεχνικές σχολές και τάσεις όπως ο γκονγκορισμός [gongorism]). Τα τυποποιημένα σχήματα, αντίθετα απο τα πρωτότυπα και τολμηρά, παρουσιάζουν μικρή αντιληπτότητα, και ακόμη περισσότερο τα νεκρά σχήματα λόγου, εκτός αν ο χρήστης προβάλλει την ετυμολογία τους.

Υπάρχουν γλωσσικά στοιχεία που αποτελούν μόνο σχήματα λόγου, π.χ. *λεβε³ντης* ‘παλικάρι’ (η παλιά σημασία ‘στρατιώτης πλοίου’ είναι σήμερα στην ΚΝΕ νεκρή), όπου φαίνεται και η ιδιαίτερη λειτουργία του τονισμού.

Οι φορτίσεις των σχημάτων λόγου ποικίλλουν κατα τις πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας (βλ. 2.2, 3.4, 4).

3.4 Μετατροπές, μεταλλάξεις, τροποποιήσεις σχημάτων λόγου

Τα σχήματα λόγου μπορούν να εμφανίσουν τροποποιήσεις του είδους κλπ., όπως:

- έκφρασης → περιεχομένου, π.χ. *πήρε ράχες και βουνά* (έν δια δυοίν, = διέσχισε μεγάλη και δύσκολη περιοχή) → (μεταφορά, = έφυγε μακριά)·
- έκφρασης → άλλο είδος έκφρασης: *ο καπετάνιος χάθηκε ο καπετάνιος πάει* (ομοιοκάταρκτη) → *χάθηκε ο καπετάνιος πάει ο καπετάνιος* (ομοιοτέλετο)·
- περιεχομένου → άλλο είδος περιεχομένου: *κόσμος και κοσμάκης* (αναδίπλωση) → *κόσμος και ντουινιάς* (διπλότητα)·
- παρομοίωση → μεταφορά: *τρέχει σά ζαρκάδι* → *τρέχει ζαρκάδι*·
- συνεκδοχή → μετωνυμία: *τον ζηλεύει ο πολίτης* (→ *τον ζηλεύουν οι πολίτες*) → *τον ζηλεύει η χώρα*·
- ευφημισμός → αλληγορία: *μήν έπαθε τίποτε; (μην αρρώστησε)* → *μήν έφυγε κι αυτός;*·
- λιτότητα → εκζήτηση: *η φθορά δέν ήταν μικρή* → *όσο για τη φθορά μήν τα ρωτάς!*·
- ειρωνεία → ευφημισμός: *έξυπνος που είσαι!* → *είσαι (πολύ) έξυπνος βλέπω!*·
- συνεκδοχή – αντονομασία: *ο Έλληνας – τα Ελληνόπουλα δέν τα δέχεται / δέχονται αυτά.*

4. Αξιολόγηση σχημάτων λόγου

Τα σχήματα λόγου μπορεί να είναι:

- επιτυχημένα: που συνήθως καθιερώνονται στη γλωσσική κοινότητα, π.χ. παρομοιώσεις όπως *σάν τη γάτα με το σκύλο, σάν τη μύγα μέσ στο γάλα, σάν την καλαμιά στον κάμπο, σάν την άδικη κατάρρα, σάν φάντης μπαστούνι, σάν το κρύο νερό* κλπ., πρβ. και τα *νύκτα δουλείας σ’ εσκέπασε* (Α. Κάλβος, *Ο Ωκεανός*), τα *αμιλλητήρια πέταλα* (Α. Κάλβος, *Ο Ωκεανός*) ή τα *charm* κλπ. στην πυρηνική φυσική·

- ανεπιτυχή: σχετικά με την περίπτωση χρήσης (π.χ. *η κεφαλή της αναπαλαίωσης του κτιρίου*), σχετικά με τους δύο όρους (π.χ. *το κεφάλι του είναι σάν κεφάλι καρφίτσας*), σχετικά με την κατασκευή (π.χ. *? βιβλιόφυλλα κατα το παραθυρόφυλλα*, πρβ. και *βιβλιόφιλος*, ομωνυμική σύγκρουση)·
- δυσνόητα ή ακατανόητα: π.χ. *λέξεις ενώσεως αψιδωτής και κορυφαίας* (Α. Εμπειρικός, *Αι λέξεις*)·
- απροσδόκητα: π.χ. *ο χρόνος γλύπτης των ανθρώπων παράφορος* (Ο. Ελύτης, *Η Μαρίνα των βράχων*), με τη χτενισιά της θύελλας (Ο. Ελύτης, *Η Μαρίνα των βράχων*)·
- τολμηρά: π.χ. *δέθηκα σ' έναν κόμπο λύπης* (Ο. Ελύτης, *Κλίμα της απουσίας*)·
- επιβλητικά: π.χ. *ποντίων κυμάτων ανήριθμον γέλασμα* (Αισχύλος, *Προμηθέας Δεσμώτης* 89–90), *αλλά των μακαρίων | στάβλων ιδού τα ιώα | κάγκελα οι Ώραι ανοίγουσιν | ιδού τα ακάμαντα άλογα | του Ηλίου εκβαίνουν. | Χρυσά, φλογώδη καίουσι | τους δρόμους του αέρος | τα αμιλλητήρια πέταλα | τους ουρανούς φωτίζουνσιν | λάμπουσαι οι χαίται.* (Α. Κάλβος, *Ο Ωκεανός*)·
- θετικά – αρνητικά / ευάρεστα – δυσάρεστα: *κολακευτικά / θωπευτικά / αστειευτικά – προσβλητικά / πειραχτικά*, π.χ. *χοντρός σάν βαρελάκι – χοντρός σάν βαρέλι / γουρούνι· ένα παπούτσι θωρηκτό*·
- τυποποιημένα: π.χ. *η θάλασσα κοιμάται* (Α. Κάλβος, *Ο Ωκεανός*), πρβ. ομηρικές παρομοιώσεις της επικής γλώσσας·
- απροσμέτρητου βάθους: π.χ. *και τ' άθώο χόρτο πίνει αίμα αντίς για τη δροσιά* (Δ. Σολωμός, *Ύμνος εις την ελευθερίαν*).

5. Προέλευση και εξέλιξη σχημάτων λόγου

Η προέλευση των σχημάτων λόγου είναι συχνά σκοτεινή, επειδή η εξέλιξη της γλώσσας έχει επισκοτίσει στις περιπτώσεις αυτές την ετυμολογία τους, που για πολλά από αυτά είναι αντιληπτή μόνο σε γλωσσολόγους ή φιλόλογους, π.χ. *τρικούβερτο γλέντι*.

Έτσι, μπορούμε να διακρίνουμε τα σχήματα λόγου ως προς:

(1) Διαφάνεια:

- νεκρά: όπως οι μεταφορές *υπερασπίζομαι, συνασπισμός*·
- άγνωστης προέλευσης ή σκοτεινής δημιουργίας: κυρίως σε καθιερωμένες φράσεις, π.χ. *δίνω τόπο στην οργή*·
- διαφανή: π.χ. *βγήκε ασπροπρόσωπος*.

(2) Καθιέρωση:

- καθιερωμένα: *έξυπνος που είσαι!, σάν τα χιόνια!, αρμένικη επίσκεψη*·
- μισοκαθιερωμένα: σε περιορισμένους κύκλους, π.χ. *επίσκεψη Παπαδοπουλαίων* (= *αρμένικη*)·
- μή καθιερωμένα: νεότευκτα (νεολογισμοί, προσωπικό ύφος κλπ.).

(3) Κατανόηση:

- ασαφής: π.χ. *αριστοφανική συμπεριφορά* (κάποιων ηρώων του Αριστοφάνη ή της σάτιρας ηθών του Αριστοφάνη)·
- μισοκατανοητά: π.χ. *πήγε στη χώρα των ονείρων· ζεί σάν κάστορας· αφού είδε τη βαβυλωνία αυτή*·

- ακατανόητα σε όσους αγνοούν τα πράγματα: π.χ. *ήρθε ο μπαρμπα-Γκοριό* (ο δυστυχής πατέρας που θυσιάζεται για τις κόρες του)· *ζεί στην εξοχή σάν μπονόμπο* (υπαινιγμός στα συγγενή με τον άνθρωπο θηλαστικά).

(4) Διάδοση (πρβ. στατιστική):

- άγνωστης εμβέλειας: πρβ. συνειδητά σε ομιλητή / ακροατή – ασύνειδα σε ομιλητή / ακροατή – άγνωστα·
- συχνά στην κοινή γλώσσα: η συχνότητά τους είναι ανάλογη με τα επίπεδα της γλώσσας, δηλαδή περισσότερα συναντούμε στον καθημερινό λόγο (πρβ. και παιγνιώδη χρήση), στη λογοτεχνία, σε νεολογισμούς (πρβ. δημιουργία νέων όρων, π.χ. *διαδίκτυο*)·
- συχνά σε ιδιόλεκτα.

(5) Δημιουργία:

Η δημιουργία και χρήση σχημάτων λόγου είναι συνεχής, όπως και άλλων γλωσσικών στοιχείων (παραγωγή, σύνθεση, φρασεολογία κλπ.).

(6) Εξέλιξη:

Η κυριολεξία μπορεί να εξελιχθεί σε σχήμα λόγου (π.χ. *όπερ έδει δείξει* ‘το οποίο έπρεπε να αποδείξω’ → ‘αυτό είναι η απόδειξη των λόγων μου’ → ‘αυτό είναι σάν μαθηματική απόδειξη και δέν σου πέφτει λόγος’) και αντίστροφα (π.χ. *δεκαοχτούρα* = συνεκδοχή απο την κραυγή του πτηνού → το πουλί δεκαοχτούρα = ‘είδος περιστέριου’, με απώλεια φόρτισης).

6. Σχήματα λόγου και άλλα γλωσσικά στοιχεία

Η γλώσσα εξελίσσεται συνεχώς και έχουμε διαρκώς δημιουργία – εξασθένηση – απώλεια γλωσσικών στοιχείων, έτσι ώστε η συγχρονική τομή και εξέταση δείχνει μιά κατάσταση που παρουσιάζει κλίμακα στοιχείων: απαρχαιωμένα – παλιά και καθιερωμένα – νέα και καθιερωμένα – νέα ατυποποίητα – τυχαία (πρβ. λάθη, σφάλματα), χωρίς πιθανό μέλλον κλπ. Τα τυποποιημένα και καθιερωμένα στοιχεία δηλώνουν την πραγματικότητα των μέσων του γλωσσικού συστήματος, ενώ τα μή καθιερωμένα, ατυποποίητα, εκτός συστήματος κλπ. νέα στοιχεία φανερώνουν τις δυνατότητες του γλωσσικού συστήματος και τις τάσεις εξέλιξής του.

Τα σχήματα λόγου ανήκουν σε εκείνα τα γλωσσικά στοιχεία, των οποίων τα σύνολα παρουσιάζουν αυξομειώσεις και συνεχή δημιουργία γλωσσικών μελών, πρβ. παράγωγα, σύνθετα, φρασεολογικές ενότητες, σε αντίθεση με γραμματικές κατηγορίες, συντάξεις κλπ., πρβ. όσα βρίσκονται στο ενδιάμεσο, π.χ. ρίζες, παροιμιακές φράσεις, ξένα δάνεια, παραφράσεις, περιφράσεις, συντομογραφίες. Μεταξύ λέξεων και φράσεων της ΚΝΕ εμφανίζονται πάρα πολλά στοιχεία, που συνήθως δέν εξετάζονται, γιατί θεωρούνται περιφερειακά, αποτελούν όμως μιά ιδιαίτερη, σημαντική, ομάδα γλωσσικών μονάδων, όπως δείχνει η φρασεολογία, τα σχήματα λόγου, οι παροιμιακές φράσεις κλπ., δηλαδή:

- φρασεολογικές μονάδες: φρασεολογήματα, φρασεολογισμοί·
- σχήματα λόγου: εκφράσεις (πρβ. πληρότητα λόγου, θέση λέξεων), σχήματα περιεχομένου (πρβ. τρόπους, συντακτικές ιδιορρυθμίες)·
- παροιμιακές φράσεις: πρβ. παραθέματα·

- περιφράσεις: πρβ. τροπικά ρήματα + ονόματα (*είμαι, έχω, κάνω, βάζω – βγάζω, παίρνω – δίνω + όνομα*).
- συντομολογίες: πρβ. αρκτικόλεξα.
- ιδιωτισμοί: π.χ. *όπου φύγει φύγει*.

Τα στοιχεία αυτά δημιουργούνται απο τα ερμηνεύοντα του πολιτισμικού συστήματος και στη γλώσσα έκφρασής του (βλ. 8.1).

6.1 Σχήματα λόγου και γλωσσικές μορφές εκφωνημάτων

Ως βάση διάκρισης των σχημάτων λόγου μπορούν να ληφθούν τα εξής κριτήρια:

- η παράλληλη κυριολεκτική έκφραση.
- η επιπλέον οργάνωση του λόγου: πρβ. μετρική (ομοιοκαταληξία κλπ.).
- η επιπλέον φόρτιση του λόγου: πρβ. θέση των λέξεων.
- η ενσυνείδητη παράβαση της κανονικότητας: συντακτικές και γραμματικές ιδιορρυθμίες.
- η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων πληρότητας του λόγου: βράχυνση – πλεονασμός, περίφραση.
- η εκμετάλλευση της παραφραστικότητας: λεκτικοί τρόποι.
- η επανάληψη της χρήσης.

6.2 Σχήματα λόγου και παρόμοια γλωσσικά φαινόμενα

Τα σχήματα λόγου παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές συγκριτικά με άλλα γλωσσικά στοιχεία, όπως τα παρακάτω:

- παροιμιακές φράσεις: η προέλευσή τους είναι ιστορική, δηλαδή η ύπαρξή τους στην ΚΝΕ προϋποθέτει δανεισμό απο την ιστορία, τη μυθολογία, απο γραμματειακές (αποφθέγματα, γνώμες κλπ.) και εκκλησιαστικές (αλληγορίες) πηγές, απο επιγράμματα κλπ., αλλά η χρήση μπορεί να τα εντάξει στα σχήματα λόγου, π.χ. *αυτό το γραφείο είναι το μήλο της έριδας μεταξύ τους· μήν ανησυχείς, σπεύδε βραδέως!*
- περιφράσεις: ορισμένες καθιερωμένες περιφράσεις (πρβ. κυριολεξία – μεταφορά) φαίνεται να αποτελούν σχήματα λόγου, π.χ. *έχει διαβάσει τα πάντα για τον Μεγάλο Κορσικανό· νοσταλγώ πάντα το ταξίδι μας στο Περιβόλι της Παναγίας* κλπ., αλλά μάλλον θα έπρεπε να χαρακτηριστούν ως ‘φορτισμένες’ κυριολεξίες (βλ. 5.1), εκτός αν έχουμε χρήσεις όπως *ο κήπος τους είναι το περιβόλι της Παναγίας, οι αιώνιες μονές, το πουλί της άνοιξης, ο τυφλός αοιδός*.
- παροιμίες, γνωμικά: π.χ. *ο πεινασμένος γάιδαρος ξυλιές δέ μετράει· ζήσε μουλάρη να φάς τριφύλλι* κλπ., που μπορούν να θεωρηθούν αλληγορίες.
- ορισμοί: π.χ. *μεγάλη καταστροφή απο πλημμύρα / σεισμό, (σωστή) θεομηνία (τίποτ’ άλλο!)*.
- συνώνυμα – αντώνυμα: πρβ. *όχι ζεστό, κρύο* (σχήμα λιτότητας).
- παρώνυμα: π.χ. *περισεύει και περιττεύει* (παρήχηση).
- σημασιακά ζεύγη: π.χ. *αυτό δέν είναι δουλειά αλλά δουλεία* (σχήμα υπερβολής, παρήχηση).

6.3 Σχήματα λόγου και φρασεολογικές ενότητες

Ιδιαίτερα πρέπει να συνεξεταστούν σχήματα λόγου και φρασεολογικές ενότητες, εφόσον θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι η καθιέρωση ενός σχήματος λόγου το εντάσσει στη φρασεολογία της γλώσσας (π.χ. *τα έχει τετρακόσια* = *έχει όλα τα μυαλά του*, όπως η οκά έχει τετρακόσια δράμια, πρβ. και *πά'ει περι²πατο με την κόρη του* – η προσπάθειά μας *πάει περι^{3/2}πατο* 'απέτυχε') ή να υποστηρίξει ότι τα σχήματα λόγου και οι φρασεολογικές μονάδες έχουν κοινά χαρακτηριστικά, π.χ. *εντάξει και παρατάξει* (πρβ. παρήχηση [tákxi])· *μήν απορείς βγάζει απο τη μύγα ξίγκι· δέν ξέρω τί να κάνει, να κόψει το λαιμό του να το βρεί*.

Η διάκριση σχημάτων λόγου – φρασεολογικών εννοιότητων πρέπει να εξετάσει στοιχεία όπως:

- κυριολεξία: πρβ. την κλίμακα φρασεολογιών όπως *χάνω τα λόγια μου* – *χάνω τ' αβγά και τα καλάθια* – *χάνω τον μπούσουλα* – *χάνω τον καιρό μου*.
- 'δυνατότερη' έκφραση: *πέφτω απο τα σύννεφα*.
- εννοιολογικές περιοχές: πρβ. *δίνω / τρώω ξύλο, πέφτει ξύλο* (πρβ. στην πλάτη του), *ξυλοδαρμός, ξυλοκοπή, ξυλοφορτώνω*.
- βαθμιαία επέκταση χρήσεων (πρβ. αναλογία κλπ.): *χτυπώ με ξύλο* (κυριολεξία) → *δέρνω με ξύλο* → *ξυλοδαρμός* → *ξύλο* (π.χ. *έφαγε ξύλο*).
- υπαινιγμός: π.χ. *δέν τρώω άχυρα* (όπως ορισμένα ζώα, και ο γάιδαρος ιδιαίτερα).
- ενέργεια και επίδραση ερμηνευόντων: π.χ. *τρώω* = 'εσθίω', 'δέχομαι' (π.χ. *τρώω κατσάδα*), 'ενοχλώ' (π.χ. *τρώω τ' αφτιά*), 'δαπανώ, σπαταλώ' (π.χ. *έφαγε τα λεφτά του*), 'κατατρύχω' (π.χ. *τρώω τα τζιέρια*), 'ζητώ επίμονα, καταπονούμαι' κλπ., πρβ. *τρώω κουτόχορτο / λάχανα / πίτουρα / τα λυσσακά μου / τα νύχια μου / τα συκώτια μου / τα σίδερα / την παπέρα / τη χυλόπιτα / τον κόσμο να... / τον περιδρομο / το χάπι* (= 'πέφτω στην παγίδα, εξαπατώμαι'), 'χάνω σε αγώνα' (π.χ. *την έφαγε ο ΠΑΟΚ*) κλπ.
- μονολεκτικότητα: π.χ. *μπήκε (σά) σίφουνas / είναι σίφουνas, στον λαβύρινθο της υπόθεσης*.
- ιδιωτισμός: π.χ. *όπου φύγει φύγει, πάτησε τα πέντε* (έλλειψη), *ακούονταν φωνές και κακό* (κυριολεξία και μεταφορά).
- παράφραση: π.χ. *τα Ελληνόπουλα, όσοι γεννήθηκαν απο Έλληνες γονείς στην Ελλάδα*.

7. Σχήματα λόγου και γλώσσα

Οι δυνατότητες έκφρασης (πρβ. αντίστοιχα τις συνθήκες και αντιδράσεις της αντίληψης) είναι μεγάλες (αν όχι απεριόριστες) και τα γλωσσικά μέσα (και παράλληλα τα μέσα άλλων σημειωτικών συστημάτων) είναι πολλά, τόσο εκείνα που ανήκουν στα βασικά γλωσσικά στοιχεία όσο και εκείνα που αποτελούν τροποποιήσεις τους με συγκεκριμένες λειτουργίες.

Τα σχήματα λόγου είναι απαραίτητα στοιχεία της γλώσσας, γιατί αλλιώς κάθε ιδιαίτερο φαινόμενο θα έπρεπε να έχει τη δική του έκφραση, χωρίς τη δυνατότητα γενικών εκφράσεων, που αποτελούν οικονομία για τη γλώσσα, π.χ. *τα δέντρα πίνουν το*

νερό της βροχής (άν χρησιμοποιηθούν άλλα ρήματα, όπως **απορροφούν, απομυζούν** κλπ., έχουμε πάλι μεταφορές απο οργανικά όντα που διαθέτουν στόμα κλπ.). Μοιάζουν με όργανα, που μπορούν να αντιμετωπίσουν πολλαπλές ανάγκες, με ιδιαίτερες χρήσεις, πέρα απο τη βασική (πρβ. ένα ψαλίδι που μπορεί να κόψει μαλλιά, νύχια, διάφορες ύλες, να ανοίξει τρύπες κλπ.).

Τα σχήματα λόγου είναι στοιχεία της αρχής της γλώσσας, π.χ. το καθολικό χαρακτηριστικό της αυθαιρέτοτητας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ‘μεταφορά’, σε άλλη ουσία και μορφή (πρβ. και κείμενα απο προφορικό σε γραπτό λόγο κλπ.). Δέν είναι όμως όλα το ίδιο απαραίτητα και αναγκαστικά στη γλώσσα, όπως είναι τα εξής:

- παρομοίωση: έκφραση γλωσσικών στοιχείων π.χ. *κάτι σάν κλειδί* (πρβ. και δείξη: (εννοιών κλπ.) άγνωστων στον *σάν αυτό* + κινηματικό σημείο) ομιλητή ή ανύπαρκτων ακόμη στο γλωσσικό σύστημα
- μεταφορά: π.χ. *το κλειδί (πώς το λένε)*
- περίφραση: π.χ. *αυτό που θέτει σε λειτουργία το μηχανήμα*
- βραχυλογία: πρβ. οικονομία έκφρασης
- αντίφραση: ειρωνεία, ευφημισμός

Άλλα σχήματα λόγου ερμηνεύονται ως αποτελέσματα των συνθηκών ομιλίας:

- συντακτικές ιδιορρυθμίες / γραμματικά σχήματα λόγου: διαδικασίες σκέψης·
- αναφώνηση: συναισθηματικό ξέσπασμα·
- υπερβολή, πλεονασμός κλπ.: βιολογικές καταστάσεις (ταραχή κ.ά. συναισθήματα).

Ως προς τις βασικές γλωσσικές κατηγορίες, τα σχήματα λόγου παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά:

- μέρη του λόγου: συνήθως με ουσιαστικά, επίθετα, ρήματα, επιρρήματα, αλλά κάποτε και με άρθρα (πρβ. *τό απορρυπαντικό*), αντωνυμίες (πρβ. *η αφεντιά σου, του λόγου σου*: ειρωνικά), αριθμητικό (πρβ. *έχει τα χρόνια του Χριστού* = είναι τριάντα τριών χρονών), προθέσεις (πρβ. *εγώ με τον Πέτρο = εγώ κι ο Πέτρος*), συνδέσμους (πρβ. *σε είδε να... αμέσως θα... = άν σε δεί...*), επιφωνήματα (πρβ. αναφωνήσεις)·
- βαθμίδες γλωσσικών μονάδων: φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά (πρβ. ξενική προφορά), φωνήματα (πρβ. παρήχηση), προσωδιακά χαρακτηριστικά (πρβ. τόνους, παύσεις, π.χ. παικτικά: *έκανε του κεφαλίου του*, ασύνδετα σχήματα λόγου), συλλαβές (πρβ. αστεϊσμό που υπαινίσσεται καταγωγή απο την Πελοπόννησο: *ήρθε με το ατιμόπλοιο*), μόρφημα (πρβ. δημοτική λέξη με λόγια κατάληξη, π.χ. *η ρίψις της γλίτσης* ως άθλημα) κλπ. μέχρι και κείμενα (πρβ. επικές παρομοιώσεις, αλληγορίες)·
- επίπεδα της γλώσσας (βλ. 1): *πού το βρήκε αυτό το αρκεβούζιο; (= παλιοντούφεκο)*·
- λειτουργίες της γλώσσας: αναφορική (πρβ. κυριολεξία) κλπ.

8. Σχήματα λόγου και σημειολογία

8.1 Σημειολογική εξέταση των σχημάτων λόγου

Η εξέταση των σχημάτων λόγου από σημειολογική άποψη είναι χρήσιμη, επειδή δίνει τη δυνατότητα διαπιστώσεων που εισδύουν στο βάθος των προβλημάτων. Έτσι, στο πλαίσιο της σημειολογίας, καθώς εφαρμόζεται στο εσωτερικό της γλώσσας, η παρομοίωση φαίνεται να είναι ενδείκτης, ενώ η μεταφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σύμβολο (οπότε τίθεται το ερώτημα τί αντιστοιχεί στην εικόνα, με πιθανή απάντηση «τα συνώνυμα», π.χ. *το πλοίο φεύγει σήμερα, στο **καράβι** θα είναι και οι φίλοι μας*) ή ως εικόνα (εφόσον οι επιτυχημένες ή συνήθεις μεταφορές συνδέουν όντα που παρουσιάζουν ομοιότητες, π.χ. *το θέατρο αυτών των συμβάντων βρίσκεται σε μιά μικρή πλατεία της πόλης*). Τα σχήματα λόγου γενικά είναι στοιχεία της εσωτερικής σημείωσης του γλωσσικού συστήματος, δηλαδή γλωσσικά σημεία ‘στο τετράγωνο’, σημεία σημείων, μεταφορά σε άλλη γλώσσα και μορφή και όχι σε άλλη ουσία.

Κριτήρια για την ύπαρξη σχημάτων λόγου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τα εξής:

- αντικείμενα αναφοράς: που απαιτούν κανονικά την κυριολεξία, ενώ κάθε απομάκρυνση από αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί σχήμα λόγου (αλλά και η κυριολεξία μπορεί να προέρχεται από σχήμα λόγου, βλ. 5 στο 6).
- σημασία: του ίδιου σημασιακού πεδίου / συνόλου, συνωνυμική κλπ.
- επίπεδα της γλώσσας: η περίπτωση επικοινωνίας απαιτεί το κατάλληλο για αυτή επίπεδο.
- ερμηνεύοντα: κάθε είδος ερμηνεύοντος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σχήμα λόγου (εκτός της κυριολεξίας).

Τα σχήματα λόγου προέρχονται ή ανακαλούν (και αντιστοιχούν σε) ερμηνεύοντα του ομιλητή (όσα έρχονται κάθε φορά στο μυαλό του, όταν θέλει να εκφράσει κάτι, που αρχικά μπορεί να εμφανίζεται ως ακαθόριστο σύνολο εννοιών, βιωμάτων, συναισθημάτων, βουλήσεων, ώσεων κλπ.) ή του ακροατή (όσα έρχονται στο μυαλό του σε μιά ορισμένη κατάσταση πραγμάτων κατά την πραγμάτωση από τον ομιλητή του εκφωνήματος).

Ως προς τις σημειωτικές διαστάσεις τα σχήματα λόγου εμφανίζουν την εξής εικόνα: σημαντική διάσταση (πρβ. τρόπους), συντακτική (πρβ. συντακτικές ιδιορρυθμίες, γραμματικά σχήματα λόγου), πραγματολογική (πρβ. θέση λέξεων, έλλειψη – πλεονασμό), αξιολογική (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), σιγματική (πρβ. ονοματοθεσία), αρθρωτική (πρβ. παρήχηση).

8.2 Αντίστοιχα σχήματα σε άλλα σημειωτικά συστήματα

Στοιχεία αντίστοιχα με τα σχήματα λόγου της γλώσσας συναντούμε και σε άλλα σημειωτικά συστήματα, όπως:

- κινηματικά: ισοδύναμα με γλωσσικές πραγματώσεις (πρβ. ανάνευση – κατάνευση), τις οποίες μπορούν να αντικαταστήσουν, όπως με κινηματικά σχήματα, π.χ. *ήταν σκληρό* + κινηματικό σημείο σφιχτής γροθιάς (πρβ. *ήταν σκληρό καρύδι*).

- ζωγραφικής: πρβ. συμβολικούς πίνακες (π.χ. μωρό στην αγκαλιά μητέρας = μητρική αγάπη κλπ.)·
- γλυπτικής: πρβ. κίονες ιωνικούς κλπ.·
- αρχιτεκτονικής: πρβ. πόρτες, παράθυρα κλπ. σε δομική σειρά / μορφή·
- μουσικής: μίμηση φυσικών ήχων εκτός χρήσης, ό,τι χρησιμοποιείται αντιστοιχεί σε σχήμα λόγου·
- θεάτρου: πρβ. κινήσεις αγγελιοφόρου δηλωτικές στοιχείων του περιεχομένου της περιγραφής και της αφήγησης του·
- κινηματογράφου: π.χ. σκηνή του *Ο θρόνος του αίματος* του Α. Κουροσάβα, όπου η Λαΐδη Μάκβεθ σκέφτεται μόνη της, ενώ βλέπουμε απο το άνοιγμα πόρτας το πάνε έλα ενός αλόγου που εξασκεί κάποιος στην αυλή (οι συνεχείς κινήσεις του αντιστοιχούν στις επίμονες σκέψεις της).

9. Συμπεράσματα

Τα σχήματα λόγου, όπως και η φρασεολογία, αποτελούν απαραίτητα στοιχεία του γλωσσικού αλλά και του πολιτισμικού συστήματος (πρβ. εμπειρίες ζωής και κοινωνικής συμβίωσης) και η συνεχής χρήση και δημιουργία τους δείχνει τον σημαντικό τους ρόλο.

Βιβλιογραφία

- Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Schlüter, H. 1974. *Grundkurs der Rhetorik*. Μόναχο: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Σετάτος, Μ. 1994: «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 11–38. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1998. «Γλωσσολογικές και σημειολογικές παρατηρήσεις στα σχήματα λόγου», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα)*, 71–88. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2001. «Σημασιακές τροποποιήσεις, επεκτάσεις και φορτίσεις», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 21, 667–675.
- . 2025. «Οι γλωσσικές φορτίσεις», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 2, 189–201. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Σταύρου, Θρ. 2004. *Νεοελληνική μετρική*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Οι μετατροπισμοί της υποκατάστασης (αντιτυπίας, ισοτυπίας) και αντικατάστασης στην κοινή νεοελληνική

1. Υποκατάσταση

Η υποκατάσταση (substitution) είναι μιά «formale syntaktische Operation durch die [...] Konstituenten eines Strukturbaumes durch andere Konstituenten ersetzt werden», με συστολή ή αναστολή και με μετασχηματισμό, διαγραφή ή ένθεση (Bußmann 1990, λ. *Substitution*). Η διεργασία αυτή εμφανίζεται στον παραδειγματικό άξονα (Lewandowski 1973–1975, λ. *Substitution*), όπου χρησιμεύει σε ταυτοποίηση, τεμαχισμό και ταξινόμηση, και στον συνταγματικό άξονα, όπου στοιχεία που εκφράζουν ταυτόχρονα δήλωση και ταυτότητα αναφοράς παίρνουν στη γραμμικότητα του λόγου διαφορετικές θέσεις (τα υποκατάστατα είναι οι φορείς της σύστασης του κειμένου και τα υποκαθιστούμενα οι φορείς του καθορισμού κατά τον Harweg [1968· 2001]). Κατά τον Hjelmslev (1963), η υποκατάσταση είναι το αντίθετο της εναλλαγής (kommutation). Σχετικά με το ύφος και τη ρητορική (βλ. Dupriez 1984, λ. *substitution*), η υποκατάσταση σημαίνει την ανταλλαγή αναμενόμενων στοιχείων (πρβ. κλισέ, τυποποιημένα συντάγματα κλπ.) με άλλα, αντίστροφα ή εντυπωσιακά.

Τα υποκατάστατα είναι μιά μορφή μετατροπισμού (βλ. Σετάτος 1994), δηλαδή αποτελούν μέσα ισοδυναμίας (βλ. Σετάτος 1998), με τα οποία εκφράζεται το ίδιο περιεχόμενο διαφορετικά κάθε φορά, ανάλογα με τις απαιτήσεις της κατάστασης επικοινωνίας και με το σύστημα της γλώσσας (πρβ. επίπεδα της γλώσσας). Η υποκατάσταση μπορεί να έχει αποτελέσματα περιοριστικά (π.χ. *το αυτό = το κατσαβίδι*) ή πληθωριστικά (π.χ. *τα χρόνια του Χριστού = τριάντα τρία*), να είναι υποχρεωτική (π.χ. σε αποφυγή μακροσκελών επαναλήψεων, όπως *Το σπίτι είναι παλιό, μονώροφο, μέσα σε κήπο, βλέποντας προς τη θάλασσα* κλπ. αντί *Το σπίτι είναι παλιό. Το σπίτι είναι μονώροφο. Το σπίτι είναι μέσα σε κήπο. Το σπίτι βλέπει προς τη θάλασσα* κλπ., εκτός αν επιδιώκεται ιδιαίτερο υφολογικό αποτέλεσμα) ή προαιρετική (πρβ. *τον έδωσε το βιβλίο – του το έδωσε – το έδωσε στο Γιώργο* κλπ.), δυνατή ή αδύνατη (πρβ. *σου τον σύστησε – *σου με σύστησε*).

Η υποκατάσταση προϋποθέτει ότι μερικά γλωσσικά στοιχεία είναι βασικότερα από άλλα και μπορούν να τα αντικαταστήσουν (πρβ. Basic English), π.χ. *έχασε το μάτι του – έχασε αυτό που βλέπει, ο οδηγός – αυτός που οδηγεί, πήγε πάνω στο βουνό – ανέβηκε στο βουνό, έχει πολύ μαύρο χρώμα – έχει χρώμα σαν την πίσσα / καρακάξα, είναι πολύ ψηλός – έχει ύψος δύο καί* κλπ.

Ο όρος ‘αντίτυπος’ σημαίνει υποκατάστατα κάποιου άλλου τύπου και χρησιμοποιείται συνήθως για εσωτερική υποκατάσταση στη γλώσσα (όπου κατά τον A. Meillet «tout se tient») και ιδιαίτερα για τις αντωνυμικές υποκαταστάσεις (προσωπικές, δεικτικές αντωνυμίες κλπ.).

Γενικότερα ως αντίτυποι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν όλα τα γλωσσικά σημεία, εφόσον αποτελούν σημεία κάποιων άλλων σημείων του περιεχομένου, αντί των οποίων εμφανίζονται, καθώς το περιεχόμενο αυτό, ως στοιχείο των διεργασιών του εγκεφάλου, πρέπει να γίνει γνωστό με κάποιο σημειωτικό σύστημα, κυρίως με τη γλώσσα, αλλά και με κινηματικά σημεία (που συνοδεύουν συχνά τη γλώσσα), εικονι-

κά σημεία ζωγραφικής κλπ. (πρβ. ότι τα γλωσσικά σημεία κατά τον Αριστοτέλη είναι «τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα» [*Περί ερμηνείας* 1 16a 3–4]).

2. Αντίτυποι

Η έννοια του αντιτύπου στη γλωσσολογία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί (βλ. 1) και να σημαίνει:

- έναν τύπο που αναφέρθηκε προηγουμένως ή πρόκειται να αναφερθεί στη συνέχεια του λόγου και είναι πληρέστερος, για να δηλωθεί ανάληψη στοιχείου, υποτέλεια και σύνδεση, να γίνει οικονομία λόγου, για υφολογικούς λόγους κλπ., π.χ. προσωπικές αντωνυμίες σε εκφορές όπως είδα τη **Μαρία** και **της** το είπα (πρβ. και το αντί πρότασης), **της** το έδωσα το βιβλίο της **Μαρίας**·
- έναν τύπο που παρατίθεται για σαφήνεια στη θέση κάποιου άλλου που αναφέρθηκε ή υπονοείται, π.χ. εγώ δέν νοιάζομαι, ενώ σπάνια λέει κανείς ο Γεώργιος Δημητριάδης δέν νοιάζεται = εγώ, ο Γεώργιος Δημητριάδης δέν νοιάζομαι (σάν επίσημη είδηση)·
- έναν συντακτικά ισοδύναμο τύπο (πρβ. μετατροπισμούς), π.χ. ανέφερα στον Α το δυστύχημα της κόρης του – το είπα στον Α·
- έναν αναπληρωματικό τύπο, πρβ. ανωμαλίες ριζών, καταλήξεων κλπ., ή φωνητικές και μορφολογικές ποικιλίες ενός τύπου, π.χ. του άντρα / του αντρός, έρχονταν / ερχόντουσαν, πράγμα – πράμα, πρβ. ακόμη βλέπω – είδα, στερητικό α- / αν- κλπ.·
- ένα ιδιολεκτικό χαρακτηριστικό εκφοράς της κοινής γλώσσας·
- μιά αποσιώπηση: μηδενικό αντίτυπο.

Πέρα από αυτά αντίτυποι μπορεί να θεωρηθούν και τα ακόλουθα:

- ένας συνώνυμος τύπο, πρβ. επίπεδα της γλώσσας, π.χ. ξανακαλώ – ανακαλώ, ξεγράφω – διαγράφω κλπ.·
- μιά παράφραση ή περίφραση: π.χ. είδα τον χθεσινό επισκέπτη σου·
- μιά μετάφραση ή αντιστοιχία με ξένα γλωσσικά στοιχεία·
- μιά υπαινικτική έκφραση, π.χ. έμαθες τα μαντάτα, έ·
- έναν κρυπτολογικό τύπο: π.χ. ήρθε ξέρεις ποιός·
- ένα σχήμα λόγου: μεταφορά (π.χ. ο Γέρων φθονερός = ο Χρόνος) κλπ.·
- συντομολογίες: π.χ. πί χί = π.χ.

3. Μορφές αντιτύπων

(1) Οι αντίτυποι μπορούν να εμφανιστούν στη θέση μερών του λόγου, όπως:

- άρθρου: πρβ. ακριβείς περιγραφές·
- ουσιαστικού: αντωνυμίες όπως ο αυτός / η αυτή / το αυτό (π.χ. πού 'ναι το αυτό;), το πρά(γ)μα (πρβ. τί πράμα κι αυτό!, τα πράγματα = η περίπτωση), κάτι, ο άλλος (πρβ. περίμενε σου λέει ο άλλος! = ο οποιοσδήποτε που το βλέπει κλπ.), το φασούλι / παλούκι / αγγούρι / ο κόμπος (κάτι δυσάρεστο, δύσκολο κλπ.), ο μάγκας (= ο γνωστός μας έξυπνος) / ο φίλος (για άτομο του οποίου αγνοούμε το όνομα, αλλά τον θεωρούμε προς στιγμήν ως φίλο), ο καλός σου / ο δικός σου (υπαινιγμός σε

άτομο που προκαλεί επιφυλάξεις), *τό και τό* (πρβ. δεικτικές αντωνυμίες), *ο τάδε / ο δείνα, τί κάνει αυτή η ψυχή;* (= ο Γιώργος, υπογράμμιση ενδιαφέροντος για πρόσωπο που έχουμε καιρό να δούμε), *βρέχει το άτιμο* (αρνητική στάση απέναντι σε φυσική κατάσταση)·

- επιθέτου: *ο τέτοιος* (μωρέ, ο κουτσός), *το τέτοιο, το απ' αυτό, ο αποτέτοιος*·
- αντωνυμίας: *ο οποίος* → *που*·
- αριθμητικού: *ο τόσος* (πρβ. οριστικό – αόριστο άρθρο, αντωνυμίες)·
- ρήματος: *αυτώνω / τετοιώνω, σκαρώνω* (πρβ. τα τροπικά ρήματα *κάνω, γίνομαι* κλπ.)·
- επιρρήματος: *από / με / σε / σάν* + αιτιατική ουσιαστικού (π.χ. *δυνατά = με δύναμη* κλπ.), *κάπου, κάπως, τώρα, τότε* (= *το πρωί της τρίτης Μαρτίου του έτους 1998* κλπ.), πρβ. *έτσι κι αλλιώς, σάν αυτό, παράθεση προτάσεων* (π.χ. *έτρεξε ήρθε, πρβ. ήρθε τρέχοντας*), *την εποχή εκείνη*·
- πρόθεσης: π.χ. *κατευθύνθηκε στο βουνό – κατευθύνθηκε προς το βουνό*, πρβ. *κινηματικά σημεία*·
- συνδέσμων: *και, να, που, σάν* αντί άλλων συνδέσμων·
- επιφωνήματος: = πρόταση (πρβ. *ναι / όχι, χμ!, έ!* κλπ.), πρβ. *κραυγές*·
- μορίου: π.χ. *να* αντί *για να*, πρβ. *κινηματικά σημεία ανάνευσης – κατάνευσης*·
- κύριου ονόματος: πρβ. *αντωνυμίες*.

(2) Ως αντίτυποι μπορούν να εμφανιστούν γλωσσικά στοιχεία όπως:

- άρθρα, π.χ. — *Ο Στεφάνου πού κάθεται; — 'Η Στεφάνου!*·
- ουσιαστικά, π.χ. *το πρά(γ)μα, το μαραφέτι*·
- επίθετα, π.χ. *ο αστυνομικός* αντί του παλαιότερου *ο αστυνομικός κλητήρας*·
- αντωνυμίες, π.χ. *το αυτό, το τέτοιο, το* (αντί πρότασης, π.χ. *το άκουσα*)·
- αριθμητικά, π.χ. *το δύο χιλιάδες επτά* αντί *το έτος...*·
- ρήματα, π.χ. *αυτώνω*·
- επιρρήματα: *έτσι, εκεί*·
- προθέσεις, π.χ. *η κίνηση από και προς* ήταν μεγάλη αντί *απο το αεροδρόμιο και προς το αεροδρόμιο*·
- σύνδεσμοι, π.χ. *δέν ξέρω άν και όταν* το μάθει αντί *άν το μάθει και όταν το μάθει*·
- μόρια, π.χ. *αυτός δά είναι που είναι...* (υπογράμμιση: *αυτός είναι ιδιαίτερα..., αυτός είναι... και κανένας άλλος*)·
- επιφωνήματα, π.χ. *άχ!* αντί *άχ! τί κακό!*·
- φρασεολογικές ενότητες, π.χ. *το έβαλε στα πόδια* αντί *έτρεξε βιαστικά για να εξαφανιστεί* κλπ.·
- κατατάκτες, π.χ. *πέντε κεφάλια* πρόβατα αντί *ένα σύνολο απο πέντε ατομικά πρόβατα*·
- τόνοι, π.χ. *το «από» είναι πρόθεση* (μεταγλωσσική χρήση), *τό λεξικό* (= *το ασυναγώνιστο λεξικό*, πρβ. έμφαση), *ο Για³ννης ήταν εκεί* (και όχι ο Πέτρος, αντιδιαστολή)·
- επιτονίσεις, π.χ. *πέεερα εκεί πάνω*·
- παύσεις, π.χ. ...[κόμμα] / ...[τελεία] (σε υπαγόρευση)·
- μόρφημα, π.χ. *οι διάφοροι -ισμοί*·
- φράσεις, π.χ. *φέρε μου το πώς το λέν...* *το κατσαβίδι*.

(3) Αντίτυποι χρησιμοποιούνται επίσης για γλωσσικές μονάδες, όπως για τα εξής:

- φώνημα: ονομασίες φθόγγων όπως *πού, τού* (πρβ. για τα γραφήματα: *πί, ταύ*)·
- τόνο: *μόνος με μό* (δηλαδή όχι *μονός*), *γράψε «μονάχος» και όχι «μοναχός»!*·
- παύση: ονομασίες παύσεων σε υπαγόρευση, όπως *κόμμα, τελεία*·
- μόρφημα: πρβ. παραγωγικά επιθήματα, π.χ. *οι -ισμοί δέν μου αρέσουν, τα ρήματα σε -ίζω, συνθετικά, π.χ. τα μισο-, τα -βολώ*, (ακροατής στην τηλεόραση) *δεν είμαι φιλοτάδε* (= φιλοαρειανός), άρθρα ως δηλωτικά γένους άκλιτων λέξεων (π.χ. *του μπάσκετ*)·
- λέξη: βλ. παραπάνω στο (1)·
- σύνταγμα: *φώναζε με πείσμα, με δύναμη, έτσι που σου λέω*·
- φράση, φρασεολογική ενότητα: — *Έμαθες ότι βγήκε η απόφαση;* — *Το έμαθα, λέω έτσι και έτσι* (= αυτά έγιναν), πρβ. και *ε³τσι κι ε¹τσι* (μέτρια)·
- πρόταση: για αναφορικές προσδιοριστικές (πρβ. επίθετα, παρομοιώσεις), πιθανολογικές, δυνητικές, ευχητικές, τελικές, αποτελεσματικές, υποθετικές, ενδοτικές προτάσεις·
- κύριο όνομα: ο **Πέτρος** *γράφει τα μαθήματά του* (συνηθισμένο υποκείμενο σε γραμματικές, μεθόδους διδασκαλίας κλπ., πρβ. και στα γαλλικά το *Pierre*), ο *Γιάννης και η Μαρία* (= ένας άντρας και μία γυναίκα, ως πολύ κοινά ονόματα), ο *Ιωάννης Παπαδόπουλος* (= ένας Έλληνας πολίτης, ως συχνό ονοματεπώνυμο, πρβ. *John Smith*), ο *Αλφα*, ο *Βήτα*, ο *Χί*, ο ...*όπουλος* / ο ...*ίδης*, πρβ. ο *Ούτις*, ο *τάδε* / ο *δείνα*.

(4) Ως προς τα γλωσσικά χαρακτηριστικά, οι αντίτυποι εκφράζουν ποικίλες κατηγορίες όπως:

- γραμματικούς και συντακτικούς δείκτες χωρίς φορτίσεις·
- σημασιακούς δείκτες μέ ή χωρίς φορτίσεις, π.χ. *πού είναι το αυτό; (η τανάλια), πού είναι το πράγμα; (πώς το λέν, το μπιτόνι)*, ο *απαντός* / ο *αποδαύτος*, ο *απο δώ*, ο *λεγάμενος* (= ο αγαπητικός), ο *χριστιανός* (= ο καημένος, ο κακομοίρης), ο *ευλογημένος* (= ο απρόσεκτος κλπ.), πρβ. κατατάκτες (π.χ. *πέντε κεφάλια πρόβατα* = πέντε ατομικά πρόβατα)·
- κλίμακα: *πού είναι το αυτό, το πώς το λέν;*, *τα αυτά, τα απο τέτοια, πώς τα είπαμε;*·
- ειδίκευση: το *μαραφέτι* (< τουρκ. *marifet* = ‘επιδειξιότητα / συσκευή / μέσο, ειδικότερο’), ενώ το *πράγμα* (= γενικότερο)·
- φόρτιση (έμφαση κλπ.): σε παραθέσεις όπως το *άτιμο* (π.χ. *βρέ το άτιμο, πού έφυγε;*, το *βλέπεις;*, αποποιητικό αλλά και θαυμαστικό), το *έρημο* (π.χ. *τα έφερες τα έρημα;*, *δέν τα βλέπω*, συμπάθεια ή δυσφορία), το *διαβोλεμένο* (π.χ. *πάλι αυτό το διαβoλεμένο θα ήταν*, αρνητική ιδιότητα σε ψηλό βαθμό), το *σκατένιο* (π.χ. *τί να το κάνεις το σκατένιο;*, υβριστικό), ο *ερίφης* (π.χ. *πουλάει σοφία ο ερίφης*, μειωτικό, < τουρκ. *herif*), ο *φουκαράς* (π.χ. *βρέ το φουκαρά τι τράβηξε!*, οίκτος), ο *μασκαράς* (π.χ. *βρέ το μασκαρά!*, *τα κατάφερε*, θαυμαστικό και υποτιμητικό), ο *φιλαράκος* (π.χ. *κάτι μηχανεύτηκε πάλι ο φιλαράκος*, συμπάθεια και ενδιαφέρον), ο *κατεργάρης* / ο *κατεργαράκος* (π.χ. *πάλι κάτι σκαρφίστηκε ο κατεργάρης*, ελαφρά αρνητική στάση), ο *ταλαίπωρος* (π.χ. *πουλούσε λαχεία ο ταλαίπωρος*, συμπόνια) κλπ.·
- σχήματα λόγου: παρομοίωση (π.χ. *είναι σάν τηλεγραφόζυλο* = *είναι πολύ ψηλός*), μεταφορά (π.χ. *στο χέιλος του γκρεμού*) κλπ.·

- επίπεδα της γλώσσας: λαϊκά όπως *κοίτα τόνε!*, *ο αποδαύτος* κλπ., ενώ του ουδέτερου λόγου είναι οι αντίτυποι *τον / την / το* κλπ., επιστημονικοί όροι όπως *σολανό το λυκοπερσικό* (= ντομάτα), παιδική γλώσσα όπως *τα μάμ, μπούμ, τουτού* κλπ.

4. Λειτουργίες αντιτύπων

Οι αντίτυποι εκτελούν ποικίλες λειτουργίες, όπως:

- κάλυψη κενών (παροδικών ή μόνιμων) της πραγμάτωσης του λόγου: ανάγκες γλωσσικής επικοινωνίας, που ποικίλλουν κατα τις περιστάσεις, τους ομιλητές κλπ.·
- σύνδεση: με προηγούμενα ή επόμενα στοιχεία ενός κειμένου (πρβ. *ισοτοπία κειμένου*), αποφεύγοντας την ασάφεια, πρβ. *το Ο Γιάννης χάρισε ένα βιβλίο στη Μαρία, που της το είχε υποσχεθεί, κι αυτή χάρηκε πολύ με το Ο Γιάννης χάρισε ένα βιβλίο στη Μαρία. Είχε υποσχεθεί ένα βιβλίο στη Μαρία. Η Μαρία χάρηκε πολύ.* (όπου δέν δηλώνεται αν πρόκειται για το ίδιο βιβλίο, την ίδια Μαρία ή αν χάρηκε με την υπόσχεση ή με το χάρισμα)·
- οικονομία: συντομία της έκφρασης, π.χ. *Η Μαρία δέν ήταν εκεί. Τη ζήτησα στο γραφείο της. Έλειπε. Στης αδελφής της δέν πήγε.*·
- επιλογή: υπαινικτικότητα (π.χ. *ο αποτέτοιος, ο λεγάμενος, ο Εξαποδώ*), ασάφεια (π.χ. *κάποιος* κλπ.)·
- μετατροπισμοί: πρβ. *γένος – είδος* (σχέσεις στοιχείων του γλωσσικού συστήματος)·
- αποσιώπηση: π.χ. *κοιτάζει μόνο το... το αποτέτοιο του*·
- ανέμφατο (πέρα από την επανάληψη): πρβ. *Για τη Μαρία ενδιαφέρθηκε. Για τη Μαρία έμαθε. Στη Μαρία έστειλε βοήθεια. – Ενδιαφέρθηκε για τη Μαρία. Έμαθε γι' αυτήν. Της έστειλε βοήθεια.*·
- ελάφρυνση κειμένου: πρβ. *επαναλήψεις, καθημερινές εκφράσεις*, π.χ. *πώς τα πάς*; (πρβ. *αντίθετα επιστημονικούς όρους*)·
- συνένωση ομιλητών: αναφορά σε κοινές γνώσεις κλπ.·
- ελλειπτικότητα: π.χ. —*Πόσα βιβλία έμειναν*; —*Πέντε.* —*Ποιός σου το είπε*; *ο φιλόλογος*; —*Ή...* (= *η φιλόλογος*)·
- παιγνιώδεις χρήσεις: π.χ. —*Τί κάνεις*; —*Και χέ και σέ!*· *Είσαι χλός σά!* (πρβ. *παιδική γλώσσα* κλπ.)·
- διασάφηση: π.χ. *ήρθε ο Γιάννης και του είπα ότι θα του δώσω αύριο τα χρήματα* (είναι δυνατό το δεύτερο του να δηλώνει κάποιον άλλο και όχι τον Γιάννη) – *ήρθε ο Γιάννης και του είπα ότι θα του δώσω, στον Γιάννη, τα χρήματα* (αλλα πρβ. *οτι μπορεί να υπάρχουν πολλοί Γιάννηδες*)· *αντωνυμία αντί αμφίσημων επωνύμων* (π.χ. *Λέγονταν Νικολάου. Τη γνώρισα στην εκδρομή· ήταν στο γραφείο πέντε φιλόλογοι, απο τις οποίες...* αλλα πρβ. *ήταν στο γραφείο ακόμη πέντε φιλόλογοι και τους είπα πώς μπορούσαν να...*, όπου *το τους* είναι αμφίσημο: *αρσενικό και θηλυκό, για άντρες και γυναίκες*), *ξένος όρος αντί ατυποποίητου όρου της ΚΝΕ* (π.χ. *το context* αντί *το συγκεκριμένο*)·
- υποβολή συναισθήματος: *κολοκύθια!* (*αυτά τα λέει όποιος...*)· *τί χαρτιά έγραψαν τί σκατά έκαναν δέν ξέρω* (προσβλητική αρνητική στάση).

5. Ειδικές περιπτώσεις

Ιδιαίτερη μνεία χρειάζονται οι εξής περιπτώσεις, που δείχνουν την έκταση και σημασία του γλωσσικού φαινομένου της υποκατάστασης και των αντιτύπων:

(1) Γραφή

Το γραφικό σύστημα είναι το υποκατάστατο της ομιλίας, με τα γνωστά προτερήματα της παγίωσης του προφορικού λόγου έτσι ώστε να είναι ορατός, να διατηρείται και να μεταφέρεται. Σχετικά με τα υποκατάστατα, θα μπορούσαν να αναφερθούν οι αριθμοί (πρβ. την παγκόσμια διάδοση των αραβικών αριθμών και την αντίθετη ολογραφική γραφή τους, που σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμάται, διότι δύσκολα παραποιείται κλπ.), οι συντομογραφίες παντός είδους, που σήμερα έχουν κατακλύσει τον κόσμο, τα σημεία στίξης (όχι αρκετά για την ακριβή καταγραφή σημαντικών γλωσσικών χαρακτηριστικών, όπως τα προσωδιακά: τονισμοί, επιτονισμοί, παύσεις) κλπ.

(2) Ο υποτυπώδης λόγος

Ομιλητές που γνωρίζουν μόνο λίγα στοιχεία μίας ξένης γλώσσας περιορίζονται αναγκαστικά σε εκτεταμένη χρήση αντιτύπων και κινηματικών σημείων (δεικτικών κλπ.), πρβ. *εγώ πάει Αθήνα* (γ' ενικό πρόσωπο ρήματος), έλλειψη άρθρου ή χρήση αποκλειστικά του ουδέτερου (π.χ. *το Θεσσαλονίκη πολύ καλό*) κλπ.

Στη μητρική γλώσσα, π.χ. στην ΚΝΕ, η χρήση αντιτύπων εκφράζει απροσδιοριστία, πρβ. το ακραίο παράδειγμα *όταν ο αυτός... αυτόσει το αυτό*, που γι' αυτό έχει κανονικά τα χαρακτηριστικά ειρωνικού ή παιγνιώδους λόγου, δηλαδή χρησιμοποιούνται μόνο γραμματικοί δείκτες (η φράση *αυτή αύτωσε το αυτό* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης της συντακτικής δομής μίας πρότασης της ΚΝΕ).

(3) Απουσία αντιτύπων

Σε ορισμένες γλωσσικές χρήσεις εμφανίζεται έλλειψη αντιτύπων και αδυναμία χρήσης τους, όπως σε λήμματα λεξικών, ονοματικούς πίνακες και καταλόγους (τηλεφώνων κλπ.), ονομασίες ως ενδεικτικά σημεία (π.χ. πινακίδες με ονόματα οδών κλπ., επιτύμβιες επιγραφές κλπ.), τίτλους βιβλίων (συνήθως, αλλά πρβ. και λογοτεχνικούς τίτλους όπως *She* του H. Rider Haggard), ιδιωτισμούς (φρασεολογία κλπ.), παροιμιακές φράσεις (οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν αντιτύπους κειμένων).

(4) Τροπικά μόρια

Ορισμένα γλωσσικά σημεία χρησιμοποιούνται κάποτε ως τροπικά μόρια (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 133–257), που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι προέρχονται από αντιτυπικές χρήσεις, όπως:

- *εκεί / τώρα*: π.χ. (τηλεόραση) *έχω μιά ομαδούλα, που ασχολούμαι εκεί...* (= με αυτή, φόρτιση: κάτι κάνω κι εγώ κλπ.), *έχεις τώρα εκεί και τον Α, που δέν μας αφήνει σε ησυχία* (= σε αυτό το σημείο, όχι άμεσα ενοχλητικός αλλά στην περιφέρεια), *έρχεται τώρα ο Α και μας λέει εκεί ό,τι θέλει*
- *άλλο*: π.χ. (σε τοίχο της Πυλαίας) *μή με σκοτώνεις άλλο* (= φτάνει το σκότωμα, σύ-στοιχο αντικείμενο και φόρτιση απόγνωσης).

(5) Υποχωρητικοί – προχωρητικοί – ανεξάρτητοι αντίτυποι

Εδώ εντάσσονται αντίτυποι όπως *την είδα τη Μαρία – τη Μαρία την είδα – ο τάδε*.

(6) Ισότυποι

Ισότυποι θα μπορούσαν να ονομαστούν οι μορφολογικά ισοδύναμοι τύποι, π.χ. *άντρα* / *αντρός*, *περνούσαν* / *πέρναγαν* κλπ.

6. Ισώνυμα

Ισώνυμα θα μπορούσαν να ονομαστούν περιπτώσεις ισοδύναμων ονομασιών και εκφράσεων, με διαφορετικές λειτουργίες, όπως (βλ. Τριανταφυλλίδης 1982): ψευδώνυμα (π.χ. *Ελύτης* αντί *Αλεπουδέλης*), πολώνυμα (π.χ. *συνελήφθη ο κακοποιός Βαγγελάτος ή Γρίζος ή Βρίζος ή Τσουμερλής*), παρατσούκλια (π.χ. *η Χοντρή = η Μαρία*), αλλώνυμα (π.χ. *Μυτιλήνη / Λέσβος*), παλαιώνυμα (π.χ. *Βοδενά* αντί *Έδεσσα*), συντομώνυμα (π.χ. *Πόλη* αντί *Κωνσταντινούπολη*), κρυπτώνυμα (π.χ. *Ούτις*, ονόματα μυστικών οργανώσεων κλπ.), περιγελαστικά και ευτράπελα (π.χ. *Σαλάτας, Χάψας* κλπ.), κακώνυμα (π.χ. *Κοκκινόκωλος*), περιφράσεις (π.χ. *ο αδελφός της Μαρίας = ο Πλούταρχος*, πρβ. σπάνια ονόματα που δέν συγκρατεί η μνήμη), ιδιολεκτικά (ιδιολεκτική φωνητική μορφή), μηδενικά (αποσιωπήσεων, π.χ. *ό... δέν θα αναφέρω το όνομά του*), πρβ. και αντικατάστατα (βλ. 7 στο 7 και στο 8).

7. Αντικατάστατα

Αντικατάστατα θα μπορούσαν να ονομαστούν τα γλωσσικά σημεία κλπ. που μπορούν να πάρουν τη θέση άλλων, εκφράζοντας διαφορές επιπέδων της γλώσσας.

(1) Σχήματα λόγου

Σχήματα λόγου μπορούν να αντικαταστήσουν τις κυριολεκτικές και ουδέτερες εκφορές, με ισοδύναμες αλλά ποικιλοτρόπως φορτισμένες εκφράσεις, όπως η συνεκδοχή (μέρος για όλο, π.χ. *θα χρειαστεί νυστέρι = εγχείρηση*), η μετωνυμία (όλο για όλο, π.χ. *διαβάξω τον Σολωμό = τα έργα του Σολωμού*), η αντονομασία (παράγωγο για πρωτότυπο, π.χ. *τα Κλεφτόπουλα = οι Κλέφτες*), η αντίφραση (λιτότητα, π.χ. *όχι λίγη = πολλή*, ειρωνεία, π.χ. *έξυπνος που είσαι!*, ευφημισμός, π.χ. *το γλυκάδι = το ξίδι*), η υπερβολή (π.χ. *σάν κάστρο η κεφαλή του*), η αλληγορία (π.χ. *τ' άσπρισε τα γένια του ο Αϊ-Νικόλας*), η μεταφορά (π.χ. *φύλλο χαρτιού < φύλλο δέντρου*), η βραχυλογία (μηδενική αντικατάσταση, π.χ. *στο έμπα μπήκε σάν αϊτός στο έβγα σάν πετρίτης*, εννοείται *βγήκε*), ο πλεονασμός (επιδιόρθωση, π.χ. *μαύρο, κατάμαυρο* κλπ.), η περίφραση (π.χ. *ο Γέρος του Μοριά = ο Κολοκοτρώνης*), η ταυτολογία (π.χ. *μ' άνθη και με λουλούδια*).

(2) Συνώνυμα

Κατα τα επίπεδα της γλώσσας: *κέφι* – *διάθεση*, *άσπρος* – *λευκός*, συνωνυμικές εκφράσεις: *τα χρόνια του Χριστού = τριάντα τρία*).

(3) Έννοιες γένους – είδους

Αφηρημένα – συγκεκριμένα, π.χ. (αγνοώντας την ονομασία του δέντρου) *ήταν κάτι δέντρα σάν πεύκα, γεμάτο περίεργους θάμνους / ζωύφια* κλπ., πρβ. και κατατάκτες (λέξεις που δηλώνουν γενικότερες κατηγορίες με ή χωρίς φόρτιση), π.χ. *Ο ποταμός Πηγείος – το ατμόπλοιο «Πηγείος», μιά χούφτα / στάλα / σταγόνα, ένα σωρό / κομμάτι / ίχνος / δράμι / δείγμα* κλπ., *κεφάλι / ρίζα / πακέτο* κλπ., πρβ. *τα έκανε σαλάτα / μούσκεμα* κλπ.

(4) Παραφράσεις

Όταν δέν θυμόμαστε την ακριβή έκφραση ή αναπτύσσουμε ερμηνευτικά ένα κείμενο, το παραφράζουμε, δίνοντάς του συνήθως μεγαλύτερη έκταση.

(5) Αινίγματα κλπ., π.χ. *θέλεις ένα βαρελάκι που 'χει δυό ειδών κρασάκι;* (= αβγό).

(6) Μεταγλωσσικοί όροι, π.χ. γλωσσολογικοί όροι σε συντακτική ή μορφολογική ανάλυση.

(7) Διαχρονική εξέλιξη, π.χ. *ἵππος* → *άλογο*, *οἶκος* → *σπίτι*.

(8) Μεταφράσεις, π.χ. *time is money* → *ο χρόνος είναι χρήμα*.

(9) Κινηματικά σημεία, πρβ. ομιλία ξενόγλωσσων που αγνοούν τελείως τη γλώσσα της χώρας που επισκέπτονται (π.χ. κινηματικό σημείο για πόση νερού).

8. Διακρίσεις κατηγοριών

Οι μετατροπισμοί αποτελούν ένα απο τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, εφόσον ένα περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους, ανάλογα με τα στοιχεία και τις συνθήκες της περίπτωσης κατα την οποία χρησιμοποιείται, π.χ. ο προσδιορισμός μιάς έννοιας μπορεί να γίνει με επίθετο, αναφορική πρόταση, προθετική έκφραση κλπ. (και με συνδυασμούς τους), όπως *ο πολύδεντρος κήπος δέν υπάρχει πιά – ο κήπος με τα πολλά δέντρα δέν υπάρχει πιά – ο κήπος μέσα στον οποίο υπήρχαν πολλά δέντρα δέν υπάρχει πιά – ο κήπος, μέσα με πολλά δέντρα, δέν υπάρχει πιά* κλπ. Η φύση αυτού του χαρακτηριστικού φαίνεται σε γραμματικές όπως η γραμματική των πτώσεων (άν και δέν υπάρχουν πλήρη παραδείγματά της για μιά γλώσσα) ή σε γραμματικές όπως του Pernot (1921), που ξεκινούν απο τις έννοιες προς τη γλωσσική έκφρασή τους. Απο αυτή την οπτική γωνία έχουμε γενικά μετατροπισμούς απο ένα σημειωτικό σύστημα (εγκεφαλικών διεργασιών) σε άλλο (κανόνες γλωσσικού συστήματος).

Υποκατάστατα και αντικατάστατα αναφέρονται σε εσωτερικούς μετατροπισμούς μιάς γλώσσας και θα μπορούσαν να διακριθούν ως εξής:

(1) υποκατάστατα: στοιχεία που εμφανίζουν γραμματική ισοδυναμία και διακρίνονται σε:

- αντιτύπους: τύποι ισοδύναμοι με άλλους που εμφανίζονται συνήθως στο ίδιο κείμενο, στον ίδιο διάλογο κλπ.
- ισώνυμα: άλλη ονομασία, στον ίδιο τύπο, με άλλη λειτουργία

(2) αντικατάστατα: στοιχεία που μπορεί να έχουν γραμματική ισοδυναμία, αλλα η βασική τους λειτουργία είναι η σημασιακή αξιολογική ισοδυναμία (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), πρβ. επίσημη επιστημονική ορολογία – λαϊκή (επαγγελματική) ορολογία, παραφράσεις (πρβ. αντίθετα τα παραθέματα), σχήματα λόγου, συναισθηματικές φορτίσεις (π.χ. *τί αναφορές και δέ συμμαζεύεται!*, *Κολοκύθια!* *Αυτά τα λέει όποιος δέν προσπάθησε καθόλου*).

Γενικά, παρατηρούμε στις γλώσσες μιά ποικιλία ισοδύναμων τύπων, που χρησιμοποιούνται με λειτουργική διαφοροποίηση (βλ. Σετάτος 1992). Οι δυνατότητες που προσφέρει η γλώσσα, με τα επίπεδα της γλώσσας κλπ., είναι ανεξάντλητες, π.χ. ένας αριθμός μπορεί να αντικαταστήσει ένα κύριο όνομα (π.χ. αριθμός τηλεφώνου), μιά κατοικία (πρβ. *Το 10* του Καραγάτση), ένα ουράνιο σώμα κλπ., ένας τύπος μιά σειρά

όμοιων φαινομένων (πρβ. παραδείγματα κλίσης, σύνταξης κλπ., τύπους μαθηματικών, φυσικής, χημείας κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Dupriez, B. 1984. *Gradus. Les procédés littéraires (dictionnaire)*. Παρίσι: Union Générale d'Éditions.
- Harweg, R. 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. Μόναχο: W. Fink.
- . 2001. *Studien zur Textlinguistik*. Aachen: Shaker Verlag.
- Hjelmstedt, L. 1963. *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison (Wis.): University of Wisconsin Press.
- Lewandowski, T. 1994. *Linguistisches Wörterbuch*, τ. 3. Χαϊδελβέργη & Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Pernot, H. 1921. *Grammaire du grec moderne (première partie)*, 4η έκδ. Παρίσι: Librairie Garnier frères.
- Σετάτος, Μ. 1992. «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 2, 387–382.
- . 1994. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 39–54. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1998. «Διαφοροποίηση και ισοδυναμία στη γλώσσα», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα)*, 134–142. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1982. *Τα οικογενειακά μας ονόματα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Παρατηρήσεις στην έκφραση και το περιεχόμενο της γλώσσας

1. Έκφραση και περιεχόμενο

Έκφραση και περιεχόμενο αποτελούν βασικά στοιχεία των σημειωτικών συστημάτων και καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας (πρβ. και φωνητική μορφή και σημασία). Έκφραση είναι η αντιληπτή απο τις αισθήσεις ή τη μνήμη και συνείδηση (πρβ. όνειρα, φαντασίες) πλευρά των γλωσσικών σημείων, ενώ το περιεχόμενο είναι η αντιληπτική απο τις διαδικασίες του νού, 'κρυμμένη', πλευρά (σημασία, νόημα).

Η έκφραση παραπέμπει άμεσα σε περιεχόμενο ή περιεχόμενα, ενώ το περιεχόμενο δέν παρουσιάζει την ίδια αμεσότητα, εφόσον μπορεί να εκφραστεί ποικιλοτρόπως, πρβ. «το συγκεκριμένο συναίσθημα που αισθάνθηκα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αγωνία, να περιγραφεί ως σφίξιμο καρδιάς, να ερμηνευθεί και να δικαιολογηθεί παίρνοντας υπόψη την κατάσταση στην οποία βρίσκονται τότε, ψυχολογική και βιολογική» κλπ.

Το περιεχόμενο πρέπει να εκφραστεί με τη γλώσσα (ή άλλο σημειωτικό σύστημα) για να γίνει αντιληπτό, σε συγκεκριμένη έκφραση (πραγμάτωση της γλώσσας με εκφώνημα ή γραπτή μορφή), η οποία παραμένει ως βάση της κατανόησης του περιεχομένου, παρόλο που αυτή μπορεί να παρουσιάσει μικρές ή μεγάλες διαφορές κατα τους συνομιλητές, τους ακροατές και τους αναγνώστες (ανάλογα με τα ερμηνεύοντά τους).

Η έκφραση ενός περιεχομένου μπορεί να μή θεωρηθεί αποτελεσματική απο τον ομιλητή ή τους συνομιλητές / ακροατές του, έτσι ώστε να χρειαστούν νέες απόπειρες έκφρασής του, έως ότου βρεθεί η καταλληλότερη. Η έκφραση μπορεί να είναι σκοτεινή, ασαφής κλπ., επειδή το περιεχόμενο είναι τέτοιο ή είναι εξαιρετικά σύνθετο και γι' αυτό δύσκολο να διατυπωθεί. Οι εκφράσεις, που διαδίδονται συχνά απο ευκολία μίμησης (π.χ. στον *αύλειο χώρο* αντί στην *αυλή*, ήταν *μακράν* ο καλύτερος αντί ήταν *πολύ καλύτερος απ' όλους*), απο λάθος (π.χ. *απλά* αντί *απλώς*) κλπ., μπορούν να διακριθούν σε επιτυχημένες ή αποτυχημένες (πρβ. —*Ευχαριστούμε που ήσασταν απόψε μαζί μας*. —*Εγώ ευχαριστώ!* αντί —*Καλοσύνη σας!*).

Η έκφραση αναλύεται γλωσσολογικά, το περιεχόμενο λογικά, πρβ. και τη διάκριση ανάμεσα στη γλωσσική πρόταση (sentence) και τη λογική πρόταση (proposition). Η γλωσσική πρόταση αποτελεί τη μεγαλύτερη γλωσσική μονάδα, επι της οποίας εφαρμόζονται οι κανόνες του γλωσσικού συστήματος και η οποία έχει ένα νόημα. Η λογική πρόταση αποτελεί οτιδήποτε μπορεί να εκφραστεί με μιά πρόταση κρίσεως, π.χ. συνώνυμες προτάσεις σε δύο γλώσσες, προτάσεις κρίσεως, ερωτηματικές, αναφωνηματικές κλπ., δηλαδή προτάσεις με το ίδιο νόημα αλλά διαφορετικά οροθετικά περιγράμματα (π.χ. *Δημοσίευσε την αυτοβιογραφία του*. — *Δημοσίευσε την αυτοβιογραφία του;* — *Δημοσίευσε την αυτοβιογραφία του!*), προτάσεις με τα ίδια στοιχεία αλλά με διαφορετική σειρά όρων (π.χ. *χθές ήρθε η Μαρία* — *η Μαρία ήρθε χθές* — *ήρθε χθές η Μαρία*).

Η έκφραση ενός περιεχομένου μπορεί να παρουσιάζει ποικίλες μορφές και κλίμακες ευκολίας ή δυσκολίας. Η πραγματικότητα του γύρω κόσμου (αντικείμενα αναφοράς, ενέργειες, καταστάσεις κλπ.) παρουσιάζει δυσκολίες γλωσσικής έκφρασης, π.χ. η

περιγραφή ενός προσώπου, ενός τοπίου, μιάς μελωδίας, ενός αισθήματος (π.χ. χρώμα, οσμή, γεύση), ενός συναισθήματος (ψυχολογική κατάσταση), μιάς φευγαλέας εντύπωσης κλπ., παρόλο που όλα αυτά τα αναγνωρίζουμε ως σημεία. Η έννοια του σημείου δέν απαιτεί ακρίβεια και σαφήνεια έκφρασης και περιεχομένου, π.χ. η δυσκολία έκφρασης των ποικίλων γεύσεων μπορεί να γίνει με τη χρήση παρομοιώσεων, όπως *κρασί γλυκό σαν ρετσέλι*. Έτσι με ευκολία η γλώσσα κατηγοριοποιεί με σημεία γένη και είδη (πρβ. ονομασίες τους), αφηρημένες έννοιες (πρβ. μαθηματικά), αφαιρέσεις κλπ.

2. Είδη έκφρασης και περιεχομένου

Τα δυνατά περιεχόμενα μπορούν να εκφραστούν με ποικίλους τρόπους (πρβ. «τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς» Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά* VII 1003a 3), συνήθως όμως η αποτελεσματική χρήση ενός γλωσσικού συστήματος απαιτεί την επιλογή του κατάλληλου επιπέδου της γλώσσας και της κατάλληλης έκφρασης, που αντιστοιχούν στο είδος του περιεχομένου (πρβ. πολιτισμικά συστήματα, με καθημερινή ομιλία αλλά και ειδικά λεξιλόγια, επιστημονικά, επαγγελματικά, γραμματειακών, κοινωνικών κλπ. ὀρων). Από την άλλη πλευρά, η έκφραση μπορεί να παρουσιάζει αναμειγνύεις γλωσσών και διαλέκτων, ξένων στοιχείων και επιδράσεών τους κλπ. Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε:

(1) Είδη ιδιαίτερων γλωσσικών εκφορών, όπως είναι:

- διάλογος – μονόλογος: εξωτερικός (συνομιλητές, συζητητές) – εσωτερικός λόγος (προς εαυτόν, αλλά και προς άλλον που δέν είναι παρών, πρβ. προσευχές)·
- απομακρύνσεις από το θέμα της ομιλίας: παρεκβάσεις, στροφή ενδιαφέροντος·
- ακατάσχετη φλυαρία – σιωπηλότητα: συνείδηση αποτελεσματικού λόγου, αυτοπροβολή – ‘κλειστοί’ στον εαυτό τους ομιλητές (πρβ. ποικίλες ιδιοσυγκρασίες κλπ.)·
- αμηχανία έκφρασης: πρβ. *Πώς να σου πώ;*, *Πώς το λένε;*, *Καταλαβαίνεις τί θέλω να πώ* κλπ·
- παραμιλητό: μουρμουρητό, αγχώδης ομιλία·
- διακοπές του λόγου από συνομιλητή: ακούσιες αντιρρήσεις, διορθώσεις του λόγου του ομιλητή κλπ·
- απευθύνσεις προς ακροατές: αιτιολογημένες – απρόβλεπτες (λόγω αντιδράσεών τους κλπ.)·
- έκφραση τμημάτων σκέψης: π.χ. *τρεις πέντε δεκαπέντε* κλπ·
- αυξομείωση έντασης της φωνής κλπ.

(2) Αντιστοιχίες έκφρασης – περιεχομένου

Οι διάφορες κατηγορίες περιεχομένων απαιτούν τη χρήση αντίστοιχων γλωσσικών μέσων· τέτοιες είναι, π.χ.:

- κόσμος της σκέψης, των συναισθημάτων κλπ·
- ‘ροή της συνειδήσεως’: εσωτερική σκέψη, πρβ. έλλειψη στίξεως στον γραπτό λόγο, αγραμματικότητα κλπ. (πρβ. λογοτεχνήματα όπως ο *Οδυσσέας* του J. Joyce)·
- φανταστικοί κόσμοι: μιμήσεις της πραγματικότητας (πρβ. λογοτεχνικά αφηγήματα κλπ.), κείμενα επιστημονικής φαντασίας κλπ·
- παραλογισμοί: πρβ. παράνοια κλπ., ασυνάρτητες εκφορές, εκφωνήματα τρελών·
- λόγος υποσυνειδήτου: κρυφές, ανομολόγητες σκέψεις κλπ·
- όνειρα: χαώδεις καταστάσεις του εγώ·

- μύθοι: κείμενα πρωταρχικών και βασικών ανθρώπινων καταστάσεων (κοσμολογικών, πολιτισμικών κλπ.)·
- ρήσεις προφητών, μάντεων κλπ.: πρβ. τα *ήξεις αφήξεις* κλπ.·
- παραμιλητά, πυρετική σκέψη: πρβ. σουρεαλιστική ποίηση·
- ακαθόριστα περιεχόμενα του νού: πρβ. το μυθιστόρημα *Tropismes* της N. Sarraute, και άλλες λογοτεχνικές προσπάθειες·
- σκοτεινά κείμενα: πρβ. σκοτεινή ποίηση, κάποια φιλοσοφικά κείμενα·
- περιεχόμενα άλλων πολιτισμών: πρβ. ειδικές λέξεις για πολιτισμικές έννοιες·
- περιεχόμενα αδύνατα να εκφραστούν: απροσδιόριστες ψυχολογικές καταστάσεις·
- αντικείμενα αναφοράς ως περιεχόμενα: εμπειρίες αισθήσεων (πρβ. περιγραφές χρωμάτων, σύννεφων κλπ.), δυνατές περιγραφές.

3. Σημειολογική θεώρηση

Τα σημειωτικά συστήματα χρησιμοποιούνται ως όργανα της λειτουργίας ενός πολιτισμικού συστήματος (ορισμένα απο αυτά και για περιοχές διάφορων πολιτισμικών συστημάτων, πρβ. επιστημονικούς όρους, διεθνή ορολογία μέτρων και σταθμών κλπ.), δηλαδή για την έκφραση σχημάτων, σχέσεων σε χώρο, χρόνο κλπ., μεγεθών και διαστάσεων, ποσοτήτων, αντικειμένων και όντων, ενεργειών και κινήσεων, καταστάσεων, αισθημάτων και συναισθημάτων, σκέψεων και μνήμης, οργάνων και μηχανών κλπ., όπως και ποικίλων σχεδιασμών όλων αυτών.

Με τη γλώσσα δηλώνονται πολλά στοιχεία του πολιτισμικού συστήματος, όπως με το λεξιλόγιο (βασικές έννοιες του πολιτισμού), τις φρασεολογικές ενότητες (πρβ. παροιμιακές φράσεις), τα επίπεδα της γλώσσας (αξίες: κλίμακες λεξιλογίου, ύφος, είδη λόγου, κοινωνική διαστρωμάτωση, κώδικες κλπ., βλ. Σετάτος 2025), τα ξένα δάνεια (παλαιές και νέες επιδράσεις άλλων πολιτισμών, αρχαίος πολιτισμός της χώρας, διεθνής ορολογία κλπ.), τους νεολογισμούς (κάλυψη νέων αναγκών του πολιτισμικού συστήματος), τη διπλογλωσσία (*diglossia*, όπως στην ΚΝΕ και σε μερικές άλλες γλώσσες: σύνδεση με αρχαίο πολιτισμό περιωπής).

Το γλωσσικό σύστημα παρουσιάζει σημειωτικές λειτουργίες: σημαντική (πρβ. σημασιολογία, σχήματα λόγου κλπ.), συντακτική (πρβ. φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, παραγωγή, σύνθεση), πραγματολογική (πρβ. δημιουργία νέων χρήσεων κλπ.), αξιολογική (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), σιγματική (πρβ. αντικείμενα αναφοράς, κύρια ονόματα κλπ.), αρθρωτική (πρβ. φωνητική μορφή → γραπτή).

Με τη γλώσσα μπορούν να συνεργαστούν και άλλα σημειωτικά συστήματα, όπως κινηματικά (πρβ. νεύματα, κινήσεις μελών του σώματος απροσδιόριστης σημασίας), εκφράσεις του προσώπου (πρβ. μορφασμούς, κλείσιμο ματιού, κινήσεις στόματος κλπ.), γειτνιαστικά (απόσταση μεταξύ συνομιλητών / ακροατών), συστήματα σημαίων (π.χ στο ναυτικό), αρθρώσεων χωρίς φωνή (για να μην ακούσουν άλλοι παρόντες), κινητικές μιμήσεις περιεχομένων (π.χ. πώς περπατούσε κάποιος) κλπ.

Οι χρήσεις της γλώσσας (πρβ. και άλλα σημειωτικά συστήματα) ξεκινούν απο βιώματα, ανακλήσεις της μνήμης (αναμνήσεις κλπ.), ερμηνεύοντα → πρόταση με καθολικά χαρακτηριστικά (πρβ. γραμματική πτώσεων) → μετασχηματιστική δομή της συγκεκριμένης γλώσσας (που πρέπει να βρίσκεται στον εγκέφαλο) → αρθρωτική δια-

δικασία (επίσης στον εγκέφαλο), πρβ. προγράμματα υπολογιστών και αντίστροφα την ακουστική διαδικασία του εγκεφάλου, που καταλήγει στο περιεχόμενο της γλωσσικής πραγμάτωσης. Η δομή της γλώσσας παίρνει κάποια τυπολογική μορφή, διότι:

- χρειάζεται κάτι ανάλογο και αντίστοιχο της σημειωτικής οργάνωσης των βιωμάτων του κόσμου·
- πρέπει να ενταχθεί στα καθολικά χαρακτηριστικά: φωνητική και ακουστική φύση της γλώσσας, γραμμικότητα, διπλή άρθρωση (πρβ. οικονομία), διαβαθμίσεις / βαθμίδες (πρβ. ανάλυση περιεχομένων) κλπ·
- διαφορετικές γλωσσικές μέθοδοι μπορούν να εκφράσουν το ίδιο περιεχόμενο, π.χ. πτωτική κατάληξη ή εμπρόθετο·
- ορισμένα στοιχεία μπορεί να είναι περιττά ή ανενεργά, π.χ. το γραμματικό γένος κλπ., πρβ. γλώσσες χωρίς άρθρο κλπ·
- υπάρχει διαφορά γλωσσών στην έκφραση κατηγοριών του είναι και του γίνεσθαι, βάσει πιέσεων αναγκών, συνηθειών του περιβάλλοντος κλπ. (αλλά η αντίληψη και ανάλυση μπορεί να τροποποιηθεί, βλ. 7 στο 6)·
- γραμματικοί δείκτες χρησιμοποιούνται ως δείκτες νοητικών διαδικασιών, π.χ. σύνδεσμοι (συνθέτες κύριων και δευτερευουσών προτάσεων: σχέσεις μεταξύ καταστάσεων κλπ.), προθέσεις (σχέσεις μεταξύ όντων: τόπου, χρόνου, αιτίας, σκοπού κλπ.), αντωνυμίες (αντίτυποι, πρβ. σύνολα, οριστικότητα – αοριστία κλπ.), ρήματα (πρβ. χρόνο, όψεις, διαθέσεις, λογικές έννοιες: πιθανού, δυνατού κλπ.), βοηθητικά ρήματα (πρβ. χρόνο), τροπικά ρήματα (πρβ. τροπικότητες, λογικές έννοιες και διακρίσεις), ονόματα (ουσιαστικά: όντα, επίθετα: προσδιορισμοί ουσιαστικών, αριθμοί, πτώσεις), αριθμητικά (άτομα, πλήθος, ποσότητες), επιρρήματα (προσδιορισμοί ρημάτων), επιφωνήματα (αισθήματα και συναισθήματα), επιθήματα (παραγωγικά: σχέσεις εννοιών κλπ.), καταλήξεις (σχέσεις με μέλη της πρότασης, πρβ. και γραμματική πτώσεων), προθήματα (πρώτα συνθετικά κλπ.), ενθήματα·
- χρησιμοποιούνται σχήματα λόγου ως ενδείξεις νοητικών διαδικασιών: π.χ. ανακόλουθο (ανωμαλία), καθόλου και μέρος (πρβ. σύνολα), υπερβατό (διακοπή λογικής σειράς), πρωθύστερο (αντιστροφή λογικής σειράς), κύκλος (ομοιότητα αρχής και τέλους προτάσεως: επάνοδος στην ίδια έννοια), παρήχηση (φωνητική ομοιότητα: σύνδεση κανονικά ασύνδετων στοιχείων), ομοιοτέλετο (ομοιότητα τέλους προτάσεως κλπ., σύνδεση εννοιών), βραχυλογία (οικονομία μέσων, πρβ. περίληψη κειμένου), εξ αναλόγου (αναλογία), εξ αντιθέτου (αντίθεση), εκ παραλλήλου (πληθώρα μέσων), περίφραση (πρβ. και συνωνυμία, παράφραση), αναδίπλωση (επανάληψη, υπογράμμιση έννοιας), ταυτολογία (λογική ισότητα), προδιόρθωση / επιδιόρθωση (σειρά διόρθωσης), μεταφορά (εικονική ομοιότητα), παρομοίωση (ενδείκτης, ομοιότητα), συνεκδοχή (ένα μέρος / μέλος αντί του όλου / συνόλου), μετωνυμία (όλο αντί όλου / συνόλου), αντίφραση (αντίθετο κυριολεξίας), αλληγορία (εκτεταμένη μεταφορά) κλπ.

3.1 Νοητικές διαδικασίες

Τα περιεχόμενα, εκτός από αυτά που υπάρχουν στη μνήμη, εμφανίζονται στις διαδικασίες του νού κατά τις συγκεκριμένες επικοινωνιακές, αντιληπτικές, συναισθηματικές, φαντασιακές κλπ. λειτουργίες του. Για να εκφραστεί σημειωτικά το περιεχόμενο πρέπει να ακολουθήσει τους κανόνες ενός ή περισσότερων σημειωτικών συστημάτων που 'εδρεύουν' στο μυαλό. Έτσι η γλώσσα, το βασικό σημειωτικό σύστημα του ανθρώπου, μαθαίνεται στα πρώτα χρόνια της ζωής και είναι εγκατεστημένο στο μυαλό (ταυτόχρονα ή αργότερα είναι δυνατό να μαθευτούν και να συνυπάρξουν και άλλα γλωσσικά συστήματα μαζί με τη μητρική γλώσσα). Ο νους αποφασίζει (πρβ. αυτοσυνειδησία του ομιλητή) για το περιεχόμενο που θέλει ή πρέπει να εκφράσει και με τον αρμόδιο οργανισμό του εγκεφάλου ετοιμάζει το εκφώνημα / την έκφραση προς το αρθρωτικό τμήμα του, το οποίο τελικά πραγματώνει τη συγκεκριμένη εκφώνηση (πρβ. και το γραμμένο κείμενο).

Η έκφραση αποτελεί τη βάση για τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με τις ενδιάμεσες αυτές διαδικασίες (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά όπως η γραμμικότητα του λόγου κλπ.), με τη βοήθεια σήμερα και άλλων επιστημονικών μεθόδων, που μπορούν να παρακολουθούν τη λειτουργία μερών του εγκεφάλου.

Η αυτοσυνειδησία του ομιλητή μπορεί να γνωρίζει το περιεχόμενο που εκφώνησε ως ομιλητής, μπορεί μάλιστα να το εκφράσει με άλλες διαφορετικές, λίγο πολύ, πραγματώσεις της γλώσσας, μπορεί επίσης να θυμάται με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια την έκφραση των λόγων του, δεν μπορεί όμως να γνωρίζει τις συγκεκριμένες λειτουργίες και διαδικασίες του νού του κατά την ομιλία, παρά στον βαθμό που τον βοηθά σε αυτό η πραγμάτωση, π.χ. στη διακοπή του λόγου για την ανάκληση κάποιου όρου ή άλλου γλωσσικού στοιχείου, που δεν υπάρχει πρόχειρο στη μνήμη του, ή σε κάποιο λάθος της εκφώνησης (π.χ. στον τονισμό ή στη συνίζηση των παιδιών – παιδιών), πρβ. και αλλαγές στη μέση της πραγμάτωσης (π.χ. *αυτής της αντιθε... της αντιφατικής σχέσης*). Οι ακούσιες αυτές αποκλίσεις από τη σωστή εκφορά του λόγου αποτελούν ενδείξεις για τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με τις εσωτερικές διαδικασίες (πρβ. δυσκολίες προφοράς ξένων ομιλητών, π.χ. του αγγλικού *the* [ðe] ως [ze], δηλαδή της αρθρωτικής φύσης του ηχηρού μεσοδοντικού συμφώνου).

Στην εξέταση των νοητικών διαδικασιών της ομιλίας μπορούν να βοηθήσουν ποικίλα γλωσσικά στοιχεία, προσφέροντας γλωσσικό υλικό, όπως:

- η πραγμάτωση της γλώσσας σε εκφωνήματα: προτάσεις (ελλιπείς, πλήρεις), κείμενα
- τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας: αυθαιρεσία γλωσσικών σημείων, γραμμικότητα
- η διαλογική φύση της γλώσσας: πρβ. προσωπικές αντωνυμίες
- τα λάθη, τα σφάλματα, οι παθήσεις, οι ατέλειες κλπ. της γλώσσας: αναζήτηση των αιτιών που τα προκαλούν
- η έκφραση του κόσμου (πληροφόρηση, εξέταση κλπ.) μέσω σημειωτικών συστημάτων, πρβ. γλώσσα και πολιτισμός
- η γλώσσα και οι νοητικές κατηγορίες: συλλογή των γλωσσικών χαρακτηριστικών όλων των γλωσσών του κόσμου, γλωσσική τυπολογία (πρβ. αναλυτικές – πολυσυνθετικές, απομονωτικές – συγκολλητικές – κλιτές – πολυσυνθετικές κλπ. γλώσσες)

- η πραγματικότητα των διαδικασιών: πρβ. το πρόβλημα της μετασχηματιστικής γραμματικής (δομή βάθους → δομή επιφάνειας ως αλγόριθμος)·
- η ποικιλία έκφρασης ενός περιεχομένου: πρβ. *κάτι που δεν μπορώ να φανταστώ – κάτι που δεν μπορεί να φανταστείς – κάτι που δεν μπορεί να φανταστεί κανείς – κάτι που δεν μπορούμε να φανταστούμε – κάτι που δεν μπορούν να φανταστούν οι άνθρωποι.*

3.2 Γενικό και ατομικό

Το γλωσσικό σύστημα περιλαμβάνει γενικά στοιχεία (πρβ. λεξιλόγιο, φρασεολογία), που συνδυάζονται κατά τους κανόνες της δομής της γλώσσας για τον σχηματισμό προτάσεων (και κειμένων). Οι πραγματώσεις της γλώσσας παρουσιάζουν συνήθως ατομικά στοιχεία (πρβ. ιδιόλεκτα). Η γλώσσα διαθέτει στοιχεία που εκφράζουν το ατομικό και γενικά μπορεί να εκφράσει γενικότητες και ατομικότητες, πρβ. κύρια ονόματα, δεικτικά στοιχεία, προσδιορισμούς κλπ., όπως και το συγκεκριμένο και το αόριστο, το συνοπτικό και το αναλυτικό κλπ.

Η γλώσσα μπορεί να παρουσιάζει τις ατομικές απόψεις για τον κόσμο, π.χ. ένα ατομικό ως πολυατομικό και αντίστροφα.

Το γλωσσικό σύστημα υπάρχει στα ιδιόλεκτα των ομιλητών, που διαφέρουν ποικιλοτρόπως, και στις κανονιστικές γραμματικές, όπου οι διαφορές έχουν λειτουργική χρησιμότητα.

4. Διαφορές μορφής και συνθήκες ομιλίας

Οποιαδήποτε διαφορά μορφής στην έκφραση σημαίνει διαφορά περιεχομένου. Δεν υπάρχουν ταυτόσημες μορφές παρα μόνο στο ιδιολεκτικό επίπεδο, αλλά και εκεί υπάρχουν τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά των περιεχομένων, βάσει διαφοράς εμπειριών των ατόμων / ομιλητών.

Οι συνθήκες ομιλίας είναι ποικίλες: διάλογος / συνομιλία / συζήτηση, μονόλογος, πλήθος συνομιλητών / ακροατών, θόρυβοι, αποστάσεις, μηχανικά μέσα (τηλέφωνα κλπ.), καταστάσεις και γεγονότα (ενέργειες, στατικές μορφές κλπ.), κοινωνικές διαφορές (στρώματα, ηλικίες, φύλα κλπ.), πολιτισμικές διαφορές (μόρφωση, ειδίκευση, επάγγελμα κλπ.).

Βάσει των παραπάνω στοιχείων παρατηρούμε στην ΚΝΕ:

(1) Έκφραση: *έκανα – έκαμα* (παλαιό δημοτικό), *το ψηλότερο σπίτι – το πιο ψηλό σπίτι* (που είναι καταρχήν ψηλό), *σάν εσένα – σάν κι εσένα, ο κήπος που παίζαμε – ο κήπος στον οποίο παίζαμε / ο κήπος όπου παίζαμε, ο Μέγας Αλέξανδρος – ο μεγάλος Αλέξαντρος* (πρβ. και ο άλλος Αλέξαντρος, ιστορικό πρόσωπο – βαφτιστικό), *διατρέχουμε – διατρέχομε, του έδωσα να φάει – τον έδωσα να φάει* (επαρχιωτισμοί της ΚΝΕ), *αγαπώ – αγαπάω* (λαϊκότερο, συναισθηματικότερο), *της εισαγγελέα – της εισαγγελέας* (λάθος κατά τους κανόνες του συστήματος της δημοτικής) – *της εισαγγελέως* (λόγια κατάληξη, αλλά και λύση του προβλήματος του συχνού λάθους στα επαγγελματικά θηλυκά), *φουρνάρηδες – φουρναράιοι* (δημοτικό – λαϊκό), *γατίτσα – γατούλα* (μικρή και χαριτωμένη – μικρή και αγαπητή), *η χθεσινή της εμφάνιση – η χθεσινή εμφάνισή της* (συναισθηματικότερο – πιο ουδέτερο, λογικότερο), *η χθεσινή νεροποντή – η χθε-*

σινή η νεροποντή (που ζήσαμε όλοι), έξυπνη συμπεριφορά – συμπεριφορά έξυπνη (επιθετικός προσδιορισμός – αντιδιαστολή, κατηγορηματικός προσδιορισμός), μή μας βρεί εδώ (αρνητικό) – μη μας βρεί εδώ (ενδοιαστικό), —Δέν τον είδες; —Δεν τον είδα! (απηχητική πρόταση), δεν ήταν κανε¹νας στρατιώτης, εκεί ήταν ο ίδιος ο διοικητής (αόριστη αντωνυμία) – δέν ήταν κανε²νας στρατιώτης εκεί, ήταν ο ίδιος ο διοικητής (αρνητική αόριστη αντωνυμία), ψηλό, ωραίο, δέντρο – ψηλό, ωραίο δέντρο – ψηλό_ωραίο δέντρο (ξεχωριστός προσδιορισμός – υπάρχουν και χαμηλά – ψηλό και ταυτόχρονα ωραίο), του άντρα – του αντρός (ουδέτερη έκφραση – σε φρασσεολογικές εκφορές κλπ.), δι-άθεση – διάθεση (λόγια σημασία, π.χ. διάθεση του ρήματος / χρημάτων – ‘δημοτική’ σημασία = ‘κέφι’), παντζάρια – κοκκινογούλια (φαίνονται απόλυτα συνώνυμα αλλά πρβ. κόκκινος σάν παντζάρι – *κόκκινος σάν κοκκινογούλι).

Πρβ. ακόμη:

- επίπεδα της γλώσσας: στοιχεία δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – αρχαία ελληνικά·
- προσωδιακά χαρακτηριστικά: επιτονίσεις / επιτονισμοί·
- μεταφράσεις: κατα λέξη – ελεύθερες.

(2) Περιεχόμενο

Οι διαφορές περιεχομένου φαίνονται απο στοιχεία όπως:

- σύγκριση κειμένων επι του αυτού θέματος: ποικιλία απόψεων, στοιχεία περιεχομένου (λεπτομέρειες κλπ.)·
- ανακαλούμενα ερμηνεύοντα: πρβ. υπαινιγμούς, αναφορές, παρενθέσεις (πρβ. διαφορές κατα ομιλητή ή ομάδες ομιλητών, αστών – χωρικών κλπ.)·
- ξένα κείμενα σε μετάφραση: διαφορές πολιτισμικών στοιχείων (πρβ. δυσκολίες μετάφρασης, π.χ. των ινδ. *dharma*, *karma* κλπ., ιδίως των φορτίσεών τους)·
- προσωπικές διαφορές ομιλητών: πρβ. τί προκύπτει κατα τη συζήτηση, συνομιλία (ανάγκη εξηγήσεων κλπ.)·
- ομιλία διαλεκτόφωνων, ξένων ομιλητών της κοινής γλώσσας: εσωτερική μετάφραση στην κοινή.

5. Προβληματισμοί

Σχετικά με την έκφραση, το περιεχόμενο και τα αντικείμενα αναφοράς μπορούν να τεθούν διάφορα γενικά ερωτήματα, όπως:

(1) Υπάρχουν όμοιες εκφράσεις (πρβ. ιδιολεξία, αλλά και ατομικές γλωσσικές πραγματώσεις του ίδιου εκφωνήματος), όμοια περιεχόμενα (πρβ. έννοιες – ατομικά ερμηνεύοντα, που αλλάζουν κατα τη διάρκεια της ζωής), όμοια αντικείμενα αναφοράς (υπάρχουν απολύτως όμοια πράγματα στον κόσμο, όπως τα ηλεκτρόνια); Μιά έκφραση (πρβ. γλωσσικά σημεία) ή ένα περιεχόμενο (έννοια, νόημα) αποτελούν καθιερωμένες και τυποποιημένες συνήθειες, που μπορούν να τροποποιηθούν ή να αλλάξουν, όταν παρουσιαστεί η ανάγκη, π.χ. ιταλ. *penna* ‘φτερό’ → ‘όργανο γραφής’ > νεοελλ. *πένα* → *γερή πένα* = μεταφορικά ‘καλός συγγραφέας’, αρχ. *ἀκμήν* ‘στην άκρη’ > νεοελλ. *ακόμη* / *ακόμα* = ‘ώς τώρα, επιπλέον’, αρχ. *δύω* / *δύο* [duō] / [duo] > *δύο* / *δυσ* [δίο] / [δῖο] αλλά το αριθμητικό ως περιεχόμενο παραμένει.

Πρβ. και το θέμα της σχετικότητας της γλώσσας. Η γλώσσα δημιουργήθηκε για συνεννόηση, πληροφόρηση και αλληλοκατανόηση στο πλαίσιο του κόσμου και του βιολογικού και πολιτισμικού συστήματος των ανθρώπων, και αργότερα για την κατανόηση του κόσμου (πρβ. τα ποικίλα φιλοσοφικά συστήματα, τις θρησκείες κλπ.). Ο κόσμος που περιβάλλει τα άτομα μιάς κοινωνίας και είναι κοινός και γνωστός σε όλους τους ομιλητές συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση των γλωσσικών πραγματώσεων, ενώ μιά γλωσσική πραγμάτωση σε ξένη γλώσσα είναι συχνά ακατανόητη, παρά τη γνώση του γλωσσικού της συστήματος, που αναλύεται απο τον δέκτη γραμματικώς σωστά.

(2) Υπάρχει στη γλώσσα τίποτε άλλο εκτός των δύο αυτών πλευρών των γλωσσικών σημείων; Κεντρικά και περιφερειακά στοιχεία της γλώσσας, οργανώσεις της έκφρασης (πρβ. σειρά των όρων, σχήματα λόγου) και του περιεχομένου (πρβ. συνώνυμα – αντώνυμα, σημασιακά πεδία κλπ.), συστηματικά και καθιερωμένα γλωσσικά στοιχεία και εξωσυστηματικά, πραγματολογικά, αρχαϊστικά στοιχεία και νεολογισμοί, ιδιωτισμοί, διαλεκτισμοί, δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα γλωσσικά στοιχεία αποτελούν στοιχεία της έκφρασης και του περιεχομένου. Εκτός απο αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν οτι ανήκουν στην γλώσσα ορισμένα ιδιολεκτικά στοιχεία (π.χ. το τρομάδες *ρ* και το παχύ *λ* στην ΚΝΕ, η ποιότητα της φωνής), μεταφορές σε άλλη ουσία (π.χ. στη γραφή, πρβ. τα κινεζικά ιδεογράμματα με τις κινεζικές λέξεις, τους αραβικούς αριθμούς στη γραφή της ΚΝΕ), ατομικά ερμηνεύοντα (πρβ. διαφορές εμπειριών των συνομιλητών κλπ.), οπτική εικόνα των λέξεων κατα την ομιλία στο μυαλό των ομιλητών κλπ.

(3) Υπάρχει στο περιεχόμενο κλίμακα αντίστοιχη της έκφρασης (βαθμίδες γλωσσικών μονάδων); Κάθε γλώσσα παρουσιάζει στην έκφραση τα καθολικά χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται ως τυπολογικά χαρακτηριστικά → ιδιαίτερα γραμματικά χαρακτηριστικά → επιφανειακά χαρακτηριστικά, επίπεδα της γλώσσας (φορτίσεις, αξίες) → προσωδιακές φορτίσεις. Στο περιεχόμενο μπορούμε να διακρίνουμε:

- έννοιες λογικής (βλ. Παπανούτσος 1974): ταυτότητα – αντίφαση – επαρκής λόγος, αληθές – ψευδές – άτοπο, έννοια – τάξη – σύνολο, πλάτος – βάθος εννοιών, γένος – είδος, διαίρεση – ταξινόμηση, υποκείμενο – κατηγορήμα, κατάφαση / απόφαση – απόφαση, ταυτότητα – ετερότητα – ομοιότητα, αναλογία, παραλογισμός κλπ.
- σημασιακή ανάλυση (βλ. Bolinger 1975): συνώνυμα – αντώνυμα, μέλη σημασιακού πεδίου, παραδειγματικές σχέσεις γλωσσικών σημείων, γενικά – ειδικά χαρακτηριστικά, αφετηρία – τέρμα / σκοπός (π.χ. *αφήνω* – *φτάνω*), χώρος – χρόνος κλπ.
- σημειολογία: είδη σημείων (qualisign – sinsign – legisign, icon – index – symbol, rheme – dicent – argument [Ch. Pierce]).
- γλωσσολογία και τυπική λογική (βλ. Allwood, Andersson & Dahl 1977): set theory (σύνολο και σχέσεις συνόλων κλπ., πρβ. σημασιακά πεδία), inference / logic analysis of sentences (προτάσεις και λογικές προτάσεις [propositions], αναλυτικές και συνθετικές προτάσεις κλπ.), prepositional logic (συνδέτες, άρνηση, συνεπαγωγές, ισοδυναμίες κλπ.), predicate logic (ποσοδείκτες, μετατροπισμοί γλωσσικών στοιχείων, βλ. Σετάτος 1994) κλπ., deduction logic (κανόνες καθημερινής συνομιλίας), modal logic (πρβ. τροπικά μόρια, αμφισημία, λογική χρόνων, αντιφατικά στοιχεία), intensional logic / categorical grammar (εμβέλεια γραμματικών κανόνων), presuppositions (πρβ. κοινή γνώση συνομιλητών), pragmatic analysis (πρβ. πραγματολογικές χρήσεις του γλωσσικού συστήματος).

(4) Μορφή και ουσία

Η γλωσσική έκφραση μπορεί να διατυπωθεί με άλλη ουσία (δηλαδή όχι φωνητικά), π.χ. με τη γραφή, που απευθύνεται στην όραση. Το περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με άλλη ουσία (εκτός της γλώσσας), π.χ. με άλλα σημειωτικά συστήματα (πρβ. ζωγραφική κλπ.). Η έκφραση μπορεί να αντικατασταθεί από άλλη έκφραση (πρβ. ιδιολεκτικές πραγματώσεις της ίδιας έκφρασης, που διαφέρουν σε φωνητικές λεπτομέρειες) και το περιεχόμενο από άλλο περιεχόμενο (μέσω της έκφρασης), π.χ. με συνωνυμικά στοιχεία.

Γενικά ένα σημειωτικό σύστημα μπορεί να εκφραστεί με τη γλώσσα (χωρίς την ίδια πάντα αποτελεσματικότητα, πρβ. περιγραφές πινάκων ζωγραφικής, μουσικών συνθέσεων κλπ.), με ένα άλλο σημειωτικό σύστημα (πρβ. σειρά σημειωτικών συστημάτων από νοητικές διαδικασίες ως πραγμάτωση της γλώσσας και ως αντίληψη και κατανόησή της).

6. Αλλαγές και εξελίξεις

Έκφραση και περιεχόμενο είναι άρρηκτα συνδεδεμένα στη συγχρονική χρήση, αλλά μπορούν να τροποποιούνται και να εξελίσσονται ανεξάρτητα. Η έκφραση είναι συνδεδεμένη με ένα ή περισσότερα περιεχόμενα, ενώ το περιεχόμενο επιδέχεται συνήθως πολλές εκφράσεις.

Η δυνατότητα αλλαγής στην έκφραση ή/και στο περιεχόμενο δείχνει την ικανότητα της γλώσσας ως σημειωτικού συστήματος, δηλαδή ως του συστήματος που εξυπηρετεί την εξελισσόμενη πολιτισμική ζωή μιάς ανθρώπινης κοινωνίας. Τότε μόνο μιά γλώσσα θα μπορούσε να μὴν εξελίσσεται, όταν τα πάντα θα ήταν γνωστά και δέν θα υπήρχαν πιά αλλαγές στον κόσμο, αν και θα μπορούσε ως σύστημα να βελτιώνεται. Με το θέμα αυτό συνδέονται και ορισμένα άλλα προβλήματα, όπως:

- η τέλεια γλώσσα (βλ. Eco 1995): πρβ. ποικιλία κριτηρίων (απλότητα δομής, πλούτος λεξιλογίου κλπ.)·
- η γλώσσα των θεών (βλ. Bader 1989): πρβ. διαφορές από τη γλώσσα ανθρώπων (π.χ. διαθέτει σημεία για κάθε αντικείμενο αναφοράς κλπ.)·
- υποθέσεις για την εξέλιξη της γλώσσας ως σημειωτικού συστήματος: αλλαγές στα καθολικά χαρακτηριστικά κλπ. (π.χ. άρνηση με υπερτμηματικά στοιχεία), πρβ. φανταστικές γλώσσες στην επιστημονική φαντασία·
- αλλαγές δευτερευόντων στοιχείων σε πρωτεύοντα, π.χ. επιτονίσεις και επιτονισμοί ως τεμαχιακά στοιχεία, αλλά πρβ. ότι ήδη αποτελούν διακριτικές μονάδες που γίνονται αντιληπτές και συνήθως αποδεκτές (πρβ. τη διάκριση τονισμού έμφασης και αντιδιαστολής σε αντίθεση με επιτονισμούς δυσδιάκριτης λειτουργίας και περιεχομένου)·
- γλώσσα ως 'φωτογραφική' αποτύπωση του κόσμου: πρβ. αλλαγές ενδιατήματος (μετοικεσία, μετανάστευση)·
- χρήση εικονικών σημείων στην έκφραση ή στη γραφή: π.χ. *άρχισε να τραγουδάει «ώ λυγρόν και κοπτερόν σπαθί μου»* + μουσικός σκοπός ή μουσική αντίστιξη·
- πλήθος και χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων: νεύματα, κινηματικά σημεία, γειτνιαστικά σημεία κλπ.·

- πραγματολογικές χρήσεις: πρβ. στη λογοτεχνία τη 'ροή της συνειδήσεως', τη σκοτεινή ποίηση, τα *kenning* και σχήματα λόγου, τις συνειδητές ακυρολεξίες και ασάφειες κλπ.
- σημασιακές τροποποιήσεις γλωσσικού σημείου: κύρια ονόματα → προσηγορικά (π.χ. λατ. *Caesar* → ρωσ. *царь*, ιταλ. *Carlo e figli* → νεοελλ. *καριοφίλι*), προσηγορικό → κύριο όνομα (πρβ. παρατσούκλια), περιφερειακό σημείο → κεντρικό (π.χ. ελνστ. *vearðon úðvar* → νεοελλ. *νερό*), κεντρικό σημείο → περιφερειακό (π.χ. *βαρύ ύδωρ*: επιστημονικός όρος), φωνητική εξέλιξη → σύμπτωση (πρβ. ομωνυμία, π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση*), πραγματολογική εξέλιξη και διάσπαση σημασίας (π.χ. *κα-νε¹νας* – *κα-νε²νας*), γενική σημασία → ειδική και αντίστροφα (*πόλη* → *Πόλη*), αλλαγές στη φόρτιση, ετυμολογικά σημασιακά ζεύγη (π.χ. *δουλειά* – *δουλεία*).

7. Ειδικά θέματα

Έκφραση και περιεχόμενο διαφοροποιούνται (πρβ. δομές και λειτουργίες) κατα τα επίπεδα της γλώσσας, παρουσιάζοντας την τεράστια ποικιλία μορφών, χρήσεων, φορτίσεων και σημασιών που χαρακτηρίζουν τη γλώσσα. Εκτός απο το θέμα της διαφοράς μεταξύ έκφρασης και περιεχομένου και φωνητικής μορφής (← φωνολογία) και σημασίας (έννοια, νόημα, ατομικά σημεία), υπάρχουν πολλά ενδιαφέροντα θέματα προς εξέταση, όπως:

(1) Φορτίσεις με διακρίσεις επιπέδων της γλώσσας

- Έκφραση: με προσωδιακά στοιχεία (ένταση, βράχυνση – επιμήκυνση), με τεμαχιακά (πρβ. *το χρώμα το μακάριο* στον Α. Κάλβο), με σειρά όρων (πρβ. *το φυσικό τους περιβάλλον* – *το φυσικό περιβάλλον τους*, θερμότερο – ψυχρότερο), με ιδιολεκτικά στοιχεία (πρβ. μιμήσεις).
- περιεχόμενο: με συναισθηματικά στοιχεία ή αντιστρόφως με λογικά στοιχεία.
- ενίσχυση – αποδυνάμωση: π.χ. *είναι σκαρταδούρα της σκαρταδούρας*, πρβ. αντίθετα: —*Θα μπορούσαμε να την πούμε σκαρταδούρα*. —*Όχι και σκαρταδούρα!*.
- φόρτιση – χονδροειδής σημασία: η χονδροειδής σημασία αρκείται στα αισθητά συμφραζόμενα, που τη συγκεκριμενοποιούν και την εξειδικεύουν, ενώ η φόρτιση προσθέτει συναισθηματικά στοιχεία που δύσκολα εκφράζονται αναλυτικά, και αποτελεί υποδειγματική έκφραση του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου με ό,τι προσφέρει η γλώσσα.
- φόρτιση – επιστημονική ορολογία: η επιστημονικά ακριβής έκφραση είναι ανεξάρτητη απο την επίδραση του περιβάλλοντος, το οποίο ελέγχεται στα πειράματα και στις παρατηρήσεις.
- σχετικότητα της γλώσσας: δέν βλέπουν οι ομιλητές διάφορων γλωσσών διαφορετικά τον κόσμο (κατα τη δομή του γλωσσικού συστήματος κλπ.), αλλά τα στοιχεία της γλώσσας τους (λεξιλόγιο κλπ.), με βάση τα επίπεδα της γλώσσας (πρβ. και μέσα στην ίδια τη γλώσσα τα ποικίλα ιδιόλεκτα και τις διάφορες «χρήσεις»), έχουν διαφορετικές φορτίσεις και αξίες. Συνήθως βλέπουν και ονομάζουν απο το φυσικό τους περιβάλλον ό,τι τους είναι αναγκαίο ή ενδιαφέρον, για να επιβιώσουν κλπ.

(2) Απλή – σύνθετη έκφραση και περιεχόμενο

Η εξέταση των γλωσσικών πραγματώσεων παρουσιάζει:

- σειρά κειμένων απο πολύ απλή γλώσσα ως πολύ σύνθετη με το ίδιο περιεχόμενο: πρβ. περιλήψεις, συνοψίσεις, συγκεφαλαιώσεις, επιτομές, συντομεύσεις, επιγραμματικές εκθέσεις, λακωνικές εκφράσεις κλπ. με μακρηγορία, μακρολογία, αμετροέπεια, φλυαρία, περιττολογία, κενολογία, αεροκοπάνημα·
- σειρά κειμένων με τα ίδια εκφραστικά μέσα αλλά απλό – σύνθετο περιεχόμενο·
- σύνθετα εκφωνήματα: όπως με σύνθεση σημειωτικών συστημάτων, π.χ. προφορά ενός εκφωνήματος στον σκοπό γνωστού ή μη τραγουδιού, που μοιάζει με επιτονισμό είναι όμως σαφέστερη, πρβ. *τρία πουλάκια κάθονταν* ως σχόλιο επι καταστάσεως, περιεχομένου εκφωνήματος κλπ.

(3) Περιττά και ελλιπή στοιχεία στην έκφραση

Η έκφραση μπορεί να περιλαμβάνει περιττά ή ελλιπή στοιχεία στις εξής περιπτώσεις:

- επαναλήψεις: που μπορεί όμως να οφείλονται σε έμφαση, προβολή στοιχείων κλπ.·
- φλυαρία: λόγω ιδιολεκτικών χαρακτηριστικών, απουσίας αντικειμένου ομιλίας, παρά τις συνθήκες ομιλίας, πρβ. αντίθετα ολιγολογία, λακωνικότητα κλπ.·
- παραβάσεις οικονομίας λόγου: θεωρείται ως γενική αρχή της ομιλίας·
- περιττά στοιχεία αλλά με διαφορά φόρτισης·
- περιττά στοιχεία ως δύσκολα αποδεκτά: πρβ. αδόκιμες εκφράσεις (π.χ. δύσχρηστες, απαρχαιωμένες, πλημμελείς, ελαττωματικές).

Περιττά και ελλιπή στοιχεία κανονικά πρέπει να εμφανίζονται στον λόγο (προφορικό ή γραπτό) ανάλογα με τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. συντομογραφίες κλπ.

(4) Είδη κειμένων

Η ομιλία παρουσιάζει στις πραγματώσεις της μεγάλη ποικιλία κειμένων (πρβ. κειμενολογία, θεωρία λογοτεχνίας κλπ.): συνομιλία (συζήτηση, στιχομυθία, κουβέντα, διάλογος κλπ.), αγόρευση (λόγος, διάλεξη, διδασκαλία κλπ.), μονόλογος (εσωτερικός λόγος κλπ.), αφήγηση (περιγραφή, εξιστόρηση, διήγηση, έκθεση, ανάπτυξη, ανάλυση κλπ.), πρβ. και σιωπή (βουβαμάρα κλπ.). Δηλαδή η ομιλία ως χαρακτηριστικό του ανθρώπου παρουσιάζεται ως:

- συνομιλία για λόγους πληροφόρησης (πρβ. προσωπικές ερωτήσεις σε συναντήσεις γνωστών, σε ταξίδια, συγκεντρώσεις κλπ., σε κοινές επιδιώξεις, εργασίες κλπ.), κοινωνικής συνοχής (πρβ. προς βρέφη, μωρά κλπ., αίσθηση ότι υπάρχει κάποιος που τα φροντίζει), επηρεασμού (πρβ. επιχειρηματολογία κλπ.)·
- ομιλία για λόγους πληροφόρησης προς πιθανούς αποδέκτες, ερώτησης – απάντησης, συνειδητοποίησης σκέψης (πρβ. μονόλογο παιδιών και ηλικιωμένων).

Κάθε είδος κειμένου (προφορικού ή γραπτού) παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία μορφών, π.χ. στον διάλογο μπορούμε να διακρίνουμε (με αντίστοιχες λειτουργίες): σιωπή (αποφυγή απάντησης κλπ.), μονολεκτικές απαντήσεις, απομάκρυνση απο το θέμα (παρεκβάσεις, μετάβαση σε άλλο θέμα, που έρχεται επίμονα στο μυαλό του συνομιλητή κλπ.), προεξόφληση αποδοχής λόγου (π.χ. ...έτσι; πρβ. γαλλ. *n'est-ce pas?*), επαναλήψεις εκφωνημάτων του ομιλητή (πρβ. και απηχητικό λόγο, π.χ. —*Δέν του το είπες*, —*Δεν του το είπα!* κλπ.), επανάληψη της ίδιας πάντα φράσης (π.χ. το *I prefer not*

to στο «Bartleby, The Scrivener: A Story Of Wall-street» του H. Melville [*The Piazza Tales*, 1856, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Dix & Edwards / Sampson Low]), μурμουρητό κλπ. (απροθυμία διαλόγου για διάφορες αιτίες), ύψωση – χαμήλωμα φωνής (πρβ. για να το ακούσουν όλοι – για να μὴν το ακούσει κανείς άλλος κλπ.), με το βλέμμα στραμμένο αλλού και όχι στον συνομιλητή (για να μὴν ‘προδώσει’ τα συναισθήματά του ή για να μὴν ‘αναγνωρίσει’ τις αντιδράσεις του συνομιλητή), ‘διάλογος κωφών’ (πρβ. «άλλα λέμε και άλλα καταλαβαίνουμε»).

Κάποτε η πραγμάτωση της γλώσσας γίνεται χωρίς εκφώνηση, όπως για να μὴν ακουστεί κάτι στους γύρω ή λόγω χυδαίας κλπ. φόρτισης, για βιολογικούς (παροδικά) λόγους (πρβ. «μου κόπηκε η φωνή», «απο τον πόνο δέν μπορούσε να μιλήσει»), σε ομιλία απο απόσταση (ο δέκτης καλείται να καταλάβει τα λεγόμενα απο τις κινήσεις των αρθρωτικών οργάνων, που στην περίπτωση αυτή μπορεί να ‘τονίζονται’, να σχηματίζονται με έμφαση, αργή κίνηση κλπ.), σε μονόλογο (μέσα σε κόσμο απο ένταση συναισθήματος), αναγνώσεις σιωπηλές για εξακρίβωση μετρικών μορφών κλπ., σε προσευχές, σε απαριθμήσεις κλπ., πρβ. και «έμεινε άλαλος / άναυδος».

(5) Εκμάθηση και ανάλυση ξένων γλωσσών

Η γλωσσολογική ανάλυση μιάς ξένης γλώσσας συναντά κάποτε μεγάλες δυσκολίες, ενώ η εκμάθηση και χρήση της μπορεί να γίνεται με ευκολία (ασύνειδη εφαρμογή κανόνων). Οι συνήθειες (κανόνες) εδραιώνονται στην πράξη (ενέργειες μέσα στον κόσμο όπου ζούν οι ομιλητές), κατάσταση που δηλώνει οτι αρχικά κάθε περίπτωση διέπει τη δική της έκφραση, αλλά τελικά οι ομοιότητες της πραγματικότητας οδηγούν σε ομοιότητες της γλωσσικής έκφρασης (κανόνες μικρής ή μεγάλης εμβέλειας). Σημαντικό ρόλο όμως παίζει και η προθυμία και έφεση εκμάθησης της γλώσσας (πρβ. ξένους ομιλητές οι οποίοι ζούν χρόνια σε ξένη για αυτούς χώρα και τελικά δέν μαθαίνουν παρά τις εκφράσεις που τους βοηθούν στον χώρο της δουλειάς τους, π.χ. ξένοι ποδοσφαιριστές).

Κατα την εκμάθηση ξένων γλωσσών οι διαδικασίες του εγκεφάλου οδηγούν:

- απο κανόνες (αλγόριθμος γλωσσικού συστήματος κλπ.) μιάς γλώσσας με ιδιαίτερους κανόνες (μεσογλώσσα) σε κανόνες άλλου γλωσσικού συστήματος·
- απο σκέψη στη μητρική γλώσσα (μαζί με ερμηνεύοντα κλπ.) σε κανόνες της ξένης γλώσσας (πρβ. και εκμάθηση μητρικής)·

πρβ. υπόθεση ιδιαίτερης μεσογλώσσας όλων των γλωσσών (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά, λογική γραμματική κλπ.).

(6) Πραγμάτωση και απομνημόνευση γλώσσας

Ο ακροατής συνήθως δέν επιζητεί να θυμηθεί, να απομνημονεύσει μιά πρόταση κλπ. που ακούει (άν και μπορεί να το προσπαθήσει και να τη θυμηθεί). Η εναλλαγή προτάσεων κλπ. στη συνομιλία είναι μιά διαδικασία που το αποτέλεσμα της είναι η κατανόηση προθέσεων, πληροφοριών κλπ. Η συνείδηση των γλωσσικών πραγματώσεων ανακαλεί έναν κόσμο ερμηνευόντων που προστίθενται σε αυτή, τροποποιώντας την αντίληψη του κόσμου στη μνήμη του ακροατή ή επιβεβαιώνοντας την πρόθεση του ομιλητή.

Άν ερωτηθεί ένας ακροατής σχετικά με το περιεχόμενο ενός εκφωνήματος (πρόταση κλπ.) που μόλις άκουσε, μπορεί να επαναλάβει το εκφώνημα, να το παραφράσει,

να το επαναλάβει με ελλείψεις ή/και προσθήκες, να το αναλύσει γλωσσικά, ιστορικά, πολιτισμικά κλπ., να δώσει μιά περίληψή του, να συναντήσει δυσκολίες επειδή δεν κατάλαβε κάτι, δεν πρόσεξε κλπ., επειδή κάτι είναι αμφίσημο, ασυμπλήρωτο, αδιαφάνες, αόριστο κλπ.

Τα κείμενα αποτελούνται από μία ή συνήθως περισσότερες προτάσεις, έχουν διαφορετικό μήκος (πρβ. και γραμματειακά είδη). Η απομνημόνευση ενός κειμένου μπορεί να αφορά μιά πρόταση (πρβ. τίτλους κλπ.) ή περισσότερες, να είναι σε ποικίλους βαθμούς εικονική (πρβ. αφηγηματικά κείμενα), να είναι ελλιπής, αποσπασματική, να χρειάζεται υπενθύμιση κλπ.

8. Συμπεράσματα

Οι γλωσσικές πραγματώσεις κινούνται μεταξύ ομιλητή – συνομιλητή / ακροατή και στο πλαίσιο των καταστάσεων του κόσμου (πρβ. αντικείμενα αναφοράς), δηλαδή μεταξύ περιεχομένων, ερμηνευμάτων, καταστάσεων (του κόσμου και του βιολογικού όντος), που συνειδητοποιούνται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και εκφράζονται με τη γλώσσα (ή/και με άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. το κινηματικό σύστημα σημείων). Αντίστροφα, με τις γλωσσικές πραγματώσεις ως αφετηρία ο δέκτης των γλωσσικών σημάτων κινείται προς την αντίληψη και κατανόηση των περιεχομένων της γλωσσικής σημείωσης, δηλαδή των πληροφοριών, απόψεων, προθέσεων κλπ. του πομπού / ομιλητή.

Με τις διαδικασίες αυτές εκλογικεύεται αλλά και συναισθηματοποιείται, πλουτίζεται πληροφοριακά και αισθητικά ο εσωτερικός κόσμος των ανθρώπων, οι οποίοι με την ομαδική τους ζωή μέσα σε κοινωνικές ομάδες δημιουργούν το πολιτισμικό σύστημα που εξασφαλίζει την επιβίωση και κυριαρχία στο περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Allwood, J. S., L.-G. Andersson & Ö. Dahl. 1977. *Logic in Linguistics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bader, Fr. 1989. *La langue des dieux, ou, L'hermétisme des poètes indo-européens*. Πίζα: Giardini.
- Bolinger, D. 1975. *Aspects of Language*. Νέα Υόρκη: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Eco, U. 1995. *Η αναζήτηση της τέλει γλώσσας στην ευρωπαϊκή παιδεία*. Μτφρ. Α. Παπασταύρου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπανούτσος, Ε. 1974. *Λογική*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Sarraute, N. 1957. *Tropismes*. Παρίσι: Éditions de Minuit.
- Σετάτος, Μ. 1994. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 39–54. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2025. «Λειτουργία και λειτουργίες στη γλώσσα», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 2*, 165–173. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Τα μόρια στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Παραδοσιακές γραμματικές (π.χ. Τριανταφυλλίδης 1991, 309–317 [αχώριστα μόρια με σημασία επιρρηματική, εντάσσονται στους συνδέσμους]) και συντακτικά (π.χ. Τζάρτζανος 1946–1953 2, 133–262 [εξαιρετικά χρήσιμο κεφάλαιο]) χρησιμοποιούν τον όρο *μόρια*, αν και δέν περιλαμβάνεται στα δέκα μέρη του λόγου, δίνοντας σε αυτόν άλλοτε ευρύτερο (πρβ. στον Τζάρτζανο: και φράσεις ως μόρια) και άλλοτε στενότερο περιεχόμενο, διακρίνοντας λειτουργικές χρήσεις μορίων σε στοιχεία που έχουν άλλες λειτουργίες. Συνήθως χαρακτηρίζονται με τον όρο αυτό στοιχεία που δέν είναι εύκολο να ενταχθούν σε άλλες κατηγορίες, όπως τα *θα*, *να*, *ας*, *νά*, *γιά*. Αναφέρεται επίσης το χαρακτηριστικό της ακλισίας, που το συναντούμε όμως και σε άλλα μέρη του λόγου.

Τα γλωσσολογικά λεξικά δίνουν μία εικόνα των χρήσεων του όρου κατα καιρούς και γλωσσολόγους, π.χ. το *Duden* (βλ. λ. *Partikel*) τον χρησιμοποιεί ως γενικό όρο, εντάσσοντας σε αυτόν επιρρήματα, προθέσεις και συνδέσμους και διακρίνοντας διάφορα είδη, ο Jespersen (1951, 87 κ.ε.) ως όρο που περιλαμβάνει τα άκλιτα (πρβ. και Ch. F. Hockett), δηλαδή επιρρήματα, προθέσεις, συνδέσμους και επιφωνήματα κλπ. Ανάλογα διαφέρουν και οι ορισμοί. Η Bußmann (1990 λ. *Partikel*) ορίζει τα μόρια ως: «nicht flektierende, nicht satzgliedhafte Wortklassen, die keine (oder wenig) selbständige lexikalische Bedeutung aufweisen, aber die Bedeutung ihrer jeweiligen Bezugselement modifizieren». Ο Matthews (2007 λ.) τα ορίζει ως: «uninflected words in divers languages [...] words that are short, sometimes though not always clitic, and generally not falling easily under any of the traditional parts of speech».

Η κατάσταση αυτή των πραγμάτων οδηγεί τη γλωσσολογική θεώρηση στη θέση ορισμένων ερωτημάτων, όπως:

- αποτελούν τα μόρια ιδιαίτερη γλωσσική κατηγορία του γλωσσικού συστήματος;
- σε ποιά περιοχή του γλωσσικού συστήματος ανήκουν: μορφολογία, σύνταξη, πραγματολογία;
- έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έκφρασης – περιεχομένου;
- ποιές είναι οι λειτουργίες τους;
- με ποιά άλλα στοιχεία συγγενεύουν στη χρήση και πώς διακρίνονται απο αυτά;
- με ποιά στοιχεία σχετίζονται, συνδέονται, συνδυάζονται συντακτικά;
- διαιρούνται σε είδη και ποιά είναι αυτά;
- ποιά είναι η θέση τους στη σειρά των όρων της πρότασης;
- είναι βασικά ή περιφερειακά στοιχεία της γλώσσας;
- παρουσιάζουν μεταξύ τους συστηματικές αντιθέσεις;
- μπορούν να συνδυαστούν;
- λειτουργούν ανεξάρτητα ή σε συνδυασμό με άλλα γλωσσικά στοιχεία;
- ποιό είναι το συνταγματικό τους μήκος;
- υπάρχουν προσωδιακά μόρια (πρβ. *κουκου³τσι μυαλό!*);

- ποιά είναι η προέλευσή τους;
- πώς θα προχωρήσει η μελέτη τους (π.χ. αρχίζοντας απο τα κοινής αναγνώρισης *θα / να / άς*);

2. Μόρια και μέρη του λόγου

2.1 Γλωσσικές κατηγορίες

Στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) διακρίνουμε τις εξής γλωσσικές κατηγορίες (βλ. Σε-τάτος 1994):

- γλωσσικά σημεία, σχέσεις γλωσσικών στοιχείων, γλωσσικό σύστημα·
- έκφραση: βαθμίδες (και τροπικούς δείκτες), τάξεις, επίπεδα εκφοράς του λόγου, επαναλήψεις·
- περιεχόμενο: σύνολο (και προσδιορισμούς), προοπτική, αναφορές·
- πραγματολογία λόγου: βάθος – επιφάνεια, κατευθύνσεις λόγου·
- λειτουργίες της γλώσσας·
- αξίες: επίπεδα της γλώσσας (λεξιλογικά, υφολογικά, κειμενογλωσσικά, κοινωνιο-γλωσσικά, πολιτιστικά, ψυχολογικά, ιστορικά, γεωγραφικά, ιδιογλωσσικά)·
- πεδία·
- ποσότητες·
- σημειωτικές πράξεις·
- μετατροπισμούς και ισοτροπισμούς·
- συνδυασμούς στοιχείων, δομών, κατηγοριών: συμφωνία όρων κλπ.

2.2 Μόρια και άλλα μέρη του λόγου

Η διάκριση των μορίων απο τα άλλα μέρη του λόγου μπορεί να γίνει βάσει διάφορων κριτηρίων, όπως:

- περιπτώσεις όπου μόνο αυτά εμφανίζονται: αλλα και άλλα μέρη του λόγου μπο- ρούν να εμφανιστούν μόνα τους σε ορισμένες χρήσεις·
- ιδιαίτερες λειτουργίες: δείκτες συγκεκριμένων γλωσσικών λειτουργιών, π.χ. προσ- διορισμού → τροπικότητας (πρβ. τροπικά ρήματα, π.χ. *κάνω* + ουσιαστικό, *δεν πά να λέει*), βοηθητικά ρήματα (π.χ. *ε'χω γρα²ψει, είμαι γραμμένος*)·
- δυνατότητες συνδυασμών (βλ. 4.1): π.χ. τα *θα – να – άς* δέν εκφέρονται μαζί και συνεπώς ανήκουν στην ίδια κατηγορία, αλλα πρβ. *άν / όταν / ίσως έρθει – άν / όταν / ίσως θα έρθει* (εναλλαγή με $\emptyset$), *πρίν έρθει / πρίν να έρθει, που – πως – οτι* (πρβ. και *που / πως / οτι / θα / να*)·
- σημειωτικές διαστάσεις: πρβ. αξιολογική διάσταση με συναισθηματική / εκφραστι- κή λειτουργία·
- σχέσεις μέσα στην πρόταση: π.χ. *δέν + ρήμα, μή(ν) + ρήμα / όνομα, όχι + όνομα*·
- μορφολογία: πρβ. λεξιλόγιο, φρασεολογία·
- προσωδιακά στοιχεία: επιτονίσεις κλπ. δημιουργούν μόρια απο άλλα μέρη του λό- γου (π.χ. η προστακτική του *έρχομαι: έλα!* → *μα ε³λα που*), τονισμένες – άτονες μορφές (π.χ. *κανένα νέο;* → *κανα νέο;*), *αυτο¹ς πα¹λι τι³ να σου πώ²!* (πρβ. ρυθμό)·

- φορτίσεις (αξίες): πρβ. επίπεδα της γλώσσας (π.χ. καθημερινός λόγος κλπ.)·
- θέση στην πρόταση: π.χ. *έτσι*; στο τέλος πρότασης (πρβ. γαλλ. *n'est-ce-pas?*)·
- δυνατότητες ανεξαρτησίας: πρβ. τα αχώριστα μόρια (*α-* / *αν-*, *ξε-*, *ανα-*, πρβ. και λόγια στοιχεία: αρχαίες προθέσεις και άλλες αρχαίες άκλιτες λέξεις), *α'* και *β'* συνθετικά (π.χ. *παρα-* / *καλο-* / *κακο-* *τρώω*, *γλεντο-* *κοπώ* κλπ.)·
- προέλευση / δημιουργία: μοριοποίηση, π.χ. *κανε'να* → *κανα*, πρβ. *θέλει να* + *ρήμα* → *θελα* + *ρήμα* → *θα* + *απαρέμφατο*·
- αποκλειστική λειτουργία μορίου: αναμφισβήτητα, καθαρά μόρια – στοιχεία με λειτουργία μορίου, μοναδική χρήση – επιμέρους χρήση (λειτουργία μορίου μπορούν να παρουσιάσουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (διάκριση λειτουργίας μορίου και καθαρού μορίου), π.χ. τροπικά επιρρήματα (*τί λές εκεί!;*, *ε'λα τώρα που δέν ξέρεις!*)·
- βαθμίδα στην οποία λειτουργούν: ποιές γλωσσικές μονάδες λειτουργούν ως μόρια·
- πεδίο (scope): πρόταση αλλά και μέρη πρότασης (πρβ. *δά*), π.χ. *μπορείς και να ταξιδέψεις μ' αυτό* – *και μπορείς να ταξιδέψεις μ' αυτό*.

3. Μόρια και μέρη του γλωσσικού συστήματος

3.1 Γλωσσικές μονάδες

Εξετάζοντας τις λειτουργίες των γλωσσικών μονάδων διάφορων βαθμίδων (κλίμακα), παρατηρούμε συνοπτικά (βλ. και 2.1) τα εξής:

- φώνημα / αλλόφωνο (τεμαχιακά στοιχεία): διακριτική λειτουργία, συνδυασμοί για δημιουργία γλωσσικών μονάδων πρώτης άρθρωσης·
- προσωδιακά χαρακτηριστικά: τόνος (ακουστική έξαρση: φωνολογικά διακριτικά χαρακτηριστικά), επιτονισμός (εκφραστικότητα / συναίσθημα: τονικές ομάδες, σχήματα, μόρφημα τονικού ύψους [pitch], οροθετικά περιγράμματα, ρυθμός), παύση (σιωπή, δισταγμός: χωρισμός γλωσσικών μονάδων, συντακτικά σημεία, προτασιακά σημεία, πρβ. οροθετικά περιγράμματα)·
- καταλήξεις (γραμματικά μορφήματα): πτώση (π.χ. γενική = σχέση δύο εννοιών), αριθμός (ρόλος ως προς άλλα συστατικά πρότασης), συμφωνία όρων και συνοχή στο πλαίσιο συνταγμάτων·
- επίθημα / πρόθημα: παραγωγή – σύνθεση λεξιλογίου (*α'* – *β'* συνθετικά)·
- κλιτά στοιχεία: μορφολογία (ρίζα / θέμα + κατάληξη, αριθμός, πτώση), πρβ. άρθρο (γένος, οριστικότητα – αοριστία – $\emptyset$), ουσιαστικό (γένος: πρβ. και άκλιτα ξένα, συγκεκριμένα – αφηρημένα, αντικείμενα, όντα, έννοιες, ορίσματα ρήματος), επίθετα (τρία γένη, φυσικό γένος, τρεις βαθμοί, ποιότητα / ιδιότητα, προσδιορισμοί ονόματος, κατηγορούμενα), αντωνυμία (προσωπικές αντωνυμίες με διάφορα θέματα, *α'*, *β'*, *γ'* πρόσωπο: πομπός – δέκτης – αντικείμενο αναφοράς, αντίτυποι που παραπέμπουν), αριθμητικά (επίθετα, ουσιαστικά, κλιτά – άκλιτα, ακριβής αριθμός, σειρά, ποσότητα), *ρήμα* (διαθέσεις: ενεργητική – παθητική – μέση – ουδέτερη, φωνές: ενεργητική – παθητική, εγκλίσεις, χρόνοι, τρόποι, αριθμοί, πρόσωπα, μετοχές, πρβ. ορίσματα, πεδίο, αντιρήματα (*αυτώνω*), τροπικά *ρήματα* (*κάνω* + ουσιαστικό κλπ.)·
- άκλιτα στοιχεία: επίρρημα (προσδιορισμός λέξεων: τόπου, χρόνου, τρόπου, ποσού, διστακτικά επιρρήματα, βεβαιωτικά – αρνητικά, ρηματικά σε *-οντας*: συγχρονική

σχέση δύο ρηματικών εννοιών), πρόθεση (συνδέτες λέξεων, πρβ. συντάγματα, επιρρηματικές σχέσεις με όνομα / επίρρημα: τοπικές κ.ά., προθετικές εκφράσεις που υποτάσσουν μέσα στο σύνταγμα), σύνδεσμοι (συνδέτες προτάσεων, πρβ. φράσεις, προτάσεις, συνδέτες συντακτικών μονάδων, υποτάσσουν μέσα στην πρόταση ή στο κείμενο, παρατάσσουν γλωσσικά στοιχεία), μόρια (χρήση γλωσσικών μονάδων για δήλωση γλωσσικών λειτουργιών [βλ. 3.2]), λογικοί και τροπικοί δείκτες:

- φρασεολογισμοί: μορφολογία και σύνταξη, συνταγματική λεξική μονάδα·
- αρμοί: μορφολογική παύση·
- σχήματα λόγου: αναδιπλώσεις κλπ·
- παραγωγή: παραγωγικά επιθήματα, σημασιακή ενότητα στη δημιουργία λέξεων·
- σύνθεση: α' και β' συνθετικά μέλη, συνδετικό φωνήεν -ο-, αρμοί, π.χ. *μαλαμ(ατ)-ο-καπνισμένος*, σημασιακή ένωση με σχέση προσδιορισμού / κτήσης / αντικειμένου / παράταξης, πρβ. *επίθετα / επιρρήματα*, πτώσεις, συντάξεις, σύνδεση ισοδύναμων στοιχείων·
- συντάξεις: σχήματα (π.χ. *θέλει_δε_θέλει* κλπ.), ασύνδετα (π.χ. *πήγε, έψαξε, το βρήκε*), συμφωνία όρων (σύνδεση ανισοδύναμων / ισοδύναμων συντάξεων)·
- τροπικότητες: αληθειακή, επιστημική, δεοντική, τυπική, δοξαστική, βουλευτική, αξιολογική, επιτακτική, επιτιμητική κλπ·
- σειρά όρων: δυνατές – αδύνατες·
- κατατάκτες: σημασιακό γένος·
- σχετιστές: προθέσεις, σύνδεσμοι, συντάξεις·
- συσχετιστές: συγκριτές, τελεστές, συνδείκτες·
- καταλήξεις: ανεξάρτητη ή εξαρτημένη σχέση (ονόματα, ρήματα, αντωνυμίες, αριθμητικά επιρρήματα)·
- ρίζες – θέματα: λεξήματα – δείκτες κλίσης (ουσιαστικά), όψη (ρήματα).

3.2 Λειτουργία και ορισμός μορίων

Συγκρίνοντας τη λειτουργία των γλωσσικών μονάδων διάφορων βαθμίδων (βλ. 3.1), παρατηρούμε ότι τα μόρια θα πρέπει να οριστούν ως γλωσσικές μονάδες που εκφράζουν γλωσσικές λειτουργίες, δηλαδή υπάρχουν μόρια για τις εξής λειτουργίες (βλ. Σετάτος 1991· 2025α):

- αναφορική / πληροφορική: *όχι – ναι, δέν – μή*·
- εκφραστική / συναισθηματική: *σιιγά!* (= *τί μου λές!*, *όχι*, *δέν μπορεί να συμβαίνει*), *ά μπά!*, *που³ να...*, *μπάς και...*, *δά* (εξάγει την προηγούμενη λέξη, πρβ. και *μάλιστα*), *...μα τι³...* (τονίζει την προηγούμενη λέξη που επαναλαμβάνεται), *με το που...*·
- κατευθυντική / βουλευτική: *κοίταξε* (= *να σου πώ*), *γιά* (απειλητικό), *άντε* (παραχώρηση, προτροπή, αποπομπή· φορτισμένη λαϊκή), *άς* (προτροπή, παραχώρηση· ουδέτερη φόρτιση)·
- φατική / επαφής: *νά...* (*νά τα μας!*), *έ* (πρόκληση προσοχής), *έλα!* (*σε παρακαλώ!*, *τί είναι;* / *τί θέλεις;*), *ακούς* (εξασφάλιση της προσοχής του δέκτη), *κοίταξε* (*να δείς*) (*πρόσεξε μιά και ρωτάς!*), *μαθές* (πρβ. *μεταξύ μας*), *αλήθεια*, *τί...* (*θα με ενδιέφερε να μάθω*), *μου* (ενδιαφέρον, π.χ. *τί μου κάνεις;*), *σου* (= *τί να κάνω;*, π.χ. *σου έρχεται μιά μέρα ξαφνικά και...*), *μας* (π.χ. *τί μας λείει τώρα!*), *καλε* (π.χ. *ε³λα καλε Μαρία!*) /

- μωρε / ρε* (π.χ. *μωρε Γιάννη!, ρε Γιάννη!*).
- νοητική / φαντασίας / ευριστική: *ίσως* (πιθανολογία), *έξαφνα* (δέν είναι απίθανο, άν και ξαφνικό), *πάλι* (απο το άλλο μέρος, π.χ. *εσύ πάλι δέν μπορούσες να...*), *τίποτε* (ένα τόσο απλό πράγμα κλπ., π.χ. *Δέν μας σκέφτεται. Να έρθει τίποτε να μας δεί*), (έτσι) *να πούμε* (= να υποθέσουμε), *φαίνεται* (= έτσι το βλέπω).
 - επιχειρηματολογική / διαλογική: *κάπου* (= *κάπως* + φόρτιση, ορατό αντί νοητό, π.χ. *κάπου δέν μας τα λές καλά*), *κααλά!* (= *έ τώρα!*, τα ξέρουμε αυτά, δέν είναι επιχείρημα), *τί νομίζεις!* / *μή νομίζεις!* (αδιάφορο τί σκέφτεσαι), *τάχα* / *δήθεν* (φανταστική υπόθεση), *ναί αλλά* (αντεπιχείρημα), *πάλι* (απο το άλλο μέρος), *λοιπόν* (φυσικό συμπέρασμα), *τώρα* (της επιχειρηματολογίας, π.χ. *αυτά που έλεγε δέν είναι τώρα σοβαρά*), *άλλωστε* (επιπλέον επιχείρημα), *απο κεί και πέρα* (υπάρχει κάτι βέβαιο ως εδώ), *βασικά* (το κύριο σημείο), *μα καλά δέν...* (πώς συμβαίνει να μή, θα έλεγε κανείς πως είναι αυτονόητο), *μπά;* (περίεργο μου φαίνεται, δέν το πολυπιστεύω), *απλώς* (η εξήγηση είναι απλή, πρβ. *σήμερα και το απλά*, που λέγεται στη θέση του), *αμέ* (φυσικά έτσι είναι, εσύ τί νομίζεις, λαϊκό), *μιά που* (καθοριστικό δεδομένο), *κάν* (ούτε το ελάχιστο), *ίσια ίσια* (συμβαίνει εντελώς το αντίθετο), *ακριβώς* (επικέντρωση), *έτσι*; (στο τέλος εκφοράς, = πρέπει να το δέχεσαι κι εσύ), *όπως / ως φαίνεται* (συμπέρασμα εξ όψεως), πρβ. και *θα* (εύλογο, τυπικό).
 - μεταγλωσσική / παικτική / σχολιασμού: *άμ* (δέν σου τα έλεγα!), *καλά ντέ!* (μή θυμώνεις κλπ.), *έτσι ντέ!* (αυτό είναι το σωστό κλπ.), *καλά τώρα* (δέν μιλάμε για αυτό, αυτό δέν συζητείται), *ορίστε μας!* (ειρωνικά), *μια¹_φορα²* (αυτό τουλάχιστο είναι βέβαιο, π.χ. *αυτός μια¹_φορα² απουσίαζε*), *εντάξει* (δέν είναι κάτι σοβαρό, ανεπανόρθωτο), *μή χειρότερα!* (αρνητική εκτίμηση, π.χ. *αυτά και μή χειρότερα*), *ντέ και καλά* (με το ζόρι), *...και όχι μόνο* (και άλλα θα μπορούσε κανείς να προσθέσει), *αμέσως_αμέσως* (π.χ. *έτσι αμέσως_αμέσως έχουμε δυο περιπτώσεις*), δηλαδή (τί πρέπει να εννοήσω);
 - συμφραστική / κειμενική: *...θα έλεγα* (επιφύλαξη, δισταγμός), *άς πώ* (τολμώ να πώ), *που θα πεί* (ερμηνεία έκφρασης), *ή καλύτερα / μάλλον* (τελειωτική απόφαση), *ασφαλώς και δέν* (επιβεβαίωση έκφρασης).
 - κοινωνικοπολιτισμική: *που³ να σου τα λέω!* (είναι ολόκληρη ιστορία), *έλα ντέ!* (αυτό έπρεπε να σκεφτεί κανείς), *το λοιπόν* (ας βγάλουμε το συμπέρασμα, λαϊκό), *λίγο / λιγάκι* (π.χ. *άσε λίγο να δούμε τί θα πούν κι οι άλλοι*), *άντε ρέ!* (τί είναι αυτά που βλέπω / ακούω), *άντε ντέ!* (πρόκληση, πρβ. *πήγαινε ντέ!*, *άν σου κρατάει κλπ.*).
 - ποιητική: βλ. 3.3 στο 4.

3.3 Είδη μορίων

Ανεξάρτητα απο τον ορισμό των μορίων, η γλωσσολογική βιβλιογραφία παρουσιάζει ποικίλες κατηγορίες τους, π.χ. στο γλωσσολογικό λεξικό της Bußmann (1990 λ. *Partikel*) διακρίνονται Gradpartikeln / Fokuspartikeln (πρβ. *μόνο, επίσης*), Modalpartikeln (τροπικά: πρβ. *ίσως, αλλά*), Steigerungspartikeln (πρβ. *πολύ, εξαιρετικά, ασυνήθιστα*), Vergleichspartikeln (πρβ. *ως*), Satzadverbien (πρβ. *πιθανόν, φυσικά*) και Satzadverbial (πρβ. *βέβαια*), Negationspartikeln (πρβ. *δέν, μή, κανείς*), Antwortspartikeln (πρβ. *ναί - όχι*).

Η διαίρεση των μορίων μπορεί να γίνει βάσει των εξής κριτηρίων:

(1) Λειτουργίες της γλώσσας (βλ. 3.2): διαφορές ως προς τη χρήση των γλωσσικών σημείων, π.χ. *όταν έρθει* (πιθανότητα) – *όταν θα έρθει* (τυπικότητα → βεβαιότητα).

(2) Επίπεδα της γλώσσας: διαφορές στην αξία των γλωσσικών σημείων, πρβ. — *Σου είπε τίποτα;* — *Όχι!* αλλά — *Μπά!* (ουδέτερο – συναισθηματικό ύφος) ή — *Ναι!* αλλά — *Μάλιστα!* (ουδέτερο – ευγενικό), *φέρε μου τον κατάλογο!* (προσταγή) – *για φέρε μου τον κατάλογο!* (γιατι αλλιώς..., απότομη συμπεριφορά) – *φέρε μου τον κατάλογο, (σε) παρακαλώ!* (ευγενική συμπεριφορά), *πρόσεξε να δείς!* (επιταγή) – *κοίταξε να δείς!* (επίκληση), *αυτός, ξέρεις, δεν ήθελε να έρθει* (υποβάλλεται το αυτονόητο) – *αυτός, καταλαβαίνεις, δεν ήθελε να έρθει* (υποβάλλεται το ευκολονόητο) κλπ.

(3) Όρος πρότασης με τον οποίο συνδέεται: βλ. 4.1, 4.2.

(4) Γένος – είδος (πρβ. λειτουργία της γλώσσας – ειδική περίπτωση):

- αναφορική: κατάφαση (*ναί*) – άρνηση (*όχι*).
- συναισθηματική: εκφραστική (*σιγά να μή...*) – τονισμού (*αυτό δά κι αν ήταν*).
- φατική: επικέντρωση σε πρόσωπο (*μου – σου – μας* κλπ.).
- βουλητική: θετικό (*άιντε*) – αρνητικό (*γιά*).
- νοητική: πιθανό (*ίσως*) – φανταστικό (*τάχα*).
- επιχειρηματική: ενισχυτικά (*άλλωστε δεν το ήξερε*) – αποκρουστικά (*ίσια ίσια το ήξερε*).
- μεταγλωσσική: πρβ. — *Δέν το θέλει.* — *Απλώς δεν ξέρει τί του γίνεται!* / — *Δηλαδή δεν ξέρει τί του γίνεται!* (σχολιασμός δικαιολογίας – αντίθεσης).
- συμφραστική: δισταγμός (*θα έλεγα*) – απόφαση (*ή καλύτερα*).
- κοινωνικοπολιτισμική: πρβ. *κάτσε / στάσου / άκου να σου τα πώ* (περίμενε! – μή βιάζεσαι! – πρόσεξε!).
- ποιητική: πρβ. *μηδέ* (= ούτε, λαϊκό), *ώς* (= όπως, ποιητικό, π.χ. *ώς τρέμει του λαγού η καρδιά...*), και (π.χ. *στο κανείς και δεν τους ξέρει*, πρβ. *σειρά όρων*), *έμοιαζε να μ' έχει εντελώς ξεχάσει* (ενδιάμεση θέση επιρρήματος) κλπ.

(5) Φορτίσεις: συχνά πολλαπλές, π.χ. *εντάξει* (αναγνώριση δυσκολίας, αποτυχίας αλλά και προσπάθεια υποβάθμισης, όπως: — *Πώς σας φάνηκε το μάτς;* — *Εντάξει, η ομάδα δεν ήταν τελείως προετοιμασμένη...*).

(6) Ποικιλία λειτουργίας του ίδιου στοιχείου, π.χ. *έ!* (πρβ. όμως διαφορές επιτονισμών), *θα* (μελλοντικό – δυνητικό – πιθανολογικό).

(7) Αντιθέσεις δημοτικών / λαϊκών – λόγιων: π.χ. δημοτικά στερητικά *α-* / *αν-* / *ανα-* αλλά λόγια *δυσ-* / *ημι-* κλπ.

(8) Επιφωνηματικά – μή επιφωνηματικά: βλ. 4.6.

(9) Δυνατότητα ή αδυναμία συνδυασμού τους: π.χ. τα μόρια *θα*, *να*, *άς* δεν μπορούν να συνδυαστούν μεταξύ τους και συνεπώς ανήκουν στην ίδια κατηγορία μορίων (πρβ. ότι συνδυάζονται με τα *δέν* / *μή*, π.χ. *δέν θα έρθει* – *να μήν έρθει*), πρβ. ακόμη ομάδες όπως:

- *δέν* / *μή*: πρβ. όμως και αμφίβολα όπως *να ? μη¹ δεν έρθει*, όπου το *μη* είναι μάλλον ενδοιαστικό.
- *όχι* / *ναί* / *μπά*: πρβ. όμως *μπά, όχι!* / *μπά, ναί!*, *όχι, δεν ήρθε* – *ναί, δεν ήρθε* (συνδυασμός λειτουργιών).

- δά / ντέ / βρέ / βέβαια / λοιπόν
- γιά / άντε / εμπρός / έλα: πρβ. όμως γιά έλα πές μου! (όπου το έλα έχει τη αρχική λειτουργία της προστακτικής του έρχομαι).
- μαθές / βέβαια / που λές / μάλιστα / δήθεν / τάχα / ίσως.
- αμέ / έμ / μπά / μα.
- πάλι / και.

(10) Ταυτόχρονη χρήση: Μιά πρόταση μπορεί να παρουσιάζει πολλά μόρια, που το καθένα έχει την ιδιαίτερη λειτουργία του, π.χ. *αυτός πάλι τί ήθελε να το πεί;* (πάλι = απο την πλευρά του, νοητική λειτουργία) – *κι αυτός πάλι τί ήθελε να το πεί;* (κι = επιπλέον, δηλαδή καλά εκείνος..., αυτός όμως γιατί...) – *αμ αυτός πάλι τί ήθελε να το πεί;* (αμ = σχολιασμός, λαϊκό, πάλι = νοητικό, λαϊκό).

4. Ειδικά θέματα

4.1 Συνδυασμός μορίων και άλλων ακλίτων

Τα άκλιτα της KNE μπορούν να συνδυάζονται μεταξύ τους, όπως:

- (α) επίρρημα + πρόθεση: *μαζί με, έξω απο, ίσια σε*, πρβ. *απο μέσα απο κλπ.*
+ σύνδεσμος: *εκτός άν / που, πρίν να, ακόμη και (να), εδώ και, έτσι και, μόνο που*, πρβ. *μιάς και*
+ επίρρημα: *φέρθηκε πολύ / απροσδόκητα έξυπνα*, πρβ. *εκείπέρα όπου*
+ μόριο: *έτσι ντέ, πώς όχι*
- (β) σύνδεσμος + σύνδεσμος: *αλλ' όμως, επειδή και, και επειδή (για άλλους λόγους και επειδή αποφάσεις να), άν και, και άν, και ούτε*
+ επίρρημα: *ή μάλλον / καλύτερα*
+ μόριο: *ωστε να, και άς, που θα, που να, οτι θα*
- (γ) μόριο + σύνδεσμος: *ναί αλλα, νά και, όχι όμως*, πρβ. *μπάς και*
+ επίρρημα: *αμ πώς, όχι βέβαια*
+ μόριο: *ναι αμέ!, όχι δέν (ξέρω)!, άντε να*, πρβ. *κάν και κάν*
- (δ) επιφώνημα + επιφώνημα: *έ στόπ!, ά γειά σου!*
+ μόριο: *ά μπά!*
- (ε) πρόθεση + σύνδεσμος: *ώσπου*
+ πρόθεση: *με δίχως*
+ επίρρημα: *αντί κιόλας*
+ μόριο: *για να*
- (ς) αριθμητικό + αριθμητικό: *δέκα πέντε / δεκαπέντε*
+ σύνδεσμος: *μια² και / που*.

4.2 Συνδυασμός μορίων και κλιτών

Τα μόρια μπορούν να συνδυαστούν με κλιτά μέρη του λόγου σχηματίζοντας συνθετότερες μονάδες, όπως:

- (α) ρήμα + μόριο / μόριο + ρήμα: *κάνει να φύγει, έλα δά!, θα έρθει / να έρθει*
- (β) όνομα + μόριο: *ο κήπος πάλι άλλο πράγμα!*

(γ) αντωνυμία + μόριο: *αυτός δά·*
 πρβ. και περιπτώσεις όπως αριθμητικό + ουσιαστικό = μόριο (π.χ. *μια² φορά εγώ του το είπα!*).

4.3 Θέση μορίων

Η θέση των μορίων στην πρόταση μπορεί να είναι ποικίλη:

- καθορισμένη: π.χ. του δά, που ακολουθεί το στοιχείο που τονίζει / εξαίρει
- ελεύθερη: πρβ. *να θέλει, τώρα, να τον ακολουθούν όλοι είναι κάτι που... / να θέλει να τον ακολουθούν όλοι, τώρα, είναι κάτι που...· μάλιστα, ο αδελφός του έφυγε, αυτός όχι / αυτός όχι, ο αδελφός του, μάλιστα, έφυγε· πού τό 'βαλα διάβोλε και δέν το θυμούμαι / πού διάβολε τό 'βαλα και δέν το θυμούμαι*
- επικεντρωμένης λειτουργίας: π.χ. —*Τί έκανε; Το υπέβαλε; —Ναί, το υπέβαλε. / —Το υπέβαλε, ναί.*

4.4 Οργάνωση μορίων

Τα μόρια συστηματοποιούνται με ποικίλους τρόπους, π.χ. σχηματίζουν:

(α) λογικά τετράγωνα όπως:

▪ (όταν) θα έρθει	(όταν) έρθει	εύλογο / βέβαιο – αβέβαιο
έρχεται	ίσως έρθει	πραγματικό – πιθανό
▪ έρχεται	θα έρχεται	
τάχα έρχεται	ίσως έρχεται	
▪ ήρθε μαθές	ήρθε λοιπόν	ευγενικό – θα το ξέρεις
ήρθε που λές	ήρθε ντέ	δέν θα το ξέρεις – αγενές
▪ πές το λοιπόν!	πές το δά!	
πές το ντέ!	πές το βρέ!	
▪ εμ τί νόμισες;	αμε τί νόμισες;	
μπά τί νόμισες;	μα τί νόμισες;	
▪ θα έρθει	άς έρθει	
να έρθει	έρθει (δεν_έρθει)	
▪ άς έρθει	να έρθει	παραχώρηση – βούληση
είθε να έρθει	ας έρθει	ευχή – προτροπή

(β) Ιδιαίτερες σημασίες και χρήσεις.

4.5 Συνωνυμικές σχέσεις μορίων και άλλων γλωσσικών μονάδων

Κάποτε μόρια και άλλες γλωσσικές μονάδες αποτελούν συνώνυμα, όπου τα μόρια διακρίνονται απο την ιδιαίτερη λειτουργία τους, π.χ. *μήπως* (ουδέτερο) – *μπάς και* (συναισθηματικά φορτισμένο).

4.6 Προβληματικές περιπτώσεις

(α) Τα μόρια αποτελούν δείκτες των λειτουργιών της γλώσσας, αλλά το κριτήριο αυτό μπορεί να το εμφανίζουν και άλλα μέρη του λόγου, που θα μπορούσαν να ανήκουν σε άλλη γλωσσική κατηγορία, όπως:

- *άμα*: χρονικός ή υποθετικός σύνδεσμος, όπως τα *όταν* και *άν* (που έχουν νοητική λειτουργία), αλλά ακριβώς ο αμφίσημος χαρακτήρας του, με τη συναισθηματική φόρτισή του, θα μπορούσε να τον κατατάξει στα μόρια, πρβ. *άμα θέλει έρχεται* (όταν / *άν* θέλει).
- *έτσι και*: νέος σύνδεσμος, αλλά και μόριο νοητικής / φαντασιακής λειτουργίας, π.χ. *έτσι και σε δεί αρχίζει αμέσως τη φλυαρία του*.

(β) Μόρια και επιφωνήματα

Τα επιφωνήματα εκφράζουν αισθήματα και συναισθήματα, δηλαδή παρουσιάζουν όπως και τα μόρια διαφορετικές από την αναφορική γλωσσικές λειτουργίες, μπορούν μάλιστα και να συνδυαστούν (βλ. 4.1). Η διάκρισή τους γίνεται με το κριτήριο της ανεξαρτησίας (επιφωνήματα) – εξάρτησης (μόρια) από την πρόταση, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις όπου αυτό παραβαίνεται, π.χ. —*Γιάννη!* —*Έλα!* (= *τί θέλεις*; *σε ακούω*), πρβ. *έλα, λέγε!* / *έλα, τρέχα!*, *καλε Γιάννη!* — *καλέ!* (συνήθως από γυναίκες).

Το ίδιο και σε αναφωνήσεις, π.χ. *τε³λος πα¹ντων!* — *αυτά τε³λος πα²ντων* *δέν θα σταματήσουν*; (πρβ. διαφορά επιτονίσεων), *φρι³κη!* — *καθαριότητα φρι²κη*.

(γ) Εξαντλητική συλλογή

Η συλλογή των μορίων με κριτήριο τη λειτουργία τους *δέν* είναι εύκολη, επειδή πολλά στοιχεία της ΚΝΕ χρησιμοποιούνται ως δείκτες λειτουργιών της γλώσσας, ιδίως εκφράσεις με αναδίπλωση (π.χ. *αμέσως_αμέσως*), με χρήση πολλών στοιχείων (π.χ. *έτσι να πούμε*), με συνδυασμό μορίων (π.χ. *μα δέν...* — *μα καλά δέν...*, *καλά που (δέν)...* — *καλά πάλι που (δέν)...*, *κάπου λοιπόν έχει δίκιο, άντε ντέ!*, *μπά, όχι!*

(δ) Αποκλειστική χρήση

Μιά πρόταση μπορεί να αποτελείται μόνο από μόρια, π.χ. *όχι / ναί, νά!*, πρβ. και ελλιπείς προτάσεις (με αποσιωπήσεις κλπ.), π.χ. *μα καλά δέν...* κλπ. Έτσι εμφανίζεται πάλι το πρόβλημα της διάκρισής τους από τα επιφωνήματα, βλ. παραπάνω στο (β).

(ε) Τροπικότητες και μόρια

Συνήθως τα μόρια ορίζονται ως δείκτες τροπικοτήτων, π.χ. θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε με όρους της τυπικής λογικής μόρια ως αληθειακά (π.χ. *δέν*), επιστημικά (π.χ. *ίσως*), δοξαστικά (π.χ. *τάχα*), βουλευτικά (π.χ. *είθε*), αξιολογικά (π.χ. *δά*), τυπικά (π.χ. *θα, λοιπόν*) κλπ.

4.7 Μονολειτουργικά (καθαρά) και πολυλειτουργικά μόρια

Τα μόρια μπορούν να διακριθούν ως καθαρά, μιάς λειτουργίας (π.χ. το *θα* ως δηλωτικό του εύλογου, τυπικού), και πολυλειτουργικά (π.χ. το *μπά*), ανάλογα πάλι με:

- κατηγορίες: γλωσσικές λειτουργίες (βλ. 3.2), επίπεδα της γλώσσας (δημοτικά – λόγια – λαϊκά κλπ.), π.χ. *τάχα* — *δήθεν, μακάρι* — *είθε* (δημοτικά – λόγια), *άντε* — *γιά*

(δημοτικά – λαϊκά), *έμ / άμ / αμέ / μαθές / ντέ* (λαϊκά), *άραγε, άς, θα, έ!, δά, μα, πού, κάν* (δημοτικά), *λοιπόν, τυχόν* (λόγια)·

- σημασίες: άρνηση – κατάφαση (π.χ. *όχι – μπά, ναι / μάλιστα – ουχουου³!, δέν / μή*).

4.8 Γλωσσικά στοιχεία με λειτουργία μορίου

Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία, π.χ. άκλιτα, παρουσιάζουν χρήσεις που θα μπορούσαν να καταταχθούν στις χρήσεις των μορίων, όπως *ξέρει και γράφει* (πρβ. *ξέρει να γράφει*), όπου το *και* υποβάλλει την έννοια ‘όντως’ (πρβ. επιχειρηματολογική λειτουργία μορίων), *βλέπει και έρχεται* (κοντά στα *βλέπει οτι / να / που / πως / Ό έρχεται* (βλ. Σετάτος 2025b)) = πραγματικά, *να πάμε κανα ταξίδι, να ξεσκάσουμε* (το *κανα* υποβάλλει νοητική / φαντασιακή λειτουργία μορίου), ή σε λειτουργίες κατατακτών, όπως *πέντε κεφάλια πρόβατα* (πρβ. μεταγλωσσική λειτουργία μορίων).

Ως μόρια χρησιμοποιούνται (βλ. Τζάτρτζανος 1945–1953):

- ουσιαστικά: *παιδί πράμα*·
- αντωνυμίες: *ήρθε τίποτε κανέναν να μας δεί*·
- αριθμητικά: *μιά και / που*·
- ρήματα: *θές... θές...*, πρβ. και *μαθές*·
- επιρρήματα: *ακόμη, (ε)δώ, αλλιώς, έπειτα, πάλι, πότε, πώς, έτσι, ίσως, κιόλας, μόλις, μόνο, ποτέ, τότε*·
- προθέσεις: *παρά*·
- σύνδεσμοι: *γιατι, εντούτοις, και, μήπως και, να, σάν, σάμπως*·
- επιφωνήματα: *άιντε, έ*·
- αναφωνήσεις: *άμποτε να*·
- εκφράσεις: *ανίσως, αφενός μέν... αφετέρου δέ...*, *όσο για*·
- συνδυασμοί: *ή μήπως, μιά και δυό, όπως_όπως*·
- πρώτα συνθετικά: *α-κλειδωτος, ξε-κλειδωτος, ξε-κλειδωμένος· ά-γραφος, ? ξέ-γραφος, ξε-γραμμένος* (όχι ως μππ του *ξεγράφω*, πρβ. *μή γραμμένος, όχι γραμμένος, χωρίς γραφή, δίχως γραφή, ξανα-γραμμένος, δια-γεγραμμένος κλπ.*).

4.9 Ιστορική διάσταση

Η εμφάνιση και η απώλεια μορίων στη διαχρονία της ελληνικής συμβαδίζει με τις αλλαγές του γλωσσικού συστήματος (πρβ. αναλυτικότητα της νέας ελληνικής), όπου παρατηρείται δημιουργία νέων δυνατοτήτων, όπως *θα + ιστορικός χρόνος*, π.χ. *θα του μιλούσα* (δυνατότητα στο παρελθόν, δηλαδή τυπικό στο παρελθόν), *θα του μίλησε* (πιθανότητα στο παρελθόν, δηλαδή εύλογο, τυπικό στο παρελθόν), κοντά στα *θα του μιλά* (μέλλοντας διαρκείας ή πιθανότητα στο παρόν), *θα του μιλήσει* (μέλλοντας στιγμικός, εύλογο στο μέλλον), *θα του έχει μιλήσει* (εύλογο στο παρελθόν απο την προοπτική του παρόντος), *θα του είχε μιλήσει* (εύλογο στο παρελθόν απο την προοπτική του παρελθόντος). Με τις νέες λειτουργίες ορισμένα μόρια μεταβλήθηκαν σε γενικότερους δείκτες, πιά αφηρημένους συνδέτες κλπ., όπως τα *να, που, και*. Οι εκφραστικές ανάγκες, οι προσπάθειες για την κάλυψή τους και για τη δημιουργία νέων γλωσσικών δυνατοτήτων οδηγούν στην εμφάνιση νέων μορίων και νέων συνδυασμών τους, νέων

γλωσσικών κατηγοριών (π.χ. *έτσι και* → σύνδεσμος). Η περιοχή των μορίων είναι απο τις πύθ δημιουργικές στην πραγματολογική διάσταση της γλώσσας, δηλώνοντας τις γλωσσικές λειτουργίες.

Μαζί με τα μόρια παρουσιάζονται και άλλες, παράλληλες εξελίξεις σε άλλες περιοχές του γλωσσικού συστήματος, όπως:

- γενικεύσεις κλίσεων: απλοποιήσεις, νέες βάσεις·
- γραμματικοί δείκτες: π.χ. *θα, να, άς, που, μιά και / που* κλπ·
- «γλωσσικοί πρωτείς» (βλ. Σετάτος 2025β): π.χ. *σάν, και*.

5. Συμπεράσματα

Το γλωσσικό σύστημα παρουσιάζει τις διαστάσεις των σημειωτικών συστημάτων: σημαντική (σημεία και σημασίες τους), συντακτική (κανόνες συνδυασμού σημείων), πραγματολογική (χρήση σημείων), αξιολογική (αξίες σημείων), σιγματική (σχέση με τα αντικείμενα της αναφοράς), υλική (αρθρωτική), μορφική (νοητική, φαντασίας, κατασκευαστική). Τα στοιχεία της γλώσσας και οι κανόνες συνδυασμού τους εκτελούν ποικίλες λειτουργίες, καλύπτοντας τις ανάγκες του πολιτισμικού συστήματος που χρησιμοποιεί τη γλώσσα. Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα και αποκλειστικά για τη δήλωση των λειτουργιών της γλώσσας, πράγμα που εξασφαλίζει τη σαφήνεια των χρήσεων, την οικονομία των γλωσσικών μέσων, την πληρέστερη έκφραση, με άμεσο, πρακτικό και αποτελεσματικό τρόπο (αλλά συχνά έμμεσα υποβάλλονται πάλι με γλωσσικά μέσα, επειδή το απαιτούν οι συνθήκες επικοινωνίας).

Τα μόρια δημιουργούνται απο στοιχεία της γλώσσας που, εκτός των τυποποιημένων χρήσεων τους, αποκτούν, με αφετηρία ορισμένες χρήσεις και με πρόσθετα στοιχεία (προσωδιακά κλπ.), νέες χρήσεις κατα τις περιστάσεις, που εξυπηρετούν άλλες εκφραστικές ανάγκες (πρβ. και ανάλογη χρήση εργαλείων και αντικειμένων, π.χ. ένα βιβλίο ως βαρίδι). Κάποτε οι λειτουργίες αυτές ικανοποιούνται με μορφολογικά και συντακτικά μέσα (ιδιαίτερα μορφήματα και συντάξεις), δημιουργώντας εξαιρετικά περίπλοκα συστήματα κλίσης κλπ., με λεπτές σημασιακές και πραγματολογικές διακρίσεις, άλλοτε χρησιμοποιούν απλούστερα συστήματα, με ειδικούς δείκτες, όπως είναι και τα μόρια.

Βιβλιογραφία

- Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Duden: *Duden Bildwörterbuch der deutschen Sprache*. 1959. Dudenverlag des Bibliographisches Instituts.
- Jespersen, O. 1951. *The Philosophy of Grammar*. Λονδίνο: George Allen & Unwin.
- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Σετάτος, Μ. 1991. «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολόγος* 65, 167–183.
- . 1994. «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 11–38. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2025α. «Λειτουργία και λειτουργίες στη γλώσσα», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα*

και τα σημεία 2, 165–173. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

—. 2025β. «Γλωσσικοί πρωτεΐς: παρατηρήσεις στα *που, πως, να, και, οτι, σάν, αν, άς, θα*», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 2*, 89–98. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Τζάρτζανος, Α. 1946–1943. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Το απαρέμφατο της ποντιακής διαλέκτου

1. Εισαγωγικά

Η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) διαθέτει δύο άκλιτους ρηματικούς τύπους, το ρηματικό επίρρημα (*absolutivum*) σε *-οντας* και τους τύπους σε *-(σ)ει* / *-(θ)ει* σε περιφράσεις με το *έχω* (παρακειμένος) κλπ. Οι τύποι αυτοί λείπουν από την ποντιακή διάλεκτο και ο δεύτερος και από άλλες νεοελληνικές διαλέκτους (πρβ. το πρόβλημα της δημιουργίας του παρακειμένου *έχω γράψει* / *έχω γραφεί* της ΚΝΕ, βλ. Σετάτος 1993· 2024).

Η εξέλιξη και ιστορία του αρχαίου ελληνικού απαρεμφάτου ως ρηματικού τύπου έχει απασχολήσει τη γλωσσολογία από παλιά, πρβ. τις ετυμολογίες των *φιλί* < *φιλεῖν*, *φαῖ* < *φαγεῖν*, *μεθύσι*, *κοιμήσι*, *γιορτάσι*, *βαφτίσια* (< *-σειν*) κλπ. (βλ. Χατζιδάκις 1905–1907 Α 588 κ.ε., Β 66–67).

Ειδικά για την ποντιακή διάλεκτο, η ύπαρξη απαρεμφάτου, γνωστή από τους παλαιότερους ερευνητές (βλ. π.χ. Οικονομίδης [1958]), έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα (πρβ. την αντίστοιχη ερμηνεία του παρακειμένου *έχω γράψει* / *γραφεί* ως δημιούργημα των λογίων, βλ. Jannaris 1897). Είναι αλήθεια ότι οι τύποι και οι χρήσεις του απαρεμφάτου στην ποντιακή έχουν σήμερα υποχωρήσει και ίσως χαθεί (ο Τοπχαράς [1988] το περιλαμβάνει στην ποντιακή γραμματική του) μαζί με τους τελευταίους, πολύ ηλικιωμένους χρήστες της, σώζονται όμως στη μνήμη πολλών νεότερων (θυμούνται ότι τα άκουγαν στο στόμα παλαιότερων, π.χ. της γιαγιάς μου) και η υποχώρηση και εξαφάνισή τους είναι μία έμμεση επίδραση της κοινής, βάσει της οποίας αντικαταστάθηκαν με ισοδύναμες γλωσσικές χρήσεις (πρβ. *ποῖσ᾽ ἄτο κι ἐσύ!* → *ας ἐποῖνες ἀτο!, κατ' ἐποῖνες ἀτο;*).

2. Υλικό

Το υλικό που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας βρίσκεται:

(α) σε κείμενα δημοσιευμένα στο *Αρχαίον Πόντου* (ΑΠ) και αλλού, πεζά (λαογραφικά κείμενα: παραμύθια κλπ., αφηγήσεις, λογοτεχνικά: διηγήματα, θεατρικά κλπ., ιδιωτικά έγγραφα κλπ.) και ποιητικά (ακριτικά ποιήματα και λαογραφικά).

(β) στο λεξικό του Παπαδόπουλου (1958–1961) (στο εξής ΙΛ), που βασίζεται σε δημοσιευμένα κείμενα και σε προσωπική συμβολή (υποδιάλεκτος Αργυρούπολης).

(γ) σε γλωσσολογικές μελέτες, π.χ. στη γραμματική της ποντιακής του Οικονομίδη (1958).

Η συγκέντρωση του υλικού δέν είναι εύκολη, γιατί σήμερα υπάρχουν πάρα πολλά σκόρπια δημοσιεύματα σε περιοδικά, εφημερίδες κλπ., άνισης αξίας (ανάμεικτη γλώσσα, πλημμελής καταγραφή κλπ.). Από τα βασικά βοηθήματα έχουμε την εξής εικόνα:

(1) Το ΙΛ δίνει τους εξής τύπους (Ο. = Όφισ, Τ. = Τραπεζούντα, Κ. = Κερασούντα, Χ. = Χαλδία, Σ. = Σαράχος):

αφήσιναι (Ο.), *αφήσναι* (Τ., Χ.), *αφήσειν(αι)* (Κ.), *αφεθῆν(αι)* (Κ.), *αφεθῆναι* (Χ.)· *αψηῖναι* (από το *ἄφτω*)· *βαλεῖναι*, *βάλναι*· *γινᾶναι*, *γινᾶν*, *ινᾶν*· *γραφῆναι*, *γραφτήναι*· *δόσειναι*, *δόσναι*, *δοσεῖναι*· *ελεπεῖναι* (Ο., Τ., Χ.), *ελέπναι* (Τ., Χ.), *ελεπέσναι* (Χ.), *ελεπείνα* (Ο.), *ιδείναι* (Ο.), *ιδᾶναι* (Ο., Τ., Χ.), *ιδᾶνα* (Ο.), *έχω ελεπείνα* / *είδες ελεπείνες* /

είδε ελεπείνε / είχαμε ελεπείναμε / είδετε ελεπείνετε / είχανε ελεπείνανε· επαρείναι, επάρναι, παρείναι· ερθεῖναι, ερθάναι, ερθᾶναι, ερθενεῖναι, ερθᾶνεῖναι, ερθανεῖναι, ελά-
ναι, ελᾶναι, ελανεῖναι, ερθέσναι· ευρηκείναι, ευρήκναι, ευρεῖναι, ευρέναι, ευρεθήναι, ευ-
ρεθᾶναι· θελείναι, θελέσναι· ειπεῖναι, πείναι, πεισεῖναι· πειν, πεινᾶναι· ποισεῖναι, ποίσει-
ναι, ποίσναι· σταθῆν(αι), σταθέσ(ει)ναι· φτάσ(ει)ναι, φτασεῖναι· δονίσναι κλπ.

Ορισμένα λήμματα περιλαμβάνουν και παραδείγματα φράσεων με απαρέμφατο, όπως:

αν είχα βόξεινα (< βωώ), είδεν ιδᾶναι με· να είδετε σταθήνετε επάν στον δρόμο, είδε-
τε βραχύνετε· γραφήναι κι εσύ!· ιδᾶναι κι επεκεί επάρναι· ερθᾶναι ιδᾶνᾶτον!· να είχα
εξερεῖναι πως εσύ εποίκες ατο, θ' εντούν'να κι εσκοτώνω σε!· ας είδες ελᾶναι· εγροῖζαμε
ευρεῖναι τ' οσπίτ'· πρίν πεσκαθήναι με· πεσκαθήναι (= έπρεπε να πλαγιασίσεις)· αν είδες
ποισεῖναι την δουλείαν· αν έρθετεν φαγείν ποτεῖν φαῖζω και κεράζω / αν έρθετεν για πό-
λεμον γώ κ' είμαι του πολέμου (ακριτικό)· πρίν φτάσναι σο χωρίον εσκοτείνεψεν κλπ. Στο
λήμμα ελέπω αναφέρεται η ύπαρξη και κλιτού απαρεμφάτου (βλ. παραπάνω και 4.2).

(2) Γραμματική Οικονομίδα (1958)

Η γραμματική του Οικονομίδα (1958) περιλαμβάνει δύο πίνακες ρημάτων σε απα-
ρέμφατο (σ. 61–62 και 271–272), που συμπληρώνονται απο τους τύπους των παραδειγ-
μάτων κλίσεως ρημάτων και τον κατάλογο ρημάτων (σ. 335–346), δηλαδή:

δώσνε (δώσειν), αναγνώσνε (αναγνώσειν), θελέσνε (θελήσειν), ζήσνε (ζήσειν), ποί-
σνε (ποιήσειν), αγαπήσνε (αγαπήσειν), φιλέσνε (φιλήσειν), τερέςνε (τηρήσειν), φορέ-
σνε (φορέσειν), επορέσνε (ημπορέσειν), πονέσνε (πονέσειν), πολεμέσνε (πολεμήσειν),
κομπώσνε (κομπώσειν), γελάσνε (γελάσειν), πεινάσνε (πεινάσειν), διψάσνε (διψήσειν),
ζώσνε (ζώσειν), φορτώσνε (φορτώσειν), ακονέσνε (ακονήσειν), εθαρρέσνε (θαρρήσειν),
λύσνε (λύσειν), δέσνε (δέσειν), γράψνε (γράψειν), δεβάσνε (διαβάσειν), κόψνε (κόψειν),
λούσνε (λούσειν), πλέξνε (πλέξειν), αρπάξνε (αρπάξειν), δᾶκλύξνε (διακλύσειν), φωτίσνε
(φωτίσειν), κλάψνε (κλάψειν), κάψνε (καύσειν), ψέσνε (ψήσειν), αγοράσνε (αγοράσειν),
χαρίσνε (χαρίσειν), οκνήσνε (οκνήσειν), φυτέψνε (φυτεύσειν), αφήσνε (αφήσειν), φέρ-
νε (φέρειν), βάλνε (βάλειν = βαλείν), στείλνε (στείλειν), σύρνε (σύρειν), ανοίξνε (ανοί-
ξειν), άψνε (άψειν), νεστέψνε (νηστέψειν), δουλέψνε (δουλεύσειν), γεράσνε (γηράσειν)·

-(σ)ειν-ε, -σειν, -θήναι / -τήναι, -ήναι: δώσ(ει)νε, γράψ(ει)νε, κλέψ(ει)νε, κλάψνε,
παίξνε, κάψνε, άψνε, τρέξνε, πλέξνε, χτίσνε, λούσνε, παιδέψνε, αναγνώσνε, κλώσνε,
αγαπέσ(ει)νε, τερέςνε, κομπώσνε, κοιμεθήναι, δεθήναι, λυθήναι, σκωθήναι, σταθήναι /
στάναι, σωρευτήναι, αλειφτήναι, τριφτήναι, ακουστήναι, τιμεθήναι, φιλεθήναι, λαρωθή-
ναι, ανηβήναι (Ο.), δᾶβήναι, ρυήναι, κοπήναι, αλλαήναι, καήναι, φανήναι, αναπαήναι·

αγαπεθήναι, αδρύν'νε, αλεστήναι (προστακτική αορίστου), αλλα(γ)ήναι, αμαρτέσνε
(απαρέμφατο αορίστου), αναμενεῖνε, ανασπαλθήναι, ανδριστήναι, ανοι(γ)ήναι, απο-
λέκνε, αφήσν'νε (αφησεῖνε Τ.), βσηστήναι / βσηήναι (Τ.) / νεβσηήναι (Χ.), βαλθήναι,
βαρύν'νε, βοέσ'νε, γεννεθήναι, δᾶβήναι / δεβάναι, δᾶρᾶσ'νε, δοχτήναι, εβγάναι, εβγάλλ-
νε, εγδαρτήναι, εμβάναι, εντραπήναι, ελάναι / ερθεῖνε / ερθᾶνε / ερθανεῖνε, ευρεθήναι,
(ευτᾶγω) φτᾶσεινε, ποίσνε / ποισεῖνε, (εφτάνω) εφτάσ'νε, ειδᾶνε, ζήσ'νε, θαφτήναι / θα-
φείναι, θελέσ'νε / θελᾶνε, θυμᾶήναι, καθίσ'νε, καήναι, (κείμαι) πεσεῖνε / πεσκαθήναι, κο-
νιδᾶσνε, κλάψνε / κλαψεῖνε, κρίσνε, (κρούγω) νδώσνε, (ξύνω = εκχύνω) ξύσνε / ξυήναι,
λαχεῖνε, λε(γ)εῖνε / ειπεῖνε και λεχτήναι, λύσνε / λυήναι, μαθεῖνε / μαθευτήναι / μαθίσνε,
μακρύν'νε, μικρύν'νε, (μενύγω = μηνύω) μενύσνε, νερᾶστήναι, νίψνε / νιψεῖνε / νιφτήναι,

ξύσνε / ξυείνε, ξάσνε, παείνε, παθείνε, επάρ'νε / επαρείνε / επαρθήναι, πετάζνε / πετα-
ξείνε, πιείνε / πιᾶνε, ποτίσνε / ποτισείνε (Τ.) / ποτιστήναι, πλέψνε, πλύσνε / πλυστήναι,
πονέσνε, ράψνε / ραψείνε / ραφτήναι, ρούξνε / ρουξείνε, ρύσνε / ρυήναι, σκωλεκᾶσνε,
σπείρνε / σπειρείνε, στείλνε / στείλεινε / στείλᾶνε, σταθήναι / στάναι, συρθήναι, σαπή-
ναι / σαπίσνε / σεπίσνε, τελέσνε / τελειώσ'νε / τελεθήναι, φα(γ)είνε / φαεθήναι / φάσνε,
τυδείνε, φανήναι, φυείνε / φυᾶνε, φερέσνε / φερθήναι, φοεθήναι, φτειρᾶσνε, χαθήναι,
δεστήναι, χονδρύν'νε, χτεθήναι, χτυπέσνε / (νδῶσνε) / χτυπεθήναι, χολᾶσ'νε / χολαστή-
ναι, χουλεθήναι, ψαλθήναι, ψεστήναι / ψεθήναι, ωρᾶήναι (ωρᾶζω), (είμαι) στάναι (π.χ.
να εἶδεν στάναι καλός) / σταθήναι (να εἶδεν σταθήναι σωστός συνός).

(3) Κενά

Εξετάζοντας το ΙΛ, παρατηρούμε ότι λείπουν απαρεμφατικοί τύποι από πολλά ρή-
ματα, επειδή αφορούν:

- σπάνιες λέξεις, π.χ. εξορτώνω, δογματίουμαι κλπ.
- λέξεις που ξενίζουν στο γλωσσικό αίσθημα, π.χ. θεμελιώνω
- ειδικές σημασίες, π.χ. βρομώ, θάφτω κλπ., πρβ. και αποθάνω, αλλά και να εἶδεν
αποθανεῖν έναν χρόνον ἔμπρ.

Στα λεξικά αναφέρονται όσα βρήκε ο λεξικογράφος σε κείμενα ή του ήταν πρόχει-
ρα, κάτι που όμως δέν αποκλείει τον σχηματισμό απαρεμφάτου και σε άλλα, εξίσου
συχνά στη χρήση τους, ρήματα, π.χ. κατενίζω (κατενίσνε), θερίζω (θερίσνε), δοξάζω
(δοξάσνε), ενταμώνω (ενταμώσνε), κλέφτω (κλέψνε) κλπ. (πρβ. πίνακες Οικονομίδη
με το ΙΛ, π.χ. εβγαλείνε / εβγάλνε – κενό).

Υπάρχουν βέβαια και άλλα αθησαύριστα ως σήμερα, π.χ. η γιαγιά μου ἔλεγε να
εἶχα εἰδανεῖν ('να εἶχα αποκτήσει').

3. Μορφές, συντάξεις και λειτουργίες

3.1 Μορφές

Οι μορφές απαρεμφατικών τύπων της ποντιακής μπορούν να διακριθούν κατα φωνές
σε ενεργητικές και παθητικές (-[σ]νε, -[θ]ήναι), κατα θέματα σε ενεστωτικές και αο-
ριστικές (βλ. Οικονομίδης 1958, 272: -ειν και -ειν / -σειν, πρβ. πιᾶνε, εἰδάνε, εἰνᾶνε,
φερᾶνε, ελεπείνε, εξερείνε, ευρηκείνε (Τ.) – ερθᾶνε, φυᾶνε, μεινᾶνε, ειπείνε, παθείνε,
φαείνε κλπ.) και κατα τη φωνητική σε ποικιλίες (π.χ. θελείνε / θελᾶνε κλπ.).

Αξιοσημείωτο είναι το θέμα των ποικιλιών, οι οποίες οφείλονται σε:

- δυνατότητες διαφορετικών σχηματισμών, π.χ. επαρείνε / επάρνε / παρείνε, ερθεί-
νε / ερθάνε / ερθᾶνε / ερθανείνε / ερθᾶνείνε / ερθέσνε και ελάνε / ελᾶνε / ελανείνε, ευ-
ρηκείνε / ευρήκνε / ευρείνε / ευρᾶνε / ευρένε και ευρεθήναι / ευρεθᾶναι, ποισείνε / ποί-
σεινε / ποίσνε, σταθήν(αι) / σταθέσεινε / σταθέσνε, ειπείνε / πείνε / πεισεινε, γραφήναι /
γραφτήναι (πρβ. στην ΚΝΕ ἔχει γραφεί / γραφτεί, δόσεινε / δοσεινε / δόσνε·

- ποικιλίες μίας διαλέκτου και υποδιαλέκτων μεταξύ τους, π.χ. στο ΙΛ συναντού-
με: αφήσεινε (Ο.) / αφήσνε (Τ., Χ.) / αφησεινε (Κ.) και αφεσειν(ε) (Κ.) / αφεθήναι (Χ.),
ελεπείνα (Ο.), ελεπείνε / ελέπνε (Τ., Χ.) / ελεπέσνε (Χ.) και ιδείνε (Σ.) / ιδάνε (Ο., Τ.,
Χ.) / ιδᾶνα (Ο.), πρβ. ερθᾶνε – ερθένε, ιδᾶνε – ιδένε, εἰδᾶνε – εἰδένε, ευρᾶνε – ευρένε.

3.2 Συντάξεις και λειτουργίες

Κατα τον Οικονομίδη (1958), οι συντάξεις και λειτουργίες του απαρεμφάτου στην ποντιακή είναι οι εξής:

– αν είχα / να είχα + απαρέμφατο, π.χ. *να είδεν φέρνε, να είχα ακούσν-ατο, να είχα εξερείνε, να είχαν σκοτωθήναι, να είχα ιδάνᾱτο κι θ' έλεα το κεί* (= άν το ήξερα δέν θα του / της το έλεγα)·

– *πρίν* + απαρέμφατο, π.χ. *πρίν πάεινε, πρίν ευρηκίε* / *ευρᾱνε, πρίν σκωθήναι με ασο κρεβάτ μ' έρᾱσαι!* (πρβ. το υποκείμενό του σε αιτιατική επι ετεροπροσωπίας, όπως στα αρχαία ελληνικά, αλλά και *πρίν ερίφς κατεβήν*, Αργυρούπολη [ΑΠ 7])·

– απολύτως = προστακτική (πρβ. και στα αρχαία ελληνικά): «έπρεπε να / θα έπρεπε να...», π.χ. *αντίς να εφύγουσνε ντωσέσν-ατον, εγράφταμε σην σειράν γραφήναι κι εσύ, απήσνε το παρακαμίν* (Μεσοχώρι), *δέσνε το σκυλίν, εβγάνε κι εσύ άνθνε καικά*·

– *επορώ* / *θέλω* (σπάνια) / *φοούμαι* / *παρακαλώ* / *αγαπώ* + απαρέμφατο.

Απο τα παραπάνω φαίνεται ότι η λειτουργία των συντάξεων με απαρέμφατο αναφέρεται στην έννοια του απραγματοποιήτου στο παρελθόν (ανεκπλήρωτη υποχρέωση, δυνατότητα), εκτός των συντάξεων με το *επορώ* κλπ., που είναι εξαιρετικά σπάνιες. Η λειτουργία αυτή προέρχεται απο την αρχαία ελληνική σύνταξη του *έχω* + απαρέμφατο (= *δύναμαι να* + ρήμα), που διατηρήθηκε στην ποντιακή ως *να είχα* + απαρέμφατο, ενώ σε άλλες νεοελληνικές διαλέκτους και στην ΚΝΕ έδωσε τον περιφραστικό παρακείμενο του τύπου *έχω γράψει* / *γραφεί*, ο οποίος ακριβώς λείπει απο την ποντιακή, που παρουσιάζει, όπως συνήθως οι νεοελληνικές διάλεκτοι, τους τύπους *έχω γραμμένο* / *είμαι γραμμένος* (βλ. Σετάτος 1993).

4. Προβλήματα

(1) Η ύπαρξη απαρεμφάτου στην ποντιακή

Η αμφισβήτηση της ύπαρξης απαρεμφάτου στην ποντιακή στηρίζεται κυρίως στο επιχείρημα ότι οι τύποι που καταγράφτηκαν παραπάνω οφείλονται σε Έλληνες λογίους, είτε για να δώσουν στην ελληνική κάτι αντίστοιχο των δυτικών γλωσσών είτε για να αντικρούσουν τις θεωρίες του J. Ph. Fallmerayer κλπ. Ενισχυτικά της ύπαρξης απαρεμφάτου στην ποντιακή είναι:

– η προσωπική εμπειρία χρήσεών του·

– η ποικιλία των διαλεκτικών μορφών: σε υποδιαλέκτους αλλά και στην ίδια υποδιάλεκτο (τοπική διάλεκτο, ιδίωμα) η ποικιλία των τύπων δηλώνει ότι υπάρχει ένας γενικός τύπος, μιά κατηγορία του ρήματος με μιά συγκεκριμένη δομή, βάσει της οποίας είναι δυνατοί ποικίλοι σχηματισμοί (η ποικιλία αυτή είναι ένδειξη της λειτουργικότητας των τύπων), πρβ. και την κανονικότητα στη φωνητική αντίθεση δύο υποδιαλέκτων (βλ. 3.3)·

– η δυσκολία ερμηνείας της μετάβασης απο τις κατασκευές των λογίων στη ζωντανή διαλεκτική χρήση (η οποία δέν αμφισβητείται, παρόλο που σήμερα είναι δύσκολο να βρεθούν ομιλητές που το χρησιμοποιούν), διότι δέν πρόκειται για ειδικά επίπεδα της γλώσσας (πρβ. εκκλησιαστικούς όρους των διαλέκτων και της ΚΝΕ, στην οποία αποτελούν ενδιάμεση κατηγορία, μεταξύ δημοτικών και λόγιων στοιχείων)·

– ο σχηματισμός απαραιμφάτου σε ρήματα του βασικού ελληνικού λεξιλογίου (τα τουρκικά δάνεια ρήματα δέν σχηματίζουν απαραιμφάτο), πρβ. οτι δέν συνηθίζεται ο σχηματισμός του απο σύνθετα ρήματα (π.χ. ρήματα με πρώτα συνθετικά το *καλο-* κλπ., αλλά πρβ. και *νεβράχω – νεβρέζνε, νεσβήσνε*, που δέν γίνονται αισθητά ως σύνθετα)·
– η ύπαρξη και κλιτού απαραιμφάτου (βλ. 4.2).

(2) Προέλευση

Εξετάζοντας την ποικιλία των τύπων (βλ. 3.1), παρατηρούμε οτι οι τύποι *-θήναι / -τήναι / -ήναι* συνεχίζουν τους αρχαίους, ενώ οι τύποι της ενεργητικής φωνής τους ακολουθούν ως πρότυπο, δηλαδή λήγουν σε *-εινε / -σεινε > -σ'νε* (πρβ. τους κανόνες άτονων φωνηέντων της ποντιακής), όπως φαίνεται και απο τους τονισμούς: *φτασείνε* και *φτάσ'νε*, *ελεπείνε* κλπ. (γράφονται στην παρούσα εργασία με *-ε*), πρβ. *δᾶβήναι / δεβάνε, γράψν-ᾶτο κι εσύ! < γράψεινε ατο κι εσύ!* (δηλαδή με *ä* και όχι με *α*).

Η ποικιλία των τύπων δημιουργεί επιμέρους ερωτήματα:

– θέματα ενεστωτικά: ως αοριστικά κατα τον Οικονομίδη (1958), π.χ. *να είδεν θελείνε, να είχα εξερείνε, να είδεν φέρνε*, πρβ. *φέρω – αόριστος έγκα*, βλ. παρακάτω, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν καί τα δύο θέματα, όπως τα *θελᾶνε / θελέσνε*, όπου δέν παρουσιάζεται η άγνωστη στα ποντιακά αντίθεση όψεων, πρβ. στα ποντιακά *θα γράφω – γράψον!*, αλλά όχι **θα γράψω – *γράφε!*

– θέματα προστακτικής αορίστου, π.χ. *εμβάνε / εμβᾶνε, εβγάνε / εβγᾶνε* αντί *εμβήναι, εβγήναι*, απο επίδραση των προστακτικών *έμβα, έβγα* κατα τον Οικονομίδη (1958, 272), πρβ. και *ελάνε, ξύω – έξα – ξύσον!* – *ξυσείνε, (κείμαι) έπεσα – πέσκα!* – *πεσκαθήναι* (αλλά και *πεσείνε*), *φέρω – έγκα – φέρον!* – *φερέσνε*. Πειστικότερα φαίνονται τα *πίνω – έπα – πία!* – *πιείνε / πιᾶνε, εφτάω – εποίκα – ποίσον!* – *ποισείνε / ποίσνε, επαίρω – επέρα – έπα!* – *επάρνε / επαρείνε, έρχουμαι – έλα!* – *ελάνε*, αλλά και *πάω – επήα – δέβα!* – *παείνε, χαρίζω – εχάρτσα – χάρτσον!* – *χαρίσνε* (απο το *εχάρισα > εχάρσα > εχάρτσα* και *χαρίσνε*)·

– έλλειψη αοριστικού θέματος, π.χ. *εινᾶνε* (του *είμαι*), *ειδᾶνε* (του *έχω*, πρβ. και *εχτέθα – χτεθήναι*), *εξερείνε* (του *εξέρω*)·

– δυσκολίες αοριστικού θέματος, π.χ. *φέρω – έγκα – φέρνε, γίνομαι – εέμ(νε) – γινᾶνε* (γινᾶνε *άρθωπος!*), *εβγάλλω – εξέγκα – εβγάλνε / εβγαλείνε*, πρβ. και απο το θέμα του παθητικού αορίστου *ξύνω – εξύα – ξυήναι*·

– παλιά αοριστικά θέματα: σε περιπτώσεις όπως *δίγω – εδώκα – δώσνε / δοθήναι, αφήνω – εφέκα – αφήσνε, βαλείνε / βαλέσνε, πάω – επήα – παείνε, ποτίζω – επότσα – ποτίσνε / ποτισείνε, σαπίζω – εσάπα – σάπισον!* – *σαπίσνε, φωτίζω – εφώτσα – φωτίσνε* (πρβ. *χαρίζω*)·

– ιδιόρρυθμοι τύποι: *ελεπέσνε* (Κ.) με τη χαρακτηριστική κατάληξη *-σνε* κοντά στα *ελεπείνε* (Σ., Τ., Χ.) / *ελέπνε* (Τ., Χ.) / *ελεπείνα* (Ο.), *ερθέσνε* κοντά στα *ερθείνε / ερθᾶνε / ερθᾶνε / ερθενείνε / ερθανείνε / ερθᾶννε*·

– θέματα αορίστου και ενεστώτα: *ευρηκείνε / ευρήκνε – ευρείνε / ευᾶνε, θελέσνε / θελείνε*·

– φωνητικές ποικιλίες:

(α) τονισμού: *φτάσ(ει)νε – φτασείνε, βάλνε – βαλείνε* (πρβ. αρχαία ελληνικά *βαλεῖν*), *δόσνε – δοσείνε, επάρνε – επαρείνε, ευρήκνε – ευρηκείνε* κλπ., που φαίνεται οτι εξηγούνται απο τον τονισμό του παθητικού τύπου (*-ήναι*), πρβ. και ποικιλίες υποδιαλέκτων όπως *αφήσεινε* (Ο.) – *αφήσνε* (Τ., Χ.) – *αφήσειν* (Κ.)·

(β) φωνηέντων: *φυσίε* – *φυσᾶνε*, *ευρίε* – *ευρᾶνε*, *ιδείε* – *ιδᾶνε*, *ελάε* – *ελᾶνε* κλπ., που διαφοροποιούν κάποτε υποδιαλέκτους, πρβ. και (γ) *ινᾶνε* – (γ) *ινᾶν*, *πιείε* – *πιείν* (έλλειψη τελικού -ε, πρβ. και αρχαίο ελληνικό *πιείν*), *ιδᾶνε* – *ιδᾶνα* (Ο.), *ελέπνε* – *ελεπίε* (Ο.), όπου εμφανίζεται το τελικό -α (ίσως απο ελεύθερη ποικιλία του -ε, πρβ. στον Όφη και το συχνότερο *ιδείε* κλπ.).

– παράγωγα απαρεμφατικών τύπων: *ειπείνεμον*, *ιδᾶνεμον* (ονοματικό απαρέμφατο κατα τον Οικονομίδη [1958, 273] = το *ειπείν*), *ελάνεμον*, *θελείνεμον* (Τ.), *ερθᾶνεμον*, *εντρεπείνεμον* (Τ.), (ε) *παρείνεμον* (βλ. Παπαδόπουλος 1958, πρβ. και τα *φωτίσᾶ* < *φωτίσειν*, *μωροποισᾶ* ‘γέννηση παιδιού’ κλπ.), δηλαδή παράγωγα σε -μον απο άσιγμους αοριστικούς τύπους, πρβ. *δέσ-ιμον* – *δέσ-νε* κλπ., π.χ. *ειπείνε-ιμον*, με συγκοπή του ι, για αρμονία). Αντίθετα στην ΚΝΕ έχουμε το άκλιτο -οντας (που λείπει απο τα ποντιακά) απο αρχαίες κλιτές μετοχές ενεστώτα:

– κλιτό απαρέμφατο (Ο., Σ., σπάνια Τ., Χ., ενώ είναι σπάνια τα άκλιτα απαρέμφατα στον Ο.): *χθές τη νύχτα έλεπενετε περπατάσειντε; έστεσε τον δεβάτε ειπείνες ατονα ντ’ είπα σε; ουτς έρθετς φέρεινες με τ’ αχλᾶδᾶ* (‘χόρτα’) *ντ’ εθέρισετς, εφοούμουνα λατζέψεινα περαθέμπερα το ποτάμ, να είδετς ευρηκείνες τον κύρη σ είδετς αγκαλαστήνετς ατοναν* (Τ.) = *να είδετς ευρένετς τον τσύρην σου είδετς αγκαλιάεινετς ατον* (Σ.), *να έσανε τα παιδιά μου αδά είχαμε αραέψνεμ ατα* (Τ., με τουρκικό ρήμα!, βλ. 4.1), *αλλα και εχτέτς ασο πολλά επορπάτεσα κι ουτς επόρενα σταθήν απάν σα ποδαρά μ* (Ο.), *κόρη ειπείνε τον αδερφό σ να έρται και εφτάσετε τον τσύρην εσουν κλώσνετ ατοναν οπίς* (Σ.), *όνταν επαρεκάλεναμε σας πάεινε ουτς εθέλεινετς; (Σ.), ν’ εγάπεναν εματς τα γυνάικατς παρείν εματς καλόν είδετς στάναι* (Ο., Σ.)· βλ. και Deffner (1878). Κατα τον Οικονομίδη (1958), το -ε θεωρήθηκε κατάληξη γ’ εν. προσώπου ιστορικού χρόνου, απο όπου εξαρτάται το απαρέμφατο: *να είδετς ειπείνετς* κλπ., *να είχα κοιμηθήνα* κλπ. (το -ε προήλθε κατα τον Οικονομίδη απο προτάσειτς με υποκείμενο ή αντικείμενο τα εγκλιτικά *εμέ, εσε* κλπ.: *πρίν ερθᾶν εμε* → *πρίν ερθᾶνε με*, *να είχατς λαλέσν εματς* → *να είχατς λαλέσνε ματς*, *να είδετς σχωρέσν εσε* → *να είδετς σχωρέσνε σε*, πρβ. όμως και το -θήναι). Πρέπει να αναφερθεί οτι η λαζική καυκασιακή γλώσσα διαθέτει κλιτό απαρέμφατο και σχηματίζει τον παρακείμενο απο το θέμα του απαρεμφάτου (βλ. Dumézil 1967), πρβ. και *ειπείνεμον* (βλ. παραπάνω).

– ιστορική αναδρομή (βλ. Mackridge 1996): χωρίς να θίξουμε εδώ (βλ. και 3.2) το μεγάλο θέμα του νεοελληνικού παρακειμένου του τύπου *έχω γράψει / γραφεί*, αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα απο μεσαιωνικά κείμενα, που είναι κοντά σε χρήσειτς του ποντιακού απαρεμφάτου: *αν είχεν λείπειν το δενδρόν επνίγετον ο Ακρίτης* (Διγενής Ακρίτατς στ. 1538, βλ. Jeffreys 1998), *ήλιος νά ’χε θαμπωθεί και λιώσει το φεγγάρι* (Θρήνοτς Αθήνητς στ. 317, βλ. Legrand 1881, 136).

(3) Πρόσωπα

Ενώ οι χρήσειτς και οι λειτουργίετς των μορφών και συντάξεων *να είχα ιδᾶνε* (άκλιτο απαρέμφατο), *να είδετς ιδᾶνετς* (κλιτό απαρέμφατο), *πρίν ιδᾶνε με / σε* κλπ. συντάσσονται με όλα τα πρόσωπα (ενικού και πληθυντικού), η προστακτική χρήση του ποντιακού απαρεμφάτου συντάσσεται κυρίωτς με το β’ ενικό πρόσωπο, ιδίωτς τητς ενεργητικᾶτς φωνᾶτς: *γράψνε κι εσύ!*, *? γράψνε κι ατότς!* (αλλα και *ατς εγράφνετς κι ατότς!*), *γράψνε κι εσειτς!*, *? γράψνε κι ατοίν!*, ενώ τα *γραφήναι* κι *εγώ / ατότς / εμείτς / εσειτς / ατοίν* είναι αποδεκτότερα (λείπουν παραδείγματα στα γραπτά κείμενα), υπάρχουν όμως τα

δονίσνε!, βράξνε!. Ίσως βάσει αυτών θα πρέπει να διακρίνουμε την προστακτική χρή-
ση, συνδεδεμένη την και με την προστακτική αορίστου (πρβ. τα έλα! – ελάεν!, γράψον!
– γράψνε! κλπ.).

(4) Άλλες υποθέσεις

Η υπόθεση τουρκικής προέλευσης από την κατάληξη β' προσώπου προστακτικής
-sin, κοντά στο -n, και τις εγκλίσεις επιθυμίας (istek kipi), π.χ. gel-e-sin = άς έρθεις,
αλλά κυρίως για το α' πρόσωπο, ενώ το β' και γ' πρόσωπο είναι σπάνια, ή από την
προστακτική (emir kipi), π.χ. gel-sin, όπου η κατάληξη είναι γ' προσώπου = να έρθει!,
πρβ. και gel-meli-sin = πρέπει να έρθεις (gereklik kipi) κλπ. (βλ. Ζεγκίνης & Χιδίρογλου
1995), δέν φαίνεται να βοηθά (πρβ. και τον σχηματισμό gel-sen-è = β' εν. πρόσωπο της
υποθετικής εγκλίσης με προσθήκη -e = έλα λοιπόν!, που θυμίζει το γράψνε κι εσύ! κλπ.,
αλλά στην ποντιακή χάνεται το άτονο ε μετά την τονική συλλαβή και η σημασία είναι
'ας έγραφε κι εσύ' [αλλά δέν έγραφε]), εφόσον δέν εμφανίζονται απαραιτητικοί
τύποι με τουρκικής προελεύσεως ρήματα. Η υπόθεση αρχαίας ελληνικής προέλευσης
από τύπους της ευκτικής αορίστου σε -σαι / -σει(ν) επίσης δέν είναι πιθανή.

3. Συμπεράσματα

Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνει ότι η ποντιακή διάλεκτος διέσωσε κά-
ποιες χρήσεις του αρχαίου απαραιτημάτου (παρόλο που οι σημερινές πραγματώσεις της
διαλέκτου παρουσιάζουν μία υποχώρηση καθώς και εκτεταμένη απουσία χρήσεων
του, λόγω της συνεχούς μείωσης των ηλικιωμένων ομιλητών), με λειτουργία δήλωσης
του απραγματοποίητου στο παρελθόν.

Βιβλιογραφία

- ΑΠ = *Αρχαίον Πόντου*. 1928-. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
Deffner, M. 1878. «Die Infinitive in den pontischen Dialekten und die zusammengesetzten Zei-
ten im Neugriechischen», *Monatsberichte den Königlich Preussischen Akademie der Wissen-
schaften zu Berlin*, 191–230.
Dumézil, G. 1967. *Documents anatoliens, IV. Récits lazes en dialecte d'Arhavi, parler de Senköy*.
Παρίσι: PUF.
Ζεγκίνης, Ε. & Π. Χιδίρογλου. 1995. *Τουρκική γραμματική*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
Jannaris, A. N. 1897. *An Historical Greek Grammar*. Οξφόρδη: Macmillan.
Jeffreys, E. 1998. *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial Versions* [Cambridge Medieval
Classics 7]. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
Legrand, É. 1881. *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 2. Παρίσι: Maisonneuve.
Mackridge, P. 1996. «The Medieval Greek infinitive in the light of modern dialectal evidence»,
στο C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys & A. D. Angelou (επιμ.), *Φιλέλ-
λην. Studies in Honour of Robert Browning*, 191–204. Βενετία: Greek Institute of Venice.
Οικονομίδης, Δ. Η. 1958. *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*. Αθήνα: Ακαδημία
Αθηνών.
Παπαδόπουλος, Α. 1958–1961. *Ιστορικόν λεξικόν της ποντικής διαλέκτου*, 2 τ. Αθήνα: Μυρτίδης.
—, 1958. «Γλωσσικά ποικίλα [2. Απαιτηματικά ουσιαστικά]», *Αρχαίον Πόντου* 22, 194–195.
Σετάτος, Μ. 1993. «Ο νεοελληνικός παρακειμένος και η εξέλιξη του ελληνικού ρηματικού συ-

στήματος», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 3, 483–522. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

- . 2024. «Νέες παρατηρήσεις στον παρακείμενο της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 1, 189–206. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Τοπχαράς, Κ. 1988. *Η γραμματική της ποντιακής: ι γραμματική τη ρομεικυ τι ποντεικυ τι γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Χατζιδάκης, Γ. 1905–1907. *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, 2 τ. Αθήνα: Σακελλάριος.

Τονισμένα και άτονα στοιχεία της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Όλες οι γλώσσες διαθέτουν προσωδιακά στοιχεία (τόνους, παύσεις, επιτονίσεις κλπ. και συνδυασμούς τους, πρβ. και τόνους συλλαβών, λέξεων, ομάδων λέξεων, προτάσεων), με ποικίλες λειτουργίες (φωνολογική: διακριτική, όπως στους στιγμικούς τόνους της κινεζικής, πρβ. αντιθετική: *κανε¹να* – *κανε²να*, αντιπαραθετική θέση τόνου όπως *γέρος* – *γερός*: επιτονική / φορτίσεων: *μηχανη³ άνθρωπος* – *άνθρωπος μηχανη²*, πρβ. επιτονίσεις: δομική: εικόνα της προτασιακής δομής με παύσεις, οροθετικά περιγράμματα κλπ., πρβ. και διάκριση τέλους λέξης, σημασίας, μέρους λόγου, π.χ. αγγλ. *abstract* [επίθ.] – *abstráct* [ρήμα], κλίσης, π.χ. ρωσ. *mórja* [γεν. εν.] – *morjá* [πληθ.]) κατα γλώσσες. Η ύπαρξη ορισμένων στοιχείων είναι αναγκαστική, γιατί αλλιώς δυσκολεύεται η εκφώνηση και πραγμάτωση του λόγου (πρβ. ομιλία ρομπότ, ομιλία χωρίς αναπνοή κλπ.). Ο συλλαβισμός, που τονίζει όλες τις συλλαβές και έτσι τις χωρίζει και τις υπογραμμίζει (πρβ. και παύσεις μεταξύ των συλλαβών), ουσιαστικά σημαίνει τονισμός χωρίς τη λειτουργία του. Οι τόνοι είναι οι άλλες πλευρές των παύσεων, πρβ. ότι ο συλλαβισμός καταργεί και τα δύο στις κανονικές λειτουργίες τους.

Οι διαφορές μεταξύ γλωσσών στα προσωδιακά στοιχεία και στις λειτουργίες τους εμφανίζονται και μεταξύ διαλέκτων της ίδιας γλώσσας ή μεταξύ κοινής και διαλέκτων, π.χ. μεταξύ της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) και διαλέκτων της νέας ελληνικής, π.χ. *το έφερε* – *ποντ. έφερεν ατο* κλπ.

2. Τονισμένα και άτονα στοιχεία

Τα τονικά στοιχεία είναι βασικά για το περιεχόμενο και διαθέτουν ανεξαρτησία, ενώ τα άτονα είναι λειτουργικά και εξαρτημένα (πρβ. και προκλιτικές και εγκλιτικές λέξεις), χρησιμεύοντας στη σύνθεση και συντακτική συσχέτιση, στην έμφαση και σε πραγματολογικές χρήσεις.

Τονισμένα και άτονα στοιχεία μπορούν να διαφοροποιούνται τονικά, κατα ποικίλες λειτουργίες και χρήσεις, σχηματίζοντας μιά κλίμακα ανεξαρτησίας – υπόταξης (βλ. 3.2): ανεξαρτητοποίηση και ενίσχυση τόνων (πρβ. μεταγλωσσικές χρήσεις όπως *το «από» είναι πρόθεση*) – εξάρτηση και υπόταξη με συνεκφορά και εξασθένηση ή απώλεια τόνων. Αποτελούν βασικά συντακτικά μέσα (μαζί με τις παύσεις).

Ειδικότερα οι λειτουργίες των τόνων μπορεί να είναι: διακριτική (π.χ. *γέρος* – *γερός*, πρβ. *φωνήματα*), συνταγματική (έγκλιση, πρόκλιση, απώλεια, μείωση), έμφασης / αντιδιαστολής (τόνος 3, επιπλέον τόνος), ατονίας (άρθρο, πρόθεση, σύνδεσμος, πρβ. κατηγορίες βοηθητικών στοιχείων), ποικιλίας (επιφωνήματα, τόνοι στην ίδια συλλαβή: *κανε²νας* – *κανε¹νας* / *κανας*), διαφοράς τονισμένης συλλαβής (*άφησαν* – *αφήσαν*, *έφεραν* – *φέρανε*).

2.1 Τονισμένα στοιχεία

(1) Οι τονικές ενότητες (εκφορές) στην ΚΝΕ παρουσιάζουν, όπως και οι παύσεις, τέσσερις βαθμίδες, με τις εξής αντίστοιχες λειτουργίες:

- λέξη: τονισμός 0 (παύση 0): άτονη εκφορά λέξης (π.χ. *κανα*), ανέμφατο τμήμα·
τονισμός 1 (παύση 1): διακριτική λειτουργία (σπάνια στην ίδια θέση): εγκλιτικός τόνος, προκλιτικός τόνος (π.χ. *προ¹λογικο²ς* – *προλογικός*)·
τονισμός 2 (παύση 2): τόνος ανεξάρτητων λέξεων, ένδειξη ορίου λέξης (πρβ. κανόνα τρισυλλαβίας), συχνός, διαφορετική θέση·
τονισμός 3 (παύση 3): εμφατικός τόνος (π.χ. *ε³λα επιτέλους!*), εμφατικό τμήμα·
- φράση: τονισμός 0 (παύση 0): συνεκφορά, συνάφεια / μή ανεξαρτησία, μή έξαρση (λειτουργικές λέξεις «χωρίς σημασία»)·
τονισμός 1 (παύση 1): υποτέλεια, σύνταγμα (δευτερεύοντες όροι, προσδιορισμοί·
τονισμός 2 (παύση 2): ανεξαρτησία / φράση, αυτοτέλεια (βασικοί όροι)·
τονισμός 3 (παύση 3): πρόταση, έξαρση (υπογράμμιση, αντιδιαστολή).

Οι παύσεις μπορούν να αντιστοιχιστούν προς αρμούς:

- παύση 0 (αρμός 0): εσωτερικό συλλαβής (π.χ. *κραδίη* – *καρδιά*)·
- παύση 1 (αρμός 1): μεταξύ συλλαβών (πρβ. συλλαβισμό)·
- παύση 2 (αρμός 2): μεταξύ μορφημάτων (πρβ. ρίζα + επίθημα + κατάληξη)·
- παύση 3 (αρμός 3): μεταξύ λέξεων ως πρώτα ή δεύτερα συνθετικά.

(2) Τονισμός και στοιχεία συνταγμάτων

Εξετάζοντας τον τονισμό των στοιχείων της συνταγματικής ανάλυσης, παρατηρούμε τις εξής κανονικότητες:

- (i) βασικά στοιχεία: ρίζα, θέμα (τόνος 2 και 3 για έμφαση, διάκριση)·
- (ii) συναφή στοιχεία: (α) τέλους: κλιτικά επιθήματα (καταλήξεις), παραγωγικά επιθήματα (τόνος 0, κάποτε τόνος 2 ως τόνος λέξης), (β) πρώτου συνθετικού (τόνος 0 / 2 ως τόνος λέξης)·
- (iii) παραθεματικά στοιχεία (α) τέλους: εγκλιτικά (τόνος 0 ως τόνος δεύτερης λέξης με τόνο 1), (β) αρχής: προκλιτικά (τόνος 0 και 1)·
- (iv) ημιανεξάρτητα: (α) τέλους (τόνος 1), (β) αρχής (τόνος 1)·
- (v) ανεξάρτητα απο την πρόταση: (α) αρχής: επιφωνήματα, αναφωνήσεις (τόνος 3, π.χ. *α³χ!...*, *η³ρθε...*), (β) τέλους: επιφωνήματα (τόνος 3, π.χ. *...α³χ!*, *...ποτε³!*).

Παραδείγματα:

η⁰ γνω⁰στη² υ⁰πε¹ρε⁰πι⁰νο⁰ητι⁰κο²τη⁰τα¹ του⁰
αυτό¹ς αγο²ρασε κρε¹ας α³λλο πρα²μα
α²σ' τον_αυτο¹ν, κουκου³τσι μυαλο²κλπ.

Οι κανονικότητες αυτές παραβιάζονται σε περιπτώσεις όπως:

το βιβλι²ο μου – *το βιβλι²ο μου²* (ιδιαίτερος τονισμός του κτήτορα)·
απο τα δο²ντια του λυ²κου – *απ' του λυ¹κου τα δο²ντια* (φρασεολογική ενότητα)·
τα βα²σανα της ξενιτια²ς – *της ξενιτια¹ς_τα βα²σανα* (φρασεολογική ενότητα)·
απολι²τιστοι – *α³πολι²τιστοι* (έμφαση).

Η έγκλιση (τόνος 1 κοντά στον τόνο 2 της βασικής λέξης) θα μπορούσε να θεω-

ρηθεί μιά περίπτωση ημιανεξαρτησίας της εγκλινόμενης λέξης, όπως κάποτε και η προκλινόμενη λέξη, π.χ. *του¹ έδωσα χρήματα, δέν μου έδωσε* (πρβ. και παύσεις).

Τα τονισμένα στοιχεία μπορούν να παρουσιάζουν ποικιλία στη θέση του τόνου, π.χ. *μονα²χος – μοναχο²ς* (τα παιδιά έμειναν *μονάχα* / *μοναχά*, αλλά και με προτιμήσεις και διαφοροποιήσεις κατα τη φρασεολογία, πρβ. *μονάχος και έρημος, σπέρτο μοναχό* κλπ.), *που – ο¹που* (αντίθεση δημοτικού – λαϊκού).

2.2 Άτονα στοιχεία

Τα άτονα στοιχεία εκφέρονται μαζί με τονισμένα, δηλαδή δέν έχουν την ίδια ανεξαρτησία με αυτά.

Άτονα στοιχεία είναι (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 48–50) άτονες ή προκλιτικές λέξεις (άρθρα, προθέσεις *για, σε, με, προς*, μονοσύλλαβοι τύποι αντωνυμιών: προσωπικές, δεικτικές, αλλά και *κανα*, το αναφορικό *που*, μόρια: *θα, να*, σύνδεσμοι: *και, να, πως, που, μα, αλλά, ωστε, για να, οτι*, συχνά το αιτιολογικό *γιατι*, οι υποθετικοί *αν, σαν* κλπ.) και εγκλιτικές λέξεις (μονοσύλλαβες προσωπικές και δεικτικές αντωνυμίες, το *τονε*, κάποτε και ρηματικοί τύποι, π.χ. *σαν νά ητανε λαγός*).

Σε αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και τα εξής:

- αχώριστα μόρια (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 142–144): λαϊκά (*α- / αν- / ανα-*, *ξε-, ανα-*) και λόγια (αρχαίες ελληνικές προθέσεις: *εισ-, εκ- / εξ-, εν-, προ-, συν-, δια-, αμφι-, επι-, περι-, υπο-, υπερ-*, και λέξεις: *αιι-, αρτι-, αρχι-, διχο-, δυσ-, ενδο-, ευ-, ημι-, οψι-, τηλε-, υψι-* κλπ.), πρβ. και παραγωγικά επιθήματα και καταλήξεις·
- άτονοι τύποι τονισμένων στοιχείων (όταν δέν θεωρούνται διαφορετικές λέξεις, π.χ. *τί – τι ‘γιατι’, νά – να, γιά – για, σάν – σαν, μά – μα*) με διαφορετικές σημασίες ή λειτουργίες, π.χ. *δέν* (αρνητικό μόριο, πρβ. όμως *έρθει_δεν_έρθει*), *αφου* (αιτιολογικό, αλλά *αφού* = χρονικό), *μη* (ενδοιαστικό, αλλά *μή* = αρνητικό μόριο, πρβ. *σιγά να μη το καταλάβει!* – *σιγά να μή το καταλάβει!*), *οταν* *βλεπόμαστε μιλούμε για τα νέα βιβλία* (κάθε φορά που) – *ο^{2/3}ταν βλεπόμαστε μιλούμε...* (που δέν συμβαίνει συχνά, πρβ. αντιδιαστολή), *ως* (= *σαν*, αλλά *ώς* ‘μέχρι’), *αν* (σε πλάγια ερώτηση, αλλά *άν / αν* = υποθετικός σύνδεσμος), *κατα* (+ αιτιατική ‘σύμφωνα με’, αλλά *κατά / κατα* + γενική ‘εναντίον’), *μετα* (+ γενική ‘μαζί’, αλλά *μετά* + αιτιατική ‘έπειτα απο’), *παρα* (δέν έμεινε *παρα* μόνο αυτός, αλλά δέν έμεινε *παρά* αυτός, πρβ. και *παρά* + αιτιατική ‘σε πείσμα, αντίθετα με’, *πάρα* *πάνω – παραπάνω, καλύτερα* έτσι *παρα / παρά να* κλπ.), *γιατι* (αιτιολογικός σύνδεσμος, αλλά *γιατί* = ερωτηματικός), *υπερ* (+ γενική, αλλά *υπέρ* = επίρρημα), *ας* (παρακελευσματικό, αλλά *άς* = παραχωρητικό), *ουτε* (*ουτε μιά δραχμή*, αλλά *ούτε μιά δραχμή*), *οσο* (*οσο να πείς κύμνο* = σύνδεσμος, αλλά *όσο να θέλεις δέν γίνεται* = επίρρημα), πρβ. και «εμφατικούς τύπους» όπως *καί νέος καί έξυπνος*, αλλά και *νέος και έξυπνος*), *εννωά μηπως_σου είπε τίποτε* (την περίπτωση αυτή) – *εννωά μήπως σου είπε τίποτε* (που δέν θεωρώ πιθανή)·
- άτονες μορφές τονισμένων στοιχείων: π.χ. *κανε¹νας – κανας*·
- διαφορετικές λέξεις: π.χ. *για να δούμε τί γράφει* (σύνδεσμος) – *γιά να δούμε τί γράφει!* (μόριο), *που* (αναφορικός σύνδεσμος, αλλά *πού* = ερωτηματικό επίρρημα), *πως* (σύνδεσμος, αλλά *πώς* = ερωτηματικό επίρρημα), π.χ. *μου είπε πως θα του τα πεί – μου είπε πώς θα του τα πεί* (βλ. και *παραπάνω*).

2.3 Εγκλιτικά και προκλιτικά στοιχεία

Τα άτονα στοιχεία της ΚΝΕ προηγούνται ή έπονται των τονισμένων, είναι δηλαδή αυτά που παραδοσιακά ονομάζονται προκλιτικά και εγκλιτικά στοιχεία. Αν επεκτείνουμε την έννοια του άτονου στοιχείου και στα μορφήματα, τότε μπορούμε να τα διαιρέσουμε σε αδέσμευτα και δεσμευμένα (κλιτικές καταλήξεις, παραγωγικά επιθήματα, πρώτα συνθετικά: προθήματα, όταν είναι άτονα) και να αναγνωρίσουμε μιά κλίμακα εξάρτησης (βλ. 3).

Τα αδέσμευτα άτονα στοιχεία παρουσιάζονται πολλά στην πρόκλιση (άρθρα, προθέσεις, σύνδεσμοι, μόρια, αντωνυμίες κλπ.) και λίγα στην έγκλιση (ρήμα + προσωπικές και δεικτικές αντωνυμίες, όνομα / πρόθεση + κτητικές αντωνυμίες). Τα δεσμευμένα, αντίθετα, παρουσιάζονται λίγα μετά τον τόνο στην κλίση (κλιτικά επιθήματα, παραγωγικά επιθήματα, π.χ. -ος / -η / -ο, -οι / -ες / -α, -ας / -α, -α / -ας, -ες, -ω / -εις / -ει κλπ., πολλά στην παραγωγή: -ση, -μα, -ι, -ο κλπ.) και λίγα πριν απο τον τόνο (πρώτα συνθετικά: προθέσεις, επιρρήματα, ονόματα: απο-, ξανα-, ολο-, θεο- κλπ., αχώριστα μόρια: ξε-, αν- κλπ.) και πολλά με τόνο (βασικές λέξεις). Στην περίπτωση της αύξησης των ρημάτων έχουμε τονισμένο στοιχείο (τόνος λέξης, πρβ. και σύνθετα).

Ο όρος *έγκλιση* δικαιολογείται μόνο ιστορικά (πρβ. *τοῦ πατρὸς ἐμοῦ > τοῦ πατρός μου > του πατέρα μου*), γιατί συγχρονικά έχουμε να κάνουμε με την ανάπτυξη δεύτερου τόνου σε συνταγματική ενότητα, για να μήν παραβιαστεί ο κανόνας της τρισυλλαβίας (πρβ. και διαλ. *ἐφεράμε* κλπ.). Πραγματικές περιπτώσεις έγκλισης στα νέα ελληνικά αποτελούν εκφορές όπως *νά_ημουνα* (πρβ. και *νά_ταν, πού_σαι*), πρβ. και στη σύνθεση *κατάκοπος, παλιόσκουπα, ολόιδιος* (ενώ *παλιοσκούπα*, με απώλεια τόνου πρώτου συνθετικού, πρβ. προκλινόμενες λέξεις).

Σε σπάνιες περιπτώσεις, έχουμε τονισμό άτονου στοιχείου απο έγκλιση και κανόνες τρισυλλαβίας, π.χ. *εἰμαι υπέρ του* (αλλα πρβ. *εἰμαι υπέρ / κατά κοντά στα έπεσαν υπερ της ελευθερίας της πατρίδας τους* κλπ.), *πουλω²ντας του το¹* (αντί *πουλω²ντας του¹ το*, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως *πουλω²ντας του² το²*).

Πρόκλιση τόνου θα μπορούσαν να θεωρηθούν περιπτώσεις εμφατικού τόνου σε προκλινόμενη άτονη λέξη (π.χ. *το³ απορρυπαντικό*) ή στην πρώτη άτονη συλλαβή λέξης (π.χ. *α³περίγραπτη φασαρία, α³πολύτως τίποτε*), καθώς και περιπτώσεις απηχητικών χρήσεων (π.χ. —*Θα του το δώσει. —Θα³ του το δώσει.* = το μέλλον είναι αβέβαιο και δέν το πολυπιστεύω· πρβ. με απώλεια τόνου: —*Δέν του το έδωσες. —Δεν του το έδωσα;!*).

Καί στις δύο περιπτώσεις έχουμε εμφάνιση τόνου σε λέξη, όταν μεσολαβούν άτονες συλλαβές (σε περιπτώσεις όπως *α³//δυ¹νατη κατασκευή* μεσολαβεί παύση // μεταξύ των δύο τόνων κατα τον γενικό κανόνα).

2.4 Ενθηματικά στοιχεία

Η ένθεση δέν αποτελεί χαρακτηριστικό της ΚΝΕ (πρβ. στην αρχαία ελληνικά *λα-ν-θ-άν-ω – ἔ-λαθ-ο-ν* κλπ.), υπάρχουν όμως περιπτώσεις που τη θυμίζουν, όπως *έχει πολύ υποφέρει* (πρβ. το γλωσσικό αίσθημα, που το θεωρεί σάν ξενισμό, αν δέν είναι πράγματι), *το παλιό μας σπίτι* (συχνότερο απο την εκφορά *το παλιό σπίτι μας* και πολύ 'φυσικό' στον καθημερινό λόγο, βλ. Σετάτος 1995), *έχε το δηλώσει κι εσύ ως αύριο το μεσημέ-*

ρι! / έχε το τελειωμένο ως αύριο το πρωί! (πρβ. *έχε δηλώσει το! / *έχε τελειωμένο το!), καλο¹- και κακο¹-μαθημένος, πρβ. και παρ-έ-δωσε / παρά-δωσε).

3. Κλίμακες τονισμού – ατονίας

3.1 Κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων τονισμού

Η κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων τονισμού (και παύσεων· βλ. Σετάτος 1982· 1985) διέπει, μαζί με τον νόμο της τρισυλλαβίας, και τις περιπτώσεις που εξετάζονται παραπάνω, δηλαδή για όμοια τεμαχιακά στοιχεία διακρίνουμε: *που* (τόνος 0, αναφορική αντωνυμία και σύνδεσμος) – *που¹ και που¹* (φρασεολογική ενότητα) – *που²*; (ερωτηματικό επίρρημα) – *που³;! (που³;!... να πάρει!, έμφαση κλπ.)*· *τι* (τόνος 0, 'γιατί') – *τι³ να πείς!* = καλύτερα να μὴν πείς τίποτε, *τι¹ είδε ο Ινδιάνος στο Λονδίνο* = τίτλος) – *τι²* (ερωτηματική αντωνυμία, πρβ. *τι² είδε ο Ινδιάνος στο Λονδίνο;*) – *τι³;! (έμφαση, πρβ. τι³ λές μωρέ;! κλπ.)*. Υπάρχουν όμως και άλλες περιπτώσεις, που αφορούν:

- ανεξάρτητη χρήση άτονων στοιχείων, π.χ. *μάαα... , αλλά;* (= τι άλλο αντίθετο υπάρχει);
- τονισμός άτονων στοιχείων απο έγκλιση, π.χ. *δώσε μού το!*
- μεταγλωσσική χρήση άτονων στοιχείων, π.χ. *το «μά» είναι αντιθετικός σύνδεσμος*
- εμφατική χρήση άτονων στοιχείων, π.χ. *το βιβλίο μού*
- άτονη χρήση τονισμένων στοιχείων, π.χ. *ήρθε, δέν ήρθε, δέν ξέρω – η²ρθε_δεν_η¹ρθε άρχισε να*, πρβ. και *δέκα τέσσερα* (έμφαση) – *δεκατέσσερα*
- αντίθεση τόνου 2 και τόνου 0, π.χ. *μετά την πληρωμή – μετα της πληρωμής*
- αντίθεση τόνου 2 και τόνου 1, π.χ. *αυτός μα²λιστα... – αυτος_μα¹λιστα..., ι²σια, ι²σια, που σου λέω – ι¹σια_ι²σια που σου λέω* (να), πρβ. και τη διάκριση των *ε¹νας – ε²νας, κανε¹νας – κανε²νας*
- αντίθεση τόνου 2 και τόνου 3, π.χ. *μυαλό σαν κουκου²τσι έχει αυτό το πουλί – μυαλό κουκου²τσι* (πρβ. παρομοίωση) – *κουκου³τσι μυαλό* (πρβ. μεταφορά).

3.2 Κλίμακα τόνων και εξάρτηση / ανεξαρτησία στοιχείων

Παίρνοντας υπόψη την κλίμακα των τόνων της ΚΝΕ και τις λειτουργικές εμφανίσεις της, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι φαινόμενα όπως η έγκλιση και η πρόκληση άτονων στοιχείων αποτελούν περιπτώσεις ενός γενικότερου φαινομένου, που αφορά την εξάρτηση και ανεξαρτησία των στοιχείων της πρότασης. Η έγκλιση εμφανίζεται σε περιπτώσεις όπως *νά ημουνα*.

Οι αλλαγές του τονισμού όμοιων ή ομώνυμων τεμαχιακών μονάδων (υποτίθεται ότι οι εγκλιτικές λέξεις έχουν τόνο, που μετατίθεται στη λήγουσα της προηγούμενης τονισμένης στην προπαραλήγουσα λέξης, παρόλο που δέν εμφανίζονται τονισμένες παραάν φέρουν τον τόνο της έγκλισης, π.χ. *δώσε μού το!*, ή βρίσκονται σε μεταγλωσσική κλπ. χρήσεις, βλ. και 3.1) παρουσιάζουν συστηματική λειτουργικότητα, δηλαδή δηλώνουν:

(1) υποτέλεια (εξάρτηση) τονισμένου, όπως:

- τόνος 2 → τόνος 0: απηχητική χρήση, π.χ. —Δε²ν του το είπες. —Δε⁰ν_του_το_ει³πα;!
- τόνος 2 → τόνος 1: συντακτική εξάρτηση, π.χ. *κοι¹ταξε_να_δεις! , φορούσε καλο-ραμμε²να, παλιά², ρου²χα – φορούσε καλορραμμε²να, παλια¹ ρου²χα* (ενότητα του παλιά ρούχα) – *φορούσε καλοραμμε³να, παλια¹ ρου²χα* (έμφαση στο πρώτο επίθετο).

– τόνος 3 → τόνος 2: μεταγλωσσική χρήση, π.χ. τα $\alpha^2\chi$ και $\beta\alpha^2\chi$ δεν με επηρεάζουν (πρβ. $\alpha^3\chi$), η λέξη «λεβε²ντης» είναι τουρκικής προέλευσης (πρβ. κανονικά λεβε³ντης άνθρωπος)·

– τόνος 1 → τόνος 0: να βρώ καν^ενα φίλο, καν^ενα γνωστό – να βρώ κανα φίλο, κανα γνωστό (λαϊκό), όπου η ασθενής προφορά του ε το αποκλείει ως βάση τόνου·

(2) ανεξαρτησία ατόνου, όπως:

– τόνος 0 → τόνος 2: μεταγλωσσική χρήση, π.χ. το «τό» είναι άρθρο ή αντωνυμία·

– τόνος 0 → τόνος 1 —Ποιό; —Το¹. —Ποιό το¹; —Το². (έκφραση πείσματος)·

(3) υπογράμμιση τονισμένου ή άτονου: τη Μαρί³α φωνάζω, όχι εσένα, η εργασία μου²/μου³ (έμφαση), είναι το² απορρυπαντικό (σε διαφήμιση), πρβ. και προ²παραλη¹γουςα, κα¹τιτι²·

(4) διαφοροποίηση: π.χ. δε²ν πα¹ει να φωνάζει ‘δέν ταιριάζει’ – δε¹ν πα²ει να φωνάζει ‘μου είναι αδιάφορο’·

(5) μετακίνηση: π.χ. στην κλίση, όπως άνθρωπος – ανθρώπου – ανθρώπων / ανθρωπων (λαϊκό, πρβ. και αθρώπω) – άνθρωποι / ανθρωποι (λαϊκό), πρβ. τα καμώματα αυτού του γαιδάρου (κυριολεξία, κάποτε εντονότερο) – τα καμώματα αυτού του γαίδαρου (και μεταφορικά, κάποτε ατονότερο).

3.3 Μετατροπές στην κλίμακα τονισμού

Οι μετατροπές στην κλίμακα τονισμού (με τις παύσεις) επιτρέπουν τη δημιουργία ποιικιλίας στην εξάρτηση των στοιχείων που συναποτελούν μία συντακτική ενότητα, όπως φαίνεται από τις ακόλουθες κατηγορίες περιπτώσεων:

(1) Ισχύς συνδέσεων: ποικιλία στην εξάρτηση και αντίστοιχα στο περιεχόμενο ή στη φόρτιση, όπως:

– ήρθε πα¹λι να με δεί (για να με δεί ξανά) – ήρθε πα²λι, να με δεί (ήρθε για να με δεί) – ήρθε, πα³λι, να με δεί (έμφαση, υπογράμμιση)·

– ο²μορφο, παλιο², σπι²τι (όμορφο και παλιό) – ο²μορφο, παλιο¹ σπι²τι (παλιό σπί-τι όμορφο) – ο¹μορφο παλιο¹ σπι²τι (παλιό αλλά όμορφο)·

– αυτα² ο²μως δεν τα ήξερε (εδώ είναι η δυσκολία) – αυτα². Ο¹μως δέν τα ήξερε (αλλά...)·

– ο²λα, αυτα² που σου λε²ω (προσεκτική άρθρωση και διατύπωση) – ο^{2/3}λα αυτα¹ που σου λε²ω (ταχύς ρυθμός, βιαστικός λόγος)·

– μαζι² να πάμε (επιρρηματικός προσδιορισμός) – μαζι¹ μ’ εμένα (προθετική έκφραση)·

– τε²λος πα²ντων ‘ας είναι, δέν πειράζει’ – τε¹λος πα²ντων ‘επιτέλους’·

– κα²τιτι² μας είπες! – θέλω να σου πώ κατιτι², κάθετί – καθετί·

– για να ε²ρθει εγκαι¹ρως, θα πήρε ταξί (αιτιολογική πρόταση, που συνήθως προηγείται της κύριας, πρβ. ...αλλιώς δέν θα πρόφτανε) – για να ε¹ρθει εγκαι²ρως, θα πήρε ταξί (τελική πρόταση, που συνήθως έπεται της κύριας, πρβ. θα πήρε ταξί, για να έρθει, αλλά γιατί δέν ήρθε;) – για να ε¹ρθει εγκαι³ρως θα πήρε ταξί (όχι για άλλο λόγο)·

– ο²ποιος σκέφτεται δέν κάνει τέτοια – οποιος σκέφτεται δέν... (= ο νουνεχής) – ο³ποιος σκέφτεται δέν... (οι άλλοι μπορούν να κάνουν)·

– (μπαίνανε) πε²ντε πε²ντε – πε³ντε πε¹ντε – πεντ’ έξι.

(2) Συνδυασμός με σειρά όρων:

- με το να πηγαίνει, κα²θε μέρα, στο κολύμπι (υπογράμμιση σχετικά με τη μετάβαση) – με το να πηγαίνει κα¹θε με²ρα, στο κολύμπι (καθημερινή μετάβαση) – με το να πηγαίνει στο κολύμπι, κα²θε μέρα (υπογράμμιση σχετικά με τη μετάβαση για κολύμπι) – με το να πηγαίνει στο κολύμπι κα¹θε μέρα (καθημερινή μετάβαση για κολύμπι)·
- τρε²χοντας μπήκε μέσα – μπήκε μέσα τρε¹χοντας – τρε³χοντας μπήκε μέσα.

(3) Συνδυασμός με άλλα φαινόμενα:

- αυτο² και εκεί²νο (χωριστά) – αυτο¹ κι εκεί²νο (μαζί) – αυτο² και² εκεί²νο (τονισμός του και λόγω διακοπής) – αυτο² και² ...εκεί²νο (με δείξη).

(4) Σύνθετες κατασκευές: π.χ. με τροπικά ρήματα (τόνος 1, πρβ. στις κανονικές χρήσεις τους τόνο 2), όπως ε¹χω γρα²ψει, ε¹χω γρα²ψιμο να κάνω – ε²χω να γρα²ψω, εκφορές όπως ε²ρθει_δεν_ε¹ρθει (πρβ. ε²ρθει, δέν ε²ρθει).

4. Επίπεδα γλώσσας

4.1 Δημοτικά (και λαϊκά) και λόγια

Τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ εισάγουν, όπως και σε άλλες περιοχές, ποικίλες αποκλίσεις από το σύστημα της δημοτικής, όπως:

- τονισμένη αύξηση στην δημοτική – άτονη κάποτε στα λόγια ρήματα, πρβ. κατάλαβε (του ρήματος καταλαβαίνω) – κατέλαβε (του ρήματος καταλαμβάνω), απετράπη, παρενεβλήθη κλπ·
- προθέσεις: δημοτικό ως (πρβ. λόγιο έως) – ως (λόγιο, πρβ. δημοτικό σαν, αλλά και λόγιο ωσάν), πρό, υπέρ, σύν, κατά (και κατα, βλ. 2.2), μετά (βλ. 2.2), παρά (βλ. 2.2)·
- σύνδεσμοι: μέν, δέ, εάν (πάντα με τόνο 2 ή 1)·
- μόρια: διότι (πρβ. το δημοτικό γιατί), μολονότι (αλλά μόλο που).

4.2 Ξένα στοιχεία

Τα περισσότερα ξένα στοιχεία (άκλιτα) τονίζονται, εφόσον συνήθως εκλαμβάνονται το καθένα ως ξεχωριστή λέξη (ακόμα και σε περιπτώσεις όπως *aqua forte*, *bal masqué*, *sans façon* κλπ.), υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου κάποια στοιχεία είναι άτονα, όπως αλα-φράγκα / αλα-μπρατσέτα / αλα-τούρκα / αλα-γαλλικά κλπ. ή για τους γνώστες της ξένης γλώσσας *in situ* / *in memoriam* / *in extremis* / *in octavo* κλπ. (πρβ. την αντίθετη πορεία σε περιπτώσεις όπως η προφορά *Ήαροελ* αντί *Ηαροέλ* 'ο εργάτης', για εβραϊκό αθλητικό σύλλογο).

5. Γραφή

5.1 Συντομογραφίες

Οι συντομογραφίες, και όταν προφέρονται μή αναλυμένες στις συστατικές λέξεις, τονίζονται, π.χ. ΠΑΟΚ, ΠΑΣ'ΟΚ, πί χί (= π.χ.), κύριος / κυρία (= κ., πρβ. και τη λανθασμένη προφορά κύριοι κύριοι για το κκ.), δηλαδή (για το δηλ.), ανατολικός (για το Α.), Παλαιά Διαθήκη (για το Π.Δ.) κλπ.

5.2 Τονικά συστήματα

Το ισχύον μονοτονικό δέν αποδίδει πάντα σωστά την προφορά της ΚΝΕ στη γραφή, γιατί αποβλέπει σε πρακτική αποτελεσματικότητα (τελείως μηχανική γραφή) και όχι στην πραγματικότητα της γλώσσας, πρβ. *από το φως της* (προφορά: *απο το φώς της*), *μη συμβεί τίποτε* (πρβ. *μή συμβεί τίποτε – μη συμβεί τίποτε*), *γράφει, δέν γράφει – γράφει_δεν_γράφει – γράφει δέν γράφει* κλπ. Το ατονικό καταργεί τους τόνους, αλλά αυτοί είναι απαραίτητοι σε περιπτώσεις κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων γραμμένων με κεφαλαία γράμματα κλπ. (πρβ. *Κεφάλας – Κεφαλάς* κλπ.). Ακόμη και το τελειότερο μονοτονικό, αυτό που έχει τον μόνο κανόνα «τόνος γράφεται στο φωνήεν των συλλαβών όπου παρουσιάζεται», δέν παίρνει υπόψη του τις περιπτώσεις τονικών αντιθέσεων τόνων 2 και 1, όπως *ε²νας – ε¹νας*.

6. Συμπεράσματα

Η ποικιλία των τόνων και τονισμών της ΚΝΕ χρησιμεύει (όπως και οι παύσεις) στη διάκριση γλωσσικών μονάδων και συντακτικών σχέσεων (σημασιών και λειτουργιών).

Οι γραμματικοί δείκτες είναι κατα κανόνα άτονοι, τα λεξικά στοιχεία είναι τονισμένα. Λόγια (και δημοτικά κάποτε) στοιχεία αποτελούν εξαιρέσεις ή οργανώνονται σε λειτουργικές αντιθέσεις τονισμένων – άτονων.

Οι συντακτικές ενότητες εμφανίζουν τη συντακτική σύνδεση στοιχείων με τους τόνους 0 και 1 προς στοιχεία με τόνους 2 (και 3).

Μιά τονισμένη λέξη μπορεί να έχει περισσότερους τόνους, απο έγκλιση ή υπογράμμιση, διάκριση κλπ.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1982. «Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 1–16.
- . 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1995. «Ο φυσικός λόγος στην κοινή νεοελληνική», *Φιλολόγος* 79, 3–11.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική Γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Φανερός και κρυπτός λόγος

1. Εισαγωγικά

Εξετάζοντας το λεξιλόγιο και τη φρασεολογία της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) σχετικά με τα γλωσσικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον λόγο, παρατηρούμε απο τη μιά μεριά λέξεις και εκφράσεις όπως:

– φανερός / ευδιάκριτος / αισθητός, αντιληπτός, εμφανής / έκδηλος, σαφής / ευκρινής / διαυγής / καθарός / εύληπτος / κατανοητός / καταληπτός, συγκεκριμένος / ρητός / απτός, διασαφητικός, καταφανής / απερίφραστος, πρόδηλος / προφανής κλπ.· στρογγυλά / σταράτα / ντόμπρα λόγια, καθαρές κουβέντες, καθαρά και ξάστερα, νέτα σκέτα, λέει τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη, τα λέω σταράτα και τσεκουράτα, τα λέω ξερά ξερά και πελεκητά, δύο και δύο κάνουν τέσσερα κλπ. (πρβ. και ο νοών νοείτω, των φρονίμων ολίγα κλπ.)·

– κρυπτός, άορατος / αδιόρατος / δυσδιάκριτος / αμυδρός / ανέκφραστος / ανεκδήλωτος / λανθάνων, σκοτεινός / δυσνόητος / στρυφνός / δυσεξήγητος / ανεξήγητος, νεφελώδης / χαώδης, συγκεκριμένος, αοριστόλογος / αμφίλογος, διφορούμενος, απροσδιόριστος, αδιευκρίνιστος, μυστηριώδης / σιβυλλικός / αινιγματικός / γριφώδης, κρυπτογραφικός κλπ.· μασημένα λόγια, στριψοκουβέντες, δελφικός λόγος, λόγια της Πυθίας, λόγια της Σφίγγας κλπ.

Μέσα απο την ποικιλία αυτή οι ομιλητές διαπιστώνουν και δηλώνουν κάποιες βασικές αντιθέσεις στον λόγο (πραγματώσεις της γλώσσας), που θα μπορούσαν να καταταχθούν σε κατηγορίες ή είδη, π.χ. στοιχεία της άμεσης ή έμμεσης δήλωσης, του ουδέτερου ή φορτισμένου λόγου, της απερίφραστης ή υπαινικτικής ομιλίας κλπ. Ως προς τη βασική αντίθεση φανερός – κρυπτός λόγος, θα πρέπει να πάρουμε υπόψη και τις διαφορές των κρυπτός (καταστατική διάθεση) – κρυφός (ενεργητική διάθεση, πρβ. και κρυπτικός) – κρυφτός (μέση διάθεση) – κρυμμένος (παθητική διάθεση) και αντίστοιχα φανερός – φανερωτικός – καταφανής – φανερωμένος.

2. Πραγμάτωση του λόγου

Η γλώσσα (το γλωσσικό σύστημα), το βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, πραγματοποιείται (πραγματώνεται απο πομπούς και αποδέκτες της ομιλίας) στον λόγο, τη φωνητική έκφραση του εσωτερικού λόγου (πρβ. περιεχόμενο, αντίληψη, σκέψη, φαντασία κλπ.). Ο λόγος μπορεί να είναι:

– φανερός – κτυπτός (βλ. 4)·
– αποτελεσματικός ή μή αποτελεσματικός: επαρκής (επιδέξιος, ικανός, έμπειρος, έντεχνος, ιδιοφυής, προικισμένος κλπ.) – ανεπαρκής λόγος (αδέξιος, αδαής, άπειρος, ανίκανος κλπ.)·

– φροντισμένος – αφρόντιστος: επιμελημένος – ατημέλητος κλπ. λόγος·
– ελκυστικός – απωθητικός: ευχάριστος, διασκεδαστικός, αρεστός, απολαυστικός, χαριτωμένος, κομψός, γοητευτικός, συναρπαστικός κλπ. – δυσάρεστος, ανιαρός, πληκτικός, οδυνηρός, ανυπόφορος, αηδιαστικός, άνοστος, ακαλαίσθητος, αποκρουστικός κλπ. λόγος·

- αληθής – ψευδής λόγος: πρβ. ακούσια λάθη, που αποκαλύπτουν τις πραγματικές προθέσεις του ομιλητή κλπ.
- γραμματικά σωστός λόγος – λόγος με σφάλματα: πρβ. ανακολουθίες κλπ. της βιαστικής ομιλίας
- ιδιογλωσσικός – κοινός λόγος: γλωσσικά χαρακτηριστικά της ομιλίας κάθε από-μου (ποιόν φωνής κλπ.) – κοινά χαρακτηριστικά (πρβ. τονικότητα μιάς γλώσσας κλπ.)
- κοινοτοπικός – πρωτότυπος λόγος: πρβ. ύφος (προσωπικό ύφος ενός συγγραφέα κλπ.)
- καθαρός λόγος – λόγος ανάμεικτος με διαλεκτικά, ξένα κλπ. στοιχεία, πρβ. και επαρχιωτισμούς της κοινής γλώσσας
- φορτισμένος – ουδέτερος λόγος: πρβ. γλωσσικές αξίες (επίπεδα γλώσσας)
- φλύαρος – λακωνικός λόγος: ακατάσχετη λογοδιάρροια – ολιγολογία
- παιγνιώδης – επίσημος λόγος: κατα τις κοινωνικές περιστάσεις
- υψίφωνος – χαμηλόφωνος λόγος: για να γίνει σε όλους ή να μη γίνει απο όλους αντιληπτός
- συνηθισμένος – εντυπωτικός λόγος: πρβ. καθημερινές εκφράσεις – εντυπωσιακές διατυπώσεις λόγου
- λόγος κατα φύλα, ηλικίες, επαγγέλματα κλπ.: αντρών – γυναικών, παιδιών – εφήβων – ηλικιωμένων κλπ., ψαράδων, βιολόγων κλπ.
- φωνητικός – γραπτός λόγος: πρβ. εκφωνήματα – γραπτά κείμενα (μεταφορά της ομιλίας σε υλική ουσία).

3. Εκφωνήματα

Οι πραγματώσεις του λόγου μπορούν να καταταχθούν, πολύ γενικά, στα εξής λογικά τετράγωνα:

κραυγές, φωνές, επιφωνήματα	×	ελλειπτικές προτάσεις, σιωπή / αποσιώ- πηση
πλήρεις προτάσεις		υπερφορτισμένες προτάσεις, περίοδοι
ακατάληπτα		αοριστολογίες
υπαινικτικά, σουρεαλιστικά	×	σαφή, ακριβολογικά λόγια

4. Φανερός και κρυπτός λόγος

Ο λόγος μπορεί να είναι φανερός ή κρυπτός ως προς τα εξής:

- το σημειωτικό σύστημα: ισχύει και για τη γλώσσα η φράση *οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει* (Ηράκλειτος, *Περί φύσεως*).
- την πραγματικότητα: άγνωστες, ανεξερεύνητες πλευρές (πρβ. Πλάτωνα, *Παρμενίδης* 142, για το έν: —ὁ δὲ μὴ ἔστι, τούτῳ τῷ μὴ ὄντι εἴη ἂν τι αὐτῷ ἢ αὐτοῦ; —καὶ πῶς; —οὐδ’ ἄρα ὄνομα ἔστιν αὐτῷ οὐδὲ λόγος οὐδέ τις ἐπιστήμη οὐδὲ αἴσθησις οὐδὲ δόξα. —οὐ φαίνεται. —οὐδ’ ὀνομάζεται ἄρα οὐδὲ λέγεται οὐδὲ δοξάζεται οὐδὲ γινώσκειται, οὐδὲ τι τῶν ὄντων αὐτοῦ αἰσθάνεται.)

- τον άνθρωπο: πρβ. ένστικτα, υποσυνείδητο, βιολογικές διαδικασίες, διαδικασίες γνώσης κλπ.
- το γλωσσικό σύστημα και τις κατηγορίες του: πρβ. κρυμμένες – φανερές διαστάσεις
- τη γλωσσική επικοινωνία και τα στοιχεία της: πρβ. πομπός – δέκτης – αγωγός
- τις διαδικασίες και τις πραγματώσεις της γλώσσας: οι περισσότερες είναι κρυπτές (πρβ. πλευρά του περιεχομένου, διαδικασίες του νού, της σκέψης)· οι φανερές αρχίζουν από την άρθρωση και από την αντίληψη του πραγματωμένου, εκφωνημένου λόγου
- την αξιολόγηση της γλώσσας: πρβ. επίπεδα της γλώσσας, διφορούμενο λόγο, παράδοξα, λογοπαίγνια κλπ.
- τις προθέσεις και τις εκτιμήσεις του ομιλητή: διαφάνεια (πρβ. *λέω τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη* κλπ.) – υπαινικτικότητα
- τις γνώσεις και τις αναμονές του ακροατή: πρβ. γλωσσικά στοιχεία γνωστά και άγνωστα, ειδικά – μη ειδικά, μυημένων – αμύητων (πρβ. κρυπτογραφία κλπ.), πρβ. ακόμη βρισιές σε ξένη γλώσσα, των οποίων η φόρτιση δεν γίνεται αισθητή στον ομιλητή της μητρικής
- το πολιτισμικό σύστημα: πρβ. γραμματειακά είδη, θεσμούς.

5. Πλευρές της αντίθεσης φανερού – κρυπτού λόγου

Κατα την εξέταση αυτής της αντίθεσης στις περιπτώσεις γλωσσικής επικοινωνίας εμφανίζονται διάφορες μορφές της, όπως:

- λόγος – σιωπή: πρβ. *δέν έχει τί να πεί, η σιωπή μου προς απάντησή σου* κλπ.
- αποσιώπηση: τμήμα λόγου που δεν πραγματώνεται (αφήνεται να συμπληρωθεί από τον ακροατή κλπ.)
- πράξεις λόγου (speech acts): δηλώνουν πράξη που γίνεται με την εκφορά του λόγου, π.χ. *ονομάζω το πλοίο αυτό «Πνεύμα των Ανέμων»*
- κρυμμένος λόγος: π.χ. σε άγνωστη στον ακροατή γλώσσα (πρβ. κρυπτογραφημένο λόγο κλπ.), πρβ. ψιθυριστό λόγο (πρβ. υψηλόφωνος – χαμηλόφωνος)
- σαφής – υπαινικτικός λόγος: ευθύς – υπαινισσόμενος λόγος, π.χ. *...για να μήν τον βρίσω – ...για να μήν του πώ καμιά κουβέντα*, πρβ. *τον προσέβαλε – του είπε κάτι που δέν έπρεπε, η κακή αρρώστια – ο καρκίνος, η λέξη του Καμπρόν (= Merde! 'σκατά!')*, *καλλιτέχνης των πέντε δακτύλων (= κλέφτης, με ειρωνεία)*, πρβ. χρήση ξένων όρων για μεγαλύτερη σαφήνεια, π.χ. *η διγλωσσία / bilingualism και η διπλογλωσσία / diglossia*
- ενστικτώδης – συνειδητός λόγος: πρβ. απαντήσεις *ναί* (αυθόρμητος λόγος) – *μάλιστα* (προϋποθέτει κάποια προσοχή στην έκφραση)
- εξαντλητικός λόγος – λόγος με κύρια σημεία του περιεχομένου: πρβ. λεπτομερής – γενικευτικός λόγος, π.χ. — *Πού είναι ο Γιώργος; — Σε διακοπές. Έφυγε χθές για να περάσει τις διακοπές του στη Χαλκιδική*
- κυριολεκτικός – αφηρημένος, πλήρης – αποσπασματικός λόγος: π.χ. — *Πότε γύρισε; — Η Μαρία επέστρεψε στο σπίτι της στη Θεσσαλονίκη χθές το απόγευμα*, πρβ. και ακυρολεξία, αοριστολογία, αμφισημία, λόγο με περιστροφές κλπ.
- αληθής – ψευδής λόγος: πρβ. εκφορές λόγου όπου ο ομιλητής λέει ψέματα αντί της αλήθειας, πρβ. και ακριβολογία – ανακριβολογία (ενσυνείδητη, αλλά και για εντυ-

πωσιασμό, π.χ. *ήταν δεκαπέντε σκυλιά στον κήπο*, ενώ ήταν πέντε, αξιολόγηση της πληροφορίας)·

– υψηλόφωνος – χαμηλόφωνος λόγος: πρβ. κραυγαλέα ομιλία, ξεφωνητό, αγριοφωνάρα, ξελαρύγγιασμα κλπ. – ψιθύρισμα, μουρμουρητό (πρβ. *μασημένα λόγια*), κρυφοκουβέντιασμα (πρβ. *ομιλία στόμα με στόμα* κλπ.)·

– λόγος με άρθρωση αλλά χωρίς φωνή: ο ακροατής αντιλαμβάνεται τα λόγια απο κινήσεις των αρθρωτικών οργάνων·

– εξωτερικός – εσωτερικός λόγος: πραγματωμένος / εκφωνημένος – απραγμάτωτος / ανεκφώνητος, πρβ. εξωτερικό (πρβ. *του τα είπα έξω απο τα δόντια*, μονόλογος) και εσωτερικό λόγο (πρβ. *λέω μέσα μου, λέω με τον νού μου* κλπ.)·

– αποδεκτικός – αποφευκτικός: πρβ. σαφή απάντηση σε ερώτηση και απάντηση σε ερώτηση με ερώτηση, π.χ. — *Γιατί δέν έρχεται να μας δεί;* — *Γιατί να έρθει να σας δεί;*·

– κατανοητός – ακατανόητος λόγος: πρβ. ‘σκοτεινή’ ποίηση κλπ.·

– μελετημένος – αμελέτητος λόγος: πρβ. επιστημονικές ερμηνείες γλωσσικών φαινομένων·

– μελωδία χωρίς λόγια: π.χ. με επανάληψη κάποιας συλλαβής και διατήρηση του σκοπού ενός τραγουδιού κλπ.·

– ολόγραφος – συντομογραφημένος λόγος: π.χ. *δηλαδή* (π.χ. *Δηλαδή θέλω να πώ οτι...*) – *δηλ.* (π.χ. *απέτυχε, δηλ. πήρε κάτω απο τη βάση*)·

– κρυπτογραφικός: βάσει μυστικού κώδικα, γνωστού σε λίγους.

Ανάλογα με τις αιτίες και τα αποτελέσματα της αντίθεσης, μπορούμε να διακρίνουμε:

– φανερός λόγος: κανονικότητα, πληρότητα, κυριολεξία·

– κρυπτός λόγος: απροσεξία, λησμοσύνη, βιολογικές και ψυχολογικές καταστάσεις, αρθρωτικές κινήσεις χωρίς φωνή, απόσταση (πρβ. ψίθυρο, μουρμουρητό, υψηλόφωνη εκφώνηση κλπ.).

6. Ειδικές περιπτώσεις

6.1 Γλωσσικά σημεία

Στα γλωσσικά σημεία παρατηρείται φανερά πλευρά (έκφραση) – κρυπτή πλευρά (περιεχόμενο), πρβ. όμως και γραφή ομωνύμων με διαφορετικά γραφήματα (π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση* ‘κλείσιμο’).

6.2 Ομιλία «σε ώτα μή ακουόντων»

Παρατηρούνται ποικίλες περιπτώσεις, όπως:

– όταν απευθυνόμαστε σε κάποιον και δέν μας ακούει: το αποτέλεσμα είναι δυσάρεστο στον ομιλητή, γιατί φαίνεται οτι «μιλά στον αέρα» (πρβ. αντίθετα την περίπτωση όταν ο ακροατής δικαιολογείται λόγω θορύβου, που καλύπτει τον λόγο του ομιλητή)·

– μονόλογος προς κάποιον που υποπτευόμαστε οτι μας ακούει με κάποιο μηχανικό μέσο (πρβ. *κρυφακούω, ωτακουστώ*), αλλιώς ο μονόλογος έχει δέκτη τον εαυτό μας, ακόμη και αν απευθύνεται προς άλλον ή άλλους απόντες·

– όταν σταματά το μικρόφωνο·

- όταν αδιαφορεί ο δέκτης: πρβ. ότι κάποτε χρειάζεται να επαναλάβουμε τα λόγια μας·
- όταν η φωνή μας έχει κοπεί (λαχάνιασμα, βράχνιασμα κλπ.)·
- όταν έχει θόρυβο (π.χ. αεροπλάνου που περνά κλπ.)·
- όταν μιλούμε σε βαρύκοους ή κωφούς·
- όταν μιλούμε σε ξένη γλώσσα, που δεν γνωρίζουμε καλά, σε αλλόφωνους·
- όταν δεν υπάρχει απάντηση: πρβ. γράμματα χωρίς απάντηση·
- όταν δεν βλέπουμε τον συνομιλητή μας ή τον ακροατή: π.χ. στο τηλέφωνο (πρβ. όμως ότι μπορεί να χρησιμοποιούμε κινηματικά σημεία), σε προσευχές·
- όταν μιλούμε σε ζώα: εκτός των κραυγών που αντιλαμβάνονται και ανάλογα με το ζώο (πρβ. σκύλους με άλλα ζώα).

6.3 Λόγος προς ακροατές που δεν φαίνεται να ακούν

Παρατηρούνται περιπτώσεις όπως:

- ακροατές απόντες: ο ομιλητής θεωρεί ότι είναι παρόντες·
- ακροατές παρόντες: με την προσοχή τους στραμμένη αλλού, έτσι ώστε να μην καταλαβαίνουν ότι ο λόγος απευθύνεται σε αυτούς, αν και μπορεί να είναι θεατές·
- ακροατές που κωφεύουν: πρβ. *βουλώνω τ' αφτιά*·
- ακροατές παρόντες, αλλά ο ομιλητής δεν θέλει να τους απευθύνει τον λόγο πρόσωπο με πρόσωπο ή θέλει κάποιος άλλος να τους μεταφέρει τα λόγια του.

6.4 Προφορικός – γραπτός λόγος

Ο γραπτός λόγος αποτελεί μεταφορά του προφορικού σε άλλο σημειωτικό σύστημα, που απευθύνεται στην όραση, αλλά διαθέτει μέσα που υποδηλώνουν στοιχεία του προφορικού, όπως:

- γραφήματα (γραφικά σημεία): π.χ. *φωνάζοντας «φωτιά» τρέχαν στον δρόμο* (πρβ. εισαγωγικά) ή *φωνάζοντας «φωτιά!» τρέχαν στον δρόμο* ή ακόμη *φωνάζοντας ΦΩΤΙΑ τρέχαν στον δρόμο* κλπ., πρβ. παρενθέσεις και διπλές παύλες (μπορούν να αντιστοιχούν σε στοιχεία της εκφώνησης), αποσιωπητικά (π.χ. *θα ήθελα να μάθω πόσο κόστισε αυτό το... πρόγραμμα*, όπου η μικρή παύση δηλώνει δισταγμό σχετικά με την ονομασία) ή εισαγωγικά (π.χ. *θα ήθελα να μάθω πόσο κόστισε αυτό το «πρόγραμμα»*, όπου αμφισβητείται η φύση του προγράμματος, πρβ. την καθαρή δήλωση με την έκφραση *το δήθεν πρόγραμμα*)· ο προφορικός λόγος διαθέτει πολλά χαρακτηριστικά που είναι δύσκολο ή αντιοικονομικό να δηλωθούν γραφικά (π.χ. προσωδιακά στοιχεία, επιτονισμοί κλπ.), αλλά και ο γραπτός διαθέτει μέσα που δεν εκφράζονται στον προφορικό, π.χ. *το «σπίτι» είναι δάνειο από τα λατινικά* (εισαγωγικά, μεταγλωσσική χρήση της γλώσσας), *είναι Άγγελος πραγματικός* (πρβ. κεφαλαίο για κύριο όνομα και *άγγελος*, από όπου προέρχεται), πρβ. και χρήση ξένου αλφαβήτου (π.χ. για ένδειξη της προφοράς κλπ.), στενογραφία, ταχυγραφία·
- γραπτός λόγος με συμπαθητική μελάνη: κρυπτογραφική μέθοδος.

Γενικά, στοιχεία του γραπτού αντιστοιχούν σε στοιχεία του προφορικού λόγου, όπως ορθοέπεια – πλημμελής εκφώνηση (καλή προφορά, ευφωνία – κακή προφορά, πρβ. και

διαλεκτική ή ξενική προφορά), αοριστολογία – ακριβολογία, αινίγματα κλπ., καλλιγραφία – κακογραφία (προσωπική γραφή), κρυπτογραφήματα, γρίφοι κλπ., αλλά στοιχεία του γραπτού λόγου μπορεί και να μην αντιστοιχούν σε στοιχεία του προφορικού, όπως στην περίπτωση της ιστορικής ορθογραφίας (πρβ. στον προφορικό λόγο: *υμών με ύψιλον, κλήση με ήτα, μάννα με δύο μί*, όταν μπορεί να δημιουργηθεί αμφισημία).

Ο λόγος μπορεί να συνοδεύεται απο άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. απο κινηματικά σημεία, όπως το κλείσιμο του ματιού, που δηλώνει στον ακροατή / θεατή ότι δεν πρέπει να πάρει τοις μετρητοίς τα λόγια του ομιλητή.

6.5 Έμμεσες πραγματώσεις λόγου

Ο κρυπτός λόγος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έμμεσος, μή φανερός, σκοτεινός κλπ., π.χ. *για να μή σου πώ καμιά κουβέντα, για να μήν κατεβάσω κανένα καντήλι, για να μήν πώ τη λέξη με τα τρία άλφα* (= μαλάκα), όπου η έκφραση υποβάλλει αυτό που κρύβει (παρασιώπηση, *prétérition*).

6.6 Απραγματοποίητος λόγος

Ως απραγματοποίητος λόγος θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι περιπτώσεις:

- εσωτερικός λόγος: πρίν εκφωνηθεί, αλλά και χωρίς τελικά να πραγματοποιηθεί (ανεκφώνητος λόγος), που μπορεί όμως να ανακαλείται απο τη μνήμη·

- λόγος που έπρεπε να ειπωθεί αλλά δεν ειπώθηκε (πρβ. *το μεγάλο όχι* του Κ. Καβάφη)·

- εξωτερικός λόγος: π.χ. γραπτός αλλά μή εκφωνημένος·

- λόγος που συμπεραίνεται απο άλλα γλωσσικά στοιχεία: π.χ. συνήθως συμπεραίνουμε την ερώτηση απο την απάντηση, π.χ. *Η Μαρία έχει σπουδάσει... όχι δεν πηγε στο πανεπιστήμιο, αλλά τελείωσε τη σχολή αεροσυνοδών...*, πρβ. και απηχητικό λόγο, π.χ. —*Δέ μου το είπες. — Δε σου το ει³πα!* (αναφορά στην έκφραση και στο περιεχόμενο των λόγων του συνομιλητή).

Πρβ. ότι η γλώσσα (το γλωσσικό σύστημα) καθορίζει όλα τα δυνατά εκφωνήματα, δηλαδή και εκείνα που δεν εκφωνήθηκαν ποτέ ή δεν εκφωνήθηκαν ακόμη (πρβ. προτάσεις που πραγματώνονται για πρώτη φορά, κατα τους αποδεκτούς συνδυασμούς των γλωσσικών στοιχείων).

7. Κρυπτές διαστάσεις και κατηγορίες

Κατηγορίες και διαστάσεις μιάς γλώσσας, π.χ. της ΚΝΕ, αποτελούν γενικές κανονικότητες, που ακολουθεί το σύστημα της γλώσσας αυτής, πρβ. φωνητικούς, γραμματικούς, συντακτικούς κλπ. κανόνες, που διαμορφώνουν τις σωστές εκφορές κατα τις πραγματώσεις της γλώσσας. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να αντανακλούν στοιχεία της ανάλυσης του κόσμου απο τους ομιλητές, πρβ. διάκριση του φύλου (π.χ. *άντρας – γυναίκα, ψηλός – ψηλή*, αλλά πρβ. και το γραμματικό γένος, π.χ. *τοίχος, αυλή*, με διακρίσεις που παλαιότερα δικαιολογούσε η τότε ανάλυση του κόσμου, αλλά σήμερα αποτελούν επιβιώσεις), οι διακρίσεις των οποίων δεν γίνονται πιά αντιληπτές (είναι

κρυπτές για τους σημερινούς ομιλητές), πρβ. στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες διακρίσεις όπως *ὔδωρ* – *αqua*: πιθανώς διάκριση ενός ανενεργού – ενεργού στοιχείου, του ‘νερού’. Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε κατηγορίες και διαστάσεις:

– που δέν διακρίνονται, δέν εκφράζονται γραμματικά κλπ.: π.χ. οι διαθέσεις του ρήματος στην ΚΝΕ, που εκφράζονται μορφολογικά απο τις δύο φωνές, ενεργητική και παθητική, πρβ. *πηγαίνω, έρχομαι*: καί τα δύο ενεργητικής διάθεσης, σε αντίθεση με τα ρηματικό επίθετα, πρβ. *κρυπτικός* – *κρυβόμενος* – *κρυμμένος* – *κρυπτός* για την έκφραση της ενεργητικής – μέσης – παθητικής – καταστασιακής διάθεσης (βλ. Σετάτος 1985), πρβ. τροπικότητες με βοηθητικά ρήματα (π.χ. *κάνω, γίνομαι* κλπ.) ή με άλλα γλωσσικά μέσα·

– ‘κρυφοί’ κανόνες (βλ. Σετάτος 2010): πρβ. λάθη όπως *της εισαγγελέας* (που ερμηνεύεται απο επίδραση του κανόνα της δημοτικής, που απαιτεί -ς στην κατάληξη της γενικής ενικού των θηλυκών ονομάτων), άγνωστη ορθογραφία για ορισμένους ομιλητές, αντιτύπους με ασαφή αναφορά (π.χ. *την έπαθε*), κρυπτολογία (κοινά γλωσσικά στοιχεία που ‘κρύβουν’ άλλες σημασίες κλπ.)·

– λόγοι των οποίων τα κίνητρα ή το ακριβές περιεχόμενο είναι άγνωστα στους ακροατές και κάποτε και στους ίδιους τους ομιλητές (πρβ. μιμήσεις χρήσεων κάποιας έκφρασης που διαδίδεται χωρίς να είναι σε όλους σαφώς και ακριβώς αντιληπτή, π.χ. *μπήκε στην τροχιά των εξελίξεων* αντί *στην τροχιά*: βλ. Στάθης 1996)·

– αδιαφανείς σημασίες και φορτίσεις: πρβ. οτι στην έκφραση της ΚΝΕ *ο Μέγας Αλέξανδρος* (σε αντίθεση με τα *Αλέξανδρος ο Α΄* κλπ. ή *ο μεγάλος Αλέξαντρος* για διάκριση μεταξύ δύο συνονόματων) το επίθετο έχει τη σημασία του υπερθετικού, παρόλο που υπάρχει το *μέγιστος*·

– άγνωστα γλωσσικά στοιχεία: πρβ. τις διαδικασίες με τις οποίες μαντεύουμε τη σημασία μιάς άγνωστης σε μάς λέξης (ελληνικής ή ξένης) σε ένα κείμενο (απο τη γνώση του κόσμου, απο τα συμφραζόμενα, απο τη ισοτοπία κειμένου κλπ.)·

– δομή βάθους: στοιχεία που ανήκουν στη δομή βάθους χωρίς να δηλώνονται στη δομή επιφανείας·

– απόκρυψη λόγου: απόκρυψη ή αποφυγή της κυριολεξίας: για διάφορες αιτίες (π.χ. για αποφυγή προσβολής του ακροατή κλπ.) και με ποικίλα μέσα (π.χ. επιστημονικοί όροι αντί κοινών, λόγια και ξένα στοιχεία αντί δημοτικών και λαϊκών, περιφράσεις, υπαινικτικοί όροι, αποσιωπήσεις κλπ.).

8. Συνειδητός και ασύνειδος λόγος

Ο λόγος μπορεί να διακριθεί σε:

– συνειδητό: πρβ. προετοιμασία πραγμάτωσής του στον νού, διόρθωση λόγων που προηγήθηκαν, τροποποίηση κατα περίσταση (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, κοινωνικο-γλωσσικές διαφορές κλπ.), προσοχή στις εκφορές του συνομιλητή κλπ.·

– ασύνειδο: πρβ. αυτοματική χρήση λόγου, αυθόρμητο λόγο, προσοχή στην πράξη (ενέργειες κλπ., που χρησιμοποιούν παράλληλα τον λόγο, πράξεις λόγου), αδιαφορία για σφάλματα, ανακολουθίες κλπ.

9. Συμπεράσματα

Ο λόγος, οι πραγματώσεις ενός γλωσσικού συστήματος (αλλά και η σιωπή), είναι φανερός ή κρυπτός σε ποικίλες μορφές και βαθμούς, ανάλογα με τις συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας, τα χαρακτηριστικά (κοινωνικές ποικιλίες), τις προθέσεις και τις επιλογές των ομιλητών (αποτελεσματική ή μή αποτελεσματική ομιλία), τις διακρίσεις των συνομιλητών / ακροατών, τις βιολογικές και ψυχολογικές καταστάσεις των (συν)ομιλητών κλπ.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1985. «Παρατηρήσεις στα ρηματικά επιθετα σε -μένος και -τός της κοινής νέας ελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5, 73–87.
- . 2010. «Κρυφοί κανόνες στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 30, 541–559.
- Στάθης, Ε. Σ. 1996. *Το γλωσσικό μας πρόβλημα*. Αθήνα: Αρμός.

ώς – μέχρι – ίσαμε στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Η φροντίδα για τη σωστή χρήση της γλώσσας μας είναι έντονη στις μέρες μας (πρβ. κριτικές, βοηθήματα, ραδιοφωνικές ομιλίες, συζητήσεις στον τύπο κλπ.), εφόσον άλλωστε, μετά την καθιέρωση της δημοτικής, έχουμε περάσει στο στάδιο της καλλιέργειάς της (πρβ. το πρόγραμμα διδασκαλίας στα γυμνάσια).

Ένα απο τα λεπτομερειακά ίσως αλλα επίμαχα θέματα αυτών των συζητήσεων είναι και η παράλληλη χρήση των *ώς* και *μέχρι*, που οδήγησε και στη δημιουργία του όρου «μεχριτισμός» για τη λανθασμένη ή κακή χρήση του *μέχρι* στη θέση του *ώς*. Περιπτώσεις όπως αυτή θέτουν στη γλωσσολογία μιά σειρά ερωτημάτων όπως:

– πού και πότε γίνεται η αντικατάσταση ή η παράλληλη χρήση; (εξέταση και ανάλυση περιπτώσεων κλπ.)·

– πού οφείλεται η εμφάνισή της και πώς αναπτύχθηκε; (ιστορική πλευρά του ζητήματος)·

– ποιά είναι η έκταση του φαινομένου απο κοινωνιογλωσσολογική άποψη (ηλικία, κατηγορίες ομιλητών κλπ.)·

– τί είναι αυτό που ενοχλεί και ποιούς ομιλητές σε αυτές τις περιπτώσεις; (πρβ. παρόμοιες περιπτώσεις όπως *πάω Καλαμάτα* αντί *πάω στην Καλαμάτα* κλπ., που διαφέρουν απο τους διαλεκτισμούς, όπως η έρρινη κυπριακή προφορά, οι βορειοελλαδικές κωφωτικές τάσεις, το παχύ λ κλπ., ή απο χαρακτηριστικά υποποικιλιών της κοινής, όπως η χρήση της αιτιατικής για το έμμεσο αντικείμενο στη Βόρεια Ελλάδα κλπ.).

2. Εξέταση

Η λειτουργία των *ώς* και *μέχρι* πρέπει να εξεταστεί στο σύνολο των εμφανίσεων και των συνδυασμών τους με άλλα γλωσσικά στοιχεία, και σε σχέση με τη θέση τους στο γλωσσικό σύστημα της κοινής νεοελληνικής (σχέσεις με παρόμοια στοιχεία, π.χ. με το *ίσαμε*, αντιστοιχίες εκφράσεων κλπ.). Ακολουθώντας γνωστές διαιρέσεις της γλωσσολογίας μπορούμε να κατατάξουμε το υλικό ως εξής:

(1) Φωνητική μορφή

Κοντά στα *ώς* και *μέχρι* εμφανίζονται και λόγιες ή λογιότερες μορφές: *έως* (ότου), *μέχρις* (εσχάτων). Πολύ σπάνια δημιουργούνται στη συνεκφορά του *ώς* δυνατότητες αμφισημίας (π.χ. *είχε εκεί απ' όλα ως σπάγκους* – *είχε εκεί απ' όλα ως πάγκους*), για να υποστηρίξει κανείς οτι αυτό αποτέλεσε παράγοντα της αντικατάστασής του απο το *μέχρι* (περισσότερο θα ίσχυε κάτι τέτοιο στην περίπτωση του *ως*: *ήρθε ως στρατηγός* – *ήρθε ο στρατηγός*). Το *ώς* χάνει τον τόνο του όταν ακολουθεί ερωτηματική λέξη (*ως πότε*, *ως ποιο σπίτι* κλπ.).

(2) Συντάξεις και συνδυασμοί (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953)

(α) Με ουσιαστικά:

– *ώς* + έναρθρο ουσιαστικό: *ώς το πρωί*, *ώς την άνοιξη*, *ώς το Πάσχα*, *ώς τα ξημερώματα*, *ώς έναν βαθμό* κλπ.·

άλλες εκφορές: του άφησε απο κτήματα ως σπίτι / σπítια στην πόλη, ως πεντακό-
σιοι άνθρωποι, ως δέκα χιλιόμετρα, ως μισή ώρα·

– μέχρι + αιτιατική: μέχρι τα ξημερώματα, μέχρι το Πάσχα, μέχρι δέκα χιλιόμετρα κλπ·
+ γενική: μέχρι τέλους, μέχρι θανάτου, μέχρι ενός βαθμού κλπ·

– ίσαμε + έναρθρο ουσιαστικό: φόρεμα μακρύ ίσαμε τα πόδια, ίσαμε το μεσημέρι,
ίσαμε τα ξημερώματα κλπ·

άλλες εκφορές: ίσαμε σαράντα στρατιώτες κλπ·

(β) με επίθετα (ομοιόπτωτα):

– ως: απο μέτριοι ως καλοί κλπ·

– μέχρι: απο μέτριοι μέχρι καλοί κλπ·

– ίσαμε: ? απο μέτριοι ίσαμε καλοί κλπ·

(γ) με αντωνυμίες:

– ως: απ' αυτό το σημείο ως εκείνο είναι δώδεκα μέτρα κλπ·

– μέχρι: απ' αυτό το σημείο μέχρι εκείνο είναι δώδεκα μέτρα κλπ·

– ίσαμε: απ' αυτό το σημείο ίσαμε εκείνο είναι δώδεκα μέτρα κλπ·

(δ) με αριθμητικά:

– ως: ως διακόσιοι / διακόσιους, ως δεκαπέντε κλπ·

+ άρθρο + αριθμητικό: ως τα εκατό κλπ·

– μέχρι: μέχρι διακόσιοι / διακόσιους, μέχρι δεκαπέντε κλπ·

+ άρθρο + αριθμητικό: μέχρι τα εκατό κλπ·

– ίσαμε: ίσαμε διακόσιοι / διακόσιους, ίσαμε δεκαπέντε κλπ·

+ άρθρο + αριθμητικό: ίσαμε τα εκατό κλπ·

(ε) με επιρρήματα:

– ως: απο δώ ως εκεί, ως κάτω, ως αύριο κλπ·

+ άρθρο + επίρρημα: ως τα τώρα κλπ·

– μέχρι: απο δώ μέχρι εκεί, μέχρι κάτω, μέχρι αύριο κλπ·

– ίσαμε: απο δώ ίσαμ' εκεί, ίσαμε κάτω, ίσαμε αύριο κλπ·

(ς) με συνδέσμους:

– ως + που = ώσπου (βλ. όμως και 3 στο 6): περίμενε ώσπου έβρασε το νερό κλπ·

ώσπου να: περίμενε ώσπου να βράσει το νερό κλπ·

+ και: ως και τη νύχτα κάθεται στο γραφείο κλπ·

+ ότου / έως ότου: έως ότου έρθει και τον δεί κλπ·

– μέχρι + που (να): περίμενε μέχρι που έβρασε το νερό, περίμενε μέχρι που να βρά-
σει το νερό κλπ·

+ και: μέχρι και τη νύχτα κάθεται στο γραφείο κλπ·

+ να: μέχρι να τον δεί κλπ·

μέχρις + ότου: μέχρις ότου έρθει και τον δεί κλπ·

– ίσαμε + που (να): περίμενε ίσαμε που έβρασε το νερό, περίμενε ίσαμε που να βρά-
σει το νερό κλπ·

+ να: ίσαμε να τον δεί κλπ·

3. Συγκρίσεις και διαφορές

Τα παραδείγματα του 2, που βασίζονταν απλώς στις δυνατότητες συντάξεων, δείχνουν ήδη κάποιες διαφορές (ελλείψεις, ποικιλίες συντάξεων, δημοτικά και λόγια στοιχεία κλπ.). Χρειάζεται λοιπόν εκτεταμένη σύγκριση των εκφορών, για να εξακριβωθούν οι σημασιακές ή λειτουργικές ομοιότητες και διαφορές, και να ερμηνευτούν οι δυνατές, αδύνατες ή αμφίβολες χρήσεις.

(1) Με ουσιαστικά:

– οι φωνές έφταναν ως τον ουρανό (επάνω) – οι φωνές έφταναν μέχρι τον ουρανό (*επάνω): τέρμα – χώρος·

– η φωτιά έφτασε ως την άκρη του κήπου – η φωτιά έφτασε μέχρι την άκρη του κήπου (δέν προχώρησε παρακάτω, σαφέστερα: η φωτιά έφτασε ίσαμε την άκρη του κήπου)·

– το νερό έφτασε ως τα χείλη του· θα πνιγόταν – το νερό έφτασε μέχρι τα χείλη του· θα πνιγόταν (?) – το νερό έφτασε ίσαμε τα χείλη του· θα πνιγόταν (έκταση)·

– ανέβηκε ως είκοσι μέτρα ψηλά (περίπου) – ανέβηκε μέχρι είκοσι μέτρα ψηλά (όχι παραπάνω) – ανέβηκε ίσαμε είκοσι μέτρα ψηλά (όχι παρακάτω)·

– ψηλός ως το ταβάνι (μεταφορά, φρασεολογισμός) – *ψηλός μέχρι το ταβάνι (κυριολεκτία) – ψηλός ίσαμε το ταβάνι (εκφραστική εικόνα)·

– φώναξε τον κατάλογο ως τη Λαμπρίδου / φώναξε τον κατάλογο μέχρι τη Λαμπρίδου (δεν είναι απολύτως σαφές αν συμπεριλαμβάνεται το επώνυμο, βλ. και 7, πρβ. *ίσαμ'* εδώ + κινηματικό σημείο), ενώ είναι δέκα χιλιόμετρα ως / μέχρι / *ίσαμε* τα σύνορα / το ποτάμι (όριο), μέχρι χαβιάρι είχαν στο τραπέζι ('ακόμη και χαβιάρι') – ως χαβιάρι είχαν στο τραπέζι – ως και χαβιάρι είχαν στο τραπέζι (ως το όριο που είναι το χαβιάρι και επιπλέον χαβιάρι).

(2) Με επίθετα:

– απο κουτοί ως έξυπνοι (μεταξύ των δύο ορίων) / απο κουτοί ως πανέξυπνοι (απώτερο όριο) – απο κουτοί μέχρι έξυπνοι (απο το ένα ως το άλλο όριο) / απο κουτοί μέχρι πανέξυπνοι (ακόμη και πανέξυπνοι).

(3) Με αντωνυμίες:

– το μικρόβιο έφτασε ως εμένα αλλά δεν προσβλήθηκα – ? το μικρόβιο έφτασε μέχρι εμένα αλλά δεν προσβλήθηκα·

– ως... τί να σου πώ;! (σταματά μπροστά σε αυτά που θα μπορούσαν να ειπωθούν) – *μέχρι / *ίσαμε τί να σου πώ;!

(4) Με αριθμητικά:

– μέτρησε ως τα εκατό! (ώσπου να φτάσει στα εκατό) – μέτρησε μέχρι τα εκατό (όχι παραπάνω)·

– τηλεφώνησέ του ως τις δέκα! (μέσα σε αυτό το διάστημα) / *τηλεφώνησέ του ως τις δέκα και πέντε! – τηλεφώνησέ του μέχρι τις δέκα / τηλεφώνησέ του μέχρι τις δέκα και πέντε!

(5) Με επιρρήματα:

– ως τώρα δεν άκουσα τίποτα (όριο το παρόν) – μέχρι τώρα δεν άκουσα τίποτα – ? *ίσαμε* τώρα δεν άκουσα τίποτα (βλ. παρακάτω στο 6)·

– ως που³ θα το πάει;! / ως που³ θα τραβήξει;! (μεταφορικά) – μέχρι πού θα το πάει; (κυριολεκτικά)·

– ώς εδώ ήταν! δέν μπορώ πιά να ακούω τις ίδιες δικαιολογίες (στερεότυπη χρήση, βλ. 4) – *μέχρι εδώ ήταν! δέν μπορώ πιά να ακούω τις ίδιες δικαιολογίες·

– ως τότε θ' ακούμε τα ίδια πράγματα;! (φορτισμένη ερώτηση: αγανάκτηση κλπ.)

– μέχρι τότε θ' ακούμε τα ίδια πράγματα;! (ουδέτερη ερώτηση)·

– ήταν ένας απο δώ ως εκεί (και μεταφορικά) – ήταν ένας (πώς να σου πώ)... απο δώ μέχρι εκεί (κυριολεκτικά, συχνά και με δείξη) – ήταν ένας απο δώ ίσαμ' εκεί (πάνω) (εκφραστική εικόνα, πρβ. ήταν ένας απο δώ ίσαμε... πού να σου πώ;!).

(6) Με συνδέσμους:

– ώσπου τον βλέπει και το βάζει στα ποδια / ώσπου τον έβλεπε / τον είδε / θα τον βλέπει / θα τον δει και... (με αντίστοιχο χρόνο και όψη) – μέχρι που τον βλέπει και το βάζει στα πόδια / μέχρι που τον έβλεπε / τον είδε / θα τον δει / θα τον έβλεπε / τον έχει δει / τον είχε δει και... (με αντίστοιχο χρόνο και όψη) – ι³σαμε που βλέπει / έβλεπε / είδε / θα βλέπει / θα δει να φάει (μόλις που βλέπει να φάει κλπ.)·

– *ώς να – μέχρι να τον βλέπει και να το βάζει στα πόδια / μέχρι να τον δει και να το βάλει στα πόδια·

– μέχρι να τον δει δέν ησύχασε / ίσαμε να τον δει δέν ησύχασε (όλο αυτό το διάστημα)·

– ? ώσπου να τον βλέπει και να το βάζει στα ποδια / ? ώσπου να τον έχει δει κι αυτός δέν θα ησυχάσει / ώσπου να τον δει δέν ησύχασε – ? μέχρι που να τον βλέπει και να το βάζει στα πόδια / μέχρι που να έβλεπε την εκπομπή δέν ησύχασε· μέχρι που να είδε ελέφαντα κι αυτό το αμφισβητώ / μέχρι που να έχει δει ελέφαντα και να μή φοβηθεί / μέχρι που να δει ελέφαντα και να μή φοβηθεί – ? ίσαμε που να τον δει δέν ησύχασε·

– δουλεύει ως και τις Κυριακές (αντίθετα απο ό,τι συνηθίζεται) – δουλεύει μέχρι και τις Κυριακές (ακόμη και τις Κυριακές)·

– μέχρι που σκέφτομαι να παραιτηθώ (αυτή είναι η κατάσταση) – μέχρι που να σκέφτομαι να παραιτηθώ (ως εκεί έφτασα) – ? ώσπου να σκέφτομαι να παραιτηθώ (έχω αρχίσει να το σκέφτομαι)·

– θα του το λέω ώσπου να αλλάξει γνώμη (που το περιμένω) – θα του το λέω μέχρι να αλλάξει γνώμη (που δέν εμφανίζεται ως βέβαιο) – θα του το λέω μέχρι που να αλλάξει γνώμη (συνέχεια προσπαθειών ως το επιθυμητό αποτέλεσμα, που δέν είναι βέβαιο) – θα του το λέω ίσαμε που να αλλάξει γνώμη (συνέχεια προσπαθειών ως το αποτέλεσμα)·

– μέχρι να κάθεται να το κοιτάζει με τις ώρες (μπορεί να φτάσει ως αυτό το σημείο)

– μέχρι που να κάθεται και να το κοιτάζει με τις ώρες (ως αυτό το σημείο φτάνει, που αποτελεί υπερβολή) – ? ώσπου κάθεται και το κοιτάζει με τις ώρες (ως αυτό το σημείο φτάνει)·

– θα περιμένω εδώ ώσπου να γυρίσει – θα περιμένω εδώ μέχρι να γυρίσει (που το βλέπω ως πιθανό) – θα περιμένω εδώ μέχρι που να γυρίσει (ως απειλή, πείσμα κλπ., 'δέν φεύγω αν δέν γυρίσει')·

– ώσπου να πάει να του το πεί θα βραδιάσει (αυτό περιμένω να γίνει) – μέχρι να πάει να του το πεί θα βραδιάσει (είναι πιθανό) – μέχρι που να πάει να του το πεί θα βραδιάσει (δέν είναι να τον εμπιστευόσαι κλπ.)·

– ώσπου να τον δει εξαφανίστηκε – ? μέχρι να τον δει εξαφανίστηκε – μέχρι που να τον δει εξαφανίστηκε – ίσαμε που να τον δει εξαφανίστηκε·

– ώσπου να γυρίσει να τον δει χάθηκε – μέχρι να γυρίσει να τον δει χάθηκε (δέν πρό-

λαβε να γυρίσει) – μέχρι που να γυρίσει να τον δει χάθηκε (φυσικά δεν πρόλαβε) – ίσαμε να γυρίσει να τον δει χάθηκε (μέσα στη διαδικασία)·

– ώσπου τον βλέπει και ησυχάζει (αυτό γίνεται κάθε φορά) – μέχρι που τον βλέπει και ησυχάζει (φτάνει μόνο να τον δει για να ησυχάσει)·

– ώσπου να ετοιμαστεί αυτός χαθήκαμε! (άντε περίμενε!) / ώσπου να ετοιμαστεί αυτός τί κάνουμε; (πώς θα περάσει η ώρα); – μέχρι να ετοιμαστεί αυτός χαθήκαμε! (δεν είναι βέβαιο αν τελικά ετοιμαστεί) / μέχρι να ετοιμαστεί αυτός τί κάνουμε; (αγωνία)·

– προσπάθησε ώσπου τον έπεισε (εστίαση στο αποτέλεσμα) – προσπάθησε μέχρι που τον έπεισε (εστίαση στην προσπάθεια)·

– πρέπει να γίνουν αυτά έως ότου γυρίσει από το ταξίδι – πρέπει να γίνουν αυτά μέχρις ότου γυρίσει από το ταξίδι·

– του τα συγχωρώ όλα ως που δέ μου μιλάει (ως το γεγονός ότι δεν μου μιλάει) – του τα συγχωρώ όλα, ώσπου δέ μου μιλάει (αυτό το ψυχολογικό απροσδόκητο για τον ομιλητή αποτέλεσμα έχουν οι ενέργειές του), πρβ. ως που φτάνει το χέρι σου (? μέχρι όπου φτάνει το χέρι σου)· από το που έφυγε χωρίς να πεί τίποτε ως που χάθηκε για δέκα μέρες τι περιμένεις;!

(7) Με προθέσεις:

– ως μετά το βράδυ / ως τις έξι (ακαθόριστος χρόνος μετά από ένα χρονικό όριο), πρβ. ως το βράδυ και μετά – *μέχρι / *ίσαμε μετά το βράδυ, πρβ. όμως μέχρι το βράδυ και μετά (μέχρι το βράδυ και επιπλέον κάποιο χρονικό διάστημα)·

– ως πριν τρία χρόνια – μέχρι πριν τρία χρόνια – ίσαμε πριν τρία χρόνια (όλο το προηγούμενο διάστημα)·

– ως πέρα από τον φράχτη – μέχρι πέρα από τον φράχτη – ίσαμε πέρα από τον φράχτη.

4. Φρασεολογία

Η χρήση των ως, μέχρι εμφανίζεται τυποποιημένη σε φρασεολογικές ενότητες, που ανήκουν (κυρίως του μέχρι) στο λόγιο λεξιλόγιο, όπως:

– μέχρι: μέχρι κεραίας, μέχρι μυελού οστέων, μέχρις αποδείξεως του εναντίου, μέχρις ενός, μέχρι αηδίας, μέχρις ενός βαθμού, μέχρις ενός σημείου, μέχρις εσχάτων, μέχρι τελευταίας πνοής, μέχρι τελευταίας ρανίδος κλπ·

– ως: ως εδώ και μή παρέκει, ως που να πείς αμήν / κύμινο, ως τα μπουνιά, ως τα χείλια, ως τον πάτο, ως το κόκαλο, ως τον λαιμό, από πάνω ως κάτω, ένας άντρας ως εκεί απάνω, ως που να πεί «φτάνει», ως την κόκκινη μηλιά, ως τον ουρανό, ως τα τώρα κλπ.

Η διφυΐα του λεξιλογίου της κοινής νεοελληνικής οδηγεί στη δημιουργία παράλληλων εκφράσεων, π.χ. ως το τέλος – μέχρι τέλους, ώσπου / μέχρι να πείς κύμινο, ως ένα βαθμό – μέχρις ενός βαθμού κλπ.

5. Συνδυασμοί

(1) των ως, μέχρι: ως (και) μέχρι το δωμάτιό μας έφτασε το νερό·

(2) ευθύς ως: θα σε ειδοποιήσω ευθύς ως το πληροφορηθώ (μόλις), ως προς: ως προς το ζήτημα αυτό (αναφορά), ωστόσο (= στο μεταξύ / εντούτοις)·

(3) με την από στο σχήμα απο... ως...: πόσα μέτρα είναι από δώ_ως_εκεί; / πόσα

μέτρα είναι απο δώ μέχρι εκεί, απο δώ μέεεχρη... εδώ (καθώς κινείται), απο κεί μέχρι εκεί (με νεύμα), απ' το τρία ως το δεκαεφτά είναι μεγάλη διαφορά / απ' το τρία μέχρι το δεκαεφτά είναι μεγάλη διαφορά, απο δώ ως εκεί είναι τρεις ώρες δρόμος / απο δώ μέχρι εκεί είναι τρεις ώρες δρόμος (ίσως υποβάλλεται η διαδρομή) κλπ.

6. Παράλληλα και αντίστοιχα φαινόμενα

Το σύστημα της κοινής νεοελληνικής διαθέτει και άλλα στοιχεία για την έκφραση του ορίου ή του τέρματος (τοπικώς, χρονικώς, κατα προσέγγιση κλπ.), όπως:

– όσο: θα σε περιμένω όσο (που) να σχολάσεις (πρβ. θα σε περιμένω ίσαμε να σχολάσεις / ώσπου να σχολάσεις / μέχρι να σχολάσεις, ενώ τα ίσαμε που / μέχρι που περιέχουν έμφαση), αλλά θα σε περιμένω όσο ζω – *θα σε περιμένω ώσπου να / μέχρι που / μέχρι να / μέχρι που να / ίσαμε που / ίσαμε να / ίσαμε που να ζω (ενώ θα σε περιμένω ώσπου να πεθάνω / μέχρι να πεθάνω / ίσαμε να πεθάνω, πρβ. και το ...μέχρι που να πεθάνω που δηλώνει 'απο την αναμονή').

– σε: το νερό έφτασε στους ώμους του (πρβ. ως / μέχρι τους ώμους του), σε λίγο θα βγει ο ήλιος (ευθύς μετά απο κάποιο διάστημα χρόνου), πρβ. ως κάτω στα γόνατα.

– με: το πρωί οχτώ με δέκα έχω μάθημα (πρβ. οχτώ ως δέκα, *οχτώ μέχρι δέκα, αλλά απο τις οχτώ μέχρι τις δέκα / απο τις οχτώ ίσαμε τις δέκα).

– κάπου: κάθεται εκεί κάπου μιά ώρα (πρβ. κάθεται εκεί ως μιά ώρα / κάθεται εκεί μέχρι μιά ώρα (όχι παραπάνω) / κάθεται εκεί ίσαμε μιά ώρα (όχι παρακάτω).

– τώρα: μιά ώρα τώρα (πρβ. μιά ώρα ως τώρα, ενώ μιά ώρα μέχρι / ίσαμε τώρα θα αποτελούσαν πλεονασμό ή θα τόνιζαν το χρονικό διάστημα).

– εδώ και: εδώ και τρία χρόνια δέν εργάζεται (πρβ. τρία χρόνια ως τώρα δέν εργάζεται).

– ακόμη και: ακόμη και διαμέρισμα της πήρε (πρβ. ως και διαμέρισμα της πήρε / μέχρι και διαμέρισμα της πήρε), ακόμη και να τον δώ τί θα κερδίσω (πρβ. *ως και να τον δώ τί θα κερδίσω, *μέχρι και να τον δώ τί θα κερδίσω, ? μέχρι που και να τον δώ τί θα κερδίσω).

– απο το Πάσχα κι εδώ (πρβ. απο το Πάσχα ως τώρα, ενώ τα απο το Πάσχα μέχρι / ίσαμε τώρα περιέχουν έμφαση στη διαδρομή).

– αφετηρία: περπατούσαν απο τις έξι / περπατούσαν απο τις έξι και μετά (πρβ. περπατούσαν μέχρι τις έξι / περπατούσαν ως τις έξι).

7. Συμπεράσματα

Συγκεφαλαιώνοντας παρατηρούμε οτι σχετικά με τα ως, μέχρι, ίσαμε:

(1) υπάρχουν χρήσεις όπου μόνο το ένα απο αυτά μπορεί να εμφανιστεί, όπως στις στερεότυπες φρασεολογικές ενότητες (βλ. 4), αλλά και αλλού (βλ. 3 στο 3 και στο 5).

(2) σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζονται μόνο δύο (βλ. 3 στα 1, 5 και στο 6), με διαφορές.

(3) υπάρχουν τέλος περιπτώσεις όπου εμφανίζονται καί τα τρία (βλ. 3 στα 1, 5 και στο 6).

Ως προς τις διαφορές σημασιών και χρήσεων φαίνεται οτι η δημοτική ή λόγια προέ-

λευση των *ώς* και *μέχρι* αντίστοιχα συμβάλλει στη δημιουργία αντιθέσεων, όπως μεταφοράς – κυριολεξίας (βλ. 3 στα 1, 4, 5 και στο 6), φορτισμένου – ουδέτερου (βλ. 3 στο 5), υπάρχουν όμως και διαφοροποιήσεις ως προς την έκφραση των αντιθέσεων τέρματος – χώρου (βλ. 3 στο 1), ορίου – *‘ακόμη και’* (βλ. 3 στα 1 και 6), μεταξύ δύο ορίων – απο το ένα όριο μέχρι το άλλο (βλ. 3 στα 1 και 4), πρβ. και συνέχεια προσπαθειών (βλ. 3 στο 6), *‘περίπου’* (γύρω απο ένα όριο) – *‘όχι παραπάνω’* (βλ. 3 στα 1 και 4, πρβ. και *ίσαμε* για το *‘όχι παρακάτω’*), πρβ. και *ώς και ως* το *‘όριο και επιπλέον’* (βλ. 3 στο 1), *μέχρι που* (να) για έκφραση υπερβολής (και συναισθημάτων, βλ. 3 στο 6). Υπάρχουν επίσης διαφορές ως προς την όψη και τις τροπικότητες (σε συνδυασμό με συνδέσμους), όπως στις αντιθέσεις βέβαιου – πιθανού, αποτελέσματος – προσπάθειας κλπ. Πέρα απο τις διαφοροποιήσεις (κάποτε ανεπαίσθητες, προβληματικές [βλ. 3 στα 1, 2 και 5] κλπ., φραστικές [βλ. 3 στα 1, 2 και 4]), που θα μπορούσαν να αναχθούν στη γενική διαφορά *ώς* – *μέχρι* :: *ώς* ένα όριο – *ώς* και το όριο (πρβ. και 3 στο 6, *μέχρι* + παρακείμενος), το *ώς* έχει γενικότερη χρήση (πρβ. τη χρήση του παραπάνω, σε ερμηνείες και σχόλια που δίνονται μαζί με τα παραδείγματα), ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις παρόμοιων χρήσεων (βλ. 2). Το *ίσαμε*, τέλος, εκφράζει έκταση, διάσταση κλπ. απτά και συγκεκριμένα (γί’ αυτό είναι και εκφραστικότερο ή λαϊκότερο, ιδίως ως *ίσαμε*, βλ. 3 στα 1 και 5, πρβ. και ετυμολογία).

Η περίπτωση των *ώς* – *μέχρι*, όπως και πολλές άλλες παρόμοιες, αντιπροσωπεύει μιά κατηγορία γλωσσικών εξελίξεων, που ενοχλούν κάποιες φορές τις κανονιστικές αντιλήψεις παλαιότερων ομιλητών και που προέρχεται απο:

- τις λόγιες επιδράσεις που ενσωματώθηκαν στην κοινή νεοελληνική (συντακτικές, λεξιλογικές, φωνητική διφυΐα κλπ.), όπου τα λόγια στοιχεία κρατούν συνήθως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους

- την επιδίωξη σαφήνειας, πρβ. *έψαξε ως τη σπηλιά* – *έψαξε ως στη σπηλιά*, που μπορούν να πραγματώνονται με όμοιο εκφώνημα και μπορούν να οδηγήσουν στην προτίμηση της σαφέστερης έκφρασης *ώς στη σπηλιά μέσα* (πρβ. 2 στο 1), πρβ. και τη χασμωδία που δημιουργείται με το *μέχρι*:

- την τάση διαφοροποίησης συνωνυμικών εκφορών (στη σημασία, στη χρήση).
- τις αναλογικές επικαλύψεις με αφετηρία κοινές όμοιες χρήσεις (πρβ. 4).

Βιβλιογραφία

Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Ετυμολογικοί προβληματισμοί

1. Εισαγωγικά

Στη μελέτη μου «Ετυμολογία και ετυμολογικά λεξικά» (Σετάτος 1994β) είχα πραγματευτεί με συντομία τη γνωστή αυτή περιοχή της γλωσσολογίας στη θεωρητική και πρακτική της πλευρά, δηλαδή τις αρχές και τη σύνταξη των ετυμολογικών λεξικών. Με την ίδια συντομία αναφέρθηκα σε μία σειρά προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην ετυμολογία ο γλωσσολόγος και που έχουν ευρύτερη σημασία για τη μελέτη της γλώσσας. Πρόκειται εξάλλου για μία γλωσσολογική μάθηση που ενδιαφέρει και τον πολύ κόσμο, κάτι που πιθανώς αποτελεί κατάλοιπο της γλωσσολογίας του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, όταν κυριαρχούσε στην γλωσσολογία η ιστορικοσυγκριτική θεώρηση της γλώσσας.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί συμπλήρωμα της προηγούμενης, με κάποιες επαναλήψεις και επαναδιατυπώσεις για αυτοτέλεια και με την εξέταση μιάς σειράς προβλημάτων που ανακύπτουν και πρέπει να αντιμετωπιστούν από τους γλωσσολόγους. Τα παραδείγματα αποτελούν συχνά και νέες ετυμολογίες.

2. Ορισμοί, μέθοδοι και σκοποί

Η ετυμολογία εμφανίστηκε πολύ παλιά (πρβ. τον *Κρατύλο* του Πλάτωνα, όπως και τις συνηθισμένες σε πολλούς λαούς λαϊκές ετυμολογίες), αλλά εδραιώθηκε ως γλωσσολογικός κλάδος με την ανάπτυξη της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας (φωνητικοί νόμοι κλπ.), της γλωσσολογικής γεωγραφίας (J. Gillieron), των σημασιολογικών μελετών σημασιακών περιοχών (J. Trier), της κατεύθυνσης *Wörter und Sachen* (W. Meyer-Lübke, H. Schuchardt κ.ά.) και τελευταία με τη δομική γλωσσολογία (É. Benveniste, R. Jakobson κ.ά.), την ατομική ιστορία των λέξεων (V. Machek), την αλληλοσυσχέτιση γλωσσικών περιοχών, την εμβάθυνση της κοινωνικής πλευράς (προέλευση από λεξική και κοινωνική πλευρά) και την έρευνα του υλικού και πνευματικού πολιτισμού (É. Benveniste, V. Ivanov κ.ά.).

Το *ΒЭСЯ* (1998) ορίζει την ετυμολογία ως (α) κλάδο της γλωσσολογίας για ανεύρεση της προέλευσης των λέξεων, (β) σύνολο μεθόδων γι' αυτό τον σκοπό, και (γ) προέλευση μιάς λέξης, που τείνει στην «εξέταση των πηγών και της διαδικασίας σχηματισμού της λεξικής σύστασης μιάς γλώσσας (συνήθως της προϊστορικής, πριν από την ανάπτυξη της γραφής)· ως σύμπλεγμα μεθόδων σημαίνει τη γενετική ταύτιση της ρίζας με παλιά και δομικά χαρακτηριστικά, την αποκατάσταση της αρχικής μορφής και σημασίας, το πρωταρχικό κίνητρο και την παρακολούθηση των μεταγενέστερων αλλαγών κατά την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία».

Κατά το *ELL* (1994 λ. *Etymology*), η ετυμολογία ως γλωσσολογικός κλάδος πρέπει να διακρίνει: ετυμολογική πληροφόρηση – ετυμολογική αναζήτηση, ετυμολογία – ιστορική λεξικολογία (ετυμολογικά λεξικά – θησαυροί), ετυμολογία ως οδηγό στις αντιστοιχίες φθόγγων, τα αποτελέσματα ταμπού στις ετυμολογικές εξισώσεις (π.χ. γαλλ. σλάγκ *que diantre désirez-vous?* 'τί στο διάολο θέλετε;', αγγλ. σλάγκ *gosh!* 'ποπό!,

Θεέ μου!', *what the deuce!* ('δυο δολάρια') 'τί στο διάτανο!', *what the dickens!* 'τί στο διάολο / στα κομμάτια!' κλπ.), τη θέση της ετυμολογίας στη γλωσσολογική επιστήμη (πρβ. το ενδιαφέρον των αρχαίων Ελλήνων για την προέλευση των κύριων ονομάτων).

Η ετυμολογία συναντά δυσκολίες, όπως η εξήγηση των σχέσεων σημασίας, των εξελίξεων και της αρχικής σημασίας, της λεξικής διάχυσης και των σημασιακών αλμάτων ως πρόσθετων αιτιών περιπλοκής (πρβ. λατ. *barbarus* > *bravo* σε ρομανικές γλώσσες, που θέτει τα ερωτήματα: πού, πότε, κάτω από ποιές μοναδικές συνθήκες έγινε επιτρεπτή η παραγωγή αυτή σε πείσμα όλων των κανονικών φωνητικών αντιστοιχιών κλπ., όπου η απάντηση είναι: από τη χρήση στον στρατό για ειρωνεία, ως υποπροϊόν επευφημιών σε διάφορα θεάματα, βλ. *ELL* λ. *Etymology*). Βάση και στήριγμα (βλ. *БЭСЯ*) αποτελούν τα σημασιακά παράλληλα (απόδειξη με ανάλογη σημασιακή εξέλιξη), μόνο εν μέρει από κανόνες της ανθρώπινης σκέψης, κατά το μεγαλύτερο μέρος από τα φυσικά *realia* της φυσικής και κοινωνικής περιοχής, των πολιτισμικών και πνευματικών συστατικών των φορέων της γλώσσας (γνώση περιβάλλοντος του ανθρώπινου κόσμου και των κοινωνιών στην ιστορική εξέλιξη).

Η μέθοδος της ετυμολογίας περιλαμβάνει την αποκατάσταση μορφής και σημασίας (δυσκολίες από τη χρονική απόσταση μεταξύ των γλωσσικών φαινομένων και της καταγραφής τους, πρβ. την 'υποθετικότητα' και άλλων ιστορικών ερευνών), τη στενή σύνδεση με τη διαλεκτολογία (πρβ. δημιουργία κοινής γλώσσας) κλπ.

Σκοπός της ετυμολογίας είναι η απάντηση σε σειρά ερωτημάτων, όπως πότε, σε ποιά γλώσσα, με ποιό σχηματιστικό πρότυπο, με βάση ποιό γλωσσικό υλικό, με ποιά μορφή και σημασία προήλθε η λέξη και με ποιές αλλαγές κατέληξε στην τελευταία μορφή της. Η ετυμολογία είναι σημαντική για την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, λεξικολογία (και λεξικογραφία) και μαζί με την αρχαιολογία για την ιστορία της ανθρωπότητας.

2.1 Επέκταση ετυμολογικών ερευνών

Η ετυμολόγηση μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες περιοχές, ως προς τα εξής:

(1) Δυνατότητες ετυμολογικών λεξικών

Τα ετυμολογικά λεξικά μπορούν να περιλάβουν συστηματικά και τα εξής γλωσσικά στοιχεία:

- φρασεολογικές ενότητες, π.χ. *το κόβω λάσπη* < ;, *ερυθρός αστέρας* < *red star*
- παροιμιακές φράσεις, π.χ. *κατόπιν εορτής* (Πλάτων, *Γοργίας* 447 Α).
- μεταφραστικά δάνεια, π.χ. *ουρανοξύστης* < αγγλ. *skyscraper*
- νεκρές μεταφορές, π.χ. *μήμελυσμόνει*
- στατιστική ανάλυση, π.χ. ορισμένων επιπέδων γλώσσας, πρβ. λεξικογραφικές ενδείξεις όπως «αρχ.» = σπάνιο κλπ.
- κύρια ονόματα: βαφτιστικά, διαδεδομένα επώνυμα (για τα επώνυμα χρειάζονται ειδικά ετυμολογικά λεξικά, πρβ. τα ετυμολογικά μέρη λεξικών όπως του *Pare*, ετυμολογίες όπως *Πλάτων* < από τους πλατείς ώμους του κλπ.).
- στοιχεία φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά, π.χ. στον Ανδριώτη (1983).
- λογοτεχνική γλώσσα: πρβ. πολλά διαλεκτικά στοιχεία στη νεοελληνική λογοτε-

χνία (π.χ. το ομηρ. *αἰέν* στον Ελύτη, το ποντ. *πάρθεν* στον Καβάφη κλπ.), τη γλωσσολογική δραστηριότητα συγγραφέων (π.χ. του Παλαμά) κλπ.

- διαλέκτους, όπως της ποντιακής·
- ιστορικές περιόδους, π.χ. απο έργα όπως οι *Εφημερίδες* του Κοδρικά μπορούν να συγκεντρωθούν τα στοιχεία της καθημερινής γλώσσας της εποχής του, του κύκλου και του επαγγέλματός του κλπ.
- δάνειες ελληνικές λέξεις σε άλλες γλώσσες, πρβ. τα λεξικά αρχαίων ελληνικών και λατινικών λέξεων και γλωσσικών στοιχείων στις ευρωπαϊκές γλώσσες·
- επίπεδα της γλώσσας, π.χ. λαϊκών στοιχείων της κοινής νεοελληνικής (πρβ. λεξικά της πιάτσας)·
- σημασίες, π.χ. λεξικά επιστημονικών όρων (π.χ. *ανάδραση* < αγγλ. *feedback*), όχι όμως περιπτώσεων όπως *αμάξι* (λαϊκά) ‘αυτοκίνητο’ < γαλλ. *voiture*, πρβ. λαϊκά γαλλ. *bagnole* κλπ., που θα μπορούσαν να είναι ανεξάρτητες δημιουργίες ή φυσικές προσθήκες στις σημασίες κάποιας λέξης, βλ. π.χ. στο ΔΚΝ το *όμιλος* < αρχ. ελλ. *ὄμιλος* ‘συγκεντρωμένο πλήθος’ και σημασιολογικό δάνειο από το γαλλ. *groupe* (γιατί όχι από το αγγλ. *group*);).

(2) Άλλες περιοχές εκτός γλώσσας

Η έννοια της ετυμολογίας μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες σημειωτικές περιοχές εκτός της γλώσσας, εφόσον και εκεί δέν είναι πάντα διαφανής η προέλευση ενός σημείου στην ιστορία ενός πολιτισμού, ενός λαού ή λαών και τελικά στην εξέλιξη του ανθρώπου (πρβ. βιολογία), ούτε και η τελική εξήγηση (βιολογικά, ψυχολογικά, κοινωνικοπολιτισμικά) σημείων:

- οπτικά, π.χ. σημαίες, νεύματα (π.χ. παλάμη όρθια και ακίνητη, με το μέσα μέρος προς πρόσωπο που έρχεται προς τον πομπό = *στόπ!*)·
- κινηματικά (πρβ. οπτικά), π.χ. σημείο άρνησης (σε Έλληνες από την αρχαιότητα η ανάνευση [ενώ η κατάνευση σημείο αποδοχής] – σε άλλους Ευρωπαίους κλπ. η κίνηση του κεφαλιού από τα δεξιά προς τα αριστερά, πρβ. την έκφραση *shake his head*)·
- γειτνιαστικά (πρβ. οπτικά κλπ.), π.χ. οι Άραβες πλησιάζουν πολύ τον συνομιλητή τους, οι Άγγλοι όχι, πιθανόν εξαιτίας της ομαδικής, οικογενειακής συμβίωσης σε αντίθεση με την ατομικότητα των δυτικών κοινωνιών·
- γευστικά (πρβ. *de gustibus non disputandum*), π.χ. το μέλι θεωρείται συνήθως θετικής φορτίσεως σε πολλούς λαούς και πολιτισμούς·
- οσφρητικά, π.χ. η μυρωδιά σκόρδου χαρακτηρίζεται ως δυσάρεστη και θεωρείται χαρακτηριστικό κατώτερης τάξης·
- αφής, π.χ. χτύπημα στην πλάτη ως σημείο φιλικής σχέσης και διάθεσης.

3. Προβλήματα της ετυμολόγησης

Η ετυμολόγηση επιστρατεύει όλες τις περιοχές της γλωσσολογίας, ιστορικής αλλά και συγχρονικής (γλωσσικό σύστημα), όπως και γενικά της ιστορίας (πρόσωπα, γεγονότα κλπ.), του πολιτισμού (τεχνικού και πνευματικού), της φιλοσοφίας και των επιστημών (φύση των ανθρώπινων καθολικών χαρακτηριστικών κλπ.). Παρ’ όλα αυτά

δέν αποτελεί απαραίτητη μελέτη του γλωσσικού συστήματος (πρβ. προβλήματα ορθογραφίας, άγνωστης ετυμολογίας κλπ., που δέν επηρεάζουν την ομιλία).

Η έλξη που δημιουργεί (πρβ. ότι για πολύ κόσμο είναι συνώνυμη με τη γλωσσολογία, εφόσον και η ορθογραφία φαίνεται σε αυτούς να συνδέεται με αυτήν) στους ερευνητές θυμίζει τα πνευματικά παιγνίδια (πρβ. αναγράμματα, γρίφους, αινίγματα) και παντός είδους μυστήρια (ανεξήγητες επιστημονικά καταστάσεις, αστυνομικά μυστορήματα κλπ.), των οποίων η λύση φέρνει προσωπική αίγλη (πρβ. και στην επιστήμη τις εκφράσεις *νόμος του Grimm* κλπ.) και απασχολεί τη σκέψη, ανοίγοντας ορίζοντες γλωσσολογικών θεωρήσεων.

Ο πολύς κόσμος θεωρεί την ετυμολόγηση ως μιά προσιτή σε όλους περιοχή ερευνών και λύσεων και δέν διστάζει να διατυπώνει σοβαρά και τις πιό γελοίες ετυμολογίες (πρβ. τη λαϊκή ετυμολογία, τη μή αποδοχή της αυθαιρετότητας των γλωσσικών σημείων, ετυμολογίες του *Κρατύλου* κλπ.), ενώ η πραγματικότητα είναι εντελώς αντίθετη: η ετυμολόγηση απαιτεί γενικές γλωσσολογικές γνώσεις και θεωρήσεις αλλά και εντελώς εξειδικευμένες (γνώσεις αρχαίων γλωσσών κλπ.), προϋποθέτοντας την απασχόληση με άλλες έρευνες, που προηγούνται, όπως οι αλλαγές στα φωνολογικά συστήματα, στη μορφολογία, στη σύνταξη, οι πραγματολογικές χρήσεις, οι σχέσεις γλωσσών κλπ., οι ανωμαλίες και οι εξαιρέσεις.

Η ετυμολόγηση αναφέρεται σε μιά άγνωστη πλευρά της γλωσσικής ιστορίας, επειδή η δημιουργία ή/και η εξέλιξη μιάς λέξης κλπ. εξετάζεται συνήθως ανεξάρτητα απο τις άλλες και απο το γλωσσικό σύστημα (πρβ. σημασιακά πεδία κλπ.), αλλά και απο τις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες (πρβ. βιογραφίες με ιστορικές συνθήκες του ανθρώπου που βιογραφείται), έτσι ώστε μπορούν να χαθούν πολλές αιτίες αλλαγών. Η γλωσσική εξέλιξη βαδίζει παράλληλα και ταυτόχρονα προς διάφορες κατευθύνσεις, ανάλογα με τις περιοχές της γλώσσας, τους ομιλητές, τις κατα τόπους ποικιλίες, τα πρότυπα ομιλίας (και γραφής) κλπ. Όλες αυτές οι δυνάμεις βρίσκονται σε αλληλο-επίδραση. Οι καθημερινές μικροαλλαγές και οι πιθανές αναστατώσεις οδηγούν στις εξελίξεις. Η ετυμολογία δέν μπορεί να αποκλείσει τέτοιες εξελίξεις και αλλαγές που μπορούν να επισκοτίσουν την προέλευση (πρβ. τη μελέτη της εξέλιξης ζωικών ειδών και οργάνων, π.χ. του ανθρώπου, με βάση απολιθώματα κλπ. των πιθανών προγόνων, αλλά και την έλλειψη ενδιάμεσων μεσολαβητικών κρίκων). Η επισκότιση της ετυμολογίας μπορεί να παρουσιάσει πολλές μορφές, φωνητικές (π.χ. *ακόμη* / *ακόμα* < αρχ. *ἄκμήν*), νοηματικές (π.χ. *εκατομμύριο* < *εκατόν μύριοι*, το οποίο στη νέα ελληνική αποτελεί ένα απόλυτο αριθμητικό, αντίθετα απο τους Κινέζους, που το εκφράζουν ως πολλαπλάσιο του 10.000, πρβ. και αρχαία ελληνική).

3.1 Ποικιλία υποθέσεων και βαθμός πιθανότητας

Κατα την ετυμολόγηση πρέπει να συνειδητοποιούνται τα εξής:

- ποικιλία πιθανών ετυμολογήσεων: λιγότερο ή περισσότερο πιθανές ετυμολογίες βασίζονται στη γλωσσική ιστορία (φωνητικοί νόμοι διάφορων γλωσσών κλπ.), στη γενική φωνητική (συνηθισμένες και βιολογικά εύκολα ερμηνευόμενες εξελίξεις, π.χ. με ουρανώσεις συμφώνων κλπ.), στην ιστορία επαφών και επιδράσεων των κοινωνιών·

- ποικιλία δυνατών ετυμολογιών, π.χ. η ετυμολογία μιάς λέξης της κοινής νεοελληνικής απο τα κινεζικά είναι δυνατή αν δηλώνει άμεσο ή έμμεσο δανεισμό ενός όρου που δηλώνει ένα προϊόν ή μιιά έννοια που χαρακτηρίζει τον κινεζικό πολιτισμό ή κάτι που έγινε γνωστό μέσω αυτού του πολιτισμού·
- στοιχεία άγνωστης προέλευσης: της φωνητικής έκφρασης (π.χ. η σειρά των φωνητικών αλλαγών της εξέλιξης του αρχ. *ῥόν* > *αβγό*), του περιεχομένου (π.χ. αρχαία τοπωνύμια όπως αρχ. *Θήβαι* > *Θήβα*), της φωνητικής έκφρασης και του περιεχομένου (ανετυμολόγητα, π.χ. *λάσπη*, *χόβολη*, αρχ. *περιστερά*, αρχ. *πυραμίδ*, κλπ., με δυσκολίες ερμηνείας, π.χ. *βότσαλο* < μσν. *βήσσαλον* (;) ‘τούβλο’ < υστλατ. (*laterculus*) *bessalis* ([-ális]) ‘τούβλο οχτώ ιντσών’ (;)), πρβ. όμως τώρα και Papanastasiou 2025·
- απροσδόκητες μορφές, π.χ. *χωριό* (πρβ. αρχ. *χωρίον*), ενώ τα αρχαία παράγωγα σε *-ιον* έδωσαν στα νέα ελληνικά *-ί* (π.χ. *παιδίον* > *παιδί* κλπ.)·
- ετυμολόγηση βάσει σημασίας (σημασιολογικής ανάλυσης), π.χ. σύμφωνα με κάποιους *κοιτάζω* < *κυπτάζω* ‘σκύβω για να δώ’ (πρβ. παλαιότερη γραφή *κυττάζω*)·
- ετυμολόγηση βάσει εθνικιστικών κλπ. πεποιθήσεων (πρβ. τους Έλληνες λογίους που προσπαθούν να ετυμολογήσουν όλα τα γλωσσικά στοιχεία της νέας ελληνικής απο τα αρχαία ελληνικά και αντίθετα εκείνους που βλέπουν παντού ξένες επιδράσεις, π.χ. *άντε* < αρχ. *ἄντε* ή τουρκ. *haydi* ή ακόμη και απο φράσεις όπως ισπαν. *janda, joga!* > *άντε, παίξε!*·
- παιγνιώδης ή λαϊκή ετυμολογία, π.χ. *παντελόνι* < *πάντα λιώνει*, *λύκος* < *ο λύων τους οίκους*, — *Πώς λέγεται αυτός που κρατάει το... αυτό του;* — *Αυτοκράτωρ*, πρβ. και στη γραφή: *καπιταλισταί*·
- ενσυνειδητές ή ιδεολογικές παρετυμολογίες: λογοτεχνών (πρβ. την *Κενή Διαθήκη* του Π. Τακόπουλου), φιλοσόφων (π.χ. του Μ. Heidegger, για τη σημασία λέξεων σύμφωνα με τις φιλοσοφικές απόψεις του)·
- ανασυγκρότηση συνθηκών δανεισμού: πρβ. ετυμολογίες που αγνοούν την απόσταση μεταξύ των περιοχών όπου μιλιούνται δυό γλώσσες ή διάλεκτοι ή τις απαραίτητες συνθήκες δανεισμού (πρβ. *κοιτάζω* < *κοίτη*, δηλαδή απο το ‘πάω στο κρεβάτι, στρατοπεδεύω’ στο ‘βλέπω’, απο την εικόνα του φρουρού που έχει την *κοίτη* κοντά στη σκοπιά του).

3.2 Προκαταρκτικές διευκρινίσεις

Η ετυμολογία εξετάζει (βλ. Σετάτος 1994β, και 2) την προέλευση των γλωσσικών στοιχείων βάσει της γλωσσικής ιστορίας, πρέπει όμως να διευκρινιστούν τα εξής:

- προέλευση φωνητικής μορφής: αν προέρχεται απο συνεχή χρήση, επέμβαση (επαναχρησιμοποίηση, π.χ. λόγια στοιχεία, δανεισμός απο ξένη γλώσσα), αναλογία (νέα στοιχεία βάσει παραγωγής και σύνθεσης απο στοιχεία της μητρικής γλώσσας ή/και ξένης)·
- προέλευση περιεχομένου: αλλαγές σημασιών κατα τη γλωσσική εξέλιξη, περιέργες σημασίες ξένων λέξεων, μεταφραστικά δάνεια (πρβ. διγλωσσία, συνειδητή μετάφραση)·
- προέλευση χρήσεων: μεταφορές, κληρονομημένες γραμματειακές γλώσσες (πρβ.

ινδοευρωπαϊκή ποιητική γλώσσα κλπ., εκφραστικές και σημασιακές ομοιότητες που εξετάζει ο V. Ivanov κλπ.)·

- ανεξάρτητη ή εξαρτημένη εξέλιξη: όμοιες ανεξάρτητες εξελίξεις, κοινή πηγή γλωσσικής επίδρασης σε δύο ή περισσότερες γλώσσες, διάχυτες ή άγνωστης αρχής εξελίξεις·
- προβλήματα πληροφόρησης: υλικό από την αρχαιότητα (γενικά από το παρελθόν), από διαλέκτους, προφορικό – γραπτό, υπαρκτό – ανύπαρκτο (π.χ. από λάθη γραφών κλπ.)·
- προβλήματα επιρροής: πολιτιστικής / πολιτισμικής, διεθνούς: τεχνολογικής, επιστημονικής, εκτεταμένης – περιορισμένης·
- προβλήματα γνώσης των εκάστοτε γλωσσικών συστημάτων (κοινές γλώσσες και διάλεκτοι, γραμματειακές γλώσσες): εξακρίβωση λεπτών διακρίσεων, λειτουργιών και χρήσεων (π.χ. της διαφοράς *κοιτάζω* – *βλέπω* κλπ., πρβ. *κοίταξε να δείς!* < (;) ‘στρέψου να δείς!’)·
- προβλήματα σχετικά με την παλιά γλωσσική κατάσταση μιάς γεωγραφικής περιοχής: κατανομή στον χώρο των λέξεων για την ίδια έννοια (κέντρα εξάπλωσης, γλωσσικές νησίδες, πρβ. διαλεκτικές περιοχές και γενικά γλωσσικούς άτλαντες)·
- θεωρίες για τη φύση της γλώσσας: καθολικά χαρακτηριστικά κλπ.·
- απώτερη πηγή δανεισμού, π.χ. νεοελληνικά δάνεια < τουρκική < αραβική ή περσική.

3.3 Προκαταρκτικές εργασίες

Για την ετυμολόγηση απαιτούνται λεξικά και έρευνες σχετικά με:

- διαλέκτους (πρβ. το *Ιστορικόν λεξικόν* της Ακαδημίας Αθηνών)·
- διαλέκτους ξένων γλωσσών: εφόσον ο δανεισμός γίνεται κανονικά (πλήν ‘λόγιων’ δανείων από την επίσημη κοινή ξένη γλώσσα) από διαλέκτους ή επιχώριες μορφές της κοινής της ξένης γλώσσας, π.χ. από τουρκικές διαλέκτους στα ποντιακά, σε βορειοελλαδικές διαλέκτους κλπ. (έτσι εξηγείται εν μέρει και η ποικιλία των μορφών)·
- κύρια ονόματα (πρβ. το λεξικό του Pape (1863–1870), που δίνει τις ετυμολογίες αρχαίων κυρίων ονομάτων): παρουσιάζουν δυσκολίες ετυμολόγησης λόγω ποικιλοτατης προέλευσης·
- μακροτοπωνυμία: παρουσιάζει συχνά δυσκολίες, όπως γενικά τα κύρια ονόματα, εφόσον ορισμένα είναι παμπάλαια, π.χ. αρχαία ελληνικά τοπωνύμια της προελληνικής εποχής·
- μικροτοπωνυμία: περιοχή εξαιρετικά πλούσια και ενδιαφέρουσα, σπάνια όμως έχει ερευνηθεί εξαντλητικά (πρβ. στρατιωτικούς χάρτες)·
- περασμένες εποχές: πολιτισμοί, μετακινήσεις πληθυσμών, κατακτήσεις κλπ. (χρήσιμες έρευνες για την κατασκευή υποθέσεων)·
- νεκρές και χαμένες γλώσσες και διαλέκτους: οι οποίες μπορούν να έχουν επιδράσει και να έχουν αφήσει κατάλοιπα σε άλλες σωζόμενες γλώσσες (πρβ. ινδοϊρανικά στοιχεία στη χεττιτική ‘ίππολογία’)·
- προϊόντα ξένων χωρών: φαγώσιμα, εργαλεία, έπιπλα, νομίσματα κλπ., που συχνά εμφανίζονται με τις ξένες ονομασίες τους·

- ξένα πολιτισμικά στοιχεία: θρησκείας (πρβ. εκχριστιανισμό, εκμουσουλμανισμό κλπ.), επιστήμης (πρβ. ανάπτυξη και διάδοση επιστήμης), μουσικής, πολεμικών και στρατιωτικών στοιχείων (οπλισμός, τακτική κλπ.)·
- συμβίωση λαών και γλωσσών, π.χ. των βαλκανικών επι Οθωμανικής Αυτοκρατορίας·
- πανάρχαιες επιβιώσεις, π.χ. λέξεις όπως *θάλασσα*, *σάκος* κλπ.

4. Μεθοδολογικές βάσεις

4.1 Γενικά

Η ετυμολόγηση, κατα τη γλωσσολογική παράδοση, αφορά τη φωνητική μορφή ή έκφραση, ιδιαίτερα την ιστορία (προέλευση, μεταβολές κλπ.) της φωνητικής μορφής, δηλαδή με αφετηρία την έκφραση αναζητείται η αρχική (μέσω όλων των ενδιάμεσων) φωνητική μορφή, αλλά ταυτόχρονα γίνεται έρευνα και του περιεχομένου και των αλλαγών του (αρχικού / αρχικών, ενδιάμεσου / ενδιάμεσων, τελικού / τελικών), π.χ. *μητέρα* < αρχ. *μήτηρ* < ΠΙΕ **māter*- και 'μητέρα' < αρχ. 'μητέρα' < ΠΙΕ '·, αρχ. *ἄγγελος* 'αγγελιοφόρος' > νεοελλ. *ἄγγελος* 'θεϊκό όν' (ως αγγελιοφόρος του Θεού), *ουρανοξύστης* < *ουρανός* + *ξύστης* < αγγλ. *scy-scraper* (calque / μεταφραστικό δάνειο), *πάρλα* < ιταλ. *parla* < ιταλ. *parola* < λατ. *parabola* < *παραβολή* (αντιδάνειο), πρβ. και δάνειες λόγιες λέξεις στην κοινή νεοελληνική όπως *οίκος* / *οικία* κοντά στο *σπίτι*.

Η ετυμολόγηση όμως μπορεί να γίνει με αφετηρία το περιεχόμενο / τη σημασία, με αναζήτηση των εκφράσεων που το δήλωναν στο παρελθόν (πρβ. γλωσσοχρονολογία) και ταυτόχρονα με έρευνα των μεταβολών των σημασιακών του χαρακτηριστικών κατά την εξέλιξη, π.χ. 'νερό' *νερό* < *νηρόν* < *νεαρόν* (*ὕδωρ*), 'ήλιος' = κέντρο ηλιακού συστήματος με πλανήτες που περιστρέφονται γύρω του κλπ. < ουράνιο σώμα γύρω από τη γή, 'ψυχή' = ψυχολογική έννοια < θρησκευτική αντίληψη < (;). Σχετικές είναι και οι μορφές ξενηλασίας (π.χ. στα *προθάλαμος* αντί του *χόλ*, *οικία* αντί *σπίτι*, *θύρα* αντί *πόρτα* κλπ.) και ξενοφιλίας ή ξενομανίας (π.χ. *αγκαζέ* < γαλλ. *engagé*, *ελίτ* < γαλλ. *élite*, *εξπέρ* < γαλλ. *expert*, *ανφάν γκατέ* < γαλλ. *enfant gâté*, *ντεμί σεζόν* < γαλλ. *demi-saison* κλπ.), ισοτέλειας (π.χ. *τρένο* – *σιδηρόδρομος*), συνήθως με διαφορετικές φορτίσεις (πρβ. *κατάληξη* – *φινάλε*, *κατατομή* – *προφίλ*, *στάρ* – *ηθοποιός*) ή διαφορετική συχνότητα (π.χ. *ντούζ* – *καταιονισμός*, *ρεπό* – *ανάπαυση*, κάποτε με μηδενική σχεδόν διαφορά, π.χ. *κεφίρ* – *ξινόγαλο*), πρβ. και περιπτώσεις λέξεων ταμπού (π.χ. *πισινός* – *κώλος*).

Η πλήρης συλλογή του διαθέσιμου συγχρονικά υλικού μίας γλώσσας κατά τις διαλέκτους της (πρβ. και γλωσσικούς άτλαντες κλπ.), αλλά και διαχρονικά κατά τις γνωστές ποικιλίες της, επιτρέπει και τη χρησιμοποίηση της κατανομής του υλικού αυτού στον γεωγραφικό χώρο και της σύγκρισης των επιμέρους υποσυστημάτων, π.χ. η εκμετάλλευση της απουσίας ή παρουσίας ενός γλωσσικού στοιχείου από κάποια μορφή της γλώσσας (διαλεκτικής ή άλλης ποικιλίας της κοινής κλπ.) επιτρέπει τη διαπίστωση κενών και γενικά διαφορών σε αντικαταστάσεις λέξεων (βλ. Σετάτος 2026α) και τη διατύπωση ετυμολογικών υποθέσεων (πρβ. και διαφορετικές επιδράσεις από ξένες γλώσσες).

4.2 Πλευρές

Οι ετυμολογικές έρευνες και αναζητήσεις μπορούν να γίνουν απο ποικίλες απόψεις, που συνήθως συνδυάζονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και επηρεάζουν τη μεθοδολογία, όπως:

- ψυχολογική: πρόκληση εξήγησης του σκοτεινού, του μυστηριώδους κλπ., γνωστικές εκκρεμότητες (κενά επιστημονικών γνώσεων κλπ.), ενδιαφέρον για τις πηγές (της γλώσσας, της ιστορίας κλπ., πρβ. ετυμολογίες κυρίων ονομάτων)·
- λογική και νοητική: πώς σκέφτεται ο άνθρωπος, μιά εποχή, μιά κοινωνία κλπ., πρβ. και το «όλα έχουν κάποια εξήγηση»·
- επιστημονική: επαλήθευση θεωριών (πρβ. τη θεωρία των λαρυγγικών φθόγγων στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία), ανακάλυψη κρυμμένων διαστάσεων (πρβ. ανακάλυψη των φωνητικών νόμων στην εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών), βυθοσκόπηση παρελθόντος (πρβ. ελληνικά κύρια ονόματα που εμφανίζουν παμπάλαιες γλωσσικές μορφές, π.χ. *Ἑλένη*, τοπωνύμια που διασώζουν στοιχεία παλαιών, νεκρών σήμερα, γλωσσών, π.χ. *Ἀθήναι*, και άλλα προελληνικών γλωσσών)·
- ιστορική: σχέσεις λαών και γλωσσών (πρβ. τευτονικά στοιχεία στη φινλανδική, π.χ. *rengas* 'δαχτυλίδι' < τευτ. **hringaz*), χρονολόγηση ιστορικών γεγονότων και καταστάσεων (πρβ. πρώτη εμφάνιση μιάς λέξης σε κείμενο, που θυμίζει τη χρονολόγηση κατα στρώματα των αρχαιολόγων, ή την πρώτη φωνητική μορφή, που θυμίζει τη χρονολόγηση με ραδιοϊσότοπα)·
- κοινωνικοπολιτισμική: πρβ. έρευνα του πολιτισμού των Ινδοευρωπαίων βάσει κοινών λεξιλογικών στοιχείων των γλωσσών που συνεχίζουν την αρχαία γλώσσα τους.

5. Ειδικές περιπτώσεις

Ορισμένες περιπτώσεις ετυμολογιών (βλ. και 3.1) χρειάζονται ιδιαίτερη μνεία, όπως:

(1) Ετυμολογία προσωδιακών στοιχείων (βλ. Σετάτος 2026β)

Οι διαχρονικές αλλαγές των προσωδιακών στοιχείων αναφέρονται στα ετυμολογικά λεξικά παράλληλα με τις άλλες φωνητικές αλλαγές, εάν υπάρχουν, π.χ. λέγεται συνήθως «με μετακίνηση τόνου» κλπ., χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για κανόνα, πρβ. αρχ. *εὔρω* > *βρώ*, αρχ. *εἶπω* > *πώ*, αρχ. *ἴδω* > *δώ*.

Οι αλλαγές αυτές πρέπει να ερευνηθούν εξαντλητικά και να δηλωθούν συστηματικότερα (π.χ. με ανεξάρτητα λήμματα), κατά τις εξής περιπτώσεις:

- αλλαγή είδους τόνου: *ε²νας* (αριθμητικό) > *ε¹νας* (αόριστο άρθρο)·
- απώλεια τόνου: *τοῦ* > *του*, *κανε¹να* > *κανα*·
- εμφάνιση τόνου: *μέν* – *δέ* > *μέν* – *δέ* (πρβ. *οὐκ εν τω πολλῷ το εὐ*: τονισμός του *οὐκ* κατα το νεοελλ. *δέν*, πρβ. ποντ. άτονο αρνητικό μόριο *κι*)·
- απώλεια παύσης: *ξανά φέρνω* > *ξαναφέρνω*·
- εμφάνιση παύσης: *πάντα πρό-λέγω και δέν επί-λέγω*·
- αλλαγή θέσης της παύσης: *τα αφτιά* > *τ' αφτιά*, *τον οικοκύρη* > *το νοικοκύρη*, *η ημέρα* > *η μέρα*.

Για τις έρευνες αυτές πρέπει να ληφθεί ως βάση η φωνολογία της αρχαίας και της

νέας ελληνικής (πρβ. *ἔως* > *ὥς*, *ὥς* > *ως*). Η διαχρονική φωνολογική και φωνητική εξέταση παρουσιάζει δυσκολίες (διάκριση επιρροής / παρεμβολής απο περιπτώσεις λαθών, διάκριση ιδιολεκτικών στοιχείων, διάκριση κοινής απο ποικιλίες της, πρβ. και την αδυναμία να ακούσουμε τον λόγο περασμένων εποχών), πρέπει όμως να εξεταστεί το γλωσσικό σύστημα απο τις εξής απόψεις:

- προέλευση και δημιουργία προσωδιακών στοιχείων
- δανεισμός, πρβ. τα ξένα στοιχεία στην ομιλία ξένων
- διαλεκτισμοί στην κοινή νεοελληνική, π.χ. κυπριακή ερρινότητα, ποντιακή τονικότητα (accent) κλπ.

(2) Ετυμολογία φρασεολογικών ενοτήτων

Τα μεγάλα λεξικά, αλλά και ειδικές μελέτες (π.χ. του Α. Παπαδόπουλου), συγκεκρινώνουν τις εκφράσεις που ανήκουν στην ιδιαίτερη αυτή κατηγορία του λεξιλογικού πλούτου μίας γλώσσας, αλλά σπανίως τα ερμηνεύουν ετυμολογικά, δηλαδή εξηγούν την προέλευση, τη δημιουργία και την αρχική τους σημασία, π.χ. *πήρε των ομματιών του κι έφυγε* (πρβ. τον τύπο *ομματιών* αντί του κανονικού *ματιών*).

Οι ετυμολογικές δυσκολίες στην περιοχή αυτή του λεξιλογίου οφείλονται σε:

- ελλείψεις και κενά στα στοιχεία της πρότασης ή του συμφραστικού κειμένου, π.χ. *το κόβω λάσπη*, [*Δεν πά =*] *Δε βά να κάνεις μπάμ!* < ενν. *σκάζοντας, πέφτοντας* κλπ. (πρβ. *Δε βά να κάνεις μπάνιο!* < ενν. *πιθανώς να καθαριστείς*), *μας άφησε χρόνους, σ' αυτό είναι μάνα, απο την βόλι* (πόλη ή Πόλη;) *έρχομαι και στην κορφή κανέλα, κουκιά μετρημένα* (πιθανώς υπονοείται «όχι σπυριά σιτάρι»).
- συντακτικές ανωμαλίες, π.χ. *αμαρτία απ' το Θεό* (το *απ' το Θεό* σημαίνει μάλλον 'απο την άποψη του Θεού'), *όνομα και μή χωριό*.
- άγνωστες σημασίες στοιχείων, άγνωστα στοιχεία, π.χ. σε παροιμιακές φράσεις που μπορούν να διασώζουν νεκρά στοιχεία, εφόσον μόνο η συνολική σημασία της φράσης, που καθορίζεται απο τη χρήση, είναι γνωστή.
- δάνεια ή ανεξάρτητες δημιουργίες, π.χ. *πάνω απο όλα η υγεία* = τουρκ. *ötesi can sağlığı!* 'τα υπόλοιπα (δεν έχουν σημασία), η υγεία της ζωής', *Θεός φυλάξει!* = τουρκ. *Tanrı korusun!* 'ο Θεός να προστατεύει!', *Ποιός το είπε!* 'ποιός μπορεί να το ισχυριστεί;' = τουρκ. *kim demiş?* 'ποιός το είπε;'.
 ▪ δάνεια απο ξένες γλώσσες: συχνά με παρανοήσεις του περιεχομένου λόγω άγνοιας της γλώσσας, δηλαδή με ερμηνείες βάσει των συνθηκών της επικοινωνιακής περίπτωσης, πρβ. (*πάει*) *φίρι φίρι* (να) 'σκόπιμα και επίμονα' < τουρκ. *firil firil (aramak)* 'περιφέρομαι ζητώντας', *κόβει το μάτι του* < τουρκ. *gözü kesmek* 'κόβει το μάτι' = 'θεωρεί τον εαυτό του ικανό να'.
- αμφισημίες, π.χ. *του μπήκε στο μάτι* = κυριολεξία και μεταφορά (τον ενόχλησε), πρβ. όμως το τουρκ. *göze girmek* 'μπάινω στο μάτι' = 'κερδίζω την εύνοια'.

Οι φρασεολογικές ενότητες διαιρούνται σε κατηγορίες, όπως αναδιπλώσεις λέξεων (βλ. Σετάτος 1994α), συντακτικά σχήματα (π.χ. *μέρα με τη μέρα, κατα μάνα κατα κύρη, όλα για όλα, έτσι κι έτσι* κλπ.), διλεκτικές μονάδες (π.χ. *ένα_δύο, δύο_τρεις, πέντ_έξι* κλπ.), πολυλεκτικά μόρια (π.χ. *έτσι και, εδώ και, μόνο που δέν* κλπ.).

(3) Γλωσσικές μονάδες

Κατα γλωσσικές περιοχές διακρίνουμε ετυμολογίες:

- φωνητικών στοιχείων (βλ. παραπάνω στο 1), π.χ. *ένα χαμε³νο κορμί* (μεταφορικά = 'ένας άθλιος άνθρωπος', ενώ *ένα χαμε²νο κορμί* [ενός κούρου κλπ.] = κυριολεξία), *τρέχτε!* < *τρέξτε!* < *τρέξετε!* < *τρέξατε!*, [u] < [o], π.χ. *κωδώνιον* > *κουδούνι*.
- μορφολογικών στοιχείων, π.χ. ετυμολογία της γενικής -α (*άντρα*) κοντά στη σπανιότερη σε -ος (*αντρός*), του -ηκα, του -ηδες κλπ., πληθ. *νομάτοι* κατα το *αθρώποι* (πρβ. *ἦν τε ὄχλος ὀνομάτων ὡς ἑκατόν* στην Κ.Δ.), παραγωγή: *μπαμπάκας*, *γιόκας* κατα το *μαμάκα* (πρβ. όμως και μεγεθυντικά σε -ακας: *μεθύστακας*), -άκιας (*σαχλαμαράκιας*, *σακακάκιας* κλπ.), -ς (*Σώπας*, *Νάχας* κλπ.).
- συντακτικών στοιχείων, π.χ. *οὐδὲν εἶδον* > *δὲν εἶδα* (σύστοιχο αντικείμενο → αρνητικό μόριο), απλολογίες (π.χ. *στο Θεό σου!* [σε εξορκίζω], *απο μικρό παιδάκι* = *απο τότε που ήταν μικρό παιδάκι*, του *Αγίου Νικολάου* = *την ημέρα του Αγίου Νικολάου* κλπ.), *ας / άς έρθει!* < *άφες έλθη* (ρήμα → μόριο, πρβ. και τον τονισμό *άς*).
- σημασιακών στοιχείων, π.χ. *φωτιά!* *φωτιά!* στο κρυφτό < (;) (θα περίμενε κανείς *φώς* (*φέρτε*)! = για να δείτε ότι έγινε λάθος στην αναγνώριση).

(4) Αναζήτηση του αρχαιότερου δυνατού περιεχομένου

Η ετυμολόγηση αναζητεί την αρχική γλωσσική κατάσταση, απο την οποία προέρχονται οι μεταγενέστερες φωνητικές μορφές και σημασίες και η οποία μπορεί να ανήκει στο παρελθόν, πριν απο την εμφάνιση της γραφής (πρβ. αποκαταστάσεις της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής), και διερευνά στοιχεία όπως:

- αρχική σημασία (signification κατα τον É. Benveniste).
- κύρια ονόματα: τοπωνύμια, ανθρωπωνύμια κλπ. (πρβ. μυθολογία κλπ.), πρβ. αρχαιότητες ιστορικές παραδόσεις.
- αρχαϊκά στοιχεία: σύγκριση με μεταγενέστερη ελληνική και εσωτερική ανάλυση (συνωνύμων κλπ.).
- μνείες σε αρχαίες γραμματείες και γλώσσες.

(5) Αναζήτηση της πρώτης εμφάνισης

Ο χρόνος και ο τόπος της πρώτης εμφάνισης του ετυμολογούμενου στοιχείου, στη γραπτή του μορφή ή σε προφορική που καταγράφηκε αργότερα, αλλά μπορεί να χρονολογηθεί, έχει σημασία όχι μόνο για την ετυμολογία, αλλά και για την ιστορία της γλώσσας και του πολιτισμού, διότι επιτρέπει τη διατύπωση υποθέσεων (π.χ. για τον χρόνο αντικατάστασης κάποιου στοιχείου, τη χρονολογία και τον τόπο δανεισμού κλπ.).

5. Συμπεράσματα

Η ετυμολογία φαίνεται να ασχολείται κάθε φορά με ένα ατομικό πρόβλημα (ετυμολογία μιάς λέξης ή γραμματικού μορφήματος), που μπορεί να αναφέρεται σε πολλές περιοχές της γλώσσας και της γλωσσολογίας, η συμβολή της όμως συγκεντρωτικά είναι σημαντική για την απάντηση σε γενικότερα ερωτήματα που αφορούν την ιστορία της γλώσσας (τάσεις εξέλιξης, σχέσεις με άλλες γλώσσες κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Ν. 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- БЭСЯ = V. N. Jartseva (επιμ.). *Большой Энциклопедический Словарь: Языкознание*. 1998. Μόσχα: Большая советская энциклопедия.
- ELL = E. Asher (επιμ.). 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τ. 3. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Papanastassiou, G. 2025. «On the boundaries between etymology and morphology», στο Χρ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική και βαλκανική ετυμολογία. Greek and Balkan Etymology*, 116–159. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Pape, W. 1863–1870. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 2 τ. Braunschweig: F. Vieweg & Sohn.
- Σετάτος, Μ. 1994α. «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*, 203–222. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1994β. «Ετυμολογία και ετυμολογικά λεξικά», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 10, 81–97.
- . 2026α. «Λεξιλογική αντικατάσταση και ετυμολογία», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 3, 183–194. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη]
- . 2026β. «Ετυμολογία επιτονισμών (και άλλων προσωδιακών στοιχείων) στην κοινή νεοελληνική», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 3, 195–204. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη]

Ετυμολογικά ερωτήματα

1. Ετυμολογία

Ετυμολογία συνήθως καλείται ο γλωσσολογικός κλάδος «der Herkunft, Grundbedeutung und Entwicklung einzelner Wörter sowie von ihrer Verwandtschaft mit Wörtern gleichen Ursprungs in anderen Sprachen» (Bussmann 1990, λ. *Etymologie*). Ο ορισμός αυτός φαίνεται περιοριστικός, γιατί δέν περιλαμβάνει ρητώς τις φρασεολογικές ενότητες, τα μεταφραστικά δάνεια, τα κύρια ονόματα και τοπωνύμια κλπ. Στην ευρύτερη δυνατή εκδοχή της, η ετυμολογία βρίσκεται στη βάση της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, εφόσον μέσω ετυμολογικών ερευνών και παρατηρήσεων αναπτύχθηκε η μέθοδος της, επεκτείνεται όμως μέσω του φαινομένου του δανεισμού στην ιστορία των γλωσσών και των πολιτισμών (επαφές και σχέσεις, επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις, αφομοιώσεις κλπ., πρβ. ξένα τοπωνύμια, κύρια ονόματα, τεχνικούς και επιστημονικούς όρους, ονομασίες προϊόντων, θεσμών κλπ.).

1.1 Κατηγορίες και περιοχές της ετυμολογίας

Εξετάζοντας τις ποικίλες περιπτώσεις ετυμολογιών, μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες και περιοχές:

- μέρη του λόγου: ετυμολογίες λέξεων (παράγωγα, σύνθετα κλπ.), φρασεολογικών εννοιών (ιδιωτισμών κλπ.), φράσεων (παροιμιακών φράσεων κλπ.)·
- λεξήματα (λεξιλογικά μορφήματα) και γραμματικοί δείκτες (γραμματικά μορφήματα)·
- λεξιλογικό σύστημα (λέξεις, φρασεολογία) και περιοχή κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων·
- δάνεια και μή δάνεια στοιχεία: δάνεια ενταγμένα στο σύστημα της μητρικής γλώσσας και δάνεια ανένταχτα, συνδυασμοί δάνειων και μή δάνειων στοιχείων·
- δάνεια στοιχεία απο συγγενείς και μή γλώσσες, π.χ. λατ. *currus* (< λατ. *currō*) – *carrus* (< κελτ. *carros*), *οίκος* (< αρχ. ελλ. *οἶκος*) – *σπίτι* (< λατ. *hospitium*), *κόσμος* και *ντουνιάς* (*κόσμος* < αρχ. ελλ. *κόσμος*, *ντουνιάς* < τουρκ. *dünya*)·
- παλιές και νέες λέξεις: δημιουργία νέων λέξεων βάσει αναλογίας κλπ., π.χ. κατα τα λατινικά δάνεια *λεγεωνάριος*, *βαρκάρης* κλπ. δημιουργήθηκαν τα *περιβολάρης* κλπ.·
- άμεση και έμμεση πηγή δανεισμού, π.χ. ελληνικά < τουρκικά < αραβικά όπως *κιντάπι* < τουρκ. *kitab* < αραβ. *qitāb* (كتاب)·
- ετυμολογία επιστημονική (βάσει γλωσσολογικών μεθόδων) – λαϊκή (βάσει ανάλυσης με αφετηρία το σύστημα της μητρικής γλώσσας, π.χ. *Ροδόφιλος* αντί *Ροδόλφος*, γαλλικά *trésor* αντί **tésor*, πρβ. και *γδυμνός* κατα το *γδύνω*) – αμαθής (του μέσου ομιλητή κατα τη μόρφωσή του) – ιδεολογική (τάση εύρεσης ελληνικής ετυμολογίας για όλες τις ξένες λέξεις, ετυμολογικές αναλύσεις φιλοσόφων όπως ο Μ. Heidegger κλπ.)·
- σοβαρή – παιγνιώδης ετυμολογία: πρβ. *παντελόνι* < *πάντα λιώνει* κλπ.·
- συνειδητή – ασύνειδη ετυμολογία·
- επιφανειακή ετυμολογία (συγχρονική άποψη του γλωσσικού συστήματος, πρβ. τα

ετυμολογικά τμήματα των παραδοσιακών γραμματικών – ιστορική άποψη των διαδοχικών συγχρονικών συστημάτων στη γλωσσική εξέλιξη), βάθους (ιστορικο-συγκριτική: σύγκριση με συγγενείς γλώσσες, πρβ. ετυμολογικά λεξικά επιμέρους ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, βλ. π.χ. Skeat 1888)·

- μετάφραση και μεταφρασμένα παραθέματα – ξένα παραθέματα, πρβ. μεταφραστικά δάνεια (*calques*), αλλά και κείμενα.

1.2 Μέθοδος ετυμολογίας

Η μέθοδος ή οι μέθοδοι της ετυμολογίας στηρίζονται στις αρχές της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας (στη φωνολογία, μορφολογία και σημασιολογία και λιγότερο στη σύνταξη και πραγματολογία), στις αρχές και γνώσεις της πολιτισμικής ή κοινωνικής ανθρωπολογίας (πολιτισμοί με διαφορετικές αντιλήψεις, θεσμούς κλπ., σχέσεις, επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις), σε ιστορικές γνώσεις (ιστορία λαών και κοινωνιών, ιστορίας τεχνικής και τεχνολογίας, γνώσεις γεωγραφίας κλπ.), σε διακρίσεις μεταξύ πρωτότυπων γλωσσικών σημείων και αναλογικών σχηματισμών, δανείων κλπ. Οι μέθοδοι αυτές συμπληρώνονται, τελειοποιούνται και τροποποιούνται από την ετυμολογική πράξη και από το αποτέλεσμα των ετυμολογιών προβληματισμών και προσπαθειών λύσης τους.

Η ετυμολογία διευκολύνεται στον βαθμό που ικανοποιούνται ορισμένες προϋποθέσεις, όπως:

- συγκέντρωση όλου του διαθέσιμου υλικού και χρονολόγησή του: στοιχεία της κοινής γλώσσας, των διαλέκτων, ξένων γλωσσικών στοιχείων κλπ., για εξακρίβωση της ποικιλίας μορφών, πρώτης εμφάνισης κλπ.·
- βιβλιογραφική ενημέρωση και γλωσσολογικά βοηθήματα: μελέτες επί του θέματος κλπ., λεξικά και γραμματικές γλωσσών και διαλέκτων (παλαιά και νέα, πρωτότυπων και μή λέξεων, κυρίων ονομάτων κλπ.)·
- έκταση ετυμολογικών αναζητήσεων: ετυμολογία φρασεολογικών ενοτήτων, παροιμιακών φράσεων, γραμματικών δεικτών, στοιχείων κλίσης (γραμματικά μορφήματα)·
- ακριβής σημασία της ετυμολογούμενης λέξης ή φρασεολογίας: κατασκευή υποθέσεων για σημασιακές εξελίξεις και συνακόλουθα για αρχικές μορφές·
- γνώση του φυσικού περιβάλλοντος, π.χ. στην ετυμολογία τοπωνυμίων, όπως *Μπάρα* (συνοικία στο Βαρδάρη της Θεσσαλονίκης) < αραβ. *barra* (البر) 'έξω' < ιταλ. *barra* 'φραγμός / σωρός ή στρώμα άμμου, λίθων και λάσπης στο στόμιο ποταμού ή λιμένα', πρβ. και πορτογ. *barra* 'entrée du port, bordure'·
- γνώση της προσωπικής ιστορίας, π.χ. σε ανθρωπωνύμια·
- έκταση του γλωσσικού στοιχείου στον γλωσσικό άτλαντα·
- προσεκτική ανάγνωση λεξικών ξένων γλωσσών σε αναζήτηση πιθανών πηγών της κοινής νεοελληνικής (και νεοελληνικών διαλέκτων)·
- ενδιαφέρον για την ανεύρεση των πηγών δανείων γλωσσικών στοιχείων (κυρίως φρασεολογιών), που προκαλείται κατά την ανάγνωση ξένων λογοτεχνικών έργων.

Όπως καταλαβαίνουμε από παραδείγματα όπως η ετυμολογία της σημασίας 'αγωνισμα στίβου' της λέξης *σφαίρα* στο ΔΚΝ από το αγγλικό *shot* (αλλά παρατηρούμε (α) ότι ο σύγχρονος Έλληνας δεν έχει στον νού του τις παλιές σφαίρες κανονιού και του-

φεκιών, (β) ότι οι Άγγλοι λένε *put the shot* και όχι *throw the shot*, (γ) ότι αυτό που δανείστηκαν οι Έλληνες δέν είναι η σημασία αλλά το πράγμα, το αγώνισμα, και ότι είναι φυσική η ονομασία *σφαίρα*, γιατί πώς αλλιώς θα λεγόταν, εφόσον έχουμε ρίψιμο σφαιρας και όχι οβίδας ή σφαίρας σύγχρονου τουφεκιού), η ετυμολογία εξετάζει:

- την έκφραση ως ξένη φωνητική μορφή (π.χ. *μπάσκετ*), ως ξένη παραποιημένη φωνητική μορφή ή μορφολογική τροποποίηση (π.χ. *σοφέρ*, *το τάνκς*), ως ξένη απο (ενδιάμεση) ξένη μορφή (π.χ. ελληνική < τουρκική < αραβική ή περσική)·
- τη σημασία ως σημασιακό ή μεταφραστικό δάνειο (π.χ. *ουρανοξύστης* < αγγλ. *sky-scraper*) ή φρασεολογικής ενότητας (π.χ. *κάνω το χατίρι* < τουρκ. *hatırım yapımak*), ως σημασιακό ξενισμό (π.χ. *μου δίνει στα νεύρα*, *έλαβε διαστάσεις κλπ.*), ως ξενισμό εκφράσεων (π.χ. *παρακαλείσθε να* < γαλλ. *vous êtes prié de*, γαλλ. *il vas sans dire* > αγγλ. *it goes without saying*)·
- τα αντιδάνεια, π.χ. αρχ. ελλ. *παραβολή* > λατ. *parabola* > *parola* > *parla* > *πάρλα*·
- τα ανάμεικτα, π.χ. *περιβολάρης* < *περιβόλι* + *-άρης* < λατ. *-arius*.

2. Ετυμολογικοί προβληματισμοί

Οι προϋποθέσεις της ετυμολογικής έρευνας δέν παρουσιάζονται πάντοτε στον επιθυμητό βαθμό ή μπορεί και να μην παρουσιάζονται καθόλου, γεγονός που οδηγεί σε δυσκολίες όχι μόνο στην ετυμολόγηση δανείων ξένων στοιχείων, αλλά και στοιχείων μή δανείων.

2.1 Δυσκολίες στην ετυμολογία

Οι δυσκολίες που μας προβληματίζουν είναι σε πρόχειρη απαρίθμηση οι εξής:

- άγνωστη ετυμολογία: ανετυμολόγητα εξ ολοκλήρου, π.χ. στο ΔΚΝ οι λέξεις *σουγιάς* (αλλά βλ. παρακάτω), *λάσπη* (βλ. Σετάτος υπο δημ.), *κουραμάννα* (αλλά πρβ. τουρκ. *karaman* ‘a swarthy-complexioned man’, η στρατιωτική κουραμάννα ήταν κατάμαυρη), *τσιπούρο* (αλλά πρβ. αραβ. *ṣafrā* (صفراء) ‘κίτρινος’), *μπάχαλο* (αλλά πρβ. αραβ. *bāhil* (باله), πληθ. *buhl, buhhal* (بوجل) ‘άνεργος, ελεύθερος, ανεξάρτητος’), ή εν μέρει, π.χ. *χωριό* (πρβ. τα αρχαία ελληνικά σε *-ιον* > νέα ελληνικά σε *-ί*, γι’ αυτό και ετυμολογείται ως αναδρομικός σχηματισμός απο το *χωριάζω* [βλ. όμως τώρα και Papanastassiou 2025])·
- άγνωστη αρχική πηγή: άγνωστες, ‘χαμένες’ γλώσσες και διάλεκτοι, π.χ. προελληνικές λέξεις όπως *θάλασσα*, *λαβύρινθος*·
- άγνωστη πορεία εξέλιξης: δανεισμού, κοινωνικών, πολιτισμικών, γεωγραφικών κλπ. συνθηκών, π.χ. *παίρνω μίζες* < γαλλ. *mise* ‘ποσό που ποντάρεται στο χαρτοπαίγνιο’ (:).
- άγνωστη κατεύθυνση δανεισμού: ελληνικά ↔ τουρκικά (πρβ. και δάνεια σε πολλές γλώσσες ως κριτήριο της πηγής, βλ. Sandfeld 1930), πρβ. και ανεξάρτητη εξέλιξη (βλ. παρακάτω)·
- ετυμολογία φρασεολογιών (βλ. Σετάτος υπο δημ.), π.χ. *κλέβω την παράσταση* < αγγλ. *steal the show*·
- σημασιακός δανεισμός: μεταφραστικά δάνεια (*calques*), π.χ. *ουρανοξύστης* < αγγλ.

sky-scraper, λατ. *conscientia* < συνείδησις, χώρα 'κράτος / πρωτεύουσα' < τουρκ. *belde* (και με τις δύο σημασίες), πρβ. περσ. *balad*, πληθ. *belād* < αραβ. *buldān* (بُلْدَان), πληθ. *bilād*, πρβ. γαλλ. *libre penseur* (πρβ. τη θέση του επιθέτου) < αγγλ. *free-thinker*

- προβληματικές σημασιακές πλευρές, π.χ. *γεροξούρας* (μειωτικά για γέρο) < *γέρος* + *ξούρα* (πιθανώς διότι ξυρίζονταν σάν νέος, σε εποχή όπου οι γέροι έφεραν γένια).
- διαφορά γλωσσικών συστημάτων σε περιπτώσεις δανεισμού: φωνολογικά συστήματα γλωσσών, διαλέκτων, π.χ. *κιμάς* < τουρκ. *kiyma*, *νισάφι* < τουρκ. *insaf*, *ξίκικος* < τουρκ. *eksik*, *μασιά* < τουρκ. *maşa*, *ρουμάνι* < τουρκ. *orman*, *σοφέρ* < γαλλ. *chauffeur*, πρβ. και *μπετόν* → *μπετά* (λαϊκό).
- νόμοι και κανόνες της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας: γλώσσες και οικογένειες γλωσσών, π.χ. *κουράδι* < **σκωράδιον* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. *σωμάτιον*, *γονάτιον* κλπ. (πρβ. και αραβ. *khurda* [خُرْدَة] 'chips, scraps', ή κατά τον Rohlf [1964] 'pane di grano misto', πρβ. *κουραμάνα* 'pane militare', σλαβ. *kora*).
- περιοχές γλωσσικών συστημάτων: ουσιαστικά (*τραγιάσκα* < ρουμ. προστακτική ρήματος), ρήματα (*καβουρντίζω* < τουρκ. αόρ. *kavurdi* + -ίζω, πρβ. αντίθετα ποντ. *γαβουρ-* + -εύω), επιρρήματα (τ' *ακούω βερεσέ* < τουρκ. *veresiye*), επιφωνήματα (*σικτίρ!* < τουρκ. *sik-tir!*, *αμάν!* < τουρκ. *aman* 'έλεος'), κύρια ονόματα (πρβ. τα εβραϊκά ονόματα σε χριστιανικές χώρες) κλπ. μπορούν να διατηρούνται ή να αλ-λάζουν.
- δανεισμός από παλαιότερες περιόδους, π.χ. αρχαία ελληνικά στοιχεία με νεοελλη-νική προφορά (π.χ. *σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει*).
- δανεισμός με κατανόηση ή μὴ κατανόηση, π.χ. ρουμ. *trăiască!* 'ζήτω!' > *τραγιάσκα* (είδος καπέλου), παιδικά τραγούδια (π.χ. *ενά λεπτο κρεμμύδι γκέο βαγκέο | ενά λε-πτο κρεμμύδι φράνσε φρανσέο ή ας πούμε και μια αλήθεια βατσιτσέλο βατσιτσό*).
- δανεισμός με έλλειψη ανάλυσης, π.χ. το εντάξει για πολλούς Έλληνες αποτελεί πιά μιά λέξη.
- άγνοια ξένων γλωσσών, π.χ. *μαγκούφης* < ίσως τουρκ. *mankafa* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. αραβ. *mankūf* (مَنْكُوف) παθ. μετοχή του *nakafa* 'απορρίπτω / περιφρονώ'.
- συγκρουόμενες απόψεις και πολλαπλές λύσεις: *σουγιάς* < τουρκ. *sıya* 'reversing oars and rowing backwards / back oars!' (πρβ. *σία και αράξαμε!* κατά το ΛΚΝ < βεν. *sia!* του *siar* 'σταματώ τη βάρκα με τα κουπιά προς τα πίσω') ή τουρκ. *siygá* 'form taken by metal when cast in a mould' ή *μπούρδες* < ισπ. 'χοντροκομμένη' (ΛΚΝ), ιταλ. *burla* (Τσοπάνακης 1994), γαλλ. *bourde* (Ανδριώτης 1983), αλλά και αραβ. *bārid* (بارِد) 'cold / silly' (πρβ. και αραβ. *Al-Burda* (الْبُرْدَة) 'θρησκευτικό τροπάριο, πα-νηγυρικός του Προφήτη, από τους Χριστιανούς').
- όρια υποθέσεων: απίθανες ετυμολογίες, μὴ πειστικές, πιθανές και λιγότερο πιθα-νές ετυμολογίες, π.χ. *πιτσιρίκος* < ιταλ. διαλ. *piccer(ile)* + -ικος (ΛΚΝ), αλλά πρβ. τουρκ. *pericik* 'little fairy'· *μπαμπούλας* < λέξη νηπιακή κατά το ΛΚΝ, αλλά πρβ. τουρκ. *babalı* 'running amok, irascible' ή *μπαμπούλης*, υποκορ. του *μπαμπάς*, με αλλαγή φόρτισης σε -ας· *κρεμανταλάς* < **κρεμομανταλάς*, αλλά πρβ. αλβ. *krye-mandall* 'μανταλοκέφαλος'· *ρεμπεσέας* < αλβ. *rrebeshe* 'καταιγίδα / καταστροφή' + -ak· *ζα-λίκι* < τουρκ. *vazi* ('act of putting down, laying / imposing [tax]') + -lik· *τσιμουδιά* < ιταλ. *zitto* + *muto* ή *τς!* + ισπαν. *mudo* + -ιά· με το *στανιό* < αρχ. ἄ-σθενώς με νέα ανάλυση ή < *στενεύω* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. και τουρκ. *üstüne varma!* 'don't insist!'.

βασιλεύει (ο ήλιος) < αραβ. *bi* ((بـ) ‘during’) – *aṣīl* ((أصيل) ‘time before sunset, late afternoon’), πρβ. τώρα Τζιτζιλής (2017)·

- πολλές εξίσου δυνατές πηγές (πρβ. λατινικούς όρους σε νεολατινικές γλώσσες): *λαμπίκο* < κατα το ΔΚΝ *al-ambīq* < ἄμβιξ ή βεν. *lambico*, αλλά πρβ. και αραβ. *lābīq* / *labīq* (لَبِيق) ‘clever, elegant / proper, fitting’· *χαζός* < χάζι, αλλά πρβ. και αραβ. *kāḍī* (كَاضِع) ‘obedient, humble’ (αλλά βλ. τώρα και Τζιτζιλής 2025)· *σακαράκα* < ιταλ. *carcassa* ‘σκελετός πλοίου’ (Ανδριώτης 1983) ή < παλιό ιταλ. *saracca* (ΔΚΝ), αλλά πρβ. και τουρκ. *sakar* ‘sinister / servant etc. who always breaks things’ + -άκας ή *σαράκι* + -ας· *νταής* < *dayī* ‘θείος, προστάτης / αστυνομικός’, πρβ. όμως και αραβ. *da’īy* (دَاعِي) ‘adopted son, bastard / pretender / braggart / impostor’ και αραβ. *dā’ī* (دَاعِي) ‘herald / agent / host’· *γουλί* < ἄγλις (ΔΚΝ), πρβ. όμως και τουρκ. *yünlük* ‘ξυρισμένος / χωρίς μαλλιά’· *πούστης* < τουρκ. *puşt* (‘παιδεραστής’, ΔΚΝ), αλλά πρβ. και περσ./πεχλεβί *pošt* ‘ράχη’ ή σλαβ. *pusto* (πρβ. Чмоб ему нусто бѣло, этому нускае, L. Andreyev «Kniga») ή ακόμη ρουμαν. *puștiu* ‘έρημος / άδειος / σατανικός’ (πρβ. *αυτό το έρημο!*)·
- ανεξάρτητη εξέλιξη: σύμπτωση σε δύο διαφορετικές γλώσσες, π.χ. αγγλ. και περσ. *bad* ‘κακός’, πρβ. *κωλόφαρδος* (αντί *φαρδύκωλος*) ‘τυχερός’ (ειρων.) με ιταλ. *avere* / *che culo* (= έχω κώλο) ‘είμαι πολύ τυχερός’ κλπ·
- προσωπική δημιουργία (πολύ σπάνια), π.χ. *kodak*, *gaz* (ίσως από το χάος)·
- παραπειστική μορφή ή σημασία λόγω εξελίξεων (π.χ. *νερό* < *νηρόν* < *νεαρόν ὕδωρ*), λαϊκής ετυμολογίας (βλ. 1.1), αναλογική παρετυμολογία (π.χ. *γομάρι* < *γόμος*, αλλά πρβ. και αραβ. *himār* (حِمَار) ‘γάιδαρος’ και τη συνηθισμένη μειωτική χρήση της λέξης), *κουτσο-* (πρβ. και τουρκ. *kış* ‘κώλος’ και τα σύνθετα *κωλο-*)·
- άμεσος ή έμμεσος δανεισμός, όπως νέα ελληνικά < τουρκικά – νέα ελληνικά < τουρκικά < αραβικά ή περσικά, π.χ. *μπαξίσι* < τουρκ. *bahşis* < περσ. *bakhshesh* από το *bakhshidan* ‘συγχωρώ / απαλλάσσω από πληρωμή χρεών’· *πεσκέσι* < τουρκ. *peşkes* < περσ. *pīškaš* ‘δώρο σε ανώτερο πρόσωπο’ από το *pīš kešidan* ‘προσελκύω’·
- αντιδάνεια, π.χ. *ταγίνι* ‘σιτηρέσιο’ < τουρκ. *tayın* < ελλ. *ταγίν* < *ταγή* (P. Kretschmer)·
- σημασιακές αλλαγές, π.χ. *τσακίρ κέφι* ‘αποκορύφωση μεθυσιού’ < τουρκ. *çakırkeyf* ‘half-tipsy’·
- απροσδόκητες ετυμολογίες: εμφάνιση μορφών, σημασιών, συντάξεων, χρήσεων που δέν περιμέναμε (λόγω άγνοιας των συνθηκών κλπ., γιατί η πλήρης ετυμολόγηση ερμηνεύει τους προβληματισμούς), π.χ. *σοφέρ* ‘οδηγός κινητού μέσου συγκοινωνίας’ < γαλλ. *chauffeur* ‘θερμαστής’ (αντί *conducteur*)· *χαρακίρι* < ιαπων. *harakiri* ‘κόψιμο κοιλιάς’ (αντί *seppuku*, που δηλώνει τον γνωστό θεσμό)· *καρμανιόλα* ‘λαιμητόμος’ < γαλλ. *carmaniole* ‘επαναστατικός χορός και τραγούδι’ < όνομα ενδύματος που έφεραν στο Παρίσι οι σύμμαχοι Μαρσεγιέζοι· *τραγιάσκα* < ρουμ. *trăiască!* ‘ζήτω!’· *γαμπρή* ‘νύφη’ (διάλεκτος Απουλίας – Καλαβρίας, πρβ. εσπεράντο *bono* ‘καλός’ – *mal-bono* ‘κακός’)·
- δανεισμός από τη γραπτή γλώσσα, π.χ. *χιμπατζής* < γαλλ. *chimpanzé* ή αγγλ. *chimpanzee*, *Μαγνάρος* < ουγγρ. *Magyar* [maʒaɒ].

2.2 Θεωρητικοί προβληματισμοί

Η ετυμολογία οδηγεί στην εξέταση ορισμένων θεωρητικών προβλημάτων (βλ. Σετάτος 2026α), όπως:

- λογική και οικονομική πλευρά των γλωσσικών συστημάτων, πρβ. διαφορετικές ρίζες για χρόνους ρήματος στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. βλέπω – είδα < ὀρώ – ὄψομαι – εἶδον), για πτώσεις ονόματος (π.χ. ὕδωρ – ὕδατος), για όμοια σημασιακή περιοχή (π.χ. γλώσσα – λόγος).
- κοινωνιολογία γλωσσολογίας: πρβ. ετυμολογίες επηρεασμένες ιδεολογικά, όπως η απόπειρα ελληνικής ετυμολογίας εμφανώς ξένων δανείων.
- παλιές λέξεις χωρίς ινδοευρωπαϊκή ετυμολογία, π.χ. μεταγενέστερες, ελληνιστικές κλπ. ή και νεοελληνικές λέξεις, που μπορεί να αποτελούν παλιές δάνειες λέξεις, π.χ. ταγγός < αρχ. ελλ. ταγγός.
- αποκατάσταση αρχικής μορφής: δυσχεραίνεται όταν δεν βοηθείται από τη γνώση του γλωσσικού συστήματος και της εξέλιξής του, από συγγενείς γλώσσες ή από άλλες έμμεσες πληροφορίες.
- σημασιακά πεδία (βλ. Σετάτος [2026β] για την έννοια ‘ράπισμα’), π.χ. για το πεδίο της έννοιας ‘δωροδοκία / φιλοδώρημα’ έχουμε τα λόγια (φόρτιση επισημότητας) *δωροδοκία*, *εξαγορά συνειδήσεως*, *δεκασμός* κλπ., τα δημοτικά (ουδετερότητα) *κέρασμα*, *φίλεμα*, *πουρμπονάρ* < γαλλ. *pour-boire*, *δούλεψη*, τα λαϊκά (αρνητική φόρτιση) *ρουσφέτι* < τουρκ. *rüşvet*, *λουφές* < τουρκ. *ulûfe*, *μπαξίσι* < τουρκ. *bahşis*, *πεσκέσι* < τουρκ. *peşkeş*, *τρατάρισμα* < ιταλ. *trattare*, *μίζα* < γαλλ. *mise*, *μούγκωμα*, *λάδωμα* κλπ., πρβ. και γλωσσικά συμφραζόμενα, π.χ. *σκαμπάζω* ‘γνωρίζω υποτυπωδώς’ < ελνστ. *σκαμβάζω* ‘διαστρεβλώνω’ (πρβ. όμως και το *δέν σκαμπάζει γαλλικά* κλπ. με το ιταλικό *scambiare* ‘ανταλλάσσω λόγια’).
- «λέξεις και πράγματα»: η γνώση των πραγμάτων στο πολιτισμικό σύστημα είναι απαραίτητη, π.χ. *κουραμάνα* (βλ. 2.1).
- απόσταση γλωσσών, π.χ. *μουσίτσα* < *muso* + -ίτσα (Ανδριώτης 1983), ίσως τουρκ. *musa* ‘ξύραφι’ (ΛΚΝ), αλλά πρβ. το πιό απομακρυσμένο αραβ. *muz‘ij* (مُزْج) ‘unpleasant, offensive’.
- περιφερειακές πηγές, π.χ. από την ισπανοεβραϊκή (ladino, βλ. Nehama 1977).
- προβληματική εξάπλωση: όταν *δέν* ξεκινά από μεγάλα κέντρα, π.χ. τα γνωστά στην νεοελληνική ετυμολογία βενετσιάνικα δάνεια, που κανονικά θα έπρεπε να περιορίζονται σε βενετοκρατούμενες περιοχές.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Ν. 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Hony, H. C. 1947. *A Turkish-English Dictionary*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

- Nehama, I. 1977. *Dictionnaire du judeo-espagnol*. Μαδρίτη: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Benito Arias Montano.
- Papanastassiou, G. 2025. «On the boundaries between etymology and morphology», στο Χρ. Τζίτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική και βαλκανική ετυμολογία. Greek and Balkan Etymology*, 116–159. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Rohlf, G. 1964. *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris. Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Sandfeld, C. 1930. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Παρίσι: Klincksieck.
- Σετάτος, Μ. 2026α. «Ετυμολογικοί προβληματισμοί», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 3, 163–174. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 2026β. «Δανεισμός και ετυμολογία ξένων γλωσσικών στοιχείων», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 3, 217–227. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . Υπο δημ. «Φρασεολογία και ετυμολογία».
- Skeat, W. W. 1888. *An Etymological Dictionary of the English Language*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Τζίτζιλής, Χρ. 2017. «Εισαγωγή (στην ελληνική ετυμολογία)», στο Χρ. Τζίτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική ετυμολογία. Greek Etymology*, 33–84. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 2025. «Etymology and microglottology: back-formation of adjectives», στο Χρ. Τζίτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική και βαλκανική ετυμολογία. Greek and Balkan Etymology*, 48–115. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τσοπανάκης, Α. 1994. *Νεοελληνική γραμματική*, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Λεξιλογική αντικατάσταση και ετυμολογία

1. Εισαγωγικά

Η γλωσσική εξέλιξη και αλλαγή συντελείται μέσα από τις επαναλήψεις του λόγου (πραγματώσεις της γλώσσας) σε πρόσωπα (κατά τη διάρκεια της ζωής τους), σε ομάδες (οικογενειακές, φιλικές, επαγγελματικές κλπ. σχέσεις), σε κοινωνίες (θεσμοί, πολιτισμικές κλπ. δραστηριότητες). Την εξέλιξη αυτή δεν είναι δυνατό να την παρακολουθήσουμε σε όλη της την έκταση, αλλά μόνο να την παρατηρήσουμε ως διαφορά πραγματώσεων συγχρονικών γλωσσικών συστημάτων στο στόμα των ομιλητών τους και στη διαχρονία (καταγραφή δειγμάτων ομιλίας και γραφής στην αρχή και στο τέλος μεγάλων χρονικών διαστημάτων, π.χ. σε γραπτά μνημεία διάφορων εποχών).

Οι διαδικασίες των εξελίξεων είναι συνεχείς (αδιόρατες φωνητικές αλλαγές κατά τη διαδοχή των γενεών και τη διαχρονική ζωή μιάς κοινωνίας, παρεμβολές δίγλωσσων κλπ.), ασυνεχείς ή αλματικές (αντικαταστάσεις, δανεισμός / παρεμβολές ξένων ή διαλεκτικών στοιχείων, δάνεια και προσθήκες παλαιότερων λόγιων στοιχείων, πολιτισμικές αλλαγές με συνέπειες στη γλώσσα, πρβ. *οκά* → *κιλό*), αφομοιωτικές (βαθμιαία εξάπλωση της κοινής σε διαλεκτικές περιοχές, δημιουργία νέας κοινής, τοπικές διαλεκτικές κοινές κλπ.).

Η απλή σύγκριση κειμένων διαφορετικών εποχών της ίδιας γλώσσας, είτε διαδέχονται άμεσα η μία την άλλη είτε εμφανίζονται με μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ τους, δείχνει συχνά περιπτώσεις όπου ένα παλαιότερο στοιχείο έχει αντικατασταθεί από κάποιο άλλο της ίδιας γλώσσας (ή διαλέκτου) ή άλλης γλώσσας (ή ξένης διαλέκτου).

2. Η αντικατάσταση κατά την εξέλιξη

Η αντικατάσταση γλωσσικών στοιχείων είναι μία μορφή της εξέλιξης. Είναι εξέλιξη ασυνεχής (βλ. 1), με καθαρές ή μη μορφές, όπως:

- αλματική αλλαγή, π.χ. σε υποχρεωτικές αλλαγές λεξιλογίου, όπως *οκά* → *κιλό*·
- παράλληλη εκφορά και τελική επιλογή και επικράτηση, π.χ. *μινίστρος* (δημοτικό) και *υπουργός* (λόγιο) → *υπουργός*, *τεπές* (πρβ. τοπωνύμια όπως *Καράτεπες*) και *λόφος* → *λόφος* (λόγιο)·
- ημιτελής, π.χ. *οτομοτρίς* και *αυτοκινητάμαξα*, *σιδηρόδρομος* και *τρένο* (πρβ. παράγωγα μόνο από το πρώτο, π.χ. *σιδηροδρομικός*)·
- με λειτουργικές διαφοροποιήσεις, π.χ. *μπάρμπας* και *θείος*, *κέφι* και *διάθεση*, *ταρσανάς* και *ναυπηγείο* (λαϊκά / δημοτικά – λόγια).

Η αντικατάσταση αποτελεί αλλαγή γλωσσικού σημείου σε φωνητική μορφή και σημασία. Δεν περιλαμβάνει περιπτώσεις απώλειας (π.χ. βαθμού μηδέν, όπως αρχαίο ελληνικό *h-* > Ø, ή *καντάρι* ‘μέτρο βάρους = 44 οκάδες’, που σήμερα δεν χρησιμοποιείται), προσθήκης (π.χ. *φαγ-ο-πότι*, πρβ. *έ-φαγ-α*, *φαῖ* / *φαγιά*), όπου δεν αλλάζει η σημασία, μεταχαρακτηρισμών (π.χ. η υπόθεση ότι στη θέση του μυκηναϊκού *i-qi-ja* χρησιμοποιείται η γενική *ἱππων* στη γλώσσα του αρχαίου έπους: αντικατάσταση δακτύλου από σπονδείο).

3. Αιτίες της αντικατάστασης

Οι αιτίες της αντικατάστασης περιλαμβάνονται στις αιτίες αλλαγών και εξέλιξης της γλώσσας και δημιουργούν προβλήματα ερμηνείας, εφόσον δέν είναι κατα κανόνα και πάντα γνωστές όλες οι δυνάμεις (αιτίες, παράγοντες), που έπαιξαν κάποιο ρόλο στη συγκεκριμένη εξέλιξη, πρβ. τις περιπτώσεις:

- συνωνυμικά στοιχεία οδηγούν τελικά σε επιλογή του ενός, π.χ. *ὄφθαλμός* και *ὄμμα* → *ὀμμάτιον* > *μάτι* (το *οφθαλμός* επανήλθε στην κοινή νεοελληνική ως λόγιο δάνειο, π.χ. στην επιστημολογική ορολογία: *οφθαλμός φυτού* κλπ.), πιθανώς λόγω έμφασης (πρβ. δοτική και εμπρόθετο → εμπρόθετο), διότι μάλλον δέν ήταν το βασικότερο (πρβ. *οὐδέν* → *δέν*).

- νέοι σχηματισμοί για έμφαση κλπ., όπως τα υποκοριστικά σε *-ιον* που αντικατέστησαν τις πρωτότυπες ριζικές λέξεις, χάνοντας τη φόρτιση του υποκοριστικού, π.χ. *πούς* → *πόδιον* > *πόδι* (πρβ. *σακάκι*, που μπορεί να υποκοριστεί σε *σακακάκι*), πρβ. και εκφραστικές ενότητες, π.χ. *νεαρὸν ὕδωρ* → *νερό*, *συκωτὸν ἥπαρ* → *συκώτι*.

- ομωνυμική σύγκρουση, π.χ. των *κύων* – *κίων*.

- ξένα στοιχεία παίρνουν τη θέση βασικών παλαιότερων στοιχείων, π.χ. *οἶκος* / *οἰκία* → *ὀσπίτιον* (< *hospitium*) > *σπίτι*, με προβληματική ερμηνεία (η έννοια της φιλοξενίας ως προς τη διαμονή ήταν εντονότερη μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση [:]).

- γενικότερες σημασιακές αλλαγές (διαστάσεις), π.χ. νέες σημασίες αρχαίων ελληνικών λέξεων με την εμφάνιση του χριστιανισμού, όπως *εκκλησία*, *άγγελος* κλπ.

- σκοτεινές εξελίξεις (πρβ. πάλι επιχώριων στίχων κλπ.), π.χ. *χαλεπός* και *δύσκολος* → *δύσκολος*, *ἐρυθρός* – *κόκκινος* (πρβ. ότι η κλίση δέν παρουσίαζε δυσκολίες, ίσως επέδρασε η έμφαση: 'ιδιαίτερο κόκκινο', ιδιαίτερα επιθυμητό, χτυπητό κλπ. ή απο την έκφραση *χρῶμα 'κόκκινο'*, όχι απλώς *ερυθρό*) → *κόκκινος* (το *ερυθρός* επανήλθε ως λόγιο στοιχείο σε άλλες χρήσεις, πρβ. *ερυθρίαση* και *κοκκίνισμα*), *οὗτος* → *αυτός* (πρβ. και *οὗτος!* = *αυτέ!* = *εσύ!*).

4. Αντικατάσταση στο λεξιλόγιο

Η εξέταση του λεξιλογίου κατα την διαχρονική του εξέλιξη και κατα τις αλλαγές που παρουσιάζει εμφανίζει συχνά αντικατάσταση, ανανέωση, μεταβολή του βασικού (και μή) λεξιλογίου (πρβ. γλωσσοχρονολογία), σε μεγάλο ή μικρό βαθμό.

Οι αιτίες των αλλαγών μπορεί να είναι: πολιτισμικές, αποτέλεσμα γνώσεων, εμπειριών, ιστορίας, συναρτημένες απο άλλες (φωνητικές: σύμπτωση καταλήξεων, π.χ. *-ομεν* και *-ωμεν* κλπ., μορφολογικές: αρχαϊσμοί, π.χ. κλίση με δύο θέματα όπως *φρέαρ* – *φρέατος*, αντικαταστάσεις απο ομαλότερα κλιτικά στοιχεία, π.χ. *νηρὸν ὕδωρ* → *νηρόν* > *νερό*), αποτέλεσμα ανάμειξης γλωσσών (με κατακτήσεις, μετακινήσεις πληθυσμών κλπ.), αποτέλεσμα γλωσσικής παρεμβολής (πρβ. διγλωσσία και πολυγλωσσία κλπ.), δυναμική φορά (κατεύθυνση) της γλωσσικής εξέλιξης (απλοποίηση, αναλυτικότητα κλπ.), φορτίσεις 'φθαρμένων' εννοιών (πρβ. λαϊκή γλώσσα).

5. Γλωσσολογική (επιστημονική) σημασία των αντικαταστάσεων του λεξιλογίου

Η μελέτη των αντικαταστάσεων του λεξιλογίου (εξελίξεων και αλλαγών, διαφοροποιήσεων κλπ.) μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή πληροφοριών για τις εξής επιστημονικές περιοχές:

(1) «Γλώσσα και πράγματα»:

– ιστορία: προέλευση (κοιτίδα, π.χ. των Ινδοευρωπαίων), παλιές σχέσεις μεταξύ λαών (π.χ. φιλανδικής και τευτονικής), πρβ. και κύρια ονόματα και τοπωνύμια (όπου μπορεί να επανέλθει η παλιά ονομασία, π.χ. *Βοδενά* → *Έδεσσα*).

– πολιτισμός: πρβ. έννοιες του χριστιανικού πολιτισμού, του παγκόσμιου τεχνολογικού πολιτισμού, των Ινδοευρωπαίων (απο τα κοινά στοιχεία του βασικού λεξιλογίου).

– επαφές λαών και γλωσσών: δάνειες λέξεις απο ανάμειξη λαών (πρβ. Προέλληνες και Έλληνες), απο εμπορικές σχέσεις (προϊόντα ξένων χωρών κλπ.), απο επιστημονικές γνώσεις και εφαρμογές (πρβ. *κομπιούτερ*).

(2) Γλωσσικό σύστημα: στο γλωσσικό σύστημα «tout se tient» (Meillet 1921, 16), π.χ. φωνητικές αλλαγές μπορούν να δημιουργήσουν αδιαφάνεια, που θεραπεύεται με αντικατάσταση κλπ., όπως *φώς* – *φώς* → *φώς* – *άνθρωπος*.

(3) Ετυμολογία: δάνειες λέξεις (π.χ. *ταξί*, *τράμ*, *σπίτι*, *πένα*, *μπάσκετμπολ*) και εκφράσεις (μεταφραστικά δάνεια, π.χ. *πίνω τσιγάρο* < τουρκ. *tütün içmek*, πρβ. *ουρανοξύστης* < αγγλ. *skyscraper* κλπ.), αντιδάνεια (π.χ. *παρόλα* < ιταλ. *parola* < λατ. *parabola* < *παραβολή*), βλ. 6.

Η έρευνα θα μπορούσε να ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για τις περιοχές της πανίδας (ζώα) και της χλωρίδας (φυτά), για χαρακτηριστικά εδάφους (πρβ. τοπωνύμια), μέρη σώματος, βασικές ενέργειες, κλιματικά φαινόμενα κλπ., που θα υπέθετε κανείς ότι δύσκολα αλλάζουν, σε αντίθεση με τις περιοχές των κοινωνικών και των πολιτισμικών συστημάτων, της κατοικίας, της τροφής, της ενδυμασίας (πρβ. μόδα), της θρησκείας, της τεχνολογίας και της επιστημονικής γνώσης (πρβ. κύρια ονόματα).

6. Γλωσσολογική χρήση των αντικαταστάσεων λεξιλογίου

Η αντικατάσταση λεξιλογικών στοιχείων κατα την εξέλιξη θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ετυμολογία ανετυμολόγητων ή δύσκολων στην ετυμολόγηση λέξεων, π.χ. του ποντ. αρνητικού μορίου *κι* απο το *οὐκ* / *οὐχί* και όχι απο το *οὐδέν* > *δέν* της κοινής νεοελληνικής και άλλων διαλέκτων (πρβ. και το ποντ. *τιδέν* ‘τίποτε’), όπως και στην ακόλουθη απόπειρα ετυμολογίας του νεοελλ. *λουλούδι*.

6.1 Ετυμολογίες της λέξης *λουλούδι*

Ως τώρα έχουν προταθεί (απο παλιά αλλα και πρόσφατα) οι εξής ετυμολογίες για τη λέξη *λουλούδι*:

< *λείριον*: Κοραΐς ([1829, 225] *λείριον* > *λειρίδιον* ή *λειλίδιον*, αναφέρονται και *λέλεραι* ‘εξανθήμα παιδιών’, πρβ. στον Ησύχιο: *λείρια*· *άνθη*, *κρίνα*, *λilουργή* ‘εξανθήμα-

τα σώματος'), Άμαντος ([βλ. Amantos 1903, 9] αντί λουλούρι < λείριον, αναφέρει και μωσχολούρι στη Χίο). Το παλιό λείριον χάθηκε και αντικαταστάθηκε από το κρίνο (πρβ. τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ στο Κατά Ματθαῖον 6.28), αλλά το λουλούδι δέν χρησιμοποιείται στα μεταγενέστερα αυτά χρόνια·

< *lilium*: Meyer ([1894, 68] *lilium* + -ούδι, αναφέρει και λιλί στην Κορσική, *lilo* στη Βενετία, *lilli* στην Τοσκάνη), Θαβώρης ([βλ. Thabores 1960] από σχήμα κατεξοχήν). Πότε δημιουργήθηκε και πού, εφόσον στις κατωιταλικές διαλέκτους δέν ακολούθησε αυτή την εξέλιξη, με το σημερινό αποτέλεσμα; Για να αποτελέσει έννοια γένους έπρεπε να είναι πολύ κοινή λέξη, αλλά οι Λατίνοι δέν τη χρησιμοποιούσαν έτσι. Δεν σώζεται στα ελληνικά το λατ. *lilium* με οποιαδήποτε μορφή (εκτός ίσως του κορσ. λιλί)·

< αλβ. *lule*: Meyer ([1894, 69] λελούδι Πελοπ., λαλάδι Ικαρία)·

< *λεγώδιον: Phillips ([1956, 154] «a thing picked», πρβ. ἀνθολογέω) > *λεώδιον > *λούδι > λουλούδι (αναδιπλασιασμός), πρβ. ᾠδιαλλοῦδια > πούλουδα·

< *flōrem*: Meyer ([1892, 92]· Meillet ([1908, 163] < παλιά μεσογειακή γλώσσα· ο Litman αναφέρει κοπτικό *hrêri* της ίδιας αρχής με τα λείριον και *lilium*, πρβ. και μυκηναϊκές παραστάσεις), και ο Schuchardt το βερβερ. *alili* (βλ. Walde & Hofmann 1938, 801).

6.2 Γλωσσικό υλικό

(1) Αρχαία ελληνική

Η έννοια γένους ᾠλουούδι' λεγόταν στα αρχαία ελληνικά ἄνθος (υπάρχει και στην κοινή νεοελληνική ως λόγιο δάνειο, αλλά και σε νεοελληνικές διαλέκτους, βλ. παρακάτω στο (4)), ενώ για τα ποικίλα άνθη χρησιμοποιούνται λέξεις όπως ρόδον, λείριον. Πρβ. και ροδάριον, ροδίζω, και στον Ησύχ.: λείρια· ἄνθη, κρίνα, λειριόεντα· ἄπαλά. λείριον γάρ τὸ ἄνθος· διὰ τὴν λειότητα ἢ ποικίλον, εὐχρουν, λίριον· κρίνον, ἄνθος.

(2) Μεταγενέστερη και μεσαιωνική ελληνική

Ο DuCange αναφέρει στο λ. ΛΟΥΛΟΥΔΙ τους τύπους: λουλούδιον, λούλουδον, λολούδιον, *flos*, ἄνθος, λείριον, και παραθέτει τα εξής:

Εμμ. Γεωργιάς, Το θανατικόν της Ρόδου: ἄνθη και ρόδα και μυρτιές, πασίλογα λολούδια.

Ν. Λουκάνης, Έπαρσις της Τροίας: τα παιδιά μου ή αι κόραι έλαβον λούλουδα και ἄνθη.

Γ. Κονταρής, Ιστορίαι παλαιαί [...] πόλεως Αθήνης: εχάριζαν τους στεφάνους κατασκευασμένους από ἄνθη και λολούδια διάφορα.

Ο DuCange έχει επίσης τα λ.: λουλουδίζειν και πούλουδον (όπου και οι τύποι πουλουδίζειν, πουλουδέιν = θαλλάζειν, ακμάζειν), λουλούφερον (στο λ. νούφαρα), καθώς και τα ροδοπέρβολον, ροδόλαδον, ροδοζάχαριν, ροδοποίκιλος, ροδόσταμα, ρούδιν, σουμάκι, τριαντάφυλλον, τραντάφυλλον, τριακοντάφυλλον. Στο λ. τριαντάφυλλον παραθέτει τα εξής:

Glossae Votanicæ: ρόδα, τα τριαντάφυλλα.

Ανώνυμος, Θησέος και Γάμοι της Αιμιλίας: και του Μαγιού τραντάφυλλον και ροδον μυρισμένον.

Μ. Μοσχόπουλος, Περί σχεδών: ρόδον, το κοινώς τριακοντάφυλλον.

Ψευδο-Κωδινός, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως: και τα ευρεθέντα επάνω του σταυρού κρίνα τε και φύλλα, και βασιλικά, και τριακοντάφυλλα, και κώστους, και σάμψυχα, και βάλσαμα εφύτευσεν.

Άλλες μαρτυρίες απο τη μεσαιωνική ελληνική είναι:

Βασίλειος Διγενής Ακρίτας (βλ. Μηλιαράκης 1920): ως ρόδον και τριαντάφυλλον και μοσχομυρισμένον (στ. 4493), τριανταφυλιά μου κόκκινη, βασιλικός με τ' άνθη (στ. 1973), ρόδα, τριαντάφυλλα πολλά, κόκκινα μυρωδάτα (στ. 2.838).

Δίηγησις Διγενή (βλ. Lambros 1880): με δένδρα και με λούλουδα, με βρύσες και αυλάκια (στ. 76), γιατί αυτός στολίζεται με λούλουδα και άνθη | και το ρόδο το εύοσμο γεννά αφ' το αγκάθι | στολίζει δένδρα με ανθούς, κάμνει τα περιβόλια (στ. 2397-99).

Περι γέροντος να μην πάρει κορίτσι (βλ. Wagner 1874): με τ' άσπρον το τριαντάφυλλον και μυρωδάτον ρόδον (στ. 118)· κι ωσάν λουλούδι ψύγονται κι ως άθος διαβαίνουν (στ. 221).

Δημοτικά τραγούδια: έχετε γειά ψηλά βουνά και κάμποι με τα ρόδα, μιά κόρη ρόδα μάζωνε κι αθούς εκορφολόγα, όλον τον κόσμο γέμισες μ' άνθη και με λουλούδια, πρβ. και τα ποντιακά ξήβεν η κάλη κι έστρωσεν άνθη και μανουσάκια, θέκον ία σο κεφάλι μ' και παρχαρί λουλούδι.

(3) Νεότερη ελληνική

Στη νέα ελληνική μαρτυρούνται λέξεις όπως:

ανθάτος, ανθισμένος, ανθιστός, ανθιός, λουλούδιος, λουλουδάτος, λουλουδιασμένος, πουλουδέσιος, πουλουδάτος, ανθίζω, ανθώ, λουλουδιάζω, λουλουδίζω, λουλουδώ (Βλαστός 1989).

Επίσης: λουλούδι, αγριολούλουδο, ο ανθός, απολούλουδα, απριλάνθι, ανθόκρino, άνθι, ανθί, ανθούλι, ανθουλάκι, ανθολούλουδα, ανθότσαμπος, δροσάνθι, ηβικολούλουδο, μοσκολούλουδο, ξανθολούλουδο, ροδανθιά, σφακολούλουδο, τρεμολούλουδο, φιόρε, φιόρι, φιόρο, φραγκολούλουδο, φροξυλάνθι, φλασκολούλουδο, ανθόφυλλο, λουλουδιά, πουλουδιά, ανθοβόλημα, ανθοβολή, λουλουδόχορτο, ανθέσιος, ανθοπράσιος, λουλουδέσιος, λουλουδόσπαρτος, λουλουδιστός, ολόανθος, ανθοβολώ, ανθίζω, άνθισμα, λουλούδιασμα, ανθοκοκκινάδι, ανθολογή, ανθολόγημα, α(ν)θολόγος, ανθομάνι, ανθοτόπι, ανθοτοπιά, ανθοπλέκω, ανθοπλοκάδι, ανθόσκονη, ανθόσπαρτος, ανθοσπαρμένος, ανθοστόλιστος, ανθόπλεχτος, ανθόστρωτος, ανθοστρώνω, ανθοφορτώνω, ανθοστόλισμα, ανθοστολιστής, ανθουλιά, λουλουδόχουδο.

Πρβ. και άνθος, ανθός, λουλούδι, φιόρο, ανθύλλιο, ανθάκι, λουλουδάκι, άνθιση, άνθισμα, ανθοβολή, ανθοβόληση, ανθοφορία, ανθοφυΐα, λουλούδισμα, ανθολόγημα, ανθοστόλισμα, ανθοδέσμη, ανθότοπος, ανθοκομία, ανθοπώλης, λουλουδάς, ανθοβολώ, ανθοφορώ, (ξαν)ανθίζω (Βοστταντζόγλου 1962).

(4) Μαρτυρίες απο νεοελληνικές διαλέκτους

Η συλλογή υλικού απο τις νεοελληνικές διαλέκτους δυσχεραίνεται απο την έλλειψη διαλεκτικών λεξικών (το ΙΛΝΕ είναι ακόμη στα πρώτα γράμματα, αλλα πρβ. το αθθός κλπ.) και κειμένων πάσης φύσεως (συνήθως το υλικό αντλείται απο ποιητικά κείμενα, δημοτικά τραγούδια, που δεν δείχνουν πάντα τον καθημερινό λόγο, πρβ. ποιητική γλώσσα).

	Lilium	άνθος	λουλούδι	ρόδο	τριαντάφυλλο	κρίνο
κατωϊταλικά		άθ-θο, άτ-το		ρόντο, ρόντα, πρβ. και ρού- δι / ρούτι ‘ρόδι’		κρίνο
κερκυραϊκά		άθια, ανθούς, άνθι	λουλούδι	ρόδια, ρόδα	ντραντραφυλ- λάκια	
μοραϊτικά			λουλούδι	ρόδα (ποιητ.)	τριαντάφυλλα	
μανιάτικα		άνθη, ανθίζω		ρόδα, ροδομάγουλα ρόδινο	τριαντάφυλλα	
κορσικανικά	(λιλί = άνθος)				τριαντάφυλλα	
τσακωνικά		άνθι, ανθού	λαλούδι	(ρόιδι)	τζαντάφυλλε	κρίνε
ρουμελιώτικα		ανθούλια	λουλούδια		τριανταφυλλόξι- δο	
ηπειρώτικα		άνθ’	λουλούδια, λilούδ’	ρόιδο, ροϊδόνε- ρο	τριαντάφυλλα τραντάφ’λλου	
θεσσαλικά		ανθός, άνθ(ι), άνθη ‘άνθηση’			τραντάφ’λλου	
μακεδονικά		ανθό	λουλούδια	(ρόιδο ;)	τραντάφ’λλα	
καστοριανά		άνθ’ ‘άνθηση’, ανθίζου	λούδ’, λούδγια		τραντάφυλλου	
θρακικά		άθ(ι), αθή ‘άνθηση’	λουλούδι λουλούδα, λουλουδιά	ρούδι (‘κόκκι- νο χρώμα’)	τριαντάφ’λλο	
ντεμργεσιώτικα		άθια				
σκυριανά		άθη, άθια αθός, άθος	λουλούδια, λούλουδα	ρόδο (ποιητ.), ροδιζει, αρόδι	τριαντάφυλλο	κρίνε
λεσβιακά		άθους, αθός, αθίζου	λούλουδα, λουλούδ’	ρόδ’		
ανδριώτικα		ανθί	λουλούδι	ρόδο		κρίνος
μυκονιάτικα		άθι, αθώ		ρόδο	τριαντάφυλλο, τρανταφυλλάκια	
χωϊτικά		αθ-θός, άτθος, άθ-θι, αθ-θώ	λούλ-λουδα, πούλ-λουδα	ρόδα	τριαντάφυλλο	κρίνος
ροδιακά		άθ-θος, αθ-θός	λουλούδκια	ρόδα	τριανταφυλλάκι	
καρπαθιώτικα		αθθός, αθθιώ	λούλ-λουον, λουλ-λούιν, λουλ-λουίντζω	ρόο, ροόστα- μον, ροοκόκκι- νος	τραντάφυλλον	σκρίνος
αστροπαλιώτικα		ατθός, άνθιση	λουλουδι, λουλούdα		τραντάφυλλο	
ικαριώτικα		αθ-θός, άθ-θη, άθκια, αθ-θόνερο, ασ- σόπετρα	λούλουα	ρόδα	τραντάφυλλα	

	Lilium	άνθος	λουλούδι	ρόδο	τριαντάφυλλο	κρίνο
κρητικά	λιλί	αθούς, αθός, άθος, άθι	λούλουδα, λουλούδια, λουλουδιά	ρόδο, ροδοπε- ριχυμένο	ντραντράφυλλα, τραντάφυλλο, τριαντάφυλλο	
κυπριακά		αθ-θός, άθ-θη, ανθός, αθ-θί, αθ-θώ	λούλ-λουδον, λουλ-λούδκια, λουλ-λουπίζει 'τρεμοσβήνει'	ρόδον, ρούδι	τραντάφυλλον	
λιβισιώτικα		αθ-θού, το άνθους 'στάχτη', αθ-θίζου, αθ-θίνου	λουλλούδια		τριαντάφυλλον τριανταφυλλό- λαδουν, τριανταφυλλό- ξιδουν	
φαρασιώτικα		ο άθος 'ευω- διά', θίζω				
καππαδοκικά		άθος	(τσίτδέκ Ουλ.)	ρόδουν (γού- λι/α)		
μικρασιατικά	ίον, λείριον, κρίνον					
ποντιακά		άθ', άνθᾱ, άθᾱ, άθος, ανθίν, αθίζω	λουλούδιν, λούδ(ιν)	ροδᾱνός, ρούδ', ρόδι, ροδόδετρον, ροδόσταγμαν, ροδοκόκκινος	τραντάφυλλον (και παράγωγα)	

(5) Ξένες γλώσσες

Εκτός απο τα στοιχεία που αναφέρθηκαν (βλ. παραπάνω στο (4)), δίνονται εδώ μερικά στοιχεία απο ξένες, κυρίως βαλκανικές, γλώσσες:

– αλβανική (βλ. Χριστοφορίδης 1904): «λjouλjē/ja, λjouλjētē = άνθος, κοιν. λουλούδι», «τρανταφίλj-ι, πληθ. τρανταφίλjατε», «ρόδε-ja, ρούδε-ja [...] είδος φυτού φυομένου εις τα χωράφια, όπερ προσκολλάται εις τους διαβαίνοντας»·

– κουτσοβλαχική (βλ. Νικολαΐδης 1909): «λιλίτσᾱ, λιλούδᾱ, λᾱλούδᾱ [...] = άνθος· οι ρουμ. και οι Μογλενίται και το Μέτσοβον λέγουσι flṑáre εκ του λατ. flos -oris»·

– βαλκανική σλαβική (νοτιοσλαβική): *triandáfilŭ* < *trędafilŭ* < τριαντάφυλλο, *rodija* < *ρόδια*, *krinŭ* < *κρίνον* (βλ. και Vasmer 1953–1958)·

– τσιγγάνικα (βλ. Paspatis 1898, 339, 343): «*luludí*, λουλούδ(ιον), fleur. Hel. λείριον [...] λειρίδιον ου λειλίδιον [...] comp. λέλυρας, rougeole λείρια, άνθη, κρίνα – Hesychn», «*loló* Adj. Rouge», «λαλέδες, les fleurs rouges du papaver».

– περσικά: *lāle* 'τουλίπα'.

(6) Πραγματικά στοιχεία

Κατα τον Καββαδά (1956–1964), το *λείριον* φύεται σε εύκρατες περιοχές του βορείου ημισφαιρίου, στον Παλαιό και στον Νέο Κόσμο, είναι αυτοφυές, εμφανίζεται στον *Ύμνο στη Δήμητρα* (6ος π.Χ, στ. 427), και απο την εποχή του Θεοφράστου αντικαταστάθηκε με τη λέξη *κρίνον* (βλ. και το όνομα *Σωσάννα* στην *Παλαιά Διαθήκη*, *Δανιήλ*). Όσο για το *ρόδον*, για τους ορθοδόξους *ρόδον το αμάραντον* είναι ο Θεάν-

θρωπος (και απο την υστεροβυζαντινή εποχή και εξής και η Παναγία) και για τους καθολικούς *ρόδον μυστικόν* είναι η Παρθένος.

7. Νέα ετυμολογία

7.1 Αντικατάσταση λεξικών στοιχείων

Η αναζήτηση της ετυμολογίας της λέξης *λουλούδι* μπορεί να ξεκινήσει και να στηριχτεί στην αντικατάσταση των λεξικών στοιχείων της σημασιακής περιοχής του ‘άνθους’ στην εξέλιξη της ελληνικής, βάσει της συνολικής εξέτασης των διαχρονικών εξελίξεων κάθε μορφής της ελληνικής γλώσσας, κοινών και διαλεκτικών, με βάση τη μεθοδολογική αρχή ότι υπάρχουν μορφές της που διατηρούν αρχαία στοιχεία και άλλες που τα αντικατέστησαν ποικιλοτρόπως, έτσι ώστε απο τα στοιχεία του συγκεκριμένου σημασιακού πεδίου και την κατανομή τους να είναι δυνατή η διατύπωση υποθέσεων για την ετυμολογία της λέξης. Στην πραγματικότητα, εδώ δεν προτείνω μια καινούργια ετυμολογία της λέξης αλλά παρουσιάζω τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια ετυμολογική υπόθεση, πιο πολύ ως υπόθεση εργασίας.

Η πορεία της έρευνας μπορεί να αρχίσει απο το ερώτημα «γιατί η λέξη *τριαντάφυλλο* αντικατέστησε τη λέξη *ρόδο*;». Η εξέλιξη, όπως δέχονται όλοι, άρχισε απο το στάδιο της συνεκφοράς *ρόδο το τριαντάφυλλο, τριαντάφυλλο ρόδο* και κατέληξε σε επικράτηση του επιθετικού προσδιορισμού, που ουσιαστικοποιήθηκε (πρβ. *νεαρὸν ὕδωρ > νερό*). Παρά όμως χρειάστηκε να διακριθεί το *τριαντάφυλλο ρόδο* απο τα άλλα; (πρβ. *ρόδο μου εκατοντάφυλλο* στην κρητική δημοτική παράδοση). Ίσως πρέπει να κάνουμε την υπόθεση και να δεχτούμε την εκδοχή ότι ο προσδιορισμός χρησιμοποιήθηκε γιατί το ουσιαστικό *ρόδο* άρχισε να χάνει τη σαφήνιά του, επειδή άρχισε να χρησιμοποιείται στη θέση του *άνθος*, με τη μορφή *ροδύλλια*. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι η εξέλιξη ήταν *ροδύλλια > ροδούλια* (-ούλι, για τα μικρά λουλούδια, πρβ. *δεντρούλλιν*) *> ρολούδια* (νέα ανάλυση κατα τα μsn. υποκοριστικά σε -ούδι < ελνστ. -ούδιν, π.χ. *σακκούδιν*) *> λολούδια* (αφομοίωση) *> λουλούδια*, ή *ροδούλια > λοδούλια > λολούδια > λουλούδια*, πρβ. και *ρόδουλον > *ρόλουδον > *λόλουδον > λούλουδο*, όπως και *πούλουδα* πιθανώς < *pullus*.

Απο σημασιολογική άποψη η αντικατάσταση της λέξης που δηλώνει την έννοια γένους (*άνθος*) απο μία λέξη που δηλώνει έννοια είδους (*ρόδο*) είναι συνηθισμένη (πρβ. περσ. *gol* ‘ρόδο / άνθος / λουλούδι’) και διαφορετική απο την αντικατάσταση λέξης που δηλώνει ένα είδος απο άλλη παρόμοια (π.χ. *λείριον* απο τη λέξη *κρίνον*). Το πρόβλημα της επιλογής μιάς λέξης είδους (και ποιιάς συγκεκριμένα) λύνεται με την παρατήρηση της σημασίας που έχει το είδος αυτό (πρβ. το *ρόδο* και τον συμβολισμό του σε διάφορες κοινωνίες και πολιτισμούς, όπως και τα παράγωγα και τα σύνθετα που δημιουργεί, ενώ δέν βρίσκουμε το ίδιο για το *κρίνο* / *λείριον*). Υπάρχει ακόμη και το πρόβλημα του αρχικού δανεισμού της λέξης *ρόδον* στην ελληνική (βλ. Chantraine 2022, λ. *ρόδον*).

7.2 Παρατηρήσεις

7.2.1 Φωνητικές μεταβολές

Η παραπάνω υπόθεση ετυμολογίας προϋποθέτει τις εξής φωνητικές αλλαγές:

(1) -ύλλιον > -ούλιον (Κουκουλές 1941, βλ. τώρα και Τζίτζιλής 2019, κατα τον Χατζιδάκι [1905–1907 B, 306] απο το -*ullus*).

(2) Μετάθεση συμφώνου: εναλλαγή δ – ρ / λ συναντάται σε ποικίλες μορφές της ελληνικής, π.χ. *ροδάκινον* αντί *δοράκινον*, *ουράδιν* – *ουδάριν*, *δρανίν* – *ρδανίν* (Πόντος), *φοράδα* – *φοδάρα* (Σύμη), *ποδάρι* – *ποράδι* (Ικαρία) κλπ. (βλ. Ξανθουδίδης [1916, 132], ο οποίος αναφέρει τον τύπο *πηλοδορωμένο σπίτι* στη Σητεία Κρήτης, στον οποίο η σύνθεση εμπόδισε τον αναγραμματισμό, πρβ. *πηλορόδωμα* στη δυτική Κρήτη και *ρόδωμα* ‘πηλώδες στρώμα στη στέγη οικίας’ < αρχ. τεχνικό όρο *δόρωσις*, πιθανώς με παρετυμολογική επίδραση του *ρόδον*: ο πηλός είναι συχνά ερυθρώπός), *γαϊδούρι* – *γαϊρίδι* και *γαδούριν* > *γαρούιν* > *γαρούον*, *παλιούρι* – *παρούλι* κλπ. (βλ. Λουκοπούλος & Λουκάτος 1951· Ανδριώτης 1948), *μολύβι* – *βολύμι* κλπ. (Χατζιδάκις 1905–1907 B, 432).

(3) Αφομοίωση συμφώνου: πρβ. *Βούλγαρος* > *Βούργαρος*, *cardellino* > *καρδερίνα* (βλ. Φιλήντας 1907, 94).

(4) Αφομοίωση φωνήεντος: πρβ. *λειτουργία* > *λουτουργιά*, *σκοτούρα* > *σκουτούρα*, *σεισουράδα* > *σουσουράδα*, *τολύπα* > *τολούπα* > *τουλούπα*, *κολλύριον* > *κολλούριον* > *κουλλούριον* (Χατζιδάκις 1905–1907 A, 237), λατ. **rinque* > *quinque*, ουμβρ. *rumpe*, γοτθ. *fimf* ‘πέντε’ (πρβ. Grammont [1939] για το φαινόμενο της *dilation*).

7.2.2 Υποκοριστικές καταλήξεις

Η παραπάνω υπόθεση ετυμολογίας αναφέρεται στις εξής υποκοριστικές καταλήξεις:

-ύλλιον / -ύλιον: αρχ. ελλ. < -ιον και -υ(λ)ος ως υποκοριστικό (Leumann 1953, 214–215), π.χ. *ἀνθύλλιον*, πρβ. διπλασιασμό συμφώνου σε υποκοριστικά κυρίων ονομάτων (Petersen 1910)·

-ούλι: πρβ. Jannaris (1897), *παχύλος*, *μικκύλος*, *δριμύλος* σε συνάρτηση με την -*ulus* ως πρότυπο υποκοριστικών σχηματισμών σε -*ουλός*, και αυτά συνδέθηκαν με τα ιταλικά σε -*ullo*, δημιουργώντας παράλληλη τάξη υποκοριστικών σε -*ούλης* / -*ούλα* / -*ούλι*·

-ούδι: κατα τον Καρατζά (1954) μπορεί να έχει διαφορετικές προελεύσεις, δηλαδή να έχει προέλθει απο την κατάληξη -*διον* σε συνδυασμό με το -*ου*- του θέματος λέξεων όπως *βούδιον* ή απο την κατάληξη -*ίδιον* σε συνδυασμό με το θέμα λέξης στους ασυναίρετους τύπους όπως *βοῖδιον* (πρβ. *βούδι* και *βόιδι* στα νέα ελληνικά), πρβ. και *όστουν* – *όστουδιον*, ή με προφορά του ω ως ου (πρβ. *λαγώδιον* – *λαγούδι*). Τα υποκοριστικά σε -*ούδιον* αρχικά ήταν ολιγάριθμα, ενώ σχηματίζονται περισσότερα στους βυζαντινούς χρόνους (πρβ. οικογενειακά ονόματα). Οι καταλήξεις μπορούν να αναχθούν φωνητικά και σημασιολογικά στον 5ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον, πρβ. και *λουλλούγι* με τροπή του [δj] σε [j] στο *λουλουδιάζω* > *λουλουγιάζω*. Κατα τον Petersen (1910), τα *ρούδιον*, *φλούδιο*, το παλαιό *βούδιον* κλπ. δείχνουν την παρουσία της κατάληξης -*διον* ως ξεχωριστού επιθέματος σε κατοπινά χρόνια. Ο Χατζιδάκις (1905–1907 B, 306–8) υποθέτει: «Ομοίως ἐλέγετο ἀρχαίῳθεν *χνοῦς* – *χνούδιον*, *φλοῦς* – *φλούδιον*, *ροιά* – *ροῖδιον*

και ρούδιον, βοῦς – βούδιον [...] κατα ταῦτα ελέγετο και ζούδι αντί ζώδιον, αρκούδι αντί ἀρκίδιον, κουστώδια Χίψ αλλα κουστούδια εν Κρήτη, και περαιτέρω λωτούδι, χερούδι [...]. Ομοίως ελήφθη εκ της λατ. και ιταλ. κατάληξης -ούλλα (-ούλλης -ούλλι), εντεύθεν εσηματίσθη ξανθούλλα, μανούλλα, γυναικούλλα [...] και ουδ. μεδούλλι, θρυματούλλι, σακούλλι [...]. Κατα τα υποκοριστικά δε επίθετα όσα έληγον εις -λός, εσηματίσθησαν ούτω νέα επίθετα εις -ουλλός [...] οίον νερουλλός, μακρουλλός [...]. Εν πολλοίς τούτων το ου δέν κείται αντί του υ αλλα αντί άλλων φθόγγων, πρβ. φασήολος φασόλι φασούλλι [...]» και υποστηρίζει ότι «Πάντα άρα τα εις -ούδι -ούρι [...] -ούλλι οφείλουσι να κριθώσι και ερμηνευθώσι κατα τον αυτόν τρόπον [...]» (πρβ. τώρα και Τζιτζιλής 2019).

7.2.3 Σημασιακή εξέλιξη

Όπως είδαμε, η αντικατάσταση της λέξης ρόδο απο τη λέξη τριαντάφυλλο προήλθε απο την εκφορά ρόδον τριαντάφυλλον (πρβ. και το αρχ. ελλ. λείριον με το λείριον ἄνθεμον του Πινδάρου, που διαφέρει απο την περίπτωση της αντικατάστασης της λέξης άνθος απο τη λέξη ρόδο, εφόσον βασίζεται στην εμφαιτικότερη, δυνατότερη έκφραση, δηλαδή στο σχήμα κατεξοχήν, πρβ. Πόλη αντί Κωνσταντινούπολη, και όχι σε συντομολογία).

7.2.4 Ενστάσεις

Η παραπάνω υπόθεση ετυμολογίας φαίνεται εξεζητημένη, γιατί προϋποθέτει πολλές φωνητικές αλλαγές και επιδράσεις άλλων αναλύσεων της νέας ελληνικής, αλλα δίνει μια ερμηνεία στα κενά και τις ανακατατάξεις στο συγκεκριμένο σημασιακό πεδίο σε όλες τις μορφές της νέας ελληνικής.

Πρέπει να αναφερθούν επίσης οι εκφράσεις τα ρόδα και τα λούλουδα (= ρό-δου-λα ;), που φαίνεται σάν ταυτολογία, αλλα páλι έχουμε τα ρόδα τα τριαντάφυλλα, που μπορεί να μήν αντιστοιχεί στο τα τριαντάφυλλα ρόδα αλλα στο τα ρόδα και τα τριαντάφυλλα (παύση), πρβ. τους στίχους με τ' άσπρο το τριαντάφυλλο και μυρωδάτο ρόδο, ρόδα, τριαντάφυλλα πολλά, κόκκινα, μυρωδάτα (προσδιορισμοί, αλλα πρβ. ως ρόδον και τριαντάφυλλον και μοσχομυρισμένον: πιθανώς καί... καί, τριαντάφυλλό μου κόκκινο και ρόδο μυρισμένο: έν δια δυοίν). Με άλλες συνεκφορές (βλ. 6.2 στο 2) συναντούμε στίχους όπως κι ωσάν λουλούδιν ψύγονται κι ως άθος διαβαίνουν (συνώνυμα), μιά κόρη ρόδα μάζωνε κι αθούς εκορφολόγα (ρόδα σε θάμνους κι αθούς σε δέντρα), όλον τον κόσμο γέμισες μ' άνθη και με λουλούδια (συνώνυμα), αι κόραι έλαβον λούλουδα και άνθη (συνώνυμα), γελά και τρέχουν ρόδα και τριαντάφυλλα, Μάρτη μου με τα λούλουδα κι Απρίλη με τα ρόδα, η κόκκινη τριανταφυλλιά τα ρόδα φορτωμένη, πρβ. και με τα λουλούδια και με τα τραγούδια, άσπρο μου τριανταφυλλάκι βασιλιά τω λουλουδιώ (Καστελόριζο), και να γεμίσει η στράτα σου τριαντάφυλλα και ρόδα (Χάλκη), να πέφτουν τ' άνθη πάνω σου, τα ρόδια στην ποδιά σου | τα κόκκινα τριαντάφυλλα εις τα ξανθά μαλλιιά σου (Αρχάγγελος), σάν τ' άνθη της τριανταφυλλιάς (Καστελόριζο), Μάρτη μου με τα πούλουδα κι Απρίλη με τα ρόδα (Ικαρία), ρόδα και τριαντάφυλλα κι αθούς του παραδείσου (Σάμος), ρόδα μου και γαρίφαλα και σείς βασιλικοί μου (Σάμος), γινούντανε τραντάφυλλα και λοής λοής λουλούδζα (Ν. Σποράδες). Υπάρχουν εξάλλου και παιδικές λέξεις με τύπους όπως λαλούδια, π.χ. αρχ. ελλ. λάλλαι 'βότσαλα', λόλλα

‘είδος φυτού’, λολλώ ‘κάτι πολύ ωραίο’, λιλαίομαι ‘επιθυμώ’, λάλον, πρβ. νεοελλ. λιλί κλπ. (πρβ. το διπλό λ).

Η εφαρμογή της μεθόδου με βάση το λείριον (δηλαδή η αντικατάσταση του άνθος απο το λείριον) συναντά χρονολογικές δυσκολίες, εφόσον ήδη επι Θεοφράστου έχει αντικαταστεί απο το κρίνον, ενώ απο την άλλη μεριά η κατάληξη -ούδι είναι πολύ μεταγενέστερη (όπως και η εμφάνιση του λουλούδι, βλ. 6.2 για πρώτες εμφανίσεις).

8. Συμπεράσματα

Συγκεφαλαιώνοντας, τα στοιχεία του σημασιακού πεδίου που εξετάσαμε παρουσιάζουν διαχρονικά την εξής εικόνα:

– ἄνθος (ἀνθύλλιον) → ανθός ‘άνθη δέντρων’ → α(ν)θός·
 – ῥόδον → ροδύλλια → ροδούλλια (μσν. ρόδουλλον) → ρολούδια (ρολούδιον) → λολούδια → λουλούδια·
 – λείριον → κρίνον > κρίνο·
 – ῥόδα τριαντάφυλλα → τριαντάφυλλα → τριαντάφυλλο·
 – rosa (rosula) → πιθανή επίδραση στο ροδούλλια, πρβ. και ῥοῖδιον → ῥόδι (παίρνει μέρος σε παρομοιώσεις του ῥόδο), λαρός / λαρόν ‘ευχάριστος στη γεύση, όσφρηση’ (ἄνθια λαρά), ‘ωραία στην όραση’ (ἄνθεμα λαρά), ‘ωραία στην ακοή’, απο τα οποία ίσως λαρά > λαρύδια > λαρούδια > λαλούδια > λουλούδια.

Έτσι σήμερα οι βασικές λέξεις είναι λουλούδι και ανθίζω (πρβ. όμως τώρα π’ ανθίζουν τα βουνά και λουλουδιάζει ο κάμπος [Θεσσαλία], ανθεί και λουλουδίζει [Σάμος]), πρβ. η τριανταφυλιά (;) άνθισε / έφερε λουλούδια – η αμυγδαλιά άνθισε / *έφερε λουλούδια.

Βιβλιογραφία

- Amantos, K. 1903. *Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen. Beitrag zur neugriechischen Ortsnamenforschung*. Μόναχο: L. Finsterlin.
- Βλαστός, Π. 1989. *Συνώνυμα και συγγενικά. Νέα έκδοση συμπληρωμένη από τα κατάλοιπα του συγγραφέα*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α.
- Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσης*, 2η έκδ. Αθήνα.
- Chantraine, P. 2022. *Ετυμολογικό λεξικό της αρχαίας ελληνικής*. Αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση. Επιμ. Γ. Παπαναστασίου & Δ. Χρηστίδης. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- DuCange = Ch. du F. du Cange. 1958. *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, 2 τ. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Grammont, M. 1933. *Traité de phonétique*. Παρίσι: Delagrave.
- Jannaris, A. N. 1897. *An Historical Greek Grammar*. Λονδίνο: Macmillan.
- Κοραής, Α. 1829. *Άτακτα*, τ. 2. Παρίσι: Εβεράρτος.
- Κουκουλές, Φ. 1941. «Αι υποκοριστικά καταλήξεις -ύλλιον και -ύφιον εν τη μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσση», *Αθηνά* 51, 120–124.
- Lambros, S. P. 1880. *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers*. Παρίσι: Maisonneuve.
- Meillet, A. 1908. «De quelques emprunts probables en grec et latin», *Mémoires de la Société Linguistique de Paris* 15, 161–164.
- . 1921. *Linguistique historique et linguistique générale I*. Παρίσι: Champion.

- Meyer, G. 1892. *Albanesische Studien III*. Βιέννη: Tempsky.
- . 1894. «Neugriechische Studien II. Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnwörter im Neugriechischen», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 130.
- Μηλιαράκης, Α. 1920. *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας εποποιία βυζαντινή της 10ης εκατονταετηρίδος κατά το εν Άνδρῳ ανευρεθέν χειρόγραφον*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου.
- Νικολαΐδης, Κ. 1909. *Ετυμολογικόν λεξικόν της κουτσοβλαχικής γλώσσας*. Αθήνα: Σακελλάριος.
- Ξανθουδίδης, Στ. 1916. «Γλωσσικαί εκλογαί. Δωδεκάς πρώτη», *Αθηνά* 28, 129–147.
- Paspati, A. 1870. *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman*. Κωνσταντινούπολη: Antoine Koroméla.
- Πασχάλης, Δ. 1926–1928. «Οι δέκα λόγοι του Διγενούς Ακρίτου, πεζή διασκευή [χφ. Άνδρου – Θεσσαλονίκης]», *Λαογραφία* 9, 305–440.
- Petersen, W. 1910. *Greek Diminutives in -ιον. A Study in Semantics*. Weimar: R. Wagner Sohn.
- Phillips, D. 1956. «Modern Greek ΓΛΙΓΟΥΔΙ, ΣΥΛΛΙΓΟΥΔΙ and ΛΟΥΛΟΥΔΙ», *Glotta* 35, 150–154.
- Τζίτζιλής, Χρ. 2019. «Διαχρονική και διατοπική εξέταση της αρθρικής επανάλυσης στην ελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 39, 907–930.
- Thabores, A. I. 1960. «Über gemeinneugriechisch “λουλούδι”», *Byzantinische Zeitschrift* 53, 26–35.
- Vasmer, M. 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 τ. Χαϊδελβέργη: C. Winter.
- Walde, A. & J. B. Hoffmann. 1938. *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, 3η έκδ. Χαϊδελβέργη: C. Winter.
- Φιλήντας, Μ. 1907. *Γραμματική της ρωμαϊκής γλώσσας*, τ. 1. Αθήνα: Τυπογραφείο “Η Νομική”.
- Χατζιδάκης, Γ. 1905–1907. *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, 2 τ. Αθήνα: Σακελλάριος.
- Χριστοφορίδης, Κ. 1904. *Λεξικόν της αλβανικής γλώσσας*. Αθήνα: Σακελλάριος.

Ετυμολογία επιτονισμών (και άλλων προσωδιακών στοιχείων) στην κοινή νεοελληνική

1. Ετυμολογία

Η ετυμολογία περιορίζεται συνήθως (βλ. ετυμολογικά λεξικά) στις προβληματικές περιπτώσεις εξέλιξης, δανεισμού, αναλογικών επιδράσεων κλπ. λεξιλογικών στοιχείων (συνήθως λέξεων), που εμφανίζονται στην ιστορία μίας γλώσσας, ενώ για τις μη προβληματικές αρκείται στη δήλωση της αρχαίας γλωσσικής μορφής, που είτε διασώζεται σε παλαιά κείμενα ή μπορεί να υποτεθεί βάσει της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Δέν δηλώνονται σε αυτήν οι συστηματικές αλλαγές, που εξετάζονται απο την ιστορικοσυγκριτική θεώρηση της ιστορίας μίας γλώσσας (εξέλιξη, διαφοροποιήσεις κλπ., δανεισμοί κλπ.), π.χ. η λέξη *γλώσσα* προέρχεται απο την αρχαία ελληνική *γλῶσσα*, όπου η ιστορική ορθογραφία υποδηλώνει τις αλλαγές: *γ* [g] > *γ* [γ] ή [j], *ω* [ō] > [o], *-σσ-* > [-s-], *α* [ǎ] > *α* (αδιάφορο ως προς την ποσότητα), περισπωμένη (ποικιλία μουσικού τόνου) > δυναμικός τόνος, ή *γενεά* [geneá] > *γενιά* [jerjá] (*εα* > *εα*, ανοδική δίφθογγος) κλπ., όπου δηλαδή οι κανόνες των φωνητικών αλλαγών κατα την εξέλιξη της ελληνικής εξηγούν πλήρως την ετυμολογία, μαζί με τις σημασιακές τροποποιήσεις, αν υπάρχουν, πρβ. *βγάζω τη γλώσσα, μου έβγαλε μια³ γλώσσα!* κλπ.

Η ετυμολογία θα μπορούσε να επεκταθεί και σε άλλες γλωσσικές περιοχές (βλ. 2), αν σκεφτούμε ότι σε τελική ανάλυση αποτελεί την ιστορία των ατομικών γλωσσικών μορφών (κάποτε η ετυμολογία φτάνει ως την έρευνα ιδιολεκτικών εκφορών, πρβ. την παροιμιακή φράση *πάταξον μέν άκουσον δέ*) ενός γλωσσικού συστήματος, π.χ. της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), πράγμα που θα σήμαινε ότι δέν περιορίζεται στη φωνητική (κάποτε και σημασιακή) εξέλιξη των λέξεων. Η ιδιαιτερότητά της και η διάκρισή της απο την ιστορία της εξέλιξης μίας γλώσσας έγκειται στο ότι εξετάζει μεμονωμένα στοιχεία (π.χ. φωνήματα κλπ.), ενώ η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία ερευνά την εξέλιξη μίας γλώσσας (ή συγγενών γλωσσών) ως συστήματος. Η ιστορικοσυγκριτική εξέταση προηγείται της ετυμολογικής (παρόλο που στην αφετηρία της μπορούν να εμφανίζονται ετυμολογικές υποθέσεις), ενώ η ετυμολογική στηρίζεται στις διαπιστώσεις της. Πρόκειται για δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες θεώρησης του ίδιου γλωσσικού φαινομένου, της γλωσσικής εξέλιξης και διαφοροποίησης.

2. Περιοχές της γλώσσας και ετυμολογία

Κατα περιοχές της γλώσσας αλλα και κατα σημειωτικές διαστάσεις (όπου θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για *ετυμωσημία* των στοιχείων σημειωτικών συστημάτων, βάσει των διαστάσεων: σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, αξιολογική, σιγματική κλπ.) μπορούμε να διακρίνουμε ετυμολογία:

- φωνολογικών και φωνητικών μορφών: η συνηθισμένη και παραδοσιακή αντίληψη της ετυμολογίας (πρβ. Matthews [1997, λ. *etymology*]: «the study of the historical relation between a word and the earlier form or forms from which it has, or has hypothetically, developed»), που στηρίζεται στις αρχές της ιστορικοσυγκριτικής

γλωσσολογίας (φωνητικοί νόμοι, συγγένεια κλπ., δανεισμός κλπ.) και ασχολείται με την εξέλιξη των φωνητικών μορφών, χωρίς να αγνοεί τελείως τη σημασία, που μπορεί όμως επίσης αυτή να αλλάζει·

- μορφολογικών αλλαγών: π.χ. *του ἄνδρός* → *του άντρα* (βάσει της δικατάληκτης κλίσης στην ΚΝΕ) αλλά και διαλ. *του αντρός, ἔγραψας* → *έγραψες* (βάσει των κοινών καταλήξεων των ιστορικών χρόνων στην ΚΝΕ)·
- συντακτικών αλλαγών: π.χ. αρχ. ελλ. δοτική → νέα ελλ. γενική ή εμπρόθετη έκφραση, αρχ. ελλ. ευκτική → νέα ελλ. *μακάρι / είθε + να + ρήμα*, πρβ. και νεότερα όπως *τί θα θέλατε; → τί θέλατε;* (πωλητής προς πελάτη)·
- σημασιακών αλλαγών: π.χ. αρχ. ελλ. *ἄλογον > ἄλογο* (= *ἵππος*) κλπ., πρβ. τη χριστιανική εκκλησιαστική ορολογία, όπου τα αρχ. *ἐκκλησία, ἄγγελος* κλπ. απέκτησαν νέες σημασίες ('τόπος λατρείας', 'θεϊκό όν'), για να δηλωθούν χαρακτηριστικά της νέας θρησκείας (εξειδικεύσεις σε άλλο πολιτισμικό σύστημα), με ποικίλους προβληματισμούς και ερωτήματα διάφορα), όπως π.χ. άν στην αραμαϊκή, από τους ομιλητές της οποίας προήλθαν οι πρώτοι χριστιανοί, υπήρχαν αντίστοιχες σημασιακές εξελίξεις, ή αναζητήθηκαν οι πλησιέστερες σημασιακά στην ελληνική λέξεις), πρβ. μεταφραστικά δάνεια όπως *ουρανο-ξύστης < sky-scraper* (ενώ η αυτοτελής δημιουργία δέν θα αποκλειόταν καταρχήν, με μεταφορά όπως στα αγγλικά)·
- πραγματολογικών αλλαγών: φρασεολογικά στοιχεία (βλ. Σετάτος 2026), όπως παροιμιακές φράσεις, φρασεολογικές ενότητες, περιφράσεις κλπ., που ξεκινούν συνήθως από ιδιολεκτικές χρήσεις και δημιουργίες, π.χ. *τα έχει τετρακόσια, όπως η οκά είχε τετρακόσια δράμια*, δηλαδή τίποτε δέν του λείπει στο μυαλό·
- αξιολογικών αλλαγών: πρβ. αλλαγές, σε επίπεδο της γλώσσας, των τουρκικών δανείων στην ΚΝΕ, τα οποία, με την εισδοχή ελληνικών λόγιων λέξεων, απέκτησαν λαϊκή φόρτιση (βλ. Σετάτος 2024β).

3. Ετυμολογία προσωδιακών στοιχείων

Στη φωνητική μορφή (βλ. 2) των γλωσσικών πραγματώσεων ανήκουν στοιχεία που μπορούν να εξεταστούν ετυμολογικά, π.χ. η ετυμολογία του τονισμού συνήθως συνεκτιμάται μαζί με τα τεμαχιακά στοιχεία (φωνήματα, αλλόφωνα), π.χ. αρχ. ελλ. *δουλεία > δουλειά*, αλλά αυτό δέν αρκεί, παρόλο που δέν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για την ίδια λέξη, επειδή χρειάζεται και η ιστορική εξέταση των αλλαγών του τονισμού (γενικοί κανόνες εξέλιξης αλλά και επιμέρους περιπτώσεις), πρβ. και *του, τής, τών* (σήμερα άτονα), *σίδερου* (πρβ. και το λόγιο *σιδήρου*), *δύο – δυό, κάθε τί – καθετί, έρθω – ρθώ, του κάκου* (κατα το ΔΚΝ με αναβιβασμό τόνου από το κακού), *πάρα – παρα – παρά, μολοντί, θέλει ίνα > θενα > θα, ολημερίς, δίπλα, καλωσόρισε!*, αμετακινήσια του τόνου στα επίθετα της ΚΝΕ κλπ.

Πολλές λέξεις της ΚΝΕ προέρχονται από φρασεολογικές ενότητες της αρχαίας ελληνικής (π.χ. *ἕως όπου > ώσπου, ὥς ἄν > ωσάν / σάν*), που διατηρούν τους τόνους στη θέση τους, αλλά υπάρχουν και άλλες λέξεις με αλλαγές τόνου. Εκτός από αυτές τις περιπτώσεις έχουμε φρασεολογικές ενότητες της (Κ)ΝΕ με τονισμούς και επιτονισμούς απρόβλεπτους, που πρέπει να ερμηνευθούν, δηλαδή να ετυμολογηθούν.

Συνεπώς, από συγχρονική άποψη, πρέπει να εξακριβωθούν οι κανόνες τονισμού

της ΚΝΕ, απο ιστορική άποψη να βρεθούν οι εξελίξεις του τονισμού και των επιτονισμών και απο ετυμολογική άποψη να διαπιστωθούν οι αιτίες των αποκλίσεων που εμφανίζονται διαχρονικά.

Ιδιαίτερη κατηγορία επιτονισμών είναι αυτοί που παρουσιάζουν καθολικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης βιολογικής συμπεριφοράς, όπως είναι οι κραυγές και άλλες συναισθηματικές εκτονώσεις, υπο την πίεση αναγκαστικών, αυτοματικών και μή ελεγχόμενων ενεργειών, π.χ. κραυγές και επιφωνήματα πόνου, θυμού, απελπισίας κλπ. Δέν αποκλείεται όμως οι κοινές αυτές επιτονίσεις να τροποποιούνται κάπως κατα την ένταξη τους στο σύστημα της γλώσσας, όπως φαίνεται απο τη σύγκριση επιφωνημάτων διάφορων γλωσσών.

4. Ετυμολογία επιτονισμών

(1) Επιτονίσεις και επιτονισμοί

Οι επιτονίσεις αποτελούν προσωδιακά στοιχεία που δηλώνουν βασικούς κυματισμούς της φωνής (↘, ↗, →, ←) και οι επιτονισμοί συνδυασμούς επιτονίσεων ή/και άλλων προσωδιακών στοιχείων (παύσεων κλπ.), μεγάλης ποικιλίας (βλ. Σετάτος 2008).

(2) Προβλήματα και δυσκολίες

Η ετυμολογία των επιτονισμών παρουσιάζει προβλήματα, όπως:

- Η έρευνα των προσωδιακών στοιχείων δυσχεραίνεται, επειδή δέν δηλώνονται στα παλαιότερα κείμενα (πρβ. συνεχή γραφή των αρχαίων Ελλήνων κλπ., αλλά και εκθλίψεις στοιχείων της μετρικής μορφής, διαφορές του αρχαίου ελληνικού μουσικού τόνου κλπ.). Συνήθως μπορούμε να στηριχτούμε στις παρατηρήσεις μιάς ολόκληρης ανθρώπινης ζωής, που ενισχύουν την υπόθεση αλλαγών στην περιοχή αυτή κατα την εξέλιξη της ελληνικής και άλλων γλωσσών (πρβ. τονικότητα).
 - Το περιεχόμενο του όρου *ετυμολογία*, όταν εφαρμόζεται στα προσωδιακά στοιχεία, θα πρέπει να σημαίνει την ερμηνεία της σημερινής μορφής με βάση τη διαχρονική εξέλιξη παλαιότερης διαφορετικής μορφής (με πιθανώς συστηματική αλλαγή), π.χ. ο επιτονισμός του *όχι παίζουμε!* (= δέν παίζουμε καθόλου) φαίνεται οτι προέρχεται απο τα στοιχεία *όχι* και *παίζουμε* σε συνέχεια εκφοράς, δηλαδή απο παλαιότερη μορφή *όχι, παίζουμε*, που τροποποιήθηκε βάσει νέας εκφοράς σε μιά φρασεολογική ενότητα χωρίς παύση, με ιδιαίτερη επιτόνιση: *όχι, παίζουμε* → *όχι_παίζουμε* ↗. Τίθεται όμως ταυτόχρονα το ερώτημα μήπως εφαρμόζεται ένα προσωδιακό σχήμα (διάκριση απο τονικά σχήματα που μπορούν να εμφανιστούν μέσα σε οροθετικά περιγράμματα στη συγχρονία).
 - Η σημασία των επιτονισμών προέρχεται είτε απο τη σημασία των επιμέρους στοιχείων της φράσης ή είναι ανεξάρτητη και θέτει το πρόβλημα της βάσης προέλευσής της, π.χ. η απώλεια τόνου μπορεί να σημαίνει εξάρτηση (συνοχή), όπως στις απηχητικές προτάσεις με το *δεν*, π.χ. —*Δέν του το είπες*. —*Δεν_του το είπα;*!
- Εκτός απο τα προβλήματα αυτά, εμφανίζονται και άλλες δυσκολίες, όπως:
- δυσκολία διάκρισης πρόσφατων νεολογισμών απο παλαιότερες αλλαγές·
 - ελλιπής γραφική δήλωση: πρβ. οτι υπάρχουν κάποια αρχαία ελληνικά κείμενα με παράλληλη μουσική αντίστιξη, αλλά χωρίς επιτονισμούς (εκτός περιγραφών φωνής)·

- δέν δηλώνεται η ποικιλία τους σε περιπτώσεις όπως τα επιφωνήματα, π.χ. *μπά²*; (= *τί λές;*), *μπά¹!* (= *όχι!*), *μπάα!* (= *όχι, δέν πιστεύω*) κλπ. (βλ. 5.2).
- ποικιλίες κατα τα επίπεδα της γλώσσας:
- ποικιλίες κατα τόπους: πρβ. επαρχιωτισμούς και διαλέκτους, που διακρίνονται ιδιαίτερα από διαφορετικούς επιτονισμούς και προσωδιακά στοιχεία.
- δάνεια από ξένες γλώσσες: λόγω συμβίωσης (διγλωσσία), μίμησης κλπ.
- ιδιολεκτισμοί που εξαπλώνονται: π.χ. (στην τηλεόραση) *εκεί η³ταν ο απεσταλμένος μας Α. και...* αντί του *εκεί η²ταν ο απεσταλμένος μας Α. και...*

(3) Ενδείξεις και μέθοδοι

Επειδή οι επιτονισμοί δέν γράφονταν, διαπιστώνουμε τις αλλαγές από τα ίχνη που άφησαν και σώζονται στην σημερινή μορφή, όπως:

- απώλεια τόνου, π.χ. *έχω κατιτί να σου πώ* < *έχω κάτι τί...*, πρβ. *όπου* > *οπού* > *που* (αλλαγή τονισμού με τη νέα λειτουργία ως άκλιτη αναφορική αντωνυμία).
- προσθήκη τόνου: *παρα* > *πάρα* (*πάνω*), π.χ. *προτιμώ καλό παρα* πολύ (σύγκριση) – *πάρα* πολύ (υπέρθεση).
- μετακίνηση τόνου, π.χ. *του κάκου* (άν προέρχεται από το *κακού*), *βράδυ* (< *βραδύ*).
- αδυναμία κυριολεκτικής ερμηνείας, π.χ. *όχι παίζουμε!*, *τά 'χει τετρακόσια*.
- μεταβολή παύσεων, π.χ. το σχήμα *ε²ρθει_δεν_ε¹ρθει* < *έρθει, δέν έρθει_καλού_κακού* < *καλού, κακού*.
- μη βοηθητικά τεμαχιακά στοιχεία, π.χ. *ο³λα_κι_ο¹λα!* (όριο ανοχής, αποδοχής), πρβ. *ο¹λα_κι_ο³λα ήταν...* (μικρό σύνολο).
- αλλαγή σημασίας της φράσης, π.χ. *αυτό³ να μου πεις!* (ενώ μόλις του το είπε): *χαα-ρα² στο πράμα!* (= δέν αξίζει ιδιαίτερη μνεία).
- αποκλίσεις από κανονικούς επιτονισμούς σε αντιθέσεις, π.χ. *α³ντε ρε Γιώργο!* (αδημονία) – *άαντε ρε Γιώργο!* (παράπονο).
- τυποποιημένες φρασεολογικές ενότητες (ιδιωτισμοί κλπ.), π.χ. *σι¹γα³ το...* (= αυτό είναι αμελητέο): *α³ντε μή σου πώ...* (ήπια απειλή, παράπονο).

Η βασική δυσκολία είναι η ερμηνευτική εκτίμηση των παλαιότερων εμφανίσεων (πρβ. και προφορά γραφημάτων κατά εποχές ή εμφάνιση νέων στοιχείων, π.χ. *θ* [*t^h*] > [*θ*], *ακόμη* < *άκμήν*), γιατί αλλιώς θα μπορούσε να οφείλεται σε χρήση διακριτικών στοιχείων του συγχρονικού συστήματος (πρβ. emphatic τόνος: *Φ³*), δηλαδή θα αναφερόταν στην ιστορία των στοιχείων του γλωσσικού συστήματος.

Λόγω των ιδιαίτερων δυσκολιών (βλ. παραπάνω στο (2)) είναι βοηθητική, χρήσιμη και απαραίτητη η συγκέντρωση όλου του γνωστού υλικού και η εξέταση όλων των παράλληλων διακριτικών χρήσεων (πρβ. ελάχιστα ζεύγη), των πιθανών προελεύσεων και των δυνατών υποθέσεων.

(4) Στοιχεία επιτονισμών

Εκτός των επιτονίσεων, οι επιτονισμοί μπορούν να περιλαμβάνουν και άλλα προσωδιακά στοιχεία, όπως:

- απώλεια ή προσθήκη παύσεων, π.χ. *όχι_παίζουμε!* (σάν απηχητικό): *ε¹τσι_μου² 'ρχεται να* (πρβ. *ε²τσι, μου² 'ρχεται να*).
- συνδυασμό τόνων, όπως *³...¹* (+ έλλειψη παύσης, θαυμαστικός επιτονισμός), π.χ. *ε³λεγα_κι_εγω¹!* (= αναρωτιόμουν): *κα³θε_α¹λλο!* (οτιδήποτε εκτός από αυτό).

- τε³λος_πα¹ντων! (ας δώσουμε ένα τέλος αποδεχόμενοι αυτό)· ¹...³ (+ θαυμαστικός επιτονισμός), π.χ. κα¹αλα³! (πρβ. σι¹γα³! = τα ξέρουμε αυτά)·
- έλλειψη (βλ. και παραπάνω), π.χ. α³κου_λε¹ει! < άκου τί λέει· και πού_εισαι_ακό_μη! (για να τα δείς όλα κλπ.)·
 - επιμήκυνση (βλ. και παραπάνω), π.χ. να³ τα μα¹ας! (= αυτό³ μας έλειπε!), πρβ. και πρόσθετο τόνο·
 - εξασθενημένο τονισμό και άρθρωση, π.χ. μη¹_μον [mũ]_λε¹ς (ενώ του το είπε και συνεχίζει), τι¹_μου[mũ]_λε¹ς (= μπά!, μή σοβαρή έκπληξη), πρβ. και παρενθετικά, π.χ. ..., που λε¹ς, ... (< που αναφέρεσαι απο ό,τι συμπεραίνω)· α¹λλη_ο²ρεξη_δέν έχω (πρβ. και τη σειρά των όρων, σε αντίθεση με το δέν έχω άλλη όρεξη)·
 - αντιθετικά σχήματα, π.χ. δε²ν_πα¹(ει) να (= δέν ταιριάζει να) – δε¹ν_πα²(ει) να (= δέν μ' ενδιαφέρει που, αδιαφορώ) – δε²ν_πα²ει να... αλλα να... (= δέν πηγαίνει να... αλλα να...)· ι¹σ(ι)α_ι³σ(ι)α (= απεναντίας) – ι²σα_ι¹σα (ακριβώς ίσα)· ε¹χει_γou²στο να (= είναι διασκεδαστικό να) – ε³χει_γou¹στο να (= δέν θα ήθελα να, το απεύχομαι και ανησυχώ), πρβ. και δε³ββαριέσαι! (απελπισία κλπ.) – δε¹_βαριε²σαι! (απόρριψη, αδιαφορία), ενώ δέ βαριέσαι όπως βλέπω (δέν νιώθεις ανία)· όχου! – οχούου!·
 - απηχητικότητα, π.χ. —Λοιπόν πηγαίνουμε; —Και δεν πηγαίνουμε; (πρβ. μας βλέπεις και δέν πηγαίνουμε;)·
 - αλλαγή οροθετικού περιγράμματος (απερωτηματικότητα), π.χ. ποιο_↗_τον_ξε_↗_ρει (= ποιός τον γνωρίζει;) → ποιο_↗_ς_τον_ξε_↘_ρει (ώστε να γνωρίζει τί κάνει / τί θα κάνει = είναι άγνωστο τί σκέφτεται)· ε_↗_χει_γούστο_να_↗ (= είναι διασκεδαστικό να...) ↔ ε_↗_χει_γούστο_να_↘ (= απεύχομαι να) – έχει_γού_↗_στο_να (= είναι γουστόζικο, διασκεδαστικό)·

5. Παραδείγματα

Βάσει των ανωτέρω γίνεται εδώ εφαρμογή σε ετυμολογίες επιτονισμών που εμφανίζονται στις ακόλουθες περιπτώσεις.

5.1 Φρασεολογικές ενότητες

Χαρακτηριστικά των φρασεολογημάτων και των φρασεολογισμών (βλ. Σετάτος 1994) είναι στοιχεία όπως ενιαία σημασία (διαφορετική συχνά απο τη σημασία των μελών της έκφρασης, που μπορεί και να μην υπάρχει), μορφολογικές αποκλίσεις (π.χ. ποτέ των ποτών, μίαν των ημερών), ιδιαίτερη σύνταξη (π.χ. γενική ουσιαστικού + ουσιαστικό αντί ουσιαστικό + γενική ουσιαστικού, που αποτελεί την κανονική σειρά στην ΚΝΕ), ιδιαίτερα προσωδιακά στοιχεία (επιτονισμοί).

Στις φρασεολογικές ενότητες εντάσσονται παροιμιακές φράσεις, φράσεις με τροπικά ρήματα (π.χ. κα¹νω κρα²τει / πέρα κλπ.), φορτισμένες επιρρηματικές φράσεις (π.χ. στο πί και φί < πιθανώς απο το αραβ. bi kayfi 'με κέφι'), σημασιακές ενότητες περισσότερων λέξεων (εκτός σύνθετων), των οποίων η σημασία δέν βγαίνει αθροιστικά.

Κατα την εξέταση της προέλευσης πρέπει να διακρίνουμε τον emphatic τόνο ή της αντιδιαστολής απο τις επιτονίσεις, π.χ. που³ 'σ' ακόμη! < πού είσαι ακόμη και δέν πήρες είδηση τί γίνεται και τί θα γίνει;· κάτσε ντέ! < κάτσε ντέ!, τί πετάχτηκες;

Η σημασία ανιχνεύεται με παραφράσεις ή ισοδύναμες εκφράσεις (βλ. παραπάνω ερμηνείες σε παρενθέσεις), η προέλευση με την ένταξη σε κανονική γλωσσική επικοινωνία, πρβ. τις ακόλουθες περιπτώσεις:

έ³χουμε και λε¹με < έχουμε τα απαραίτητα στοιχεία και λέμε·
για³ κα¹νε μου τη χά²ρη!, πρβ. θα το κάνεις και θα πείς κι ένα τραγούδι!
έ³ννοια σου και < να έχεις την έννοια / έγνοια οτι·
πάει_περι³πατο! πιθανώς απο μεταφορά·
καρφι³_δε¹ν_του και²γεται < είναι σάν καρφί, (τίποτε) δέν του καίγεται (;)·
μια³ χαρά! < μιά χαρά και τίποτ' άλλο·
συ³ να δείς μπελά! < εσύ που δέν είδες, πρβ. μελα³ να δείς εσύ!
(και) τι³_να δου¹με;! < πηγαίνουμε να δούμε τί·
εδω³ σε θέλω! < θέλω να δώ τί θα κάνεις κλπ·
έπιασε μια³ βροχή < βροχή που ήταν μοναδική σε ένταση (έμφαση και αντιδιαστολή)·
βροχη³, όχι αστεία < μιλάω κυριολεκτικά, δεν αστειεύομαι, ήταν δυνατή βροχή (έμφαση)·

(—Διάβασες το μάθημά σου;) —Ούου τω³ωρα;! (= απο καιρό).

5.2 Επιφωνήματα και επιφωνηματικές φράσεις

Χαρακτηριστικά παραδείγματα επιτονισμών συναντούμε σε ανεξάντλητη ποικιλία στις επιφωνηματικές εκφορές (πρβ. και κραυγές, ασύνειδες, ποικίλες και 'απερίγραπτες', ως εκδηλώσεις βιολογικών και ψυχολογικών πιέσεων), τυποποιημένες (της ΚΝΕ, που ενδιαφέρουν εδώ) και προσωπικές (ιδιολεκτικές), που μπορούν να εξαπλωθούν, με λεπτές συναισθηματικές αποχρώσεις κατα τις βιοτικές καταστάσεις. Η ποικιλία είναι τέτοια που θα μπορούσαμε να πούμε οτι σε ορισμένες περιπτώσεις τα τεμαχιακά στοιχεία των επιφωνημάτων είναι απλώς φορείς των επιτονισμών (πρβ. το φώνημα ε με ποικίλους επιτονισμούς) ή οτι οι επιτονισμοί, όταν εμφανίστηκαν, άλλαξαν τη μορφή των εκφράσεων, π.χ. να κάνουν το ζντό πιθανώς απο το ζητώω! < ζήτώω!, αλί και τρισαλί! < αλίμονο και τρισαλίμονο!.

(1) Ομάδες επιφωνημάτων και επιφωνηματικών φράσεων

Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε:

- αρχαία και νέα επιφωνήματα, π.χ. ω! – ώ!, πρβ. έλα! 'οδήγα' > έλα! (πρβ. κουνήσου!) > βουλγ. *elá, eláte!*·
- δάνεια επιφωνήματα, παρόλο που κάποτε μπορούν να έχουν ανεξάρτητη προέλευση, π.χ. γιούχα!, άχ βάχ!, απ' τον Θεό να τό βρεις! (πρβ. τουρκ. *Allahtan bulmak*)·
- διαφοροποιήσεις επιφωνημάτων, π.χ. άντε! (= εμπρός! 'ξεκίνα να') – α¹ντε³ε! (= καλά ξεμπερδέματα!) – άιντε_άιντεε! (= όχ αμάν!), α¹ντα³α! (= μωρε τί 'ν' αυτά!) – ...ντέ! (= ...που σου λέω!), αντε_α³ντε! (= τι³ 'ν' αυτά!) κλπ., καλά! ('εντάξει') – κα¹αλα²! (= σιγά τώρα!), έλα! – ε³λα! (= λέγε! σε ακούω) – ε³λα ρε Πώργο! (= τί 'ν' αυτά βρε Πώργο!), πρβ. καλή (η)μέρα! → καλημέρα! – κα¹αλημε²ρα! (ευχάριστη έκπληξη) κλπ·
- συνωνυμία επιφωνημάτων, π.χ. σκάσε! – κόψ' το!, αμπώς! – αμέε!, ούφ! – πούφ! κλπ·
- επανάληψη, π.χ. μπά! – μπά μπά! (= ώστε έτσι έ!) – μπα³μπα¹μπα¹! (= με κανέναν τρόπο)·

- επιφωνηματικές φράσεις, π.χ. *άμποτε!* < *άν ποτέ* (γινόταν θα ήταν πολύ καλά)!, *με τις υγιείς σας!* (σε κουρείο κλπ.) < *έτοιμο το κούρεμά σας με τις υγιείς σας, για ο³νομα του Θεού!* (τώρα είναι περίπτωση για να επικαλεστεί κανείς τον Θεό).

(2) Παράδειγμα

Επιλέγοντας ως παράδειγμα εφαρμογής το επιφώνημα *μπά*, ακολουθούμε την εξής διαδικασία:

- συγκέντρωση του υλικού, από τον Τζάρτζανο (1946–1953), από τα λεξικά της ΚΝΕ και από προσωπικές αποδελτιώσεις και καταγραφές, σε ανεξάρτητες χρήσεις, φρασολογικές ενότητες, φράσεις: *μπά* (*μπά*)! (έκπληξη, ειρωνική χροιά): *ά μπά!* / *α³ μπα μπα!* (αποφατικό, emphaticκή άρνηση): *κάνει να μιλήσει, μπά, δέν έβγαине μιλιά* (ισοδύναμο με *αλλά, αλλά όχι*, ήταν αδύνατο να γίνει κάτι που λέγεται αμέσως πριν, σε αφελείς διηγήσεις): *μπά σε καλό σου!* (= *πώς σκέφτηκες τέτοια πράγματα!*), emphaticκή απόκρουση ή αποδοκιμασία: *σήκω! κάθισε!*, *μπά, μ' έσκασες!*: *μπα³ ννα χαθείς!* (= *τί 'ν' αυτά που λές!*), αγανάκτηση, αηδία: *μπα³ μπα¹ μπα¹ μπα¹ μπα²!* (emphaticκότητα απόκρουση): — *Θα ήταν ογδόντα χρονώ.* — *Μπά και περισσότερο* (επιβεβαιωτικό): *μπα¹, τί βλέπω!*, *καινούργιο φουστάνι / μπα¹, για μάς είναι το δέμα / μπα¹, πότε γύρισες; / μπα¹, ποιός να είναι άραγε; / μπα¹, παράξενος είσαι σήμερα / μπα¹ μπα¹, τί ομορφιές είναι αυτές!* (ελαφρή έκπληξη): *μπα², δέ νομίζω πως...* (αρνητική απάντηση): — *Λές να το έμαθαν;* — *Ά³ μπα¹, δέν το πιστεύω* (emphaticκή απόκρουση): *πρέπει να τους τηλεφωνήσω, αλλά μπα², καλύτερα να πάω ο ίδιος* (απόκρουση με συναισθηματική φόρτιση) κλπ.
- εξέταση των ποικίλων επιτονισμών σε συνάρτηση με τις σημασίες και χρήσεις: εκτός των παραπάνω παραδειγμάτων σημειώνονται εδώ και τα ακόλουθα, από μιά ανεξάντλητη ποικιλία: *μπα¹, αλήθεια;* (ελαφρή έκπληξη), ... *αλλά μπα², καλύτερα...*, *μμμπα²!* (διστακτική απόκρουση) κλπ., πρβ. *χά χά χά!* (κανονικό γέλιο) – *χί χί χί!* (ψεύτικο γέλιο) – *χό χό χό!* (χοντρό γέλιο) – *χέ χέ χέ!* (ξερό, περιπαικτικό γέλιο) – *χούου χούου χούου!* (καταστροφικό γέλιο?) – *χλί χλί χλί!* (διαστροφή, κριτική γέλιου).
- εξέταση όλων των παρόμοιων στοιχείων στην ΚΝΕ και τις νεοελληνικές διαλέκτους: *αμ* (ν) *τί!* / *τί άλλο!* / *πώς αλλιώς!* / *βέβαια!*, *άν πάλι δέν / πάλι καλά που / α³λλο πάλι!* (< *δέν μας έφταναν όλ' αυτά άλλο πάλι*), *όχι που δέν ξέρει τίποτα!* (= *όχι να μου λές ότι δέν ξέρει τίποτα!*) / *όχι πως δέν ξέρει τίποτα!* (= *δέν περίμενα αυτό τον ισχυρισμό*), *ά ναί* (όσο γι' αυτό, ναί), *πώως!* (βεβαίως!), *μα² α* (αρχή υπονοούμενης αντίρρησης), *ποντιακά πασκιμ έν μασχαρία!* (= *δέν πρόκειται για αστείο*), *αμ δέ που θα τον βοηθήσω!* (ειρωνικά, < *αμ δέν θα τον βοηθήσω*) → *αμ δέ που δέ θα τον βοηθήσω!* (= *θα τον βοηθήσω οπωσδήποτε*).
- εξέταση ξένων γλωσσών: το επιφωνηματικό μόριο *μπά* συναντάται και σε άλλες γλώσσες, όπως ιταλ. *ba*, γαλλ. *baba* / *bah* (= *ποιός ξέρει*;, ίσως είναι έτσι), ρουμαν. *ba* ('oh no!, not at all, oh yes, of course / though / certainly / you don't say so!'), *a spune ba* 'not to agree', πολλές φρασολογικές ενότητες), βουλγ. *ba* (= *όχι / αμ πώς, πώς όχι / ά μπά!* / θαυμαστικό βρέ, πιθανώς δάνειο), ρωσ. *ba* (= *μπά / πό πό!*), πρβ. αλβαν. *mbaj* ('κρατώ, βαστώ', π.χ. *mba gojën!* = *κράτα το στόμα σου!*, *μή βρίζεις!*, λείπει μόριο, πρβ. και *po* = *βεβαιωτικό μόριο*), λείπει στα σερβικά.

- ετυμολογίες: το *μπά* θεωρείται ηχομιμητικό, όπως και το ιταλ. *ba* και το γαλλ. *baba* (ΛΚΝ), χωρίς να εξετάζονται οι ιδιαίτεροι επιτονισμοί του, ενώ όπως είδαμε και οι τονισμοί του διαφέρουν (*μπα¹*, *μπα²*, *μπα³*). Θα έπρεπε να ερευνηθούν και άλλες υποθέσεις, όπως η προέλευση απο φρασεολογικές ενότητες, π.χ. < *αμ πάλι* (πρβ. *αμ πώς* / *αμ τί* / *αμ πού*, *μμμπά!*), < *μήν πά(ει)* (απωθητικό, αποτροπή, καθησυχασμός), < *μην πά(ει)* (ανησυχία, διαταραχή, αναστάτωση, αγωνία, ενδοιασμός, έκπληξη).

(3) Φράσεις και προτάσεις

Η προσθήκη διάφορων επιτονισμών σε μία πρόταση την τροποποιεί ποικιλοτρόπως, δηλαδή τη φορτίζει με πρόσθετα συναισθηματικά κ.ά. στοιχεία, που εμφανίζουν το περιεχόμενό της απο διαφορετικές οπτικές γωνίες, σε βαθμό που κάποτε να αλλάζει ριζικά. Η εξέταση των περιπτώσεων οδηγεί στη διάκριση σχημάτων επιτονισμών, όπως στα παραδείγματα (πρβ. και 4.4):

(α) έλλειψη:

- *δε⁽¹⁾ν πα²(ει) να...!* (= δέν με ενδιαφέρει), π.χ. *δε¹ν πα² να το αναφέρει!* < *πάει δεν πάει να το αναφέρει εγώ θα...*, ενώ *δε²ν πα¹ει να το αναφέρει!* (= δέν ταιριάζει).
- απηχητικότητα, π.χ. —*Λοιπόν, φεύγουμε;* —*Και δέν φεύγουμε! < Μας βλέπεις και δέν φεύγουμε;*
- απώλεια, π.χ. *χε²ρι χε¹ρι < χέρι με / σε χέρι* (πρβ. οπτική εικόνα).

(β) εξασθένηση:

- βράχυνση, π.χ. *αυτός, που λές, δέν καταλαβαίνει < αυτός όπου αναφέρεσαι, αυτός δέν καταλαβαίνει, που λές, και...* < όπως φαίνεται απο αυτά που λές, πρβ. τη θέση του που λές μετά το στοιχείο όπου εστιάζεται.

(γ) ενίσχυση, π.χ. *τρέ/χάαα!*, *πέερασε κι αυτό!*

(δ) αλλαγή επιτονίσεων, όπως σε απερωτηματικότητα, π.χ. *τι ↗ να πεις ↘ < τι ↗ να πει ↗;*

6. Συμπεράσματα

Παρά τις ιδιαίτερες δυσκολίες που παρουσιάζει η ετυμολογία των επιτονισμών, μπορούμε να δεχτούμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η ετυμολογία τους είναι εφικτή, όπως και η διατύπωση ορισμένων υποθέσεων.

Η προέλευση των επιτονισμών, όπως και άλλες γλωσσικές αλλαγές, μπορεί να ξεκινά απο:

- προσωπικές δημιουργίες δύσκολης εξιχνίασης (πρβ. και γενικά προβλήματα ιστορικής γνώσης).
- αλλαγή προσωδιακών στοιχείων της έκφρασης, βάσει τυποποιημένων σχημάτων ή ατομικών πραγματώσεων.
- ελλιπείς φράσεις κατόπιν ή λόγω εμφανίσεως επιτονισμού, π.χ. σε παροιμιακές φράσεις και άλλες εκφορές φρασεολογικών ενοτήτων.
- ξένες επιδράσεις και ξένα παράλληλα, π.χ. *αριβεντέρτσι Ρόμα!* < ιταλικό τραγούδι (πρβ. *απο δώ πάν κι άλλοι!*), πρβ. *ό κέ!* < αγγλ. *Ο.Κ.!*, *τέτατέτ* (δύο τόνοι) < γαλλ. *tête-à-tête*.

Η ετυμολογία πρέπει να βασιστεί, ξεκινώντας από συνωνυμικές εκφράσεις, παραφράσεις κλπ., και στις λειτουργίες των επιμέρους προσωδιακών στοιχείων (βλ. Σετάτος 2024α), δηλαδή τόνων, παύσεων, επιμηκύνσεων – βραχύνσεων, οροθετικών περιγραμμάτων, ρυθμού κλπ., όπως και συντακτικών στοιχείων (σειρά όρων κλπ.).

Βιβλιογραφία

- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Σετάτος, Μ. 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2008. «Παύσεις και αρμοί στην κοινή νεοελληνική», στο Α. Μόξερ, Α. Μπακάκου-Ορφανού, Χ. Χαραλαμπίκης & Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.), *Γλώσσης χάριν. Τόμος αφιερωμένος από τον Τομέα Γλωσσολογίας στον καθηγητή Γεώργιο Μπαμπινιώτη*, 187–195. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- . 2024α. «Προσωδιακά χαρακτηριστικά στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*, 275–281. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 2024β. «Παρατηρήσεις στη γλωσσική εξέλιξη», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*, 235–249. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 2026. «Ετυμολογικά ερωτήματα», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 3*, 175–182. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Δανεισμός και επίπεδα γλώσσας

1. Εισαγωγικά

Ο δανεισμός, η σπουδαιότερη μορφή παρεμβολής στοιχείων σε μία γλώσσα, συνίσταται στη χρησιμοποίηση κατά την πραγμάτωση του συστήματος και στην ένταξη στο ίδιο το σύστημα μιάς γλώσσας στοιχείων ξένων προς αυτό, από ξένη γλώσσα ή από άλλη μορφή της ίδιας γλώσσας (παλαιότερη, διαλεκτική, γραπτή ή προφορική κλπ.), με σκοπό την κάλυψη ορισμένων αναγκών, ασύνειδα ή ενσυνείδητα, με ποικίλα αποτελέσματα (αφομοιώσεις, αναμειξεις, διαφοροποιήσεις του γλωσσικού συστήματος κλπ.), παροδικά ή μόνιμα (βλ. Σετάτος 1996).

2. Δανεισμός

Η ανάλυση των δάνειων στοιχείων της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), με βάση την εξέταση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, αφορά ποικίλες πλευρές τους, που έχουν ερευνηθεί από παλιά, χωρίς να έχει πάψει και η ανάγκη για νεότερη θεωρητική έρευνα.

2.1 Αιτίες και κίνητρα του δανεισμού

Οι αιτίες και τα κίνητρα του δανεισμού είναι:

- η μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη χρήση της γλώσσας, π.χ. στην περίπτωση ανάμειξης αλλόγλωσσων πληθυσμών, για συνεννόηση μεταξύ ομιλητών που αγνοούν ο ένας τη γλώσσα του άλλου ή τη γνωρίζουν πολύ λίγο (πρβ. και την περιορισμένη κατά το δυνατόν χρήση ξένων στοιχείων)·
- η μεγαλύτερη εκφραστικότητα στο γλωσσικό σύστημα, π.χ. εκφράσεις που φαίνονται επιτυχημένες, γραφικές, δυνατές, του συρμού κλπ., όπως *μιλένιουμ* κλπ.·
- η ευκολία της στιγμής μεταξύ ομιλητών που είναι γνώστες ξένων γλωσσών ή η έλλειψη χρόνου για την αναζήτηση της ορθής απόδοσης ξένων στοιχείων στη μητρική γλώσσα·
- η μίμηση προτύπων με ανάμεικτη γλώσσα (ξένα στοιχεία), π.χ. στη γλώσσα ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων·
- η ξενομανία ή η αρχαιομανία, π.χ. χρήση ξένων, εντελώς «μοντέρνων», ευρωπαϊκών στοιχείων, χρήση λόγιων τύπων που δεν ανήκουν στην ΚΝΕ·
- ο έμμεσος δανεισμός, π.χ. γλωσσικά στοιχεία από τραγούδια, παιδικά παιχνίδια, αθλήματα (πρβ. ορολογία ποδοσφαίρου, καλαθοσφαίρισης κλπ.)·
- η ελλιπής (ακόμη) γνώση της κοινής, πρβ. τη γλώσσα επαναπατριζόμενων Ελλήνων, διαλεκτικών ομιλητών (των οποίων η διάλεκτος έχει πολλά ξένα στοιχεία) κλπ.·
- η ενσυνείδητη φόρτιση, όπως η χρήση αρνητικά φορτισμένων ξένων στοιχείων για ειρωνεία, προσβολή κλπ., π.χ. στην προφορά (πρβ. και διαλεκτική προφορά).

2.2 Οδοί και τρόποι δανεισμού

Ο δανεισμός γίνεται με διάφορες διαδικασίες, οι οποίες εντάσσονται στα συστήματα κοινωνικών επαφών μεταξύ των ομιλητών από διαφορετικές κοινωνίες ή από την ίδια κοινωνία, όπως:

- με την εισαγωγή ή τη γνώση νέων προϊόντων, αντικειμένων ζωής, ζώων και φυτών, συρμών, θεσμών, πεποιθήσεων κλπ.
- μέσα από τη γνωριμία με έννοιες που λείπουν από το πολιτισμικό σύστημα, όπως αυτές που συνδέονται με την αντίληψη και τη γνώση του κόσμου.
- από την επαφή με πολύγλωσσο περιβάλλον, π.χ. με στοιχεία που έχουν ιδιαίτερη σημασία στη γλώσσα ξενόγλωσσων, είναι πολύ συχνά κλπ.
- με τη μίμηση προτύπων ομιλίας μίας κοινωνικής ομάδας.

2.3 Αποτελέσματα δανεισμού

Η ιστορικοσυγκριτική εξέταση μίας γλώσσας (όπου και όσο είναι δυνατή) διαπιστώνει τις περιπτώσεις και την έκταση του δανεισμού κατά περιόδους και επιτρέπει γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τις αιτίες και τα αποτελέσματά του. Έτσι, στην ιστορία της ελληνικής και τη διαδικασία διαμόρφωσης της ΚΝΕ, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής αποτελέσματα του δανεισμού:

- κάλυψη κενών λεξιλογίου από ξένες γλώσσες (κοινές και διαλέκτους), από τα αρχαία ελληνικά (και τα ελληνιστικά ή τα μεσαιωνικά ελληνικά), από νεοελληνικές διαλέκτους.
- κάλυψη αναγκών σε επιμέρους επίπεδα της γλώσσας: από ξένα (π.χ. τουρκικά) στοιχεία, που ανήκουν στα λαϊκά στοιχεία της ΚΝΕ, από αρχαία ελληνικά (και καθαρεύουσιάνικα) στοιχεία, που ανήκουν στα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ.
- αυξομείωση της έντασης του δανεισμού: (α) ως προς τα ξένα στοιχεία: παύση δανείων από την τουρκική (εκτός παραγωγικών επιθημάτων -λής, -τής) και τις βαλκανικές γλώσσες, αύξηση δανείων από δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες, κυρίως από την αγγλική (μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) και την αμερικανική αγγλική, μείωση δανείων από τη γαλλική (αντίθετα από την κατάσταση πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), (β) ως προς τα λόγια στοιχεία: σταθερός ρυθμός δανεισμού σε λέξεις, κλίση, σύνταξη, φρασολογία, αύξηση στην παραγωγή και στη σύνθεση.
- αναμείξεις δανείων και νεοελληνικών στοιχείων: λόγων και δημοτικών (π.χ. *θεωρι-ούλα*, *αλητο-κόριτσο*), ξένων και δημοτικών (π.χ. *ζακετ-ούλα*, *μπασκετομάννα*, *σία κι αράξαμε*).

2.4 Ετυμολογία

Η ετυμολογία των γλωσσικών στοιχείων εντοπίζει τα δάνεια, που μπορούν να διακριθούν ως προς:

- την προέλευση (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991· Ανδριώτης 1983· ΑΚΝ): κυρίως προελληνικά, εβραϊκά (πρβ. *Παλαιά Διαθήκη*, *Καινή Διαθήκη*), τουρκικά (και αραβικά μέσω των τουρκικών, που δηλώνουν έννοιες του μουσουλμανικού πολιτισμού), ιταλικά, γαλλικά, αγγλικά και αρχαία ελληνικά (μέσω της καθαρεύουσας).

- τη στατιστική της χρήσης τους: λέξεις (κατα τα μέρη του λόγου, σε απόλυτους αριθμούς, βλ. Τσοπανάκης 1994) ή φρασεολογικές ενότητες (με ξένες λέξεις, ως μεταφραστικά δάνεια κλπ.), κατα τη συχνότητα χρήσης / εμφάνισης (συχνές – σπάνιες), κατα τα επίπεδα της γλώσσας (λόγια στοιχεία σε επίσημο λόγο – ξένα, κυρίως τουρκικά, σε λαϊκό λόγο κλπ.), κατα γεωγραφικές περιοχές και διαλέκτους (πρβ. στις νεοελληνικές διαλέκτους: στα Ιόνια νησιά δάνεια απο τα ιταλικά, στη Μικρά Ασία απο τα τουρκικά), κατα ιστορικές περιόδους (πρβ. τουρκικά δάνεια κατα την Τουρκοκρατία, αρχαία ελληνικά μετά την απελευθέρωση)·
- τις εξωγλωσσικές συνθήκες: ιστορικές (πρβ. συμβίωση με Τούρκους κατακτητές), κοινωνικές (ανώτερες – κατώτερες τάξεις, εκμάθηση ξένων γλωσσών), συνθήκες επαφών (απομονωμένες περιοχές κλπ.).

2.5 Εκτίμηση

Η εκτίμηση των δάνειων στοιχείων γίνεται απο διαφορετικές οπτικές γωνίες και συχνά με βάση ιδεολογικές θέσεις (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1963). Στη γλωσσολογία προέχει η διαπίστωση της γλωσσικής πραγματικότητας, αλλα ενδιαφέρει και η άποψη των ομιλητών της γλώσσας. Για την ΚΝΕ διαπιστώνουμε οτι τα δάνεια στοιχεία συνετέλεσαν στον πλουτισμό της (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, βλ. 3), έτσι ώστε να διαθέτει η γλώσσα μας σήμερα μία κλίμακα εκφραστικών δυνατοτήτων, με τη χρήση στοιχείων δημοτικών (ουδέτερα αλλα και συναισθηματικά στοιχεία, βασικά για το 'αίσθημα' της γλώσσας) – λόγιων (επισημότητα, επισημονικοί όροι κλπ., πρβ. κλίση και σύνταξη) – ξένων (ζωντάνια, πρβ. λαϊκά στοιχεία, πρακτικότητα, ακλισία, αλλα και διεθνικότητα κλπ.) – λαϊκών (συναισθηματική φόρτιση, πρβ. ορισμένα ξένα στοιχεία, χρήσεις απο κατώτερα στρώματα κλπ.)· πρβ. και βαθμιαίες μετακινήσεις ως προς τη φόρτιση, όπως λόγια → δημοτικά (π.χ. *διάθεση, διευθύντρια, συγγραφέας* κλπ.), ξένα → λόγια (π.χ. *feedback* → *ανάδραση, context* → *συγκείμενο / γλωσσικό και πολιτισμικό περιβάλλον*). Οι ισοδύναμες εκφράσεις διαφέρουν κατα τα επίπεδα της γλώσσας, πρβ. *το σώμα του έχει ύψος 1.80* (δημοτικό) – *ύψωσε το ανάστημά του κατά...* (λόγιο, μεταφορική έκφραση) – *το μπόι του είναι ως εκεί επάνω* (ξένο και λαϊκό), *ύψος του νερού – στάθμη των υδάτων, κατ' οίκον – στο σπίτι, παίρνω χαμπάρι* (λαϊκό) – *παίρνω είδηση* (δημοτικό και λόγιο), *εισήλθαμε στη νέα χιλιετία – μπήκαμε στο μιλένιουμ* κλπ.

3. Δανεισμός και μέρη του λόγου

Εξετάζοντας τα δάνεια στοιχεία μιάς γλώσσας, π.χ. της ΚΝΕ, μπορούμε να τα κατατάξουμε κατα τα μέρη του λόγου, όπως:

- άρθρα: πρβ. *α λα* < ιταλ. *alla*, γαλλ. *à la*, π.χ. *μανιτάρια α λα κρέμ*·
- ουσιαστικά: βλ. Τριανταφυλλίδης (1991), Ανδριώτης (1983), Τσοπανάκης (1994), ΔΚΝ·
- επίθετα: *καμπούρης, μαγκούφης, αχμάκης* κλπ., *Καρα-, Ντελι- / Δελι-* κλπ. σε κύρια ονόματα κλπ. απο τα τουρκικά (πρβ. *Καραγκιόζης* < *kara-göz* κλπ.)·
- αντωνυμικές δομές / εκφράσεις: πρβ. διαλεκτικούς τύπους όπως *καππ. ένα πολλά* < τουρκ. *bir çok* (*bir* 'ένα', *çok* 'πολλά') 'αρκετά', ή χρήσεις όπως *τα σόγια και τα*

μόγια (αόριστη αναφορά με επανάληψη της λέξης και αντικατάσταση του αρκτικού συμφώνου από το *μ-* με βάση τουρκικό πρότυπο)·

- χρήση αριθμητικών: *σαράντα ώρες / μέρες σε περίμενα* (= μεγάλος αριθμός), πρβ. αντίστοιχη χρήση του τουρκ. *kirk* ‘σαράντα’·
- ρήματα: *-ντίζω* < αόρ. τουρκικών ρημάτων σε *-di*, *ζορίζω* < *ζόρι* < τουρκ. *zor*, *σα-στίζω*, *χαρατσώνω* κλπ·
- σύνδεσμοι: *έμ... έμ..., νέ... νέ*·
- επιρρήματα: *ντογρού, ταμάμ, βερεσέ, κουτουρού, τζάμπα, ντίπ*·
- επιφωνήματα: *σιχτίρ!* < τουρκ. *siktir!* ‘στα ξεκουμπίδια’, *βάχ!* < τουρκ. *vah!* (για βαθιά λύπη), *αμάν!* < τουρκ. *aman!* (για απορία, αγανάκτηση κλπ.), *μπράβο!* < ιταλ. *bravo!*, *αμήν!* < εβρ. *āmēn*, *μάρς!*, *άλτ!*, *στόπ!* κλπ·
- μόρια: *ντέ* < τουρκ. *de / da* (‘και, επίσης, αλλά’).

Πρβ. και φρασεολογικές ενότητες (βλ. 4) και φράσεις (παροιμιακές φράσεις, βλ. λεξικά), παραγωγή (επιθήματα: *-λής / -λου* < τουρκ. *-li*, *-λίκι* < τουρκ. *-lik*, *-άρης* < λατ. *-arius*, *-άρω / -έρνω* < νεολατ. *-are / -ere*, *-άτος* < λατ. *-atus*, *-ογλου* (σε κύρια ονόματα) < τουρκ. *-oğlu*.

4. Δανεισμός και επίπεδα της γλώσσας

Όπως είδαμε (βλ. 2.4, 2.5), τα δάνεια στοιχεία εντάσσονται στα διάφορα επίπεδα της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1994), πλουτίζοντας και αναπτύσσοντάς τα.

Τα στοιχεία της γλώσσας, απλά, παράγωγα, σύνθετα, παρασύνθετα, γνήσια ή δάνεια, ανήκουν σε κάποιο μέρος του λόγου (βλ. 3), αλλά μπορούν να παίρνουν μέρος ή να σχηματίζουν και φρασεολογικές ενότητες, όπως φαίνεται από το απλό ξεφύλλισμα ενός λεξικού: ορισμένα λήμματα έχουν μεγαλύτερη έκταση από άλλα, όχι μόνο λόγω πλούτου σημασιών, αλλά και λόγω πλήθους φρασεολογικών συνδυασμών με άλλα γλωσσικά στοιχεία. Παρατηρούνται, έτσι: (α) τροπικά ρήματα σε ποικίλες εκφράσεις, π.χ. *βάζω – βγάζω, είμαι – γίνομαι, έχω, κάνω, δίνω – παίρνω, πάω – έρχομαι, λέγω, μένω* κτλ· (β) φρασεολογήματα, π.χ. *είναι για κλάματα / για τα πανηγύρια, είναι της προσκολλήσεως / της απάτης* κλπ., και φρασεολογισμοί, π.χ. *για πού τό ’βαλες; το κόβω λάσπη, ψήνω το ψάρι στα χείλη*, κτλ. Λέξεις από διάφορα μέρη του λόγου δημιουργούν επομένως ποικίλες εκφράσεις και ιδιωτισμούς (πρβ. αντίστοιχες καταστάσεις της ζωής).

Τα στοιχεία αυτά είναι παραγωγικά, δηλαδή επιτρέπουν τον αναλογικό σχηματισμό άλλων παρόμοιων, και παρουσιάζουν συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά, όπως κλίση και συντακτικές ιδιότητες (πρβ. παραγωγή και σύνθεση νέων γλωσσικών στοιχείων). Όσα από αυτά είναι δάνεια επιτρέπουν την αποτελεσματικότερη χρήση της κοινής γλώσσας αλλά και επιπλέον την εξακρίβωση της επίδρασης όχι μόνο των ξένων γλωσσών αλλά και των άλλων πολιτισμών, φωτίζοντας ένα σημαντικό μέρος της ιστορίας της γλώσσας και των φορέων της. Επιπλέον, τα λόγια στοιχεία (αρχαία ελληνικά και καθαρουνουσιάνικα) αποτελούν συνεχή και ανοιχτή πηγή δανεισμού κατά ομιλητές και επίπεδα της γλώσσας (βλ. παραδείγματα στον Βοστταντζόγλου 1962).

5. Παραδείγματα απο την ΚΝΕ

Η ΚΝΕ παρουσιάζει, εκτός απο τις δημοτικές φρασεολογικές ενότητες, δύο μεγάλες ομάδες φρασεολογικών δανείων, που αντιπροσωπεύουν αντιθετικές αξίες (βλ. 2.5), τα λόγια δάνεια και τα δάνεια απο ξένες γλώσσες, κυρίως την τουρκική.

5.1 Λόγια φρασεολογικά δάνεια

Τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991· Βοστταντζόγλου 1962), είτε προέρχονται απο τα αρχαία ελληνικά (και τα ελληνιστικά ή τα μεσαιωνικά) είτε δημιουργήθηκαν απο τους νεότερους λογίους βάσει των αρχαίων (εφόσον η γραπτή γλώσσα των Ελλήνων λογίων παρουσίαζε διάφορες μορφές κατα το πρότυπο της αρχαίας ελληνικής, εκτός απο τις προσπάθειες γραφής απλούστερης γλώσσας), εμφανίζονται στην κοινή γλώσσα μετα την απελευθέρωση απο τον τουρκικό ζυγό και αυξάνονται συνεχώς για την αντιμετώπιση ποικίλων αναγκών (διοικητική γλώσσα, φιλοσοφία, επιστήμες κλπ.).

Τα λόγια δάνεια στοιχεία αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα δανείων και εμφανίζονται σε συγκεκριμένα επίπεδα της ΚΝΕ σε αντίθεση με τα δημοτικά στοιχεία· ουσιαστικά (οίκος / οικία – σπίτι), επίθετα (ερυθρός – κόκκινος, υψηλός – ψηλός), ρήματα (βιώ – ζώ, διέρχομαι – περνάω, κατασκευάζω – κάνω, τοποθετώ – βάζω κλπ.), επιρρήματα (δικαίως – δίκαια, καλώς – καλά, μάλιστα – ναί κλπ.), μόρια (δέ – δά), παραγωγικά επιθήματα (-αυση / -ευση – αψη / -εψη, -είο – -ιό κλπ.), συνθετικά μέρη (επανα- – ξανα-, εκ- – ξε-, κλπ. βλ. και Τριανταφυλλίδης 1991, 171–175). Εξίσου πολλά είναι τα φρασεολογικά δάνεια, με ποικίλα συντάγματα, όπως:

- προθετικές εκφράσεις, π.χ. δια μέσου + γενική, δια βίου, δια πυρός και σιδήρου, εκ του προχείρου, εξάλλου, εν γνώσει, εν μέρει, εντάξει, εντούτοις, επι τούτω, επι Τουρκοκρατίας, εφόσον, παρα φύση, πρό Χριστού, προ καιρού, προ ολίγου, υπέρ το μέτρο, υπερ βωμών και εστιών, υπόψη, υπο τον όρο, κατά των εχθρών – κατα τον εχθρό, πρβ. και εναντίον / πλύν / μέσω + γενική ουσιαστικού κλπ·
- άρθρο + ουσιαστικό σε γενική πτώση, π.χ. ή του ύψους ή του βάθους (πρβ. όμως και το λαϊκό πήρε του ψήλου)·
- ουσιαστικό + γενική / γενική + ουσιαστικό, π.χ. πίστωση χρόνου, βάπτισμα του πυρός, αιχμή του δόρατος, κρανίου τόπος·
- επιρρηματικές και άλλες εκφράσεις, π.χ. πύξ λάξ, φύρδην μίγδην, άνευ λόγου, κεκλεισμένων των θυρών, δυοίν θάτερον·
- επίθετο + ουσιαστικό, π.χ. ούριος άνεμος, κύκνειον άσμα, άκρον άωτον·
- ρήμα + αντικείμενο / εμπρόθετο / επίρρημα, π.χ. άπτομαι του θέματος, πνέω τα λοίσθια, κρίνω εξ ιδίων, τυρβάξει περι πολλά, έχει καλώς·
- φράσεις με ποικίλη δομή, π.χ. ό_μη_γένοιτο, όλως_διόλου, πατείς με_πατώ σε, πέμπτος τροχός της αμάξης, είναι άξιον απορίας, εξώλης και προώλης, έτερον_εκάτερον· πρβ. και ολόκληρες προτάσεις, π.χ. ούκ εν τω πολλώ το εύ, ού με πείσεις_κάν με πείσεις, όπερ έδει δείξει.

Τα λόγια φρασεολογικά δάνεια είναι βασική πηγή εμπλουτισμού της ΚΝΕ και των επιπέδων της, χωρίς να είναι προσδιορισμένος ο αριθμός τους (εξαρτάται απο τις

ιδιολεκτικές χρήσεις των μορφωμένων). Επειδή χρησιμοποιούνται ως φρασεολογικές ενότητες, μπορεί να περιλαμβάνουν στοιχεία που δέν ανήκουν στο σύστημα της ΚΝΕ, π.χ. την αρχαία δοτική πτώση (π.χ. *εντάξει*, που χρησιμοποιείται χωρίς να αναλύεται). Ορισμένα απο αυτά μεταφέρονται εύκολα στη δημοτική ως μεταφραστικά δάνεια (*calques*), π.χ. *έτσι κι αλλιώς* < *ούτως ή άλλως*.

5.2 Φρασεολογικά δάνεια απο την εκκλησιαστική γλώσσα

Η γλώσσα της εκκλησίας, εκτός απο τη χρήση παλαιότερων λέξεων με νέες σημασίες για τη δήλωση εννοιών της χριστιανικής θρησκείας (π.χ. *Θεός, άγγελος, μοναχός, διάβολος, εκκλησία* κλπ.), εισήγαγε μέσω της Θείας Λειτουργίας στη λαϊκή γλώσσα αρκετούς όρους και φρασεολογικές ενότητες (κάποτε και με παραποιήσεις της σημασίας), όπως (βλ. Λουκάτος 1936· Τριανταφυλλίδης 1991): *νύν και αεί, τα καλά και συμφέροντα, αντιλαβού; 'κατάλαβες;', μετα φόβου Θεού, αγρόν ηγόραζε, μή μου άπτου, φωνή βοώντος εν τη ερήμω, πίσω μου σ' έχω Σατανά, βρήκε ο Φίλιππος τον Ναθαναήλ, δέν έχει πού την κεφαλήν κλίνει, είπα και ελάλησα, τον πέρασε γενεές δεκατέσσερες, παρα μία τεσσαράκοντα, δόξα σοι ο Θεός, όλα τα ελέη του Θεού, τέρατα και σημεία, έχουν γνώσιν οι φύλακες, ο θάνατός σου η ζωή μου, των παθών του τον τάραχο, βρόμα και δυσωδία, βίος και πολιτεία, νύν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα, έγινε το ανάστα ο Θεός, γής Μαδιάμ, έμεινε στήλη άλατος, μάννα εξ ουρανού, το ξύλο βγήκε απο τον Παράδεισο (< το ξύλον της γνώσεως, Λουκάτος 1936), απο ξύλου κρεμάμενος, για τον φόβο των Ιουδαίων, πρόβατον απολωλός, άρον άρον, του έψαλε τον αναβαλλόμενο, χαίρε βάθος αμέτρητο, σωτήριο έτος, γή της επαγγελίας, και πολλά άλλα.*

5.3 Φρασεολογικά δάνεια απο ευρωπαϊκές γλώσσες

Η αύξηση της επικοινωνίας μεταξύ των χωρών, της γλωσσομάθειας κλπ. έφερε και φέρνει ολόένα και νέες δάνειες φρασεολογικές ενότητες, συχνά παροδικές μαζί με τους διεθνείς συρμούς, απο γλώσσες όπως:

- λατινικά: *a priori, alma mater, alter ego, casus belli, lapsus linguae / calami, sine qua non, terminus ante / post quem, status quo, grosso modo* (απο την υστερολατινική) κλπ.
- γαλλικά: *bal masqué, dame de compagnie, chercher la femme, fruit glacé, jeune premier, passe-partout, poste-restante, pot-pourri, tête-à-tête, vis-à-vis, wagon-restaurant, demi-saison, aller-retour* κλπ.
- ιταλικά: *prima vista, α καπέλα, χάνω τον μπούσουλα < perdere la bussola* κλπ.
- αγγλικά: *copy right, ferry-boat, grape fruit, lock down, sex appeal, πουλόβερ < pull over, ο χρόνος είναι χρήμα < time is money* κλπ.
- γερμανικά: *Hinterland, Leitmotiv* κλπ.

πρβ. και σκάζουν στα γέλια – αλβ. *shqyreshin gazit* (= σχίζονται στο γέλιο), κλπ.

Τα ξένα αυτά φρασεολογικά δάνεια απο (δυτικο)ευρωπαϊκές γλώσσες στα νεότερα χρόνια είναι αρκετά στην ΚΝΕ. Η προέλευσή τους διαπιστώνεται πίο εύκολα όταν περιέχουν αυτούσια ξένα στοιχεία, ενώ είναι δύσκολη η ετυμολογία τους όταν αποτελούν μεταφραστικά δάνεια και μάλιστα όταν παρουσιάζουν μικροδιαφορές (πρβ. τις

πραγματικές πηγές, που είναι συνήθως οι διάλεκτοι της ξένης γλώσσας και όχι η κοινή, κάτι που επιβεβαιώνεται και απο τις συνθήκες δανεισμού). Τα μεταφραστικά φρασεολογικά δάνεια μοιάζουν με τις φρασεολογικές ενότητες της δημοτικής, γιατί δεν είναι απίθανη σε πολλές περιπτώσεις η ανεξάρτητη δημιουργία και σύμπτωση (βλ. ένδειξη με «-» ή με «πρβ.» και όχι με το σημείο «<» της προέλευσης). Πολλά μεταφραστικά δάνεια της δημοτικής έχουν αντίστοιχα στην τουρκική (βλ. 5.4). Οι δημοτικές φρασεολογικές ενότητες παρουσιάζουν και αυτές προβλήματα ετυμολόγησης, πρβ. το *ψάρι βρομάει απο το κεφάλι* – τουρκ. *balık baştan kokar* (κοινή ανθρώπινη εμπειρία) αλλά *ψήνω το ψάρι στα χείλη* < ?· αυτό τί λέει; (= τί σημαίνει;) – τουρκ. *bu ne demek?*, αλλά *τί λόγος;! πρβ. τουρκ. ne demek?* (= πώς έτσι!; καθόλου!; ευγενική απόρριψη). Οι ξένες λέξεις εισέρχονται (παρεμβάλλονται) συχνά με τη φρασεολογία τους ή διαμέσου της φρασεολογίας.

5.4 Τουρκικά φρασεολογικά δάνεια στην ΚΝΕ

Η τουρκική γλώσσα είναι ιδιαίτερα πλούσια σε φρασεολογία και πολλές φρασεολογικές ενότητες της ΚΝΕ (πρβ. ότι σε νεοελληνικές διαλέκτους, π.χ. στην ποντιακή, τα φρασεολογικά δάνεια είναι περισσότερα) προέρχονται απο αυτήν (μεταφραστικά ή εν μέρει μεταφραστικά δάνεια), όπως πιθανόν τα εξής (η αγγλική σημασία των τουρκικών απο το λεξικό του Honey [1947]):

(α) Ουσιαστικά:

ağız: ağzını topladı! > *μάζεψε τη γλώσσα σου*

akıl: akıl durmak > *σταμάτησε το μυαλό*· *aklına koymak* ('have quite made up his mind') > *βάζω στο μυαλό μου να*· *akla yakın* ('reasonable') > *κοντά στο νού*

Allah: Allah'ından bulsun! > *απ' το Θεό να τό βρεις!*· *Allah vere / vermesin!* > *ο Θεός να δώσει!* / *να μή δώσει!*

ana: anadan doğma ('stark naked'), πρβ. *όπως τον γέννησε η μάνα του*

ayak: ayakla > *με τα πόδια (πάω)*· *ayakta* ('standing') > *στο πόδι*· *ayak basmak* ('insist') > *πατώ πόδι*

baş: başına vurmak > *χτυπώ στο κεφάλι (για το κρασί)*· *baş kaldırmak* ('rise in rebellion') > *σηκώνω κεφάλι*

bit ('flea'): πρβ. *δέν το κούνησε μπίτι* (κατα το ΔΚΝ < *bit!* 'τέλειωνε!')

boyun: boynuna almak ('take upon oneself') > *παίρνω στο λαιμό μου*· *boynu tutulmak* ('have a stiff neck') > *πιάστηκε ο λαιμός μου*

can: canım > *τζάνουμ*· *canını almak* > *παίρνω την ψυχή*· *canı sıkırmak* > *βγαίνει η ψυχή*· *canı vermek* > *δίνω την ψυχή*· *canı çekmek* > *τραβά η ψυχή*

çark: çark ('wheel, turn') *etmek* > *πάω τσάρκα*

dağ: dağ gibi ('huge') > *σά βουνό* (πρβ. *νταγλαράς*)

damla: damla indirmek ('have a stroke') > *του ήρθε νταμπλάς*

dert: dertine düşmek > *πέφτω στα βάσανα*

dil: dili sıkırmak > *του βγάζω τη γλώσσα*· *dil dönmek* > *δέν γυρίζει η γλώσσα*· *dilini tutmak* > *κρατώ τη γλώσσα μου*

diş: canını dişine takmak > *με την ψυχή στα δόντια*

dünya: dünya âlem ('everybody'), πρβ. *κόσμος και ντουνιάς*

el: eli boş ('empty handed') > με άδεια τα χέρια· *elinden gelmek*, πρβ. ό,τι περνά απο το χέρι μου· *elinde değil* > δεν είναι στο χέρι· *elinde olmak* > είναι στο χέρι·

gönül: gönül açmak ('give pleasure'), πρβ. ανοίγω την καρδιά μου·

göz: gözü açık ('shrewd') > ανοιχτομάτης· *göz etmek* > πρβ. έχω το μάτι μου πάνω· *gözü tutmak* ('cast covetous eyes'), πρβ. βάζω στο μάτι· *göz koymak* > βάζω στο μάτι· *iki gözüüm* > τα μάτια μου τα δυό!

gün: günlerden bir gün πρβ. μίαν των ημερών· *öteki gün* ('προχθές', 'the other day'), πρβ. τις προάλλες·

haber: haber almak > παίρνω χαμπάρι·

hal: hale bak! ('what cheek!'), πρβ. δεν κοιτάς τα χάλια σου!· *onu kendi haline bırak!* > άσ' τον στα χάλια του!· πρβ. όμως και *hal olmak* ('to be in a trance, in convulsions') – είμαι χάλια·

hatır: hatırına gelmek > έρχεται στο μυαλό· *-in hatırı için* > για το χατίρι του· *hatırını yarmak* > του κάνω το χατίρι·

hayır: hayırı yok > δεν έχει χαΐρι γι' αυτόν·

helâl: helâl olsun! ('I'll forgive you everything!') > χαλάλι να γίνει!

iş: işi çıkarmak ('finish a job') > βγάζω δουλειά· *işim var*, πρβ. έχω δουλειά, *iş adamı* πρβ. άνθρωπος της δουλειάς· *sen işini bak!* πρβ. εσύ κοίτα τη δουλειά σου!

kan: kan almak ('let blood') > παίρνω αίμα· *kanında var* > το 'χει στο αίμα του·

kazan: başı kazan olmak, πρβ. έγινε το κεφάλι καζάνι·

keyif: keyfim geldi > μου ήρθε το κέφι· *keyfiniz nasıl?*, πρβ. πώς πάν τα κέφια·

kolay: kolayını bulmak > βρίσκω το κολάι·

lâf: lâf değil ('it's no trifle'), πρβ. δεν είναι αστεία·

naz: naz etmek / yarmak > κάνω νάζια·

nur: gözüümün nuru! > φώς των ματιών μου!

ömür: sizlere ömür!, πρβ. ζωή σε λόγου σας!

pabuç: pabuçlarını eline vermek ('send off') > δίνω τα παπούτσια στο χέρι· *iki ayağıını bir papuçla sokmak* ('hustle, confuse') > βάζω τα δυό πόδια σ' ένα παπούτσι·

para: para yemek > τρώω χρήματα / λεφτά· *para etmemek* ('be in vain') > δεν κάνει έναν παρά·

seyir: seyre çıkmak ('make an excursion') > βγαίνω στο σείρι·

su: bu mesele su götürür ('that's an open question'), πρβ. σηκώνει πολύ νερό· *su gibi bilmek*, πρβ. το ξέρω νεράκι·

şeytan: şeytanın ayağını kır! ('give up being so obstinate!'), πρβ. έσπασε ο διάβολος το ποδάρι του·

taş: taş atmak ('make unpleasant allusion'), πρβ. πετώ τούβλα·

uc: uçtan uca > απ' άκρη σ' άκρη· *ucunu bulmak* ('find a clue to') > βρίσκω άκρη· *ayakların ucuna basarak*, πρβ. πατώντας στις άκρες των ποδιών· *dilinin ucunda olmak*, πρβ. είναι στην άκρη της γλώσσας μου· *dünyanın bir ucunda*, πρβ. στην άκρη του κόσμου·

yol: yol vermek ('dismiss from service') > δίνω δρόμο·

yüz: yüzü olmamak > δεν έχει πρόσωπο να· *ne yüzüne geldin?*, πρβ. με τί πρόσωπο ήρθες·

zor: zorla güzellik olmaz, πρβ. με το ζόρι παντρεία δεν γίνεται.

(β) Επίθετα:

az: *az kaldı*, πρβ. λίγο έλειψε να· *bir azdan*, πρβ. σε λίγο· *az çok*, πρβ. λίγο πολύ·
boş: *boş eli* ('empty handed, at leisure') > με άδεια τα χέρια·
çok: *çok gelmek* ('expensive') > έρχεται πολύ·
dar: *dar eli* ('close fistful / not having enough') > σφιχτοχέρης·
deli: *deli ırmak / orman*, πρβ. τρελός αέρας κλπ·
doğru: *doğru çıkmak* > βγήκε σωστό·
hoş: *hoş geldiniz!*, πρβ. καλώς ήλθατε!· *hoş bulduk!*, πρβ. καλώς σας βρήκαμε!·
kara: *karalar* ('mourning clothes'), πρβ. τα μαύρα·
kör: *körüne* ('carelessly'), πρβ. στα τυφλά·
kuru: *kuru etmek* ('bread and nothing more'), πρβ. (τρώει) ξερό ψωμί· *kurunun yanında yaş ta yonar*, πρβ. κοντά στα ξερά καίγονται και τα χλωρά·
üst: *üstüne almak*, πρβ. παίρνω επάνω μου· *üstümde para yok*, πρβ. δέν έχω παρά / φράγκο / δραχμή επάνω μου.

(γ) Αριθμητικά:

bir: *birden*, πρβ. μεμιάς·
iki: *ikide bir* ('very often'), πρβ. μιά στα δύο· *bir iki derken* ('suddenly'), πρβ. μιά και δύο· *ikisi*, πρβ. τα δύο τους· *ikimiz*, πρβ. τα δύο μας·
bes: *bes para etmez* > δέν κάνει (ούτε) πέντε παράδες·
bin: *binde bir* ('very rarely') πρβ. μιά στα χίλια·
kirk: *kirk defa* ('countless times') > σαράντα φορές 'πάρα πολλές φορές'· *kirk yılda bir* > στα σαράντα χρόνια μιά φορά.

(δ) Επιρρήματα:

ara: *bu arada*, πρβ. στο μεταξύ· *aradan çıkmak* ('not interfere'), πρβ. βγαίνω απο τη μέση·

alt: *altına etmek* ('foul one's clothes / bed'), πρβ. τα κάνει κάτω / πάνω του·

ard: *ardında gezmek* ('run to obtain'), πρβ. τρέχω πίσω του.

(ε) Ρήματα:

bakmak: *bana bakma!*, πρβ. μήν κοιτάς εμένα!· *ize bak!*, πρβ. κοίτα τη δουλειά σου·
basamak: *on sekiz yaşına bastı* > πάτησε τα 18· *gaygarayı basmak* ('to cry out loudly') > πατώ τις φωνές·

bilmek: *kendi bilir!*, πρβ. αυτός ξέρει! (= νομίζει οτι ξέρει αλλα θα δει σε λίγο)· *siz bilirsiniz!* ('as you will!'), πρβ. εσείς ξέρετε!·

bulmak: *Allahtan bulmak*, πρβ. απο το Θεό να τό βρεις!· *belâsını bulmak* > βρίσκω τον μπελά μου·

buyurmak: *buyurunuz!* > ορίστε! (= περάστε!)·

çekmek: *canı çekmek* > τραβά η ψυχή (σου κλπ.)· *çek!* > τράβα! 'φύγε!' (πρβ. την αντίθεση σημασίας με το τραβώ 'κινώ κάτι προς την κατεύθυνση που κινούμαι ή στέκομαι', πρβ. *perdeyi çekmek* = τραβώ την κουρτίνα)· *resim çekmek* πρβ. τραβώ φωτογραφία· *bir şeyden el çekmek* ('give up'), πρβ. τραβώ το χέρι απο·

çikarmak: *dil çikarmak* (= derision), πρβ. βγάζω τη γλώσσα μου σε κάποιον· *ekmeğini çikarmak*, πρβ. βγάζω το ψωμί μου· *iz çikarmak* ('raise a difficulty') > βγάζω δουλειές· *masrafını çikarmak* > βγάζω τα έξοδά μου· *meydana çikarmak*, πρβ. βγάζω στο μείντά-νι / στη φόρα· *birini yalancı çikarmak*, πρβ. βγάζω κάποιον ψεύτη·

çıkma: *dediğin çıktı* > βγήκε ό,τι είπες· *ne çıkar!*, πρβ. *τί βγήκε μ' αυτός!*· *adı fena çıktı*, πρβ. βγήκε το όνομά του·

durma: *ayakta durmak*, πρβ. στέκω στο πόδι· *hiç durmadan*, πρβ. χωρίς να σταθεί (‘χωρίς δισταγμό’).

düşmek: *küçük düşmek* > πέφτει μικρό· *en yolun soluna düşüyor* > το σπίτι πέφτει αριστερά του δρόμου·

etmek + αραβικό ουσιαστικό = περιφραστικό ρήμα, π.χ. *tertıp / çalım etmek*, πρβ. κάνω τερτίπια / τσαλίμια κλπ·

geçirmek: *hastalığı geçirgin*, πρβ. ξεπέρασα την αρρώστια· *ele geçirmek* (‘get into one's power’), πρβ. περνά από το χέρι μου·

geçmek: *bu da geçer* (‘never mind’), πρβ. θα περάσει κι αυτό· *gün geçmez ki*, πρβ. δέν περνά μέρα να μη...· *hatırdan geçer*, πρβ. περνά απ' το μυαλό μου·

gelmek: *bana öyle geliyor ki*, πρβ. έτσι μου 'ρχεται να· *güleceğim geldi*, πρβ. μου ήρθε να γελάσω· *yağmur altında durmaya gelmez*, πρβ. δε'ν πα'ει να στέκει κανείς κάτω από τη βροχή·

görmek: *göreyim seni!* (‘let's see what you are made of’), πρβ. να σε δούμε εσένα!· *işin gör!*· πρβ. κοίτα τη δουλειά σου!·

istemek: *ister istemez* πρβ. θέλει_δε_θέλει· *çok zaman ister* (‘it will require a long time’), πρβ. θέλει πολύ χρόνο· *arsızlık istemez*, πρβ. δέ θέλει πείσμα·

kaçırmak: *aklım kaçırdı* (‘go off one's head’), πρβ. μου 'φυγε το μυαλό·

kalmak: *kalsın!*, πρβ. ας μένει!· *ağzi açık kalmak*, πρβ. μένω με το στόμα ανοιχτό·

kaldırmak: *ayağa kaldırmak*, πρβ. σηκώνω στο πόδι· *derse kaldırmak*, πρβ. σηκώνω στο μάθημα (μαθητή)·

kesmek: *aklı kesmek* (‘understand, realise’), πρβ. κόβει ο νούς του· *gözüm kesmiyor*, πρβ. δέν κόβει το μάτι μου· *yolumu kesmek*, πρβ. κόβω δρόμο· *sütten kesmek*, πρβ. κόβω το παιδί από το γάλα (‘απογαλακτίζω’)· *para kesmek* (‘coin’), πρβ. κόβω χρήμα (αλλά και μεταφορικά: ‘κερδίζω πολλά χρήματα’)·

koymak: *yoluna koymak* (‘set a business going’), πρβ. βάζω στο δρόμο (δουλειά)·

olmak + όνομα, π.χ. *rezil olmak* > γίνομαι ρεζίλι·

satmak: *ne satıyorsun?* (‘what are you prating about?’), πρβ. τί μας πουλάς;·

sokmak: *-e burnunu sokmak*, πρβ. χώνω τη μύτη μου σε·

tutmak: *tutuyor musun?* (‘have you any cash?’) > κρατιέσαι;· *sözünü tutmak*, πρβ. κρατώ το λόγο μου·

vermek: *borcunu verdi*, πρβ. έδωσε το χρέος του·

vurmak: *başına vurmak* > χτυπά στο κεφάλι (για κρασί)·

yanmak: *canım yandı*, πρβ. κάηκε η καρδιά μου· *ıcı yanmak* (‘suffer’), πρβ. καίγονται τα σωθικά·

yarmak: *yaraçağıını yar!*, πρβ. κάνε τί θα κάνεις!·

yemek: *-in başını yemek* (‘ruin, kill’), πρβ. έφαγε το κεφάλι του.

(ς) Συντακτικές εκφορές:

kalmak: *kala kala bir çocuğı kaldı* (‘only one child remained to him’) > πρβ. καλά καλά δέν του έμεινε ούτε ένα παιδί (ερμηνεία ως επίρρημα καλά)·

senmisin (‘it serves you right for doing so-and-so’), π.χ. *Türkiye de, harpten evvel, herkes hayat pahalılığından şikâyet ediyordu. Senmisin şikâyet eden, harpte pahalılık beş*

misli arttı '[...] so it's you who are complaining, is it? —Well take that!', πρβ. *εσύ πα-
ραπονιόσουν*, έ [...].

sihatler olsun!, πρβ. *με τις υγείες σας!* (για ξύρισμα, μπάνιο).

πρβ. εμπρόθετα: *στη ζούλα* < πιθανόν αραβ. *zāla* (zūl) 'φεύγω / εξαφανίζομαι' (ΛΚΝ:
αναδρομικά < ζουλώ), *zor-la*, πρβ. *με το ζόρι*.

6. Γενικές παρατηρήσεις

Εξετάζοντας τις δάνειες φρασεολογικές ενότητες, παρατηρούμε ότι:

(α) Ο δανεισμός και ιδιαίτερα οι φρασεολογικές ενότητες προσφέρουν στοιχεία για την ιστορία της γλώσσας (κοινής, τοπικής κοινής, διαλέκτου, ιδιολέκτου) και του πολιτισμού, είτε για όλη τη διαχρονία είτε για επιμέρους εποχές.

(β) Το γλωσσικό σύστημα που δανείζεται μπορεί να χρησιμοποιεί τη δάνεια φρασεολογία όπως στη γλωσσική πηγή του δανεισμού, αλλά είναι επίσης ελεύθερο να αλλάζει κάπως τη σημασία, τη χρήση ή/και ως ένα βαθμό την έκφραση, να δημιουργεί νέα φρασεολογικά στοιχεία με τα ξένα δάνεια (π.χ. *τα έκανε κουλουβάχατα* < αραβ. *kulu wahad* 'όλο ένα'), να δημιουργεί παρόμοια στοιχεία αλλά ανεξάρτητα (απουσία δανεισμού, πρβ. ανεξάρτητες γλωσσικές εξελίξεις προς την ίδια κατεύθυνση, π.χ. *Θεός φυλάξει!*, πρβ. τουρκ. *Tanrı kurusun bir felâket olacaktı*, πρβ. *Θεός φυλάξει μή γίνει καμιά συμφορά*, ρουμ. *curată prostie* πρβ. *καθαρή βλακεία* (βλ. παραπάνω παραδείγματα με την ένδειξη «πρβ.»), νέες χρήσεις (π.χ. *οι allegro τύποι*, ως επιθετικός προσδιορισμός, αντί *οι τύποι allegro*, ως κατατάκτης).

(γ) Τα φρασεολογικά δάνεια, όπως και οι απλές δάνειες λέξεις, μπορεί να είναι εμφανή στους ομιλητές, αλλά και μή εμφανή, επειδή έχουν αφομοιωθεί πλήρως στο βασικό σύστημα της γλώσσας (πρβ. στην ΚΝΕ λέξεις που είχαν εισέλθει στην ελληνική ως δάνεια, όπως *θάλασσα*, *σπίτι* κλπ.).

7. Δανεισμός και ετυμολογία

Η ετυμολογία των γλωσσικών στοιχείων, πέρα από την εξακρίβωση της προέλευσής τους, οδηγεί επίσης σε:

- συνειδητοποίηση μεγαλύτερης σημασιακής ακρίβειας, π.χ. *στο σορολόπ* < τουρκ. *sorolop* με βάση τη μίμηση του ήχου που προκαλείται κατά τη βιαστική κατάποση, *σεκλετίζω* / *σεκλετίζομαι* < τουρκ. *siklet* 'heaviness, weight, uneasiness, languor', *συνέπεια* < *συν-έπομαι* κλπ.
- υποθέσεις για γλωσσικές εξελίξεις, π.χ. ενίσχυση εξελίξεων από επίδραση παράλληλης δομής σε ξένη γλώσσα, όπως *-οντας* + ρήμα στην ελληνική και τουρκικός ρηματικός τύπος σε *-erek* + ρήμα (για το σύγχρονο, πρβ. και τουρκ. *-ip* + ρήμα για το προτερόχρονο).
- ανάλυση αναμειξεων (βλ. 2.3).
- εντοπισμό μεταφραστικών δανείων, ιδίως στην περίπτωση φρασεολογικών ενότητων (βλ. Σετάτος υπο δημ.).
- εξακρίβωση της οδού του δανεισμού, π.χ. *Υψηλή Πύλη* μτφρδ. < γαλλ. *Sublime Porte* μτφρδ. < οθωμανικό τουρκ. *Bâb-i Âli*.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Ν. 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσας*, 2η έκδ. Αθήνα: Δομή.
- Hony, H. C. 1947. *A Turkish-English Dictionary*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Λουκάτος, Δ. Σ. 1936. «Η εκκλησιαστική φρασεολογία στην νεοελληνική γλώσσα», *Νέα Εστία* 20, τεύχ. 238, σ. 1572–76 και τεύχ. 239, σ. 1654–60.
- Σετάτος, Μ. 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 1996. «Παρεμβολή και δανεισμός», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 12, 73–82.
- . Υπο δημ. «Φρασεολογισμοί και δανεισμός».
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1963. “Ξενηλασία ή ισοτέλεια;”, στο *Άπαντα Μ. Τριανταφυλλίδη*, τ. 1: *Μελέτες για τη γλώσσα και τα ιδιώματα*, 7–295. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τσοπανάκης, Α. 1994. *Νεοελληνική γραμματική*, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Δανεισμός και ετυμολογία ξένων γλωσσικών στοιχείων

1. Δανεισμός

Ο δανεισμός είναι ένα είδος γλωσσικής παρεμβολής (παρέμβασης), δηλαδή εισαγωγής (παροδικής ή μόνιμης) ενός γλωσσικού στοιχείου από ένα γλωσσικό σύστημα σε ένα άλλο (συγγενές, π.χ. διάλεκτο, κοινή γλώσσα κλπ., ή ξένο, ξένη γλώσσα ή διάλεκτο, ιστορικά συγγενές ή μή), για ποικίλους λόγους (για κάλυψη λεξιλογικού κενού, για νέα έννοια ή προϊόν που δεν υπάρχει στη μητρική γλώσσα, για ψυχολογικούς λόγους, όπως είναι η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας, για κοινωνικοπολιτισμικούς λόγους, π.χ. ξενομανία κλπ.). Οι στάσεις απέναντι στον δανεισμό είναι ποικίλες, ανάλογα με τις πολιτισμικές επιβολές (πρβ. διπλογλωσσία [diglossia], ξενηλασία ή ιστοτέλεια, βλ. Τριανταφυλλίδης [1963]) και τις ιστορικές συνθήκες (επαφές μεταξύ λαών και γλωσσών, πρβ. συμβίωση γλωσσών: διγλωσσία και πολυγλωσσία, εμπόριο, θρησκεία κλπ.).

Παρέμβαση εμφανίζεται σε δίγλωσσους (μητρική και ξένη γλώσσα), σε ομιλητές της κοινής και διαλέκτου / διαλέκτων, ενώ δανεισμός (π.χ. ξένων λέξεων) εμφανίζεται και σε μονόγλωσσους. Παρέμβαση και δανεισμός μπορεί να είναι φαινόμενα άμεσα (π.χ. ταυτόχρονα με την εισαγωγή του προϊόντος) ή έμμεσα (π.χ. μέσω δεύτερης / ξένης γλώσσας ή σε λόγιους Ισραηλινούς που χρησιμοποιούν αρχαία εβραϊκά στοιχεία, κλπ.). Ο δανεισμός μπορεί να είναι ταχύς (πρβ. εξάπλωση πρακτικών εφαρμογών επιστήμης) ή βραδύς (πρβ. δάνεια της ιαπωνικής σε διάφορες περιόδους από τα κινεζικά), πλήρης (πρβ. εκπαίδευση, χωριό – πόλη, ευκολία επικοινωνίας) ή μονομερής (κατα κοινωνικές ομάδες), από νεκρή (π.χ. τα δυτικοευρωπαϊκά δάνεια από τα αρχαία ελληνικά) ή από ζωντανή γλώσσα (πρβ. αγγλικά δάνεια σε διάφορες γλώσσες).

Οι αιτίες του δανεισμού είναι ποικίλες: ανάμειξη πληθυσμών (κατακτήσεις, μετακινήσεις κλπ., πρβ. χρήση ξένων τοπωνυμίων από τους επήλυδες), μεικτοί γάμοι (πρβ. κύρια ονόματα κλπ.), πολιτισμικές επιδράσεις (στη θρησκεία και τη μυθολογία, στις οικογενειακές και τις κοινωνικές σχέσεις, στους θεσμούς, σε διασκεδάσεις, στον αθλητισμό, στο δίκαιο, στην τέχνη, στη μόδα κλπ., πρβ. και ξενοφιλία, ξενομανία), ονομασία γεωγραφικών στοιχείων (περιβάλλον, κλίμα, πανίδα, χλωρίδα), προσπάθειες προσέγγισης (πρβ. ότι οι ξένοι μετανάστες χρησιμοποιούν στοιχεία των γηγενών και αντίστροφα, εφόσον στο εξής θα ζούν μαζί).

Η έννοια του δανεισμού δεν είναι πάντοτε σαφής, όπως φαίνεται από τις περιπτώσεις ανεξάρτητων όμοιων εξελίξεων σε δύο γλώσσες (πρβ. το γαλλικό ρητό *c'est imiter quelqu'un que de planter des choux*? 'το να φυτεύεις λάχανα είναι σαν να μιμείσαι κάποιον άλλον', με την έννοια ότι τίποτα δεν είναι απόλυτα πρωτότυπο, τα πάντα φέρουν επιρροές από κάτι αντίστοιχο προγενέστερο). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που συνήθως δεν αναφέρονται ως δανεισμοί, αλλά θα μπορούσαν να θεωρηθούν μορφές του, όπως η μετάφραση (πρβ. *calques* / μεταφραστικά δάνεια, π.χ. *ουρανοξύστης* < αγγλ. *skyscraper*, αλλά και μεταφράσεις εκτενών κειμένων), η εκμάθηση της μητρικής ή της ξένης γλώσσας (στην περίπτωση της μητρικής, όπου δεν υπάρχει ακόμη γλώσσα, έχουμε απόκτηση γλώσσας και όχι εκμάθηση, όπως στην περίπτωση των ξέ-

νων γλωσσών, αλλά αυτή μπορεί να γίνει ταυτόχρονα με την εκμάθηση της μητρικής, καθώς το παιδί μαθαίνει δυό μητρικές γλώσσες, αν και μόνο η μία είναι η συνήθης μητρική, δηλαδή η γλώσσα του κοινωνικού περιβάλλοντος), μιά σημασία που πρωτοεμφανίστηκε σε ξένη γλώσσα και την αποδίδουμε ως νέα σημασία κάποιας λέξης της μητρικής (π.χ. επιστημονικοί όροι όπως *πυρήνας του ατόμου*, πρβ. και αβέβαιες περιπτώσεις όπως *ανάδραση* για το αγγλ. *feedback*: δράση και *feed* δέν συμφωνούν).

2. Είδη δανεισμού

Ο δανεισμός εμφανίζει ποικίλες μορφές και αφορά ποικίλες γλωσσικές μονάδες (φωνολογικές, μορφολογικές, συντακτικές, φρασεολογικές, σημασιακές κλπ.).

(1) Δανεισμός έκφρασης και σημασίας, με περιπτώσεις όπως:

– κοινή γλώσσα απο διάλεκτο, πρβ. γλώσσα λογοτεχνίας (π.χ. το *θена* των δημοτικών τραγουδιών).

– διάλεκτος απο κοινή γλώσσα, π.χ. οπουδήποτε σήμερα μιλιούνται ακόμη διάλεκτοι μαζί με την κοινή.

– απο ξένη γλώσσα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 91–98).

– αντιδάνεια (γλώσσα $\alpha <$ ξένη γλώσσα $<$ γλώσσα α' βλ. Τριανταφυλλίδης, 1991, 96).

– δυό ή περισσότερες γλώσσες απο ξένη γλώσσα, π.χ. βαλκανικές γλώσσες απο τα τουρκικά, ευρωπαϊκές απο τα αγγλικά κλπ.

– διαδοχικός δανεισμός κατα το σχήμα γλώσσα $\alpha <$ ξένη γλώσσα $\beta <$ ξένη γλώσσα γ , π.χ. αραβικές λέξεις μέσω τουρκικής στα νέα ελληνικά (κυρίως έννοιες του μουσουλμανικού πολιτισμού), όπως *εμίρης* $<$ τουρκ. *emir* $<$ αραβ. *ʿamīr*, *φακίρης* και *φουκαράς* $<$ τουρκ. *fakir* / *fukara* $<$ αραβ. *faqīr* (فَقِير), πληθ. *fuqarāʾ* (فُقَرَاء) ‘φτωχός’.

– εσωτερικός δανεισμός, δηλαδή γλώσσα $\alpha <$ γλώσσα α άλλης εποχής, π.χ. λόγια δάνεια όπως *καθηγητής*, *ανακωχή* κλπ. (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 99–103), πρβ. και σημασιακά ετυμολογικά ζεύγη όπως *δουλειά* – *δουλεία*, *νύφη* – *νύμφη*.

– κοινή γλώσσα απο ιδιόλεκτο, π.χ. ενός λογοτέχνη κλπ. (π.χ. *τα μάτια της ψυχής, του κακού η σκάλα* κλπ.).

– κοινή γλώσσα απο γλώσσα ομάδας ομιλητών: συνηθισμένο στάδιο πριν απο την εξάπλωση ή την απώλεια μιας λέξης (π.χ. *κουλοχέρηδες* κλπ., αργκό διάφορων κοινωνικών ομάδων κλπ.).

– γλώσσα απο ξένη γλώσσα σε διάφορες εποχές, π.χ. ιαπωνική, που δανείζεται την ίδια κινεζική λέξη με διαφορετικές φωνητικές μορφές και σημασίες σε διαφορετικές εποχές.

– γλώσσα απο ξένες γλώσσες, π.χ. *μάστορας* ($<$ *μαΐστορας* $<$ λατ. *magister*) – *μέτρ* ($<$ γαλλ. *maître* $<$ λατ. *magister*).

(2) Δανεισμός έκφρασης:

– ξένη προφορά για ξένη λέξη, π.χ. *σοφέρ* [sofér] αντί [sofér].

– ξένη προφορά για λέξη της μητρικής γλώσσας (μίμηση ξενικής προφοράς, π.χ. Γερμανών που μιλούν την ελληνική κλπ.), π.χ. *όχι* [óxi] αντί [óci].

– λόγια προφορά για αρχαία ή λόγια λέξη (νέα λόγια παράγωγα κλπ.), π.χ. *άδεια* [ádia], πρβ. και το πώς προφέρουμε τα αρχαία ελληνικά σήμερα (με νεοελληνική προφορά).

Πρβ. και επιφωνήματα κλπ., π.χ. *ας πούμε και μιά αλήθεια* | *βατσιτσέλο βατσιτσό* (απο παιδικό τραγούδι).

(3) Δανεισμός σημασίας:

– προσθήκη σε γλωσσικά σημεία μιας σημασίας απο άλλο πολιτισμό: θεσμοί, γραμματεία κλπ., π.χ. *αυτοκίνητο* (= αυτό που κινείται μόνο του) > *αυτοκίνητο* (= όχημα).

– ιστορικές έννοιες κλπ., π.χ. *εκκλησία* (του δήμου) απο τον πολιτισμό της κλασικής Αθήνας:

– έννοιες απο την επιστήμη ξένης χώρας: όποιος επιστήμονας ανακαλύπτει κάτι συνήθως το ονομάζει και το όνομα αυτό μεταδίδεται σε άλλες γλώσσες (βλ. 2 στο 1) ή μεταφράζεται σε αυτές, π.χ. *charm* (‘γοητευτικός’), *ράδιο*, *γραμμική Β* κλπ.

– αποτελέσματα διγλωσσίας / bilingualism: ασύνειδα μεταφραστικά δάνεια (π.χ. *πίνω τσιγάρο* < τουρκ. *tütün içmek*), μεταφραστικές λύσεις:

– δανεισμός σημασίας με παράλληλο σχηματισμό νέων λέξεων (έκφραση) κλπ. για ξένες έννοιες, π.χ. *διπλογλωσσία* για το *diglossia*, εφόσον το *διγλωσσία* σε εμάς αποδίδει το *bilingualism*.

(4) Δανεισμός πραγματολογικής χρήσης:

– μεταφορές, π.χ. *λεβέντης* ‘ωραίος / παλικάρι / γενναϊόδωρος’ (< τουρκ. ‘ναύτης της εποχής των γιανιτσάρων / άτακτη στρατιωτική δύναμη’ και μεταφορικά ‘λεβεντόκορμος’).

– συνεννόηση μεταξύ επιστημόνων, π.χ. *to context*, *η pertinence* κλπ.

(5) Δανεισμός φόρτισης

Πρβ. τα τουρκικά δάνεια της ΚΝΕ, που έχουν, αντίθετα απο παλαιότερες εποχές, λαϊκή φόρτιση (αντίθετα με τα λόγια συνώνυμά τους, που εισήλθαν στην γλώσσα μετά την απελευθέρωση και δέν είναι λαϊκά, π.χ. *κέφι* – *διάθεση*), με τα ελληνικά δάνεια στην τουρκική (λογοτεχνία, τοπικές επιδράσεις) με αντίστοιχη φόρτιση (π.χ. λαϊκοί επαγγελματικοί όροι, όροι της ναυτικής ζωής κλπ.).

3. Προβλήματα δανεισμού

Οι ξένες λέξεις μπαίνουν σε μιά γλώσσα στην αρχή εύκολα και ευεξήγητα (ιδίως όσον αφορά γλωσσικές πράξεις, δηλώσεις κλπ.), διότι αποτελούν έννοιες ειδικές και σπάνιες, έως ότου διαδοθούν, μαζί με τα αντικείμενα ή τα περιεχόμενα που ονομάζουν, απο τους λίγους ειδικούς στον πολύ κόσμο. Έτσι εξηγείται η αποδοχή τους στο σύστημα της γλώσσας που τα δανείζεται και η βαθμιαία ένταξή τους, και κάποτε η αφομοίωσή τους (πρβ. *ταξί* → *ταξιά*). Δυσεξήγητος είναι ο δανεισμός στοιχείων ξένης γλώσσας σε αντικατάσταση βασικών στοιχείων της μητρικής (π.χ. *σπίτι*, *πόρτα*, *άρμα* κλπ. απο τα λατινικά, ενώ η ελληνική δέν αφομοιώθηκε απο τη λατινική), πρβ. και την αντικατάσταση βασικών στοιχείων της παλαιότερης περιόδου της ιστορίας μιάς γλώσσας απο νεότερα στοιχεία (π.χ. *βλέπω*, *τρώγω*, *μάτι* κλπ.). Η ετυμολόγησή τους εμφανίζει προβλήματα, όπως τα παρακάτω.

(1) Ανεξάρτητη δημιουργία (βλ. και 4.5)

Δυό ή περισσότερες γλώσσες μπορεί να παρουσιάσουν όμοια στην έκφραση ή/και στο περιεχόμενο λεξικά (όπως και τυπολογικά) στοιχεία, χωρίς να υπάρχει περίπτωση δανεισμού, λόγω αποστάσεως και γενικά λόγω απουσίας συνθηκών που θα τον δι-

καιολογούσαν (στενές επαφές πολιτισμών και γλωσσών, πολλοί δίγλωσσοι ομιλητές, μεταφράσεις κλπ.), όπως στις περιπτώσεις:

- γκαρσόν, δώσ' μου τη λυπητερή ≡ ισπ. *¡A ver tí, caballero, pásame la dolorosa!*
- μπούρδες < ισπ. *burda* κατά το ΔΚΝ, αλλά πρβ. και γαλλ. *bourde*, αραβ. *burd* 'κρυάδα', όπως και ιταλ. *freddo* > *freddura* 'άνοστος λόγος, ανόητο αστείο' αλλά και σανσκρι. *jaḍa*- 'κρύος, παγωμένος / νωθρός / ανόητος'.

- δώσ' του και δώσ' του να ≡ ισπ. *y la maldita Malpapeada dale y dale a morder el zapato* (αναφέρεται στο σκυλί *Malpapeada* από το *La ciudad y los perros* του Vargas Llosa [1975]).

- πάλι καλά τη γλίτωσες ≡ τουρκ. *gene kolay kurtuldun* (πρβ. όμως μικροδιαφορές).
- ξύνω το κεφάλι μου ≡ τουρκ. *kafayı kaşımak*, από κινηματικό σημείο αμηχανίας, που και αυτό μπορεί να είναι δάνειο (αν και μπορεί επίσης να δημιουργήθηκε μετά τον δανεισμό της φρασεολογικής έκφρασης).

(2) Ποικιλία υποθέσεων

Οι πολλαπλές ετυμολογίες, που εμφανίζονται κάποτε σε ετυμολογικά λεξικά, αποτελούν ένδειξη ετυμολογικών δυσκολιών και πολλών προσφερόμενων λύσεων, όπως βασιλεύω στη σημασία 'δύω' (βλ. Ανδριώτης 1983, πρβ. τώρα Τζιτζιλής 2017), *κουρδίζω* < ιταλ. *corda* + *-ίζω* (Ανδριώτης 1983) ή < μsn. *κορδίζω* < *κόρδα* < λατ. *chorda* < *χορδή* (ΔΚΝ), αλλά πρβ. και το τουρκ. *kurtmak* 'τοποθετώ / δασκαλεύω / κουρδίζω ρολόι' με το *κουρδίζω* / *κουρντίζω* (και μεταφορικά για πρόσωπο, εκλογιστισμός διαλεκτικού τύπου): *τραβώ* < μsn. *τραβώ* < *τραβίζω* < *ταυρίζω* (ΔΚΝ), αλλά πρβ. και πορτογ. *travar* 'πιάνω' (π.χ. *travou-lhe a mão* 'της τράβηξε, άρπαξε το χέρι'), που πάντως παρουσιάζει δυσκολίες χρονολογίας και συνθηκών δανεισμού.

(3) Διαδικασία δανεισμού

Η πορεία του δανεισμού είναι συχνά σκοτεινή και άγνωστη, ιδίως αν πάρει κανείς υπόψη του όλο το προσφερόμενο υλικό, όπως:

- κατεύθυνση: *μπάτσος* – αλβαν. *basë*, πρβ. και περιπτώσεις συμπτώσεων του τύπου *αμδέ!* – ουγγρ. *ámde*.

- αφετηρία: κάποτε η αρχική εμφάνιση σε μία γλώσσα δέν είναι σαφής, γιατί μπορεί ένας τύπος να παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας γλώσσας αλλά να προέρχεται από μια άλλη.

- συνθήκες: π.χ. η υπόθεση ότι το *κααλά!* 'τί μας λές!', δέν το πιστεύω', 'αυτό τώρα!, μα φυσικά!' προέρχεται από το αραβ. *kallá* 'απολύτως όχι, καθόλου'.

- μεσολάβηση: π.χ. οι αραβικές λέξεις μέσω της τουρκικής στα νέα ελληνικά για έννοιες του μουσουλμανικού πολιτισμού, πρβ. και τη δυνατή υπόθεση ότι ο δανεισμός πολλών στοιχείων από ξένη γλώσσα σε περίπτωση συμβίωσης, όπως π.χ. στον Πόντο, όπου ελληνόφωνοι και τουρκόφωνοι πληθυσμοί ζούσαν μαζί, μπορεί να οφείλεται στο ότι οι τουρκόφωνοι μιλώντας ποντιακά χρησιμοποιούσαν πολλά τουρκικά στοιχεία και τους μιμήθηκαν οι ελληνόφωνοι, που δέν ήταν όλοι δίγλωσσοι ή καταλάβαιναν δύσκολα τα τουρκικά (π.χ. οι Τούρκοι της συνοικίας Θωμάτων στην Ίμερα του Πόντου).

- αποτελέσματα: ένταξη ή μή στο σύστημα (πρβ. άκλιτες ξένες λέξεις όπως *ταξί* – *ταξιά*, *σοφέρ* κλπ., εμπλουτισμό των επιπέδων της γλώσσας που δανείζεται, πρβ. και πολιτισμικές επιδράσεις), ιδιαίτερες φορτίσεις (π.χ. τουρκ. *yılmak* 'πτοούμαι, λυγίζω', 'αποθαρρύνομαι' > ποντ. *γιλεύω* 'ραθυμώ').

(4) Έκταση υποθέσεων

Η αναζήτηση και η προσθήκη νέου υλικού μπορεί να πάρει μεγάλη έκταση (π.χ. αν πάρουμε υπόψη τις γλώσσες με τις οποίες ήρθαν σε επαφή οι Έλληνες), καθώς πολλαπλασιάζονται οι υποθέσεις και δυσχεραίνεται η τελική κατάληξη, μπορεί όμως να οδηγήσει σε αποδεκτότερες λύσεις ή γενικά διαφορετικές προτάσεις, όπως:

– *σαράβαλο* < ίσως ελνστ. *σαράγαρον* (ΛΚΝ) < „, αλλά πρβ. σλαβικές γλώσσες όπως ρωσ. *syrvat'* 'αποσπώ / χαλώ, ανατρέπω, ματαιώνω', το *Σαραβάλε φρούριον* (Φραντζής, *Χρονικόν* 19 3 [βλ. Grecu 1966]), το επώνυμο Εβραίου ραβίνου *Σαραβάλης* (βλ. Ζώης 1963, 579)·

– *άλα* (της)! < βεν. *ala* 'κουράγιο' (ΛΚΝ), αλλά πρβ. και αραβ. Αιγύπτου *alla(h)!* *yalla!* (يالا) < *yā Allah!* (يَا الله), ισπ. *¡hóla!*, *don Ramón* (= γειά χαρά!)·

– *λαμπικό(ς)* < βεν. < αραβ. *al- 'anbiq* (الأنبيق) < *ἄμβιξ* (LBG), αλλά πρβ. αραβ. *labīq* (لبق) 'κομπός'·

– *γουλί* < **γλίν* < **αγλίον*, υποκορ. του αρχ. ἡ ἄγλις 'σκελίδα σκόρδο', αλλά πρβ. τουρκ. *yüliimek* 'ξυρίζω με ξυράφι', *yüliük* 'ξυρισμένος / φαλακρός'.

(5) Βάσεις ετυμολόγησης

Η ετυμολόγηση πρέπει να στηρίζεται στις αρχές άλλων κλάδων της γλωσσολογίας, όπως της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, της κοινωνιογλωσσολογίας, της ψυχολογίας, της πραγματολογίας της γλώσσας κλπ. Σχετικά με τα δάνεια στοιχεία, η συλλογή του υλικού πρέπει να συγκεντρώσει κατα το δυνατό τις εξής πληροφορίες:

– τη γεωγραφική έκταση του ετυμολογούμενου στοιχείου (πρβ. ισόγλωσσα): η ύπαρξη γλωσσικών ατλάντων είναι πολύ χρήσιμη·

– την εποχή εμφάνισης και τις περιόδους χρήσεως του γλωσσικού στοιχείου: ο δανεισμός αποκλείεται αν το στοιχείο εμφανίστηκε προτού δημιουργηθούν οι συνθήκες δανεισμού·

– τις σημασίες του γλωσσικού στοιχείου κατα γεωγραφικές περιοχές και εποχές: μπορεί να διασώζεται, με διαφορετική όμως σημασία κλπ·

– τη θέση του γλωσσικού στοιχείου κατα τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. στην κοινή νεοελληνική, για να εξακριβωθεί αν προέρχεται από λόγια χρήση (αναβίωση)·

– τη θέση του γλωσσικού στοιχείου κατα νοηματικές περιοχές, π.χ. για την πειστικότητα των ετυμολογιών·

– την ύπαρξη μεταφραστικών δανείων: αυτά δείχνουν συνήθως φροντίδα για τη μητρική γλώσσα και είναι κάποτε δυσαπόδεδικτα, όταν αναφέρονται σε σημασίες λέξεων και όχι σε εκφράσεις και φρασεολογία, π.χ. *κατα φαντασίαν ασθενής* < *malade imaginaire*·

– τη χρήση λεξικών: διαλεκτικά (πρβ. ξένα στοιχεία των νεοελληνικών διαλέκτων, διαλεκτικά λεξικά ξένων γλωσσών κλπ.), λεξικά της ετυμολογούμενης γλώσσας σε άλλες γλώσσες (π.χ. ελληνοτουρκικό, αγγλοπερσικό κλπ.) για διερεύνηση ποικίλων υποθέσεων.

Η στατιστική εμφάνιση των ποικίλων αυτών κατηγοριών έχει επίσης σημασία, γιατί δείχνει τους λόγους δανεισμού.

4. Περιπτώσεις και παραδείγματα

Η ετυμολόγηση παίρνει ιδιαίτερες μορφές κατα περίπτωση. Η διαμόρφωση των ερωτημάτων, υποθέσεων, αναζητήσεων καθορίζεται κάθε φορά από ιδιαίτερες συνθήκες, ιστορικές, γεωγραφικές, πολιτισμικές κλπ. Για τη νέα ελληνική είναι χαρακτηριστικός ο βαλκανικός χώρος κατά τους τελευταίους αιώνες, όταν οι λαοί της περιοχής αυτής βρίσκονταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, κάτι που αποτυπώνεται στην έκταση των τουρκικών δανείων (η κατάσταση για την ελληνική γλώσσα αλλάζει με την απελευθέρωση, βλ. Σετάτος 1998). Υπάρχει όμως και αλληλεπίδραση των βαλκανικών γλωσσών ήδη από παλαιότερα, πρβ. την επίδραση της ελληνικής στο Βυζάντιο (θρησκευτική κλπ.). Η συμβίωση λαών και γλωσσών εξακολουθεί ως σήμερα (πρβ. γλωσσικές μειονότητες). Η ετυμολογική (αλλά και γενικά γλωσσολογική) έρευνα της νέας ελληνικής πρέπει να εξετάσει και να παίρνει υπόψη της όλες τις γλωσσικές σχέσεις (πρβ. την αντίστοιχη θέση της βενετικής διαλέκτου στην ελληνική ετυμολογία), σε μεγαλύτερο βάθος και έκταση από ό,τι παλαιότερα.

4.1 Γλώσσες

(1) Γλώσσες της Βαλκανικής

Όλες οι γλώσσες που μιλιούνται στη Βαλκανική χερσόνησο αποτελούν πιθανές πηγές δανεισμού της νέας ελληνικής (και αντίστροφα), όπως:

– ισπανοεβραϊκή (λαντίνο): πρβ. λέξεις λαϊκές όπως *κασκαρίκα* (και σε τουρκ. αργκό *kaşkariko* ‘απάτη’) < *¡cascaras!*, φράση για δήλωση έκπληξης ή θαυμασμού, < *cascara* ‘φλούδα, σόφλι / κόλλο / ψεύτης’ + *-ica* (συχνή κατάληξη της λαντίνο), *μαρίκα* < *marica* ‘γυναικωτός / δειλός’.

– αλβανική: *γκέγκε*; (λαϊκή λέξη, ‘κατάλαβες;’) < αλβ. *gjegjem* ‘ακούω, αισθάνομαι, αντιλαμβάνομαι’, *σκραπας* < αγγλ. *scrap* ‘ελάχιστο κομμάτι’ (ΛΚΝ), αλλά πρβ. αλβ. *shkrepe* ‘σπίρτο’ (ειρωνικά, πρβ. *είναι σπύρτο μονάχο*).

– τουρκικά: *κουτσικέλα* ή *κουτσουνκέλα* < τουρκ. *küçüklik* ‘μικρότητα / προσβολή’, *μπόγος* < τουρκ. διαλεκτικό *boğ* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. και *boğun* / *boğum* ‘κόμπος / ρόζος’.

(2) Δυτικές γλώσσες

– *μόκο* < παλ. ιταλ. *moco* ‘τίποτε’ (ΛΚΝ), αλλά πρβ. τσεχ. *ani muk!* ‘ούτε λέξη παραπάνω!’, γερμ. *sich nicht muken* ‘δέν βγάζω τσιμουδιά’, *muken* ‘μουγκρίζω’ (ηχομιμητικά).

(3) Ανατολικές γλώσσες

– αραβικά: *καμφορά* < μσν. *καφουρά* < αραβ. *kāfir* (كافر).

4.2 Έκταση επιδράσεων και δανείων

Ο τεράστιος χώρος της ετυμολογίας μιάς γλώσσας, π.χ. της ελληνικής, φαίνεται αν αναλογιστεί κανείς το υλικό των παλαιότερων και νεότερων διαλέκτων και της λαϊκής γλώσσας, που αποτελεί, όταν δεν είναι τελείως εξειδικευμένη (πρβ. γλώσσα παρακοινωνικών ομάδων, κακοποιών κλπ.), μέρος της κοινής, δέν εμφανίζεται όμως σε όλη την έκτασή της στα λεξικά (πρβ. ειδικά λεξικά της λαϊκής, της «πιάτσας» κλπ.),

όπως στα εξής παραδείγματα απο την κοινή νεοελληνική: *έγινε το ντού* (< τουρκ. *od* αρχαϊκό ‘φωτιά / δηλητήριο’, *oda nurmak* ‘βάζω φωτιά’), *έλα!* (= μ’ ακούς; / τί θέλεις;) < τουρκ. *hele* ‘άντε!, έλα!’, *έλα έλα* (άσ’ τα αυτά)! < *hele hele* ‘πές μου αλήθεια!’ κλπ.

Στον ίδιο χώρο ανήκουν και τα δάνεια που χρησιμοποιούνται στη λογοτεχνία για να υποδηλωθεί η γλώσσα ξένων, π.χ. λέξεις ξένες ή με ξενική προφορά, αλλά και η σειρά των όρων (πρβ. μετάφραση κατα λέξη διαλόγων, π.χ. στην ουαλική λογοτεχνία σε αγγλική γλώσσα), που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ‘ετυμολογία συντάξεων’.

4.3 Δυνατότητες επαφών

Οι συνηθισμένες συνθήκες δανεισμού είναι εκ των πραγμάτων οι καθημερινές καταστάσεις επικοινωνίας μεταξύ αλλοφώνων (δίγλωσσων, πολύγλωσσων) που ζούν στην ίδια πόλη ή περιοχή, μεταξύ εμπόρων διαφορετικών χωρών, μεταξύ επιστημόνων και λογίων κλπ. Έτσι είναι φυσικό να υπάρχουν τουρκικές λέξεις στα νέα ελληνικά λόγω της μακραιώνης οθωμανικής κατοχής (πρβ. οτι αντίθετα δέν έχουμε πολλές ελληνικές λέξεις στα τουρκικά, τη γλώσσα των κατακτητών, που δέν αποτελεί βέβαια κανόνα, πρβ. ελληνικά στοιχεία στα λατινικά), όπως και αραβικές στην τουρκική λόγω θρησκείας και διάδοσης του μουσουλμανικού πολιτισμού. Στη νεοελληνική συναντούμε τουρκικές και αραβικές, σε τελική ανάλυση, λέξεις, αλλά θα μπορούσαμε να δεχτούμε και άμεσο δανεισμό απο τα αραβικά και αντίστροφα, στις ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου και κατόπιν στην Ελλάδα (πρβ. το *πάει να γράψει* με το αραβ. *rahi yaktub*, το *θα γράψει* με το αραβ. *hayiktib*, η αδελφή έβρασε το γάλα – το γάλα έβρασε με αραβ. *’uxti ’ilit ’il-laban* – *’il-laban ’ili*, *ragil wi nim* με ένας άντρας και μισός = πολύ άντρας, πρβ. ένας βλάκας και μισός). Παραδείγματα:

– *λάσπη* < ? αραβ. *lāzib* (لازب) ‘κολλώδης’ (βλ. και Σετάτος 2026)·

– *μαγκούφης* < ίσως *manḳaf(a)* ‘κουτός / αδέξιος’ (ΛΚΝ), αλλά πρβ. *manḳūf*, παθ. μετοχή του *naḳafa* ‘απορρίπτω / περιφρονώ’·

– (τα έκανε) *μαντάρα* < αραβ. *maḍarra* (مَضَرَّة), πληθ. *maḍārr*, ‘βλάβη, απώλεια’ της ρίζας *DRR* ‘βλάπτω’, στα τουρκ. *mazarrat* ‘βλάβη’, *madar etmek* ‘συγχέω, ταρασσω’· [πρβ. τώρα Τζιτζιλής 2017, 69: «μαδάρα ‘βοσκοτόπος, και κυρίως φτωχός βοσκοτόπος, γυμνό βουνό’ (Κρήτη)» < μτγν. *μαδαρός* «γυμνός, άδεντρος, σπανός»]·

– *μπόγιας* < ιταλ. *boia* ‘δήμιος’ < λατ. *boīae* < βοεΐα (ΛΚΝ), αλλά πρβ. αραβ. *bayyā* (بَيَّاع) ‘πωλητής’ (πρβ. *θα σε πάρει ο μπόγιας*: απειλή σε μικρά άτακτα παιδιά)·

– *ντόρος* < ίσως *torós* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. αραβ. *daura* ‘περιστροφή / κυκλοφορία’·

– *σαχλός* < ίσως *saḫnós* (ΛΚΝ), αλλά πρβ. αραβ. *sahl* (سَهْل) ‘λείος / εύκολος / απλός’, πρβ. και *σαχλαμπούχλας* < *sahl + buhl*, πληθ. του *bāhil* (بَاهِل) ‘ελεύθερος / ανεξάρτητος’, *mahbul* (مَهْبُول) ‘ηλίθιος’, *buhlūl* (بُهْلُول) ‘γελωτοποιός / βλάκας’ (απο ποιά αραβική);, πρβ. και εβραϊκό *sakal* (סָכַל) ‘βλάκας’·

– *χώρα* ‘πρωτεύουσα (νησιού)’ < τουρκ. *belde* ‘πόλη / χώρα’ < αραβ. *balda* (بَلْدَة).

4.4 Ο κόσμος των ετυμολογικών αναζητήσεων

Ο γλωσσολογικός κλάδος της ετυμολογίας κρύβει εκπλήξεις και δημιουργεί ενδιαφέρον όχι μόνο στους γλωσσολόγους (για τους οποίους και οι άλλες περιοχές, όπως

η δομή του βάθους και οι μετασχηματιστικοί κανόνες, τα καθολικά χαρακτηριστικά, η απόδειξη της συγγένειας και η εξέλιξη των συγγενών γλωσσών κλπ., περιέχουν τις ίδιες συγκινήσεις, πρβ. και την ανθρωπολογική πλευρά της γλώσσας, τη γνωστική θεώρηση της γλώσσας κλπ.), αλλά και για τον πολύ κόσμο. Άγνωστες πτυχές της ιστορίας, του πολιτισμού, της φύσης του ανθρώπου μπορούν να αποκαλυφθούν, ενώ πολλές περιπτώσεις κρατούν πεισματικά το μυστικό τους (π.χ. η λέξη *λάσπη*) και συνεχίζουν να προκαλούν τους ερευνητές. Παρά την έλξη της προσωπικής αποκάλυψης (πρβ. διαμάχες για την ‘πρωτιά’ της ετυμολογίας), η ετυμολόγηση θα πρέπει να είναι μάλλον ομαδική απασχόληση και προσπάθεια, ιδίως αν σκεφτεί κανείς τον χρόνο που δαπανάται σε αναζητήσεις (θα μπορούσε να επιμεριστεί η εργασία στους διάφορους ερευνητές κατά γλώσσες, πηγές κλπ.).

Οι ετυμολογικές αναζητήσεις δέν έχουν συνήθως συστηματικό χαρακτήρα, περιορίζονται σε μία λέξη, εμφανίζονται ως τυχαία σκέψη ή επινόηση, εξαντλούνται σε μερικές αρχικές έρευνες χωρίς αποτέλεσμα κλπ., μπορούν όμως να πάρουν πίο συστηματική μορφή, όπως στη σύνταξη ετυμολογικών λεξικών (που κάποτε ξεκινά από προσωπικές συλλογές δελτίων). Ακόμη και οι αποσπασματικές έρευνες μπορούν να γίνουν συστηματικότερες με την κατάλληλη μεθοδολογία, π.χ. με τις παρακάτω φροντίδες:

(1) Ένταξη στο σημασιακό πεδίο

Έτσι π.χ. για την έννοια ‘δαρμός δια της παλάμης’ (βλ. Βοσταντζόγλου 1962) συναντούμε στην κοινή νεοελληνική τις λέξεις: *παλαμιά*, *ανάποδη*, *ξανάστροφη*, *κόλαφος*, *ράπισμα*, *μπάτσος*, *σκαμπίλι*, *σφαλιάρα*, *χαστούκι*, *φούσκος*, *καρπαζιά*, *κατακεφαλιά*, *κατραπακιά*, *φάπα*, *σβερκιά* κλπ. (πρβ. επίσης *ανάξερβη*, *γροθιά*, *μπουνιά*, *κλοτσιά*, *κλότσος*, *λάκτισμα*, *τσίνισμα*, *κουτούλημα* / *κουτουλιά*, *κεφαλιά*, *κουτριά* κλπ.). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι λέξεις γένους είναι μόνο λόγιες (*κόλαφος*, *ράπισμα*), ενώ οι λέξεις είδους, οι περισσότερες, είναι λαϊκές και φορτισμένες (αχρωμάτιστες θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι δημοτικές *παλαμιά*, *κατακεφαλιά*) και δέν έχουν συχνά γνωστή ετυμολογία (όπως αντίθετα το *ανάποδη*), όπως *χαστούκι* (; < τουρκ. *has-tokat* ‘ιδιαιτερος κόλαφος’ ή *kas-tokat* < *kasmak* ‘τεντώνω’), *καρπαζιά* (; < τουρκ. *kar-pazi* ‘έργο + αντιβραχίονας’), *σκαμπίλι* (; < τουρκ. *sikimlik* ‘στενότητα’), *σφαλιάρα* (< ιταλ. *sflagliare* ‘κάνω απότομο τίναγμα ποδιού (για ζώα)’ (ΛΚΝ), αλλά πρβ. και τη σημασία ‘ξεσκατάρω (στο χαρτοπαίγνιο)’), *μπάτσος* ‘χωροφύλακας’ (< *μπάτσος* ‘χαστούκι’ από «χαρακτηριστική πράξη των χωροφυλάκων» [ΛΚΝ] ή < τουρκ. *bas* ‘φόρος’, αλλά πρβ. αλβαν. *basë* ‘μεγάλος αδελφός, τιμητικά ο σύντροφος ή ο γέρος’), *φούσκος* (< τουρκ. *fiske* ‘γρήγορο ελαφρό χτύπημα’). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η κοινή νεοελληνική δέν δανείστηκε από την τουρκική τα *tokat*, *sille*, *şamar*, ενώ τα συναντούμε σε νεοελληνικές διαλέκτους, π.χ. ποντ. *σιλέα*, *σαμαρέα*, όπως και ότι η αραβική, ως πιθανή πηγή, έχει *şaf’a* (صَفْعَة), *lat’a*.

(2) Εξέταση παραγώγων και συνθέτων

Η εξέταση των παραγώγων και των συνθέτων μπορεί να ενισχύσει μία προτεινόμενη ετυμολογία, π.χ. τα τουρκικά παράγωγα με το επίθημα *-li*, που πέρασε και στα νέα ελληνικά, όπως *para-li* (πρβ. *παράς* πληθ. *παράδες*, *παραλής* πληθ. *παραλήδες*), *χουζουρλής*, *γουρλής* κλπ., τα (σπάνια, γιατί θεωρούνται ως απλά) σύνθετα, π.χ. *μπάρμαν*, *κάμεραμάν*, *σούπερμαν* κλπ.

(3) Φρασεολογία

Η ετυμολογία φρασεολογικών ενοτήτων (πρβ. βαλκανισμούς κλπ.) είναι μιά ενδιαφέρουσα περιοχή με ιδιαίτερα προβλήματα, όπως η κατεύθυνση του δανεισμού, η διάκριση δανεισμού ή ανεξάρτητης δημιουργίας κλπ.

Στον χώρο των βαλκανικών γλωσσών αποτελεί διαδεδομένο φαινόμενο, λόγω της παλαιότερης ιδίως πολυγλωσσίας (πρβ. Sandfeld 1930), όπως:

– αλβανικά: *δεν ήρθε που δεν ήρθε με άφησε και μόνο* – *nuk erdhi qe nuk erdhi, e më la vetëm*: άνθρωποι του σχοινοῦ και του παλουκιοῦ – *njerëz të hurite të litarit* (με αντίστροφη σειρά ὀρων)· *ήθελε δεν ήθελε ο Κ. αναγκάστηκε να δώσει στον Ζ.* – *deshi s' deshi, Kristaqi ushtrëngua t' ia jepte Zigurit atë copë leter*

– βουλγαρικά: *χωρίς άλλο* (‘ὡπωςδήποτε’) – *bez drugo*· και *γιατί να...* – *če zasto da...*· ...και *τί δεν ήταν μέσα!* – *kato otvori edin sandāk, če kakvo njama vātre*· *Έ και τί να του κάνω!* – *e če kakvo da mi prava?!*· —*Κι εκείνη τι κάνει;* —*Ποιά;* —*Η Ζέντα, ποιά...* (απηχητική χρήση) — *A onaja kakvo pravi?* —*Koza?* —*Ženda, koza*· *την έρημη τη λέξη...* – *pustata taja дума...*

– τουρκικά: *που λές (φίλε μου)* – *derker (efendim)*· *ο δικός σου* (= αυτός για τον οποίο μιλούμε, ξέρεις ποιός) – *seninki* (ίσως δάνεια απο τα τουρκικά).

4.5 Τολμηρές υποθέσεις

Η διατύπωση τολμηρών υποθέσεων είναι χρήσιμη, εφόσον δηλώνεται σαφώς ο βαθμός πιθανότητας (π.χ. με ;, ;;, *ίσως* κλπ.). Οι τολμηρές υποθέσεις μπορούν να καθιερωθούν, π.χ. η ιερή συλλαβή *om* ή *aum* του ινδουισμού εξηγείται ότι προέρχεται απο το *a + u + m*, δηλαδή ότι περιλαμβάνει ό,τι μπορεί να ειπωθεί, όλα τα εκφωνήματα, εφόσον αυτά θα περιέχονται μεταξύ του ανοιχτότερου και του κλειστότερου φωνήεντος (πρβ. στα ελληνικά *ξέρει την ιστορία απο το άλφα ως το ωμέγα*), ενώ άλλοι θεωρούν ότι οι φθόγγοι *a, u, m* δηλώνουν τις θεότητες *Viṣṇu, Sīvā, Brahman* αντίστοιχα. Ο δανεισμός μπορεί να γίνεται με στοιχεία της γλώσσας που δανείζεται, που μοιάζουν φωνητικά με τα στοιχεία της γλώσσας που δανείζει.

Στον χώρο των βαλκανικών γλωσσών θα μπορούσε να υποθέσει κανείς προέλευση:

– τουρκική: *ντέ και* (θα...) < *de ki, rüzgâr değil, odur haykiran*· *παρατσούκλι* < *παρα* + τουρκ. *çik* + *-li* (πρβ. *adi fena çikti*, πρβ. *του βγήκε το όνομα*· βλ. όμως τώρα και Τζιτζιλής υπο δημ.: < **παρακικλήσκω* < *παρα-* + αρχ. *κικλήσκω*)· *άμπλα ούμπλα* < *abla* ‘μεγάλη αδελφή / γριά υπηρέτρια’ (απο την Αραβία)·

– αλβανική: —*Μου φαίνεται ότι ήρθα εγκαίρως.* —*Πώς!* < —*Më dukët se kam ardhur në kohë.* —*Ρο!*, πρβ. και *αμπώς!* < *apo!*

– νεολατινική: *είμαστε πάτσι* < *ίσως* ιταλ. *siamo pace* (ΛΚΝ), αλλα πρβ. και ισπαν. *quedemos empatados* ‘ισοφαριστήκαμε’ (*empatar* ‘ισοφαρίζω, έρχομαι σε ισοπαλία’ < λατ. *pacta* < *pactum*, πρβ. και *πάτους να ποιήσουν* [Διήγησις παιδιόφρατος στίχ. 74· βλ. Wagner 1874, 143] < *πάκτον* ‘συμφωνία’), ιταλ. *fare pari e patta* ‘είμαι ίσα ίσα, πάτσι, ισοφαρίζω’, *scendere a patti* ‘έρχομαι σε συμφωνία, συμβιβάζομαι’, πρβ. και *έρχομαι πάτσι και πόστα / τα φέρνω πάτσι και πόστα* ‘τα φέρνω ίσα ίσα, ισοφαρίζω’ (πρβ. *βάζω πόστα* ‘αρχίζω την κατα ομάδες φορτοεκφόρτωση / επιπλήττω’).

Οι ετυμολογίες μπορούν να αλληλοϋποστηρίζονται δείχνοντας την ίδια, ανεξάρτητη, διαδικασία γλωσσικής δημιουργίας, όπως:

– κοιτάζω < κοίτη (και κοιτώ < κοιτάζω), πρβ. γερμ. *wardōn* > γαλλ. *garder* → *re-garder*, λατ. *captāre* > παλαιό ισπαν. *catar, cattare* ‘βλέπω’ (πρβ. *Alii dicunt, quod cattat, id est videt*, Ισίδωρος της Σεβίλλης XII 2, 38, βλ. Lindsay 1911).

– τραγιάσκα < ρουμαν. *traiască!* ‘ζήτω!’ + πέταγμα του καπέλου, πρβ. *ρεπούμπλικα* < ιταλ. *repubblica* (απο αντιμοναρχικούς επαναστάτες που πετούσαν το καπέλο τους ζητωκραυγάζοντας), πρβ. και γαλλ. *chapeau!* ‘μπράβο!’ (ίσως απο γνώστες της γαλικής, κατα αναλογία).

5. Σημασία του δανεισμού και της ετυμολογίας στη μελέτη της γλώσσας

Η ετυμολογία οδηγεί στη διαπίστωση των ξένων στοιχείων σε μία γλώσσα (δανείων, αντιδανείων, μεταφραστικών δανείων κλπ.) και μέσω αυτών στα αποτελέσματα ποικίλων επαφών μεταξύ δύο κοινωνιών που μιλούν διαφορετικές γλώσσες (συγγενείς ή μή): εμπορικών, κατακτητικών, πολιτιστικών κλπ. και ιδίως των ιδιαίτερων περιοχών, ειδών και προϊόντων, σημασιακών πεδίων κλπ. (πρβ. γλωσσολογική παλαιοντολογία). Η βαρύτητα των δανείων κρίνεται απο το πλήθος τους σε κάποιο σημασιακό πεδίο (πρβ. όρους του χριστιανισμού κλπ.) και απο τη διάρκεια (πρβ. πολλούς τουρκικούς όρους που ήταν κοινότατοι επι οθωμανικής κατοχής αλλα σήμερα τους συναντούμε μόνο σε ιστορικά κ.ά. έργα, αντίθετα απο τα τουρκικά δάνεια που φέρουν λαϊκή φόρτιση και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στην κοινή νεοελληνική).

Τα ξένα δάνεια μπορεί να αξιολογούνται διαφορετικά κατα εποχές και περιοχές, όπως τα τουρκικά στοιχεία στο λεξιλόγιο της νέας ελληνικής και στο κοινωνικογλωσσικό σύστημα, πρβ. την αλλαγή της φόρτισής τους απο ουδέτερα στοιχεία (όπως είναι ακόμη σε διαλέκτους και σε άλλες βαλκανικές γλώσσες, π.χ. στην αλβανική) σε λαϊκά στοιχεία φορτισμένα συναισθηματικά, τα ξένα στοιχεία σήμερα στη γλώσσα επιστημόνων, δημοσιογράφων, ταξιδιωτών, γλωσσομαθών, ξενομανών κλπ., τα λόγια στοιχεία στην κοινή νεοελληνική (επίσημα, ουδέτερα κλπ.), τα αρχαία ελληνικά στοιχεία της εκκλησιαστικής γλώσσας (που δέν έπαψαν να λέγονται απο παλιά), τα αραβικά στοιχεία στην περσική και την τουρκική (που θυμίζουν τα λόγια δάνεια της κοινής νεοελληνικής) κλπ. Σημαντική είναι και η άποψη των ομιλητών της κοινής σήμερα για τις ξένες λέξεις (πρβ. το θέμα της ξενηλασίας στην ιστορία διάφορων γλωσσών, π.χ. των τουρκικών δανείων στην περίοδο κυρίως του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος, των αραβικών κατα την κεμαλική περίοδο στην τουρκική κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Ν. 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν, ή, ονομαστικόν της νεοελληνικής*, 2η έκδ. Αθήνα: Δομή.
- Grecu, V. 1966. *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401–1477* [Scriptores Byzantini 5]. Βουκουρέστι: Academia Republicae Romanae.

- Ζώης, Α. 1963. *Λεξικόν φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου. Τόμος Α' Ιστορικόν – Βιογραφικόν*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον.
- LBG = E. Trapp. 2001–2017. *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, 2 τ. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Lindsay, W. M. 1911. *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX. Tomus II libros XI–XX*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Sandfeld, C. 1930. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Παρίσι: Klincksieck.
- Σετάτος, Μ. 1998. «Παρατηρήσεις στα τουρκικά δάνεια της κοινής νεοελληνικής», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα*, 217–232. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- . 2026. «Ετυμολογικά ερωτήματα», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 3, 175–182. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Τζιτζιλής, Χρ. 2017. «Εισαγωγή (στην ελληνική ετυμολογία)», στο Χρ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική ετυμολογία. Greek Etymology*, 33–84. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . Υπο δημ. *Άγνωστες ιστορίες λέξεων. Προλεγόμενα στην ελληνική ετυμολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1963. «Ξενηλασία ή ισοτέλεια», στο Μ. Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα*, τ. 1: *Ερευνητικά Α'*, 7–295. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Vargas Llosa, M. 1975. *La ciudad y los perros*. Βαρκελόνη: Seix Barral.
- Wagner, G. 1874. *Carmina Graeca Medii Aevi*. Λιψία: Teubner.

Ο τρίτος αυτός τόμος περιέχει 21 αδημοσίευτα κείμενα του Μιχάλη Σετάτου, ομότιμου καθηγητή Γλωσσολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και για 44 χρόνια μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών. Η δημοσίευση αυτή γίνεται με την ευκαιρία της συμπλήρωσης, στις 3 Ιουλίου 2026, εννέα χρόνων από τον θάνατό του.

Από όταν ζούσε, ήταν γνωστό ότι ο Μιχάλης Σετάτος είχε ετοιμάσει αρκετά κείμενα που δεν είχε προλάβει να τα δημοσιεύσει. Δούλευε, εξάλλου, ακούραστα ως τους τελευταίους μήνες της ζωής του. Μετά τον θάνατό του, εντοπίστηκαν στον ηλεκτρονικό του υπολογιστή πάνω από 100 κείμενα, τα περισσότερα ολοκληρωμένα ή σχεδόν ολοκληρωμένα, τα οποία έπρεπε να δημοσιευθούν, όπως ήταν και η δική του επιθυμία. Αυτή η επιθυμία υλοποιείται σταδιακά με τη δημοσίευση των 21 κειμένων του τρίτου αυτού τόμου, που έρχονται να προστεθούν σε αυτά των δύο προηγούμενων.